

◆ Bartha Katalin Ágnes

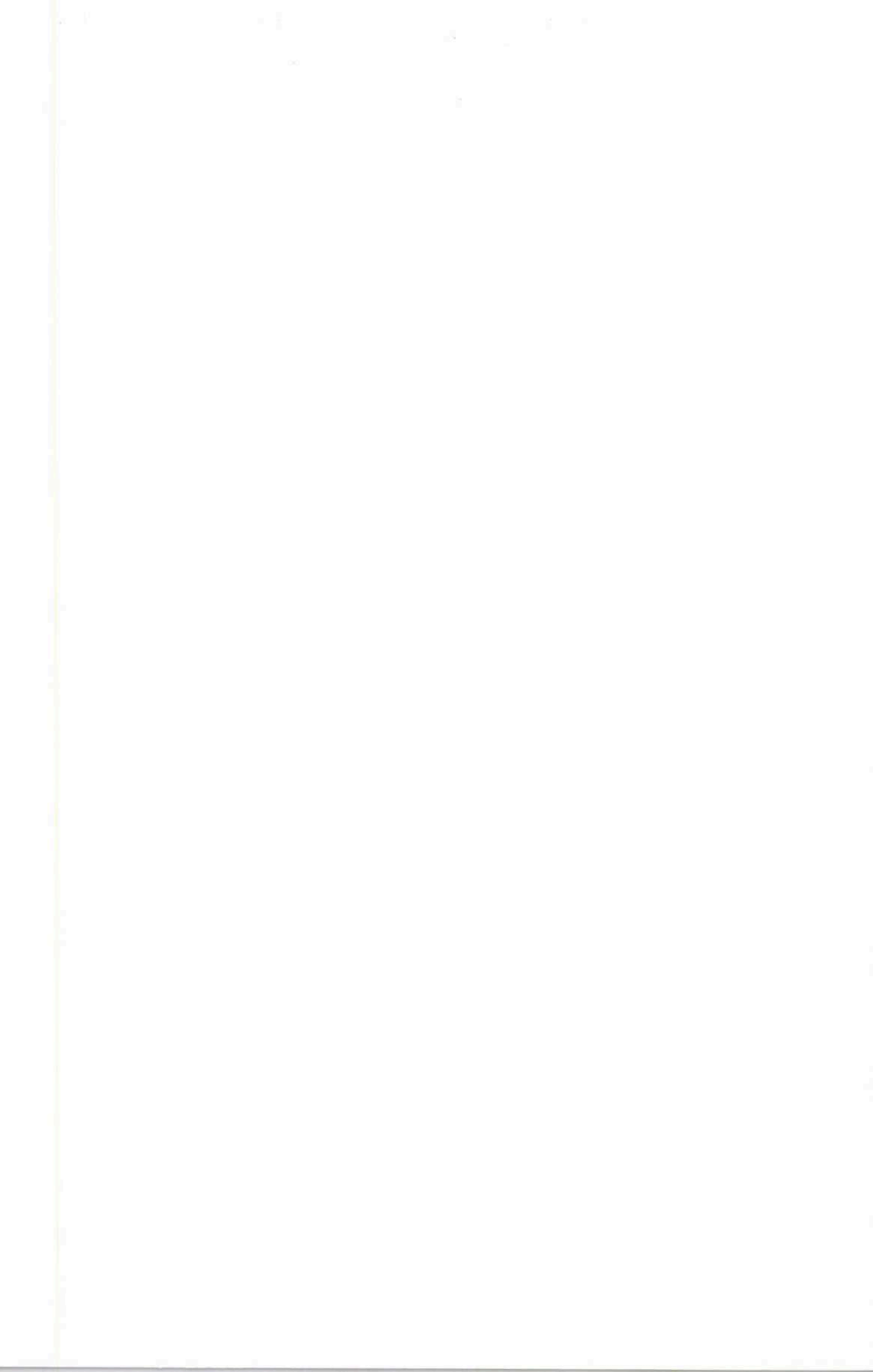
SHAKESPEARE ERDÉLYBEN

XIX. SZÁZADI

MÁGYAR NYELVŰ RECEPCIÓ

Irodalomtörténeti füzetek ◆ Argumentum

BARTHA KATALIN ÁGNES

Shakespeare Erdélyben
(XIX. századi magyar nyelvű recepció)

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

167. szám

Szerkeszti:

FENYŐ ISTVÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

BARTHA KATALIN ÁGNES

**Shakespeare Erdélyben ·
(XIX. századi magyar nyelvű recepció)**

Argumentum Kiadó, Budapest • 2010

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

© Bartha Katalin Ágnes, 2010

TARTALOM

BEVEZETŐ	9
SHAKESPEARE-OLVASÁS ERDÉLYBEN	25
Shakespeare XIX. századi kolozsvári olvasói	29
<i>Shakespeare-kiadványok és olvasóik</i>	
<i>az Unitárius Kollégium könyvtárában .....</i>	34
Gyűjtők és hagyatékozók	35
Reformkori kölcsönzési naplók Shakespeare-olvasói	37
<i>A Református Kollégium Könyvtárának</i>	
<i>Shakespeare-olvasói .....</i>	44
Reformkori Shakespeare-olvasók	44
A XIX. század második felének kölcsönzőnaplói	
és Shakespeare-olvasói	49
<i>Egy hiányzó forrástípus</i>	
<i>és a kolozsvári Római Katolikus Főgimnázium</i>	
<i>ifjúságának szóróverse .....</i>	54
A SZÍNPADI BEFOGADÁS ELSŐ KÖRE:	
A KAZINCZY ÉS DÖBRENTAI-KORSZAK	
(1790–1837)	60
A korai magyar dramaturgia Shakespeare-adataihoz	64
A shakespeare-i dramaturgia jegyében születő színhátság	73
Hamletek alakváltozatai, avagy „mit tesz a publikumnál az aktor”	
(alapszöveg, scenika, színészi erő)	75
A „Shakespeareleg fellépni” mércéje	
avagy az Erdélyi Múzeum körének elméleti fejtegetései	87

Egy kolozsvári <i>Macbeth</i> -produkció (gyakorlati színészképzés és közönségnevelés)	92
<i>Az előadás és fordítás problematikus viszonya</i>	92
A fordítói hűség presztízsének kezdetén	94
<i>A Macbeth-színlap és az előadás</i>	96
Színpadi látványosság és színjátszói technika	99
A hiányzó szereplők alakító ereje	102
<i>A színészképzés sajátos gyakorlata, a kettőzés</i>	104
A Macbeth-előadás kettőzései szereposztási technikája	107
Shakespeare-műsor és egy korai Shakespeare szöveggönyv: <i>A Meg-szelidített visszalkodó vagy Második Gaszner (1818)</i>	111
<i>Vígjátékfordítás-változatok</i>	120
<i>A sikerrel játszott vígjáték</i>	124
<i>Színlapok és szöveggönyv</i>	125
<i>Egyszerűsített vígjáték-átdolgozás avagy korszerűsített színpadi szöveg</i>	127
<i>A makrancos hölgy XVIII–XIX. századi londoni előadásairól</i>	129
<i>A makrancos hölgy színpadi cselekményváltozata Erdélyben</i>	131

A SZÍNPADI BEFOGADÁS ÚJ ÚTJA ÉS A NEMZETI SZÍNHÁZ

(1837–kb. 1866)	140
A korszak Shakespeare-műsora (színpadra szánt fordítások, előadók, közönségük)	140
A színikritika helyzete, Shakespeare helye	144
<i>Aktuális színészeti kérdések</i>	146
A megértés birtokosai és a színikritika feladata	151
A Shakespeare-előadástól a szakszerű színikritikáig	155
<i>Petrichevich Horváth Lázár és Shakespeare</i>	160
A fordítás és motivációi	161
Shakespeare-kép – chateaubriand-i – Petrichevich Horváth-i változatban	164
Ajánlott Shakespeare-kép és változata	169

A Világos utáni színészet és a Shakespeare-szerep rangja	174
<i>Ifj. gr. Bethlen Miklós, a színész</i>	178
Shakespeare-szerepekben	180
A színészképzés önálló útja	184
Korszerűtlen arisztokratikus megoldás?	185
AZ E. KOVÁCS-KORSZAK	
(kb. 1866–1899)	193
A Shakespeare-kultusz apostola	197
<i>A Shakespeare-színész és a Shakespeare-ciklus</i>	203
<i>A Shakespeare-en gondolkodó</i>	208
A színpadkép mint vizuális tárgy (színpadkép és tabló)	212
<i>A színészi játék forrásaként szolgáló fénykép és színkritika</i>	217
<i>A színkritikák vizuális nyelve</i>	224
Az <i>Othello</i> recepciója az 1880-as években	234
<i>Shakespeare-drámák a sepsiszentgyörgyi színpadon</i> <i>az 1880-as években</i>	235
<i>E. Kovács Gyula Othellójának nyomában</i> <i>(egy Othello-súgókönyv)</i>	242
A súgókönyvről előljáróban	243
Az öt felvonás	246
A húzások alakítóereje	262
Súgókönyv és színkritika	264
A korabeli <i>Othello</i> -alakításokról	268
E. Kovács Gyula és közönsége (a színházi előadás megtekintéséhez kapcsolódó szokások)	274
KONKLÚZIÓK	289
FÜGGELÉK	301
Átnézett könyvtári jegyzékek	301
Shakespeare-előadások vidéken és Kolozsváron	306
Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában található Shakespeare-szövegek	379
Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában található erdélyi vonatkozású Shakespeare-szövegek	385

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	389
BIBLIOGRÁFIA	391
IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK	415

BEVEZETŐ

Az erdélyi Shakespeare-kérdéshez a színházi források és dokumentumok tanulmányozása vezetett. Megejtőnek és sokszínűnek tűnt a különböző XIX. századi források közvetítette Shakespeare-kép, amelyet az eddigi recepció nem dolgozott fel megnyugtatóan. A témában monografikus igényvel fellépő könyvek erdélyi adatainak a hiányossága is a kutatás szükségességét igazolta.

Shakespeare meghonosodásának kérdésével a magyar irodalmi és színházi szakirodalomban többen foglalkoztak. Első ízben Greguss Ágost vizsgálta részletesebben a problémát *Shakespeare pályája* című könyvében.¹ A Kisfaludy Társaság második Shakespeare-bizottságának felkérésére Bayer József impozáns méretű, kétkötetes fogadtatástörténeti monográfiája 1909-ben jelent meg, amelynek célja minden egyes shakespeare-i dráma magyarországi történetének a megírása volt. Bayer bevallottan két okból vállalkozott erre: hogy közkinccsé tegye az írók, színész-fordítók, előadók úttörő munkáját, valamint, hogy bemutassa a külföldnek Shakespeare magyarországi kultuszát. A Kéry László–Országh László–Szenczi Miklós szerkesztette *Shakespeare-tanulmányok*² és a Maller–Ruttkay szerkesztőpáros által válogatott és sajtó alá rendezett szöveggyűjtemény³ fontos recepciótörténeti állomásai a magyar Shakespeare-kutatásnak. Legutóbb Dávidházi Péter könyve⁴ állította újra az érdeklődés erőterébe a magyar Shakespeare-kérdést. Kifejezetten színháztörténeti szem-

¹ GREGUSS 1880.

² KÉRY–ORSZÁGH–SZENCZI 1965.

³ MALLER–RUTTKAY 1984.

⁴ DÁVIDHÁZI 1989.

pontú, Shakespeare korai színpadi pályafutásának problémáit is érintő fontos és vizsgálódásom számára megkerülhetetlen Kerényi Ferenc *A régi magyar színpadon* című könyve.⁵

Ezenkívül jó néhány tanulmány avatta a magyar Shakespeare-kérdést vizsgálódásának részterületévé, de ezek többnyire tág problémakörön belül érintették a kérdést és csak bizonyos vonatkozásban beszéltek róla, illetve jól körülhatárolható területen végeztek mélyfúrásokat. A XX. század elején számos kisebb írás foglalkozott Shakespeare magyarországi fogadtatástörténetével, ezt vették számba, ezt kísérelték meg korszakokra osztani, fordítástörténeti, hatástörténeti vagy egyéb szempontokból.⁶ A XX. század elejének ilyen irányú eredményei között a hazai Shakespeare-irodalom első folyóiratát, a Bayer József, majd Ferenczi Zoltán szerkesztésében megjelenő *Magyar Shakespeare-Tárat* (1907–1922) kell megemlítenünk. Pozitív tudományossága, és számos csekélyebb fontosságú adatra kiterjedő gyűjtőszemléje ellenére ma is haszonnal forgatható vállalkozás volt. Mindezek az értékes művek segítettek munkánkat. Azonban az imponálóan sokféle adatból nem derülnek ki a recepció egyes sajátosságai. Ahogy az alap kutatások hézagai miatt mind ez ideig elmaradt az erdélyi adatok beépítése a recepcióba, úgy a színház történet oldaláról felvethető kérdéseknek sem szenteltek elegendő figyelmet. A Shakespeare-drámák és -előadások társadalmi érvényességének kérdése, a kultúrák közvetítő központok szerepe, a közönség- és olvasástörténeti vonatkozások kérdései a brit drámaszerző erdélyi recepciójában feltáratlanok voltak.

A XVIII–XIX. századi magyar kultúra mértékadó intézményei, mindenekelőtt az alapvetően nemzeti beállítottságú irodalom és színház – több más európai nemzethez hasonlóan –, korán felismerték Shakespeare nagyhatású drámai művészetének jelentőségét. Élen járt e felismerésben a Kolozsváron 1792-ben megalakult első hivatásos magyar színtársulat.

A közvetítő fordítások használata, a pozitív adatok hiánya, a színházat körülvevő társadalmi vita megnehezíti erre a korai korszakra

⁵ KERÉNYI 1981.

⁶ L. még GYULAI 1908, 92–96.; BEÖTHY 1912.; RIEDL 1916, 6–8., 14.; CSÁSZÁR 1917, 25–38.

vonatkozó rekonstrukciós kísérletet. A XIX. század viszont joggal tekinthető úgy, mint az olvasás „mennyiségi demokratizálódásának”,⁷ a hivatásos színházak működésének és a drámafordítói hűség presztízsének kezdete.

Shakespeare magyar recepciójának vizsgálói a drámaíró hazai térfoglalásának módját joggal és találóan különböztették meg más recepciótörténeti modellektől. Shakespeare és a magyar irodalom viszonyának történeti korszakolását felvázoló Riedl Frigyes a drámaíró francia és német fogadtatását említette összehasonlításképpen. Szerinte Franciaországban a kulturális éghajlat másféle irodalmi hagyományoknak kedvezett. A klasszikus szellem, amely a logikai rendet, a racionalizmust, a képzelet mérséklését szerette, épp annyira nehezítette Shakespeare másfajta drámai irányának elismerését, mint a nagy francia drámai iskola elméleti és gyakorlati hagyományai. Bár Voltaire egyes drámáin Shakespeare hatása érvényesül, és éppen ő az, aki korán ráirányítja drámáira Franciaországban a figyelmet, később mégis egyre erősebben ellenzi a Shakespeare-művek terjedését. Az is fontos szempontnak tekinthető, hogy itt az egykorú színpadi adottságok emelik törvénnyé a hármasszabályt, ami ilyen vonatkozásban az ésszerűség és valóságosság jegyében mint realiztikus követelmény keletkezett, és aminek a mércéjével Shakespeare drámái nehezen mérhetők.

Riedl Frigyes szerint a németeknél a metafizika iránti elméleties vonzódás, a pietizmus és a francia kulturális befolyás állt ellen Shakespeare-nek, s Lessing, majd Herder, végül Goethe elméleti érvei és lelkesedése törtek utat számára, míg német „szellemi gyarmat” és „tankönyv-állomány” lehetett belőle.⁸

Shakespeare honi recepcióját tekintve a német kulturális közvetítés szerepe volt kulcsfontosságú. Legkorábban – a XVIII. században – a német hivatásos színtársulatok adtak elő Shakespeare-darabot, s az olvasóközönség is elsősorban német közvetítő fordításokon keresztül ismerte meg műveit.⁹ Elmondható ugyanakkor, hogy a magyar kulturális életben drámáinak befogadását gátló hagyományok alig

⁷ WITTMANN 2000.

⁸ RIEDL 1916, 10.

⁹ PUKÁNSZKYNÉ 1916.

voltak. A leghazafiasabb érzelmű író sem féltette a nemzeti irodalom eredetiségét a brit drámaíró hatásától, miközben a francia kultúrába való befogadását fékezte az ettől a veszélytől való félelem. Magyarországon egyenesen hazafias büszkeségre adott okot a Shakespeare-művek nemzetközi viszonylatban is élen járó honosítása.

Dávidházi Péter szintén hangsúlyozza a német és francia befogadási modellektől való eltérést. A magyar Shakespeare-kultusz tipológiai helyének és sajátosságainak vizsgálatakor több példát is említ az angol színpadi szerző honosításában való élenjárásra, az emiatti büszkeségre, melyeknek változataiban az a közös, hogy a *magyar kultúrának főként befogadó készségét* méltányolják.¹⁰ Az angol színpadi szerző nemzeti kontextusba helyezett fogadtatástörténetével Bayer időtálló monográfiája szintén a nemzeti irodalom és színház-művészet nagykorúságát és nyitottságát kívánta példázni.

A tárgy erdélyi gyűjtőpontba állítása természetesen nem egy problémát vetett fel. Hogy mennyiben indokolt erdélyi Shakespeare-recepcióról beszélni, azt reményeink szerint a több szempontú kutatás eredményei és ezek korrelációi megválaszolják. Azonban fontosnak tartjuk előljáróban néhány mondat erejéig az erdélyi- és magyarországi Shakespeare-recepció szétválaszthatóságának kérdését megvilágítani. A XIX. századi magyar nyelvű Shakespeare-recepciót természetesen csak mesterséges módon lehet leszűkíteni kizárólag Erdélyre, mivel a magyarországi recepcióhoz való viszony, a magyarországi nézőpont leválasztása a vizsgálatot tudománytalaná tenné. Bár Erdély is kitermeli a maga Shakespeare-rajongóit, -előadóit, -kutatóit, -fordítóit, mindezt a „két magyar haza” javára teszi. Hiszen az irodalmi, színházi személyeknek, szereplőknek a két hazában való párhuzamos, illetőleg alkalmankénti jelenléte vagy a könyvek és folyóiratok terjedése a drámaíró mindkét részen való reprezentációját biztosítja, s ezek inkább a közös pontokat, az áthajlásokat, az összetartozást és nem a külön való tárgyalást indokolnák. A két országrész történetének sajátos közigazgatási és politikai kapcsolata folytán néhány század alatt a teljes függetlenség és a politikai együvé tartozás különböző szakaszaival számolhatunk; ezek a XVIII–XIX. századi magyar színházi struktúrát is befolyásolták.

¹⁰ DÁVIDHÁZI 1989, 301–312.

Erdély a XVI–XVII. századi török függőség megszűnése után külön kormányzatként a Habsburg Birodalom részét képezte, később, a 48-as forradalomban kikiáltott rövid uniót követően a Részekkel együtt közvetlenül a központi kormányzervek alá rendelték mint Magyarországtól különálló koronatarományt. Az 1867-es kiegyezésnek, amelynek során a Habsburg Birodalom két központú alkotmányos monarchiává alakult, egyik alapfeltétele magyar részről az 1848-ban elfogadott unió maradéktalan visszaállítása volt. Az első világháború végéig Erdély Magyarország részét képezte. A *Magyar színháztörténet* tudományos kézikönyv igényével megírt két kötet felment bennünket ehelyütt az erdélyi színháztörténet külső társadalmi-politikai viszonyok meghatározta helyzetének részletes vázolásától.¹¹

A XIX. századi erdélyi Shakespeare-befogadás vizsgálata mégis komoly feladatot jelent, és a kiemelés nem a feltétlen különműség vagy valamiféle szeparatizmus erőltetett hangsúlyozása kíván lenni, hanem az alig vagy egyáltalán nem vizsgált erdélyi forrásokra és dokumentumokra irányuló különös figyelmet és ezek kapcsolatainak kiaknázását egy több kérdésirányból megvilágított, lokális változatú Shakespeare-recepció megformálásának érdekében. Éppen a mozaikszerű, gyakran hiányos-hézagos eredményekkel való szembeesülés vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a feldolgozó források hasznosítása mellett elsősorban az *alapkutatásokra* kell fektetni a hangsúlyt.

A több éves kutatás során a recepciótörténeti feldolgozásnak többféle módja is felmerült. Shakespeare színpadi befogadásának vizsgálatát tekintve először az előadások egyik legbeszédesebb forrása, a fennmaradt szövegek könyvek, sűgőkönyvek elemzése kínálkozott, ezzel párhuzamosan az eddigiekben a recepcióba be nem vont helységek Shakespeare-előadástörténetét kívántuk rekonstruálni. Az anyag rendszerezésekor nyilvánvalóvá vált, hogy a sűgőkönyvek egymásra következő vizsgálata túlságosan egysíkú képet mutatott volna az erdélyi Shakespeare-előadásokról, nemcsak azért, mert a fennmaradt kolozsvári szövegek könyvek néhány kivétellel alig mutattak eltérést a magyarországi sűgőpéldányokhoz képest, minthogy többnyire egy-

¹¹ SZÉKELY 1990., SZÉKELY 2001a.

azon fordítást használták;¹² ezek a szövegekönyvek főként a színpadra vitt szövegváltozatok tekintetében voltak forrásértékűek, és keveset árultak el a színpadképekről, az előadás-struktúráról, a színházi jelrendszerek viszonyáról. Ha elsőrendű forrásaink is ezek, a recepció egyetlen mozaikját jelentik csupán. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebb erdélyi városokhoz kapcsolódó Shakespeare-előadások fellelt adatai nem módosítják jelentősen az előrevetíthető eredményt. Ez az adatsor-kiegészítő, szövegekönyv jellegzetességeit feldolgozó módszer a vizsgálatban, ha fontos szerepet is kapott, nem vált a kutatás számára rendszerező elvvé, hiszen számos lényeges kérdés mellőzött volna. Az adatsorok bővítését továbbra is feladatunknak tekintjük, hiszen a vidéki¹³ bemutató kísérletek feltárása igen hiányos részét képezi a brit drámaíró erdélyi recepciótörténetének. Különösen a század utolsó harmadában (a színikerületi rendszer bevezetése után) szembeötlő a vidéki kísérletek feldolgozatlansága a nagyobb számú vidéki színtársulatok több színhelyű vándorelőadásai folytán.¹⁴

¹² A század utolsó évtizedeiben a *Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve* ki is mondta, hogy „A klasszikus darabok (Shakespeare, Molière, Goethe, Schiller stb.) mindenkor a budapesti nemzeti színház drámai igazgatójának scenirozása szerint fognak színre hozatni.” (N. n. 1881, 22.)

¹³ Ebben a szövegekörnyezetben vidéki műsoron az erdélyi kisebb városok, helységek műsorát értem. Bár a Kolozsvári Nemzeti Színház a XIX. század során Erdély központi fontosságú színházi intézménye volt és ezt a szerepét meg is őrizte. A Pesti Magyar Színház (1837), a későbbi Nemzeti Színház megnyílása után ez utóbbi válik mértékadóvá a vidéki színjátszás számára. A fővárosban állandósított magyar színészet rövid időn belül egyesítette az országban vándorló erőket, és nagyrészt oda összpontosította az első rangú előadásokat. Ennek természetes következményeként a Kolozsvári Színház veszített központi jelentőségéből. A vidéki társulatok között azonban a Kolozsvári Nemzeti Színházat különleges pozíció illette meg; ha működését számos nehézség hátráltatta is, néhány jelesebb igazgató irányításával egyenletesen kiemelkedő műsort tudott produkálni az egész század során.

¹⁴ A korszak vidéki színjátszásáról szóló alaposabb összefoglalás nemrég jelent meg. Ez is egyben a kutatási terület feltáratlanságait és a feltárások szükségességét mutatja. L. a SZÉKELY 2001a. következő fejezeteit: Rajnai Edit: Kísérletek a vidéki színészet rendezésére. 1873–1890. 220–

Ámbár Bayer József monumentális és adatgazdagság tekintetében lexikonra emlékeztető műve mindvégig referenciaként kezeli a kolozsvári bemutatókat, fő tárgyának nem Shakespeare erdélyi színpadi recepcióját – mint színházi jelenséget – tekinti. Jelentős és alap kutatásokra vállalkozó erdélyi színháztörténeti művek, mint Ferenczi Zoltán *Kolozsvár színészete és színháztörténete*,¹⁵ valamint Enyedi Sándor könyve, *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792–1821*¹⁶, Shakespeare színpadi recepcióját más színpadi szerzőkével együtt tárgyalják, és jelen dolgozat célkitűzésével ellentétben nem a XIX. század folyamán, hanem a műveik által vállalt időszakban. Adataik ugyanúgy nélkülözhetetlenek kutatásom számára, ahogy Janovics Jenő Shakespeare-repertóriuma is, amely az 1838–1900 közti időszak kolozsvári Shakespeare-műsorát vette számba a *Magyar Shakespeare-Tár* köteteiben (1911. IV.; 1913. VI.). S noha Kolozsvár a korszak erdélyi színházi centruma volt, ennek adatai nem helyettesíthetik a kisebb hatást kifejtő színházak Shakespeare-előadásainak adatait. A főleg Pest-Buda, Kolozsvár színházi központokra koncentrált recepciótörténet erdélyi vonatkozású adatainak kiegészítését egyik célomul tűztem ki. Egy le nem zárt (mert megnyugtatóan le nem zárható) adattárban próbáltam meg feltérképezni a Shakespeare-előadásokat, hiszen az adatok egy részének a dolgozatból való kényszerű mellőzése még nem menti fel a kutatót a dokumentációs anyag lehető legteljesebb felkutatása alól.¹⁷

Az elvégzendő munka arányainak érzékeltetésére Rakodczay Pál színészt hívjuk segítségül, aki színházelméleti és színháztörténeti íróként is jelentőset alkotott. A XIX. századvégén saját társulatával számos erdélyi városban is fellépett. Műsorukban kiemelkedő helyet biztosított a Shakespeare-drámák bemutatóinak. A maga vidéki működésére visszatekintve összesen 142 Shakespeare-fellépéssel szá-

---

266. és Darvay Nagy Adrienne, Székely György: Színjátszás Erdélyben. 266–322.

¹⁵ FERENCZI 1897.

¹⁶ ENYEDI 1972.

¹⁷ A Magyar színházi kultúra nem szűkíthető le a történelmi Erdély területére, ezért is törekedtünk a mai értelemben vett Erdély Shakespeare-előadásainak feltérképezésére.

molt a történeti Magyarország különböző színhelyein, csakis igazgatóságának idején (1891–1900). A hasonló vidéki kísérletek teljes felmérése, úgy vélte, korántsem lehet egyetlen ember munkája.¹⁸

A téma elképzelhetővé tette volna a feldolgozás olyan menetét, amely néhány eddig kevésbé ismert, Shakespeare vonzásába kerülő erdélyi személyiség köré szervezné a vizsgálatot. Mivel nem egyforma horderejű és jelentőségű pályákról van szó, sokkal szerencsésebbnek ígérkezett a befogadás olyan megközelítése, amely bizonyos problémakörök szerint csoportosítja a vizsgálódást, és ezek tárgyalásakor ezen alig vagy egyáltalán nem ismert személyek Shakespeare-drámákkal való kapcsolatát, és történetét illeszti szervesen az adott problémacsoporthoz. Amint Shakespeare-t és műveit nehezen tudjuk a kultusz kizárásával szemlélni, minthogy az alkotó nem választható el kultuszától, de nem is azonos vele (ennek szemléletes bizonyítéka Dávidházi Péter könyve és ennek következetesen érvényesített kultusztörténeti szempontja), hasonlóan lehetetlen Shakespeare drámáinak recepcióját a színházi kontextustól elvonatkoztatva vizsgálni. Már csak a recepció ezen aspektusa is figyelmeztet további kérdéskörökre.

A színháztörténeti vizsgálatnak alkalmazkodnia kell a művészi ágazat sokoldalú alkotásmódjához. A színháztörténet-írás művelői, az előadásonként is változó színészi alakítás, valamint a színházi előadás teljes mértékű rekonstrukciójának lehetetlensége miatt a színjátéktípus¹⁹ felől induló megközelítést találták módszertani szempontból is célravezetőnek. Ebben az esetben ugyanis egy adott korszak

¹⁸ RAKODCZAY 1911b, 214.

¹⁹ „A színjátéktípus azt az időlegesen tárgyiasuló, az előadások folyamatában megvalósuló műalkotás-egészt jelenti, amelyben a színjáték egyes elemei (mint a beszéd, az ének, a tánc, a gesztus, a színpadkép, a kísérőzene stb.) sajátos, a mindenkori társadalom által meghatározott arányokban és szerkezetben kapcsolódnak össze. A színjátéktípus léte és nem mibenléte tehát nem fűződik egyetlen elemhez vagy egyetlen előadáshoz. Vizsgálandó viszont – lévén a színjátékelemek között gyorsabban változók és viszonylag konstansak is – egy vagy néhány színjátékelem változása hogyan hat a színjátéktípus egészére, milyen konstellációjukban beszélhetünk új színjátéktípus megjelenéséről” – írja Kerényi Ferenc *Komparatisztika és színháztörténet* című tanulmányában. L. KERÉNYI 1997.

jellegzetes színjátékait lehet a rendelkezésre álló adatokból feltárni, tipizálni és beilleszteni a fejlődési folyamatba. Egy-egy ilyen típuson belül ragadható meg azután az összetett folyamat megannyi eleme: a színjátékalkalmak, az előadó-személyek, a stílussteremtő egyéniségek, az előadott művek, a játék környezete, szcenikai világa és az adott típushoz tartozó közönség. Esetünkben a XIX. század első felének Shakespeare-műsorát tekintve alkalmazhatónak tűnt a magyar színháztörténet-írás kulcsfogalmával, a színjátéktípussal való élés. A korszak színházi Shakespeare-műsorának a változása a színjátéktípusok sorsának alakulásán keresztül is lemérhető volt.²⁰

Azonban a század második felében, különösen a kiegyezést követően a magyar színházkultúra kivételesen dinamikus időszakában az új színjátéktípusok mintegy egymásra torlódásának következtében, a műsorrendek addig jól felismerhető tipológiáját jelölő fogalom, a műsorréteg is bonyolultabb helyzetet mutat. Ezért a műsorrétegek kérdéskörét csak a szempontunkból hasznosítható arányban érintjük. Vizsgálatunkat tekintve a színházi tény kontextuális analízisének módszere mutatkozott ígéretesnek. Marco de Marinis olasz színháztörténész él ezzel a fogalommal *Történelem és történetírás* című nagyhatású tanulmányában. Az elnevezést Franco Ruffinitól veszi. Egy tudatos, a színházi történetírás területén alkalmazott kontextuális metodológiát jelent, amely arra vállalkozik, hogy túllép a színházi tanulmányokra jellemző metodológiai öntudatlanságon – amely a színházi tény naivan realizisztikus értelmezésén, a dokumentum egyfajta fetisizmusán vagy másik végletként az előadás visszahozhatatlanságának metafizikáján alapul –, és a színházi dokumentumok elméleti szabályozását is felvállalja. A kontextualizáció határainak és kritériumainak definíciója kíséretében de Marinisnak a reneszánsz

---

In: GAJDÓ 1997, 136. A színjátéktípusok egyetemesen használható leírását l. SZÉKELY 1961., valamint SZÉKELY 1963.

²⁰ Ezen szemlélet Shakespeare honi színpadi pályafutását, drámáinak játékszíni konvencióját a XIX. század során az országos műsorrendekhez való ízesülése által, illetőleg ahhoz alkalmazott változatai által látja meghatározottnak. Vö. KERÉNYI 1981. A műsorrétegek történeti alakulásáról és következetes alkalmazhatóságának problémájáról a század során Székely György ír átfogóan. L. SZÉKELY 2001a, 9–10.

színházra alkalmazott eljárása (különbéle dokumentumok kapcsolatba hozása által) a dokumentumot anyagi tárgyából a megismerés, a kultúra tárgyává alakítja át. A megközelítés elméleti szabályozása mellett fontos, hogy a színházi tény kontextuális analízise nem korlátozó koncepciót jelent, amennyiben a kulturális szövegek dokumentumhasználatának kibővítését szorgalmazza, és egyik kitétele az, hogy nemcsak az értendő színházi tény-tárgy dokumentumnak, ami intencionálisan a céllal született, hanem minden egyéb kulturális lelet, amit a színháztörténész hasznosnak vél a kérdéses tárggyal kapcsolatba hozni.²¹ A különféle dokumentumtípusok egymáshoz ízesítését egyik célunkul tűztük ki, hiszen a XIX. századi sokszínű erdélyi Shakespeare-kép megragadását-értelmezését, úgy véljük, nem helyettesíthetik csak a színlapok, a színházi zsebkönyvek, sűgőkönyvek, szerepkönyvek, jelmezes fényképek, könyvtári kölcsönző lajstromok, személyes levelezések, naplók, különböző feljegyzések, sajtóhírek, hírlapi csatározások, előadásokat megőrkítő beszámolók, kritikák külön történetei. Ezek a dokumentumtípusok magukban is annyi érdekességet, figyelemre sem méltatott egyediséget közölnek az adott Shakespeare-eseményről (az olvasás és az erre vonatkozó reflexió is szemlélhető eseményként), hogy Erdélyben a XIX. század folyamán a magyar értelmiség körében egyik központi jelentőségre szertevő brit drámaíró és műveit övező kíváncsiság, valamint ennek kontextusa méltán keltheti fel a mai kutató érdeklődését.

A század magyar irodalmának és a magyar színháznak a brit klasszikushoz való viszonya értelmezésekor a tárgy vizsgálójának nemcsak történelmi és kulturális meghatározottságokat kell felfednie, hanem az irodalmiság, illetőleg a színháziság, intenció és reprezentáció problémái mellett befogadói, nyelvi és stílustörténeti problémákat is érintenie kell mind az irodalom, mind pedig a színház vonatkozásában. A hosszú XIX. század folyamán vizsgált tárgyat a recepciónak irodalmi és színházi mozgások erőterébe kell állítania, hogy láthatóvá váljanak azok az időben zajló változások, amelyek nemcsak a Shakespeare drámáit illető olvasói-nézői tapasztalatra és ezek hatására vonatkoznak, hanem az olvasói-nézői tapasztalatra ható külső tényezők alakulására is. Az egyrészt textuális (szemléleti,

²¹ DE MARINIS 1999. In: DEMCSÁK–KISS 1999, 45–87.

kritikai), másrészt kontextuális (történeti) analízis érvényesítése a kutatásban sem az irodalmi, sem a színházi kérdéskörök tekintetében nem zárja ki egymást, sőt egy sokkontextusú vizsgálódást hív életre, amely más megközelítések (receptiótörténeti, kánontörténeti, kultusztörténeti, diskurzuselemző, színháztörténeti, színházszemiotikai) bekapcsolását is megengedi.

A több irányba elinduló vizsgálat nyomán alakult ki az a receptiótörténeti modell, amelynek szerkezetébe természetesen illeszkedik a Shakespeare-t illető könyves műveltség rekonstrukciója és az erdélyi színházvilág Shakespeare-fejezeteinek megelevenítése. A színháztörténeti és olvasástörténeti érdeklődéssel választott rendező elvnek a feldolgozandó és rendelkezésre álló anyag sajátosságaihoz kellett igazodnia. Az első *Shakespeare-olvasás Erdélyben* című fejezet mérete a színházi kontextushoz szorosabban kötött fejezetek mellett szimptomatikusnak is tekinthető. Nem kétséges, hogy az előadott drámaszöveg sokkal szélesebb kör számára elérhető, mint nyomtatott változata. Így egyértelműen sikeresebb, „demokratikusan” átfogóbb a színház Shakespeare-műveltségközvetítő szerepe, hiszen ezt olyan közönségnek is sikerrel tolmácsolta, amely az olvasás élményével nem találkozott. A Shakespeare-olvasáskultúrát vizsgáló fejezet ilyen szempontból eddig vizsgálat alá nem vetett forrásokat faggat. Elsősorban kolozsvári felekezeti iskolák, főtanodák fennmaradt könyvtári katalógusai, kölcsönző naplói alapján vállalkozik a Shakespeare-olvasók nyilvántartott és felmérhető adatainak feltárására; emellett a forrástípus-kínálta olvasás-, ízlés-, és művelődéstörténeti perspektíva érvényesítését is fontosnak tartja, amely a működő intézménynek, a kollégiumi könyvtárnak Shakespeare-műveltségközvetítő szerepét igyekszik megvilágítani. A feltáró elemző rész nemcsak Erdély színházi centrumaként számon tartott Kolozsvár városi Shakespeare-olvasóiról szól, hanem a század folyamán kimutatható irodalom és színházpártolás szokásának egymásra hatását is jelzi. Ez utóbbi jelenség már kapcsolatot teremt a drámaíró színpadi receptiójával.

William Shakespeare erdélyi „pályafutásának” korszakai bizonyos színháztörténeti-irodalomtörténeti szempontok figyelembevételét igényelték, amelyek nem feltétlenül térnek el az eddigi fogadtatástörténeti munkáktól, ellenben bizonyos erdélyi sajátosságok hangsúlyo-

zását tették szükségessé. A dolgozat belső tagolásakor a recepció három jelentős pillanatát tekintettük kiemelkedő fontosságúnak. Mindenekelőtt a XVIII–XIX. század fordulója, Shakespeare honi történetének kezdeti korszaka. Erre az időszakra – Bayer József és Janovics Jenő szerint is – színpadi térhódítását tekintve Erdély vezető szerepe jellemző. A Pesti Magyar Színház megnyitásának éve (1837) a színpadi recepció szempontjából tekinthető meghatározó évnek. Ekkor ugyanis az állandó pesti színház működésének hatására a kolozsvári színház helyzete megváltozik, jeles színészek váltják fel ezt a színpadot a fővárosi színpaddal, és ez utóbbi lesz a Shakespeare-műsor tekintetében is úttörő-irányadó szerepű a többi vidéki színház számára is. A drámaköltő XIX. századi erdélyi történetének harmadik korszakát két jelentős eseményhez köthetjük: a Kisfaludy Társaság kiadásában meginduló intézményes keretek között formálódott *Shakspere minden munkái* magyar fordításának megjelenéséhez (1864–1878), valamint a kolozsvári színpadon, az 1860-as években Shakespeare szerepekben feltűnő Ecsedi Kovács Gyula színész bemutatkozásához. E. Kovács Gyula a századvégig nemcsak a kolozsvári színpad Shakespeare-színészeként tevékenykedett, hanem még számos más erdélyi városban is vendégszerepelt: alakításai és rendezései meghatározóak voltak a XIX. század utolsó harmadának erdélyi színházi életében.

A hosszú XIX. századi erdélyi színpadi struktúra komplexitását pusztán Shakespeare színjátékainak tekintetében is átfogni egyetlen dolgozatban lehetetlen, a feltárt eredményeket mégis célszerűen és módszeresen igyekeztünk összefoglalni. Nem törekedhettünk teljességre. A rendelkezésre álló forrásanyag így is meglehetősen nagy. Az ismeretlen források felszínre hozását a maguk mikroszintjén nem illusztrációként kívántuk beépíteni egy nagyobb recepciótörténeti összefüggésrendszerbe, hanem a recepciótörténeti modell szerkezeti részeként kezeltük.

A magyar shakespeare-i színházi kultúra kezdetének erdélyi fejezetét, *Kazinczy Ferenc*, ill. *Döbrentei Gábor* neve által fémjelzett korszak vizsgálatát csakis több részproblémát felölelően tárgyalhattuk (2. fejezet). Egyrészt a korszak Shakespeare-előadásainak alapszövegeit, a fordítói gyakorlatok korabeli változatait, másrészt színpadi adaptációit vizsgáltuk. Emellett a komoly teoretikus kép-

zetségű irodalmi csoportosulás (az *Erdélyi Múzeum* és köre) Shakespeare recepciójában betöltött szerepére, valamint az iskola és a színház kapcsolatát érintő, eddig még nem vizsgált, Shakespeare drámái iránt fogékonnyá tett nevelés egyes vonatkozásaira is kitértünk.

A következő korszak vizsgálatakor is a mikroszintű jelenségek megfigyelését kellett makrokontextusokkal kombinálni. A *Nemzeti Színház hatására átalakuló erdélyi Shakespeare-színpad* (3. fejezet) helyzetének felmérésekor a korszak Shakespeare-műsora, a színpadra szánt fordítások, előadók és közönségük vizsgálata mellett olyan vizsgálendő problémákra figyeltünk, amelyek egyrészt a színikritika helyzetére kérdeztek rá, másrészt Shakespeare helyére a korabeli irodalmi-színházi közgondolkodásban. Ez utóbbi vonatkozásokat egy kevésbé ismert színházi gondolkodó, irodalomszervező és fordítóként is számon tartott személy színházi tárgyú írásainak értelmezése köré szerveztük. Közönségtörténeti tekintetben, ill. a színházpártolói réteg felmérése szempontjából ígéretesnek tűnt az erdélyi gyökerű, később Pesten tevékenykedő, de Kolozsváron is érzékelhető hatású, Shakespeare kanonizációján munkálkodó Petrichevich Horváth Lázár színház-közeli működése.

A Világos utáni színpadi Shakespeare-recepciót ifj. Bethlen Miklós grófnak, Egressy Gábor tanítványának rendhagyó színészi próbálkozása perspektívájából szemléljük. Shakespeare-színészként való fellépéseit, s az erről fennmaradt írott dokumentumokat a korszak színházi ügyeit tárgyaló reflexív típusú szövegek viszonylatában kísértük figyelemmel. Ez a vizsgálat az egyéni próbálkozásokon túlmutató társadalmi-szociális háttér erővonalainak a rögzítésével kecsegtetett. Főként a színházzal mint önálló művészettel szemben támasztott igények változására, a színművészetnek mint hivatásnak, foglalkozásnak és státuszának transzformálódására, a vele szembeni elvárások alakulására, s ezzel párhuzamosan Shakespeare színpadi honosításának és reprezentációjának kérdéseire összpontosít.

A XIX. század utolsó harmadának Shakespeare-recepcióját a korszak meghatározó színészegyéniségének perspektívájából vizsgáljuk (4. fejezet). A fejezet a színházi kommunikációs modell megvilágítása érdekében színésznek és közönségének kulturális doméniuma közti közös tudást, e kettő találkozását figyeli. Mindezt különböző típusú dokumentumok révén teszi. Ecsedi Kovács Gyula személye-

sen és tudatosan felvállalt Shakespeare-programja az erdélyi színpadokon kulcsfontosságú volt a drámaszerző színjátékainak recepcióját tekintve.

Shakespeare drámáival való ismerkedést, olvasói-nézői befogadásukat meghatározták a rendelkezésre álló szövegkiadások, az adott művelődéstörténeti korszakok elvárásrendszeréhez igazított, és az Erzsébet kori színpadformától eltérő dobozszínpadi feltételekhez szabott átdolgozások. Shakespeare olvasásának története (előbb német, ritkábban francia és angol nyelvű befogadásától a szinte kizárólag magyar nyelven olvasásig), fordítástörténete (közvetítő szövegeken, színpadi célokat szolgáló műkedvelő fordításokon keresztül az anyag- és formahű irodalmi értékű fordításokig) és vele együtt színházi recepciója (az első *Hamlet*-előadástól a koncepciózusan felvállalt teljes drámai életmű bemutatásának kísérletéig) hosszú és nem mindig azonos nyomvonalon haladó utat járt be a XIX. század során. Ezeket a gyakran szorosan összefonódó, máskor elkülönülő vonatkozásokat követjük a továbbiakban.

A dolgozatot az adattári rész teszi teljessé, amely átnézett könyvtári jegyzékek, vidéki előadások adatai mellett a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában és az Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tárában található erdélyi vonatkozású Shakespeare-szöveggönyveket közli.

Hogy a felszínre hozott eredmények és az egyes részterületek közötti összefüggések szintézise jelenleg így körvonalazódott, az nagyrészt a kutatást megnehezítő körülményeknek köszönhető, hiszen a több irányból való közelítés nem mindig hozta meg a várt eredményt; bizonyos vizsgálat tárgyává tett problémák gazdagabb, mások szerényebb-szegényebb feleletet hoztak. A hasznosítható vagy annak vélt források szétszórt lelőhelyei nem ritkán csalódást okozó lelettel vagy egy hajdan volt gyűjtemény hiányával szembesítettek (egyebek mellett a kolozsvári *Erdélyi Múzeum*, később az Egyetemi Könyvtár anyagát képező színlapgyűjteményre, ill. a brassói Honterus Gimnázium színlapgyűjteményére gondolok), de ugyanúgy hiányos, hézagos forráscsoportokkal szembesülhettem a Shakespeare-olvasástörténeti vizsgálódásaim során.

Itt szeretnék köszönetet mondani Antal Árpád professzor úrnak, hogy vállalta a munka tudományos irányítását, szakmai hozzáérté-

sével, biztatásával, megértésével segítette munkámat. Külön köszönet illeti Egyed Emese professzorasszonyt, aki mind a kutatómunkában, mind a dolgozat céljainak megfogalmazásában segítségemre volt, akinek szakszerű meglátásai és biztatása nélkül nem is született volna meg a dolgozat.

Az írás során nagy segítséget jelentett Kerényi Ferenc színháztörténésszel való tudományos konzultáció, ezért köszönettel tartozom neki. Kötő József színháztörténésznek köszönöm a dolgozat korábbi változatára tett kiegészítő megjegyzéseit. Enyedi Sándor több adattal is bővítette a vidéki Shakespeare-előadások adattárát. Köszönet illeti a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszék és az Erdélyi Múzeum Egyesület keretében működő kutatócsoport – Thália Helyi Élete [THÉ] – tagjait és munkáját. A THÉ szervezte irodalmi-színházi konferenciák nyilvánossága és vitái szintén erősítették a munka fontosságába vetett hitemet. Köszönettel tartozom a kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék tanárainak, akik figyelemmel kísérték munkámat, megjegyzéseikkel, válaszaikkal segítséget nyújtottak.

Szeretnék köszönetet mondani azoknak a könyvtári munkatársaknak is, akik a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, az Akadémiai Könyvtárban, a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában, az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézetben, a szegedi Somogyi Könyvtárban, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Könyvtárában, valamint a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban voltak segítségemre.

SHAKESPEARE-OLVASÁS ERDÉLYBEN

„Coriolanus-t adták tegnap a Nemzeti Színházban nem nagyszámú közönség előtt, de a diákság kellő számban képviselve volt, kezükben a tragédia szövegével jelentek meg sokan a diákok közül, hogy összehasonlítást tegyenek s lássák, hogy mit hagynak ki a darabból.”

(*Ellenzék*, Kolozsvár, 1894. november 15. 262. sz.)

A színpadon elhangzó Shakespeare-szövegek a szélesebb magyar, de főként a vidéki színházi közönség körében még a XIX. század második felében is gyakran értetlenséget vagy nemtetszést váltottak ki. Mindezt többen és sokféleképpen értékelték Kazinczytól Döbrentei Gáborig, Bajza Józseftől Vörösmartyig, Egressy Gábortól Molnár Györgyig és a vidéki hírlapi tudósítókig. Egyik magyarázatként kétségkívül az előzetes szövegismeret hiánya kínálkozott. Ilyen értelemben okkal keltheti fel figyelmünket a brit drámaíró olvasóinak tábora, az érdeklődő átlagolvasó kiléte. A XIX. századi erdélyi Shakespeare-recepció sokrétűségének vonatkozásában az előadás-rekonstrukció mellett fontos vizsgálat tárgyává tenni nemcsak azok nézőit, hanem a felmérhető olvasók körét is.

A színpadi műhöz előzetes ismeretekkel közelítő Shakespeare-olvasók nyilvánvalóan más jellegű befogadókká váltak, mint azok, akik a szöveggel még nem találkoztak. Jól szemléltetheti ezt a problémát a mottónkkul választott *Ellenzék*-beli híradás, amely a *Coriolanus*-előadására menő diákokat egyszerre olvasói és nézői szerep körben jeleníti meg. A közönségnek ez a része az előadásra nemcsak szórakozást keresni megy, hanem tudatosan felvállalja a szöveggel szembeni kihívást és tanulmányozza is azt. A tudósításban az irodalom elvárásrendszere felőli közelítés kap hangsúlyt. Az irodalmi műnek mint autonóm egésznek a szemlélete szembesül a színpadra alkalmazott szöveggel, a „megcsonkítással”. Ilyen tekintetben az átdolgozás során irodalmi értékéből veszítő szöveg valószínűleg nem fogja az olvasói elvárásoknak megfelelően beváltani a színpadra vitt darabbal szemben támasztott igényt.

Ez a tény a XIX. századi európai, illetve magyar Shakespeare-

befogadás jellegzetességével hozható kapcsolatba. Ahogy a bevezetésben már említettem, a XIX. századi magyar kultúra élen járt Shakespeare műveinek recepciójában, mégis befogadástörténetében (főként a század első felében) igen csekélynek mondható a Shakespeare korabeli színházi körülmények iránti tudományos érdeklődés. Csupán néhány Erzsébet kori színpadi struktúra felelevenítését célzó írást találni. Kótsi Patkó János a századelőn talán megírhatta volna *Shakespeare epochája* című fejezetét be nem fejezett színháztörténetében, hiszen elméleti és gyakorlati felkészültsége képessé tette volna rá.

Azonban, ha számba vesszük a XIX. század első felének magyar recepciójában ezeket a színpadi szempontú megközelítéseket, akkor egy ismeretlen szerzőségű húsz soros cikk: *A Theatrum Angliában*¹, valamint Petrichevich Horváth Lázár: *Az angol színészet állapotja a XVI. században*², később pedig Salamon Ferenc: *Shakespeare*³ és Szana Tamás: *Az angol színpad, közönség és ítézet Shakespeare korában*⁴ című írásai mellett alig találkozzunk szigorú értelemben véve Erzsébet és Jakab kori színházi viszonyok rekonstrukciós kísérletével. Csak a századvégén és a XX. század elején észlelhető az ilyen irányú érdeklődés felerősödése a magyar irodalomban. Greguss Ágost *Shakespeare pályája* című monográfiája⁵ a brit drámaszerző életművének értelmezését már történeti szempontból közelíti meg: kora társadalma, színházi és színműirodalmi hagyományának kontextusába ágyazza munkáit, egyik elsőként szakítva az életmű csodaszerű felbukkasásának gondolatával.

Ennél talán nagyobb érdeklődés mutatkozik a XIX. századi magyar recepcióban az előző századi, illetőleg a kortárs angol színházi kultúra Shakespeare-bemutatói, valamint a neves angol Shakespeare-színészek iránt. Említésre méltó Döbrentei Gábor angol színjátszóról, James Quinről és David Garrickről írott angol és német forrásokat hasznosító tanulmánya *Macbeth*-fordítása függelékében,

¹ N. n. 1808.

² PETRICHEVICH HORVÁTH 1838, 20–22.

³ SALAMON 1864.

⁴ SZANA 1865.

⁵ GREGUSS 1880.

melyet a magyar színjátszóknak mintául ajánl.⁶ Főként erdélyi példákat említve: egy ismeretlen szerző Philip Kemble életéről ír a *Kolozsvári Színházi Közlöny* hasábjain,⁷ Gyergyai Ferenc David Garrick színészről közöl hosszabb beszámolót a kolozsvári *Hetilapban*⁸, Kovács János unitárius paptanár a *Theatre* nevű folyóiratból fordít egy Ellen Terry és Henry Irving játékát megörökítő *Romeo és Júlia*-előadás kritikát.⁹

Olvashatunk több magyar utazó angolai színházi élményéről. Figelemreméltó a XVIII. század végén két magyar utazó feljegyzése is az ott látott előadásokról. Az első magyar bibliográfus, Nyitra vármegyei földesúr Sándor István 1786-ban látogat a szigetországba. Őt Sarah Siddons Júlia-alakítása kápráztatja el a *Romeo és Júlia* című „felejthetetlen” Shakespeare-előadásban.¹⁰ Gróf Széchenyi Ferenc egy év múlva (1787) Sheffieldben az *Othellót* látja.¹¹ A XIX. század első felében Wesselényi Miklós a *III. Richárd* 1822-es előadására reflektál, amelyet a Drury Lane színházban tekintett meg, és Mr. Kean [Edmund] remek játékát dicséri.¹² Annak ellenére, hogy Bölöni Farkas Sándor *Angliai úti jegyzetei* nem őriznek színházi élménybeszá-

⁶ DÖBRENTAI 1830, 269–274., 274–332.

⁷ N. N. 1860.

⁸ GYERGYAI 1853.

⁹ KOVÁCS 1882a.

¹⁰ „A gyász, vagy is a’ szomorú játék játszásban az Angolyok nagy mesterek, úgy hogy ebben minden egyéb nemzetet felyül haladnak. Az a’ minap itt látott Romeó és Julié nevü Sakspeare’ szomorú játékát soha se felejttem el. A Juliét ama híres Mrss. Siddon játszotta, kinek a’ szomorú játékban mása nem találta. Juliének temettetése engem fő képen mulatott. A’ mindenféle színü Barátok, úgy mint a’ szürke, fehérek és feketék, keresztel s’ viasz gyertyákkal a halottat énekelve kísérték a Templomba: A’ ki is az Olasz szokás szerint egy nyitott koporsóban feküdt. A’ temetési harangozás rendkívül valo illetődést okozott.” SÁNDOR 1793, 288.

¹¹ FEST 2000, 313.

¹² „A Drury Lane Theatre-ben *King Richard the third*-et adák, mely szerepben Mr. Kean remekül játszott. Alakja is e szerephez mért. Természetes, az itt szokásos kiabáló és tulzott drámai művészetet meg kell szokni, amit eleinte mindenki nevetségesnek talál.” (1822. máj. 27.) WESSELÉNYI 1925, 120.

molót, Farkas az angol tájban egy Shakespeare-dráma színhelyét képes felidézni 1831-ben.¹³ Tóth Lőrinc *Brittföldi* élményeinek egy része is a színházakhoz kötődik. Beszámol a londoni színházakról: Shakespeare áhitatos közönsége ragadja meg, amely a szerző kötetével a kezében jár színházba (1846).¹⁴ Egy ismeretlen szerzőségű (Cs-y) beszámoló, a Tollrajzok Britanniából a *Szépirodalmi Közlöny* hasábjain komoly színházi ismeretekre vallóan a londoni *A velencei kalmár* pazar és látványos díszleteire és a rendezésére figyel fel, amely inkább Edmund Kean rendezői tehetségét dicséri, s nem annyira játékát.¹⁵ Szerdahelyi Kálmán színészt a festett díszletek, a „természettel vetekedő” fényhatások és megvilágítások nyűgözik le a londoni színházakban. De ugyanúgy elkápráztatja a sугó nélkül

¹³ „Június elején elhagytuk Edinburghot s Perthnél már a fellegekkel játszó sziklás Felföldön voltunk, mely Walter Scott szép poémája, »Fair Maid of Perth« által megint nevezetessé lett (...) Perthtől nem messze, a Kinnoul Crags nevű szép sor hegyeket jártuk meg; ezeknek végső csúcsán áll Macbeth kastélya (Macbeth Castle). Ki Shakespeare Macbethjét figyelemmel olvasta, egészen ráismer a leírt vidékre. Alatt a völgy, a boszorkányok idéző helye; a dunsinan-i erdő a kastély megett s szembe a távolból felnyúló Birnami hegy, melynek erdőstől Dunsinane-ig kelle jönni. A hely és romladozott kastély most a Mellis Nirm úr birtoka, a Dunsinane hegyén álló szép lakással (Dunsinane House).” Bölöni Farkas Sándor: Angliai útjegyvezeték. L. BÖLÖNI 1831. In: BENKŐ 1966, 73.

¹⁴ „Az esteket nagy örömmel töltöm a Drury Lane színházakban, a' nemzeti dráma templomaiban, Angolhon egyedül classikus színpadai előtt, hol Kean, Garrick, Henderson, Kemble, Elliston, Siddons lépdeltek, hol csaknem naponkint Shakspeare óriási alakjai jelennek meg előttem, vegyítve Byron, Sheridan műveivel, 's mellettök mint nyaláncság, még valamely apró vígjáték, vagy daljáték. A' Drurylane oroslánya, London mostani Keanje s' Kemblje, a' genialis bár roszt hangu Macready. Shakspeare remekeit így szavalva, így felfogva 's áthatva kell látni, hogy egész nagyságukban mutatkozzanak. Macready oldalánál igen jelesen működik Fancit Helén. 'S midőn e' művészeti nemes szellemek Shakspeare szerepeiben tűnnek fel: egész közönség áhitatosan figyelmez; a' műveltebb rész könyv nélkül tudja 's illy alkalommal ismétli a nagy költőt, sokak előtt nyitva fekszik a' könyv 's felvonások közt tanultatik.” TÓTH 1846, 158.

¹⁵ Cs-Y 1858.

való játék és az összjáték. A Princess Színházról ír bővebben, ami főként Shakespeare- és francia darabokat ad. Charles Kean, Charles Albert Fechter és Phelps művészeket is látja játszani.¹⁶

A nagyrészt irodalmi érzékenységgű és beállítódású Shakespeare-értelmezések mellett a kimondottan angliai színházi rendszer felől való közelítések nem gyakoriak. Az elemzések többnyire szem elől tévesztik a drámák erősen színpadhoz kötött fogantatásának jellegzetességeit, és inkább igyekeznek Shakespeare zsenialitásával magyarázni a drámai életműben izzó erőt és hatást. Ez a szempont a brit drámaköltő magyar fogadtatástörténetének igen korai szakaszában tetten érhető már. Tsernátoni Sámuel – a nagyenyedi kollégium végzettje és holland egyetemeket járó, majd marosvásárhelyi kollégiumi bölcselet és matézis tanára (1783–1803) – Karl Friedrich Flögel művének fordításában a *Séni* (értsd: zseni) tulajdonságáról szóló fejezetében értekezik Shakespeare nagyságáról. Tsernátoni külön magyarázó lábjegyzetet szentel „Schakespear Vilhelm”-nek, „a’ki a’ képzelődésnek bámulásra méltó nagy tüzivel birt.”¹⁷

Ugyanez elmondható európai viszonylatban is: Shakespeare drámáit a hagyományos kritika négyszázéves történetük során főként irodalmi-poétikai művekként kezelte, csak az újabb kori tanulmányok terelték erőteljesen a tudományos kérdésfeltevések irányát a drámaíró színházi gyakorlatára.

Shakespeare XIX. századi kolozsvári olvasói

Az oktatási és egyben színházi központként működő Kolozsváron az olvasástörténeti kérdés megválaszolható a szórakozni vágyó közönség és az elit irodalmi-színházi kultúrát képviselő vezető egyéniségek dichotómiáján és mindezek befogadó élményein keresztül.¹⁸

¹⁶ SZERDAHELYI 1862.

¹⁷ TSERNÁTONI 1795, 61.

¹⁸ Ez a megközelítésmód annál is inkább kínálkozik, mivel már Shakespeare magyar recepciójának korai szakaszában is alig szorult bizonyításra drámáinak magas esztétikai értéke, s így a válaszadásra kényszerítő vélt vagy valós ellentétek, melyek a népszerűség és az esztétikum, nemzeti feladat-

A vizsgálódás könyvtári katalógusokat és kölcsönzési naplókat fag-
gat, és olyan kérdésekre kíván választ találni, amelyek e feltárások
nélkül csak feltételezések maradnának: nevezetesen, hogy milyen
darabok alkották e század folyamán Kolozsváron a shakespeare-i
kánont, kik ismerték bizonyíthatóan drámáit, és főként melyeket,
van-e kimutatható összefüggés a darabok színrevitele és a kollégiumi
diákság Shakespeare-dráma kölcsönzése között? A XIX. századi
erdélyi olvasáskultúrát vizsgáló tanulmányok elsősorban Jakó Zig-
mond, Benkő Samu, Lakó Elemér, és Tonk Sándor nevéhez fűződnek,
azonban ezek főként reformkori vonatkozásokkal és nem Shakes-
peare-t érintő kérdésekkel foglalkoztak.¹⁹

Hogy a vizsgálat elsődlegesen nem statisztikai szempontú, az
annak köszönhető, hogy lényegesnek tekintettük az átlagolvasók
fenmaradt nyilvántartásai mellett a forrástípus által kínált olvasás-,
ízlés- és művelődéstörténeti perspektívát, mely a kollégiumi könyv-
tárak Shakespeare-műveltségkövetítő szerepére is rálátást biztosít.
Amint forrásaink mutatják, a drámaszerző művei iránti érdeklődés
nemcsak a színházi közönséget hozta lázba, hanem az olvasóközönsé-
get is. Nincs okunk e kettőt szorosan elhatárolni. Ha nem is tekinthető
minden színházba járó Shakespeare-néző egyúttal Shakespeare-
olvasónak is, az azonban valószínű, hogy a brit drámaíró kolozsvári
olvasói színházba is eljártak, és végigkísérték a színpadi produk-
ciókat.

---

vállalás (melynek programjába jól beilleszthető volt a magyar nyelvre
fordított Shakespeare) és irodalmi differenciálódás közt tátongett, elvileg
feloldhatóvá válhatott. Nem ilyen egyértelmű a színpadra állított Shakes-
peare darabok hasonló szempontú problematikája a különböző színvo-
nalú produkciót nyújtó magyar színtársulatok felől közelítve.

¹⁹ Munkánkat a következő könyv funkcionalitásának felmérését tárgyaló,
ill. a korszakra vonatkozó fontosabb olvasástörténeti résztanulmányok
segítették (főként az erdélyi könyvtárak tekintetében): JAKÓ 1977., TONK
1972., TONK 1973., LAKÓ 1994., BENKŐ 1957, 46–57. Említést érdemel Fül-
löp Géza a maga keretei közt igényes, erdélyi forrásokra is támaszkodó,
ellenben meglehetősen szerény adatmennyiséggel dolgozó könyve. L. FÜ-
LÖP 1978. Egy szűkebb csoport olvasáskultúráját is tematizáló könyv ko-
lozsvári forrásait tekintve pusztán jelzésértékűnek tekinthető, amennyiben
nem áll mögöttük valós forrásismeret: BODOLAY 1963, 393.

Többen vélekedtek úgy, főként a XIX. század első felében, hogy az írott-olvasott művel szemben alulmarad a színpadi előadás nyújtotta élmény. Már Kazinczynak is csalódást okozott a bécsi *Hamlet*-előadás 1786-ban a Hof und National Theaterben, és valószínűleg a játékszíni konvenciórendszerrel való szembesülés kényszerítette arra, hogy 1790-es *Hamlet*-fordításának színpadi bemutatásáról lemondjon. Viszonya a színészethez továbbra is elméleti maradt csupán.²⁰ Hasonlóan vélekedett Homoródszentmártoni Gedő József, aki eltanácsolta László fiát attól, hogy dramaturgiára vonatkozó ismereteit klasszikus darabok színpadi adaptációjából szerezze, amelyek jobbára csonkítva, átírva jelennek meg a színpadon, és inkább a művek eredetiben való olvasását ajánlotta számára: „Hogy a mi Játék színeinken drámairási teoriát absztrahálhatsz magadnak, az iránt kétkedem – hiszen a leg jobb, szerinted a leg correktebb darabokat elcsonkítva, öszve gazolva nyujtják színészeink! Tehát az ő előadásokból nem lehet Shackspert, Göthét, Schillert, Moliert s. a. t. studiummá tenni, azt azoknak eredeti nyelven olvasása, tanulása s azok helyt álló kritikáinak studiumja eszközölheti! Hanemha Shacksperi talentumod van, rossz darabból a genie teremt tökéletest, mint Milton a híres eposzát, egy olasz opera hallgatásából fogalmazá” – hangzik az 1836. április 6-án, Abrudbányán kelt levél.²¹ A kiragadott példák pusztán a kétfajta élményhez, az olvasáshoz, illetőleg a nézéshez-hallgatáshoz való gyakori viszonyulásmódot kívánták szemléltetni. A színházi produkció minőségétől függ sok esetben az ítélet, valamint attól is, hogy valaki színházi vagy irodalmi megközelítés híveként mond véleményt a darabról.

Az erdélyi Shakespeare-olvasáskultúrát tekintve, mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján megnövekedett és differenciálódott közönségigények a könyvtári kultúra változását is magukkal vonták. A könyvtárak típusainak változása a hagyományos magán vagy egyházi zárt gyűjteményektől – ame-

²⁰ Kazinczy első bécsi útján nézi meg a *Hamletet*, amelynek provinciális német előadásait addig tudatosan elkerülte, de csalódása így is elkerülhetetlen volt. (Vö. KAZINCZY 1879. 85–86. és KERÉNYI 1993, 796.)

²¹ L. GEDŐ, HOMORÓDSZENTMÁRTONI [1826]–1840. A korán meghalt, tehetséges Gedő Lászlónak (1819–1841) több színpadi műve maradt hátra.

lyek enciklopédikus gyűjtőkörük révén a tudományok és ismeretek összességét igyekeztek felölelni²² – a válogatott, valamilyen specializálódás felé irányuló nyilvános könyvtárak felé tart. Ezért a kölcsönkönyvtárak,²³ iskolai könyvtárak s a reformkorban elterjedő olvasótársaságok könyvtárainak nagyobb számú és különböző igényű olvasókat kiszolgáló szerepe megnövekszik. A reformmozgalom támogatására szervezkedő arisztokraták, nemesek és polgárok, valamint a kollégiumi diákság egy része városi kaszinókat, társalkodóegyleteket és iskolai olvasótársulatokat szervezett. 1832–33-ban nyíltak meg Erdélyben az első városi olvasó egyesületek vagy kaszinók.²⁴ Könyvbeszerző, olvasó és művelődési tevékenységük az aktuális kulturális és politikai kérdésekre, a kortárs irodalomra, a rohamosan kibontakozó napisajtóra irányult. A vidéki olvasó körök²⁵ meglehetősen gyorsan terjedtek, jelentősnek tekinthető a nők körében kibontakozó szervezett olvasómozgalom is.

A kolozsvári olvasók elviekben több könyvtár kínálata közül választhattak. Az arisztokrata könyvgyűjtők állományához azonban csak egy szűk, kiválasztott kör juthatott. Bizonyíthatóan például gróf Gyulay Lajos könyvtára vagy gróf Mikó Imre könyvtára is rendelkezett több angol és német nyelvű Shakespeare-kötettel. Könyvárusi forgalom révén szintén hozzá lehetett a korai fordításokhoz jutni. Például ismerjük Hochmeister Mártonnak két kolozsvári magyar könyveket is tartalmazó nyomtatott katalógusát. *A Magyar, Deák és Német könyveknek nem különben sok féle (Kupferek) nyomtatott képeknek Laistroma, Mellyek fel-találatnak Kolozsváron Hochmeister Márton, TS. K. Typographus, a' Collegiumba lévő könyves- Bóltjában* (1791) és *Az olvasó közönség' kedvéért készített Laistroma Kolosvárratt A' Kir. Privilegiatus Typographus és könyv arulo, Hochmeister Márton, A' Farkas Uttzában Az Universitas épületeye mellett lévő bóltýába található Magyar, Deák és Frantzia könyveknek A' kötetleneknek Árrával együtt* (1792) címet viselő katalógusok szerint két

²² Erdélyi szempontból figyelemreméltó a gr. Teleki Sámuel kancellár magánkönyvtárának nyilvánossá válási folyamata. Vö. SOMKUTI 1962.

²³ L. a kezdeti kölcsönkönyvtárakról: SZEMZŐ 1939. és KÓKAY 1957.

²⁴ L. erről még VITA 1973. és DANKANITS 1968.

²⁵ A falusi lakosság olvasóköréről l. ANTAL 1969.

korai Shakespeare-fordítást meg lehetett itt vásárolni. Ott volt a Kazinczy Ferenc Schröder után fordított *Hamlet szomorú Játék VII [!] Felvonásban*²⁶ (Kassa, 1790) kötet és a Kún Szabó Sándor stílusgyakorlatképpen lefordított *Roméó és Julia polgári szomorú-játékja* Weisse Christian Felix után (Pozsony, 1786).

A reformkori kolozsvári olvasótársaságok fennmaradt katalógusai szerint jó néhány Shakespeare-kötetet birtokoltak. *A kolozsvári Polgári Társalkodó könyvtárának jegyzéke 1837–1847 év végéig* (1847) Lemouton Emilia három prózában fordított Shakespeare-darabját: *Szélvész, A két veronai nemes, A windsori víg nők* játékokat (Pest, 1845) tartalmazza. A Polgári Társalkodó könyvgyűjteményének két idegennyelvű sorozata közül az egyik egy lipcsei kiadású *Shakespeare's Dramatische Werke* volt. *A kolozsvári Olvasó Társaságnak német, magyar és francia könyv-gyűjteményéből* (1844) a társaság olvasói Náray Antal *Romeo és Júlia*-fordítását²⁷ és egy német nyelvű Shakespeare-össz-kötetet kölcsönözhetek. *A 'kolozsvári női olvasóegylet szabályai 1835–1847* (1847) szerint a főasszony-ságok olvasótársaságának könyvtárából szintén hozzá lehetett jutni egy francia nyelvű *William Shaksper. Őuvres complètes* Bruxelles, Leipzig nyomdahelyű 1844-es kiadású kötethez. Fontosnak tekinthető, hogy a női ízlés szerint válogatott könyvgyűjteménybe a hasznos és gyönyörködtető időtöltést szerző korpuszba – amelynek nagyobb hányada korabeli külföldi regényirodalom volt – Shakespeare-drámái is beletartoztak.

A következőkben a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban fellelhető kolozsvári Unitárius Kollégium, a Református Kollégium és Főtanoda, valamint a Katolikus Főtanoda XIX. századi kéziratos könyvtári jegyzékeinek Shakespeare-re vonatkozó adatait összegezzük. A kollégiumi és főiskolai könyvtári lajstromok a diákok, tanárok kölcsönzéseit tartalmazzák, de a jegyzékekben városi polgárok, különféle tisztségviselők mellett arisztokrata olvasók és több nőolvasó neve is előfordul. A kollégiumi könyvtárak olvasói sorában szereplő arisztokrata könyvkölcsönzők abból a szempontból is figyelmet ér-

²⁶ A Schröder átdolgozása nyomán készült Kazinczy-fordítás hat felvonásból áll. A hét felvonás jelzése nyomdahiba lehet.

²⁷ NÁRAY 1839.

demelnek, hogy több kolozsvári arisztokrata családnak volt jelentős könyvtára, de mégis a kölcsönzésnek ezt a módját választották.

A felekezeti kollégiumok diáksága felől való közelítés annál is inkább indokolt, mert már igen korai adataink vannak arra nézve, hogy mindhárom kollégium diáksága intenzíven látogatta a színházat, s a színházi közönség véleményadó, -formáló, tetszését, illetve nemtetszését gyakran harsányan kinyilvánító, a színház karzatán helyet foglaló részét képezte.²⁸

Shakespeare-kiadványok és olvasóik az Unitárius Kollégium könyvtárában

A kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának jelentőségét ennek kiváló ismerője nem véletlenül nevezi felekezeten túli, „*az egyetemes erdélyi művelődés*” egyik fontos központjának.²⁹ Az Unitárius Kollégium állományának nagyobbik része a nagy XVIII–XIX. századi adományozók jótékonyságának az eredménye. Előbb a könyvtár feltérképezhető Shakespeare-állományát, illetve az egyes művek egykori tulajdonosait vesszük számba, majd a fenmaradt reformkori kölcsönzési naplókat vizsgáljuk. Kétségtelen, hogy a legbeszédesebb forrásaink a könyvkölcsönző katalógusok, amelyek az olvasókat és az olvasott drámákat, a kevésbé, illetőleg a gyakrabban olvasott

²⁸ A három felekezeti iskola diáksága az ébredező nemzeti szellem jegyében együtt vesz részt 1818-ban és 1832-ben a Gubernium támogatásában részesülő kolozsvári német színtársulat elleni fellépésben. Közös színházi élmények iránti igényüket a gyakori tiltások ellenére sem hajlandók feladni. Például 1839-ben, amikor a Római Katolikus Líceum felveti a kérdést, hogy helyes-e a jogakadémia érettebb ifjúságának a színházat látogatnia. Ekkor guberniumi nyomásnak engedve eltiltják az ifjúságot a színháztól. Maguk a tanárok azonban szemet hunynak a színház frekventálása fölött. A színházba járást engedélyező, ill. tiltó eljárás később is aktuális kérdés marad, azonban az egyes tiltások dokumentuma a színházba járás szokásának pozitív dokumentumaiként értékelhetők. Vö. FERENCZI 1897, 254–256., 345.; GÁL 1935., CZIRJÁK 1879. és HERPEI 2005, 77–81.

²⁹ BALÁZS 1990, 850.

Shakespeare-drámákat illetően egyaránt dokumentumként szolgálnak. De fontos forrásnak bizonyulnak a személyi könyvtárak lajstromai is, amelyek az évek során beolvadtak a kollégium könyvtárába. Ez utóbbiak a bibliofilek Shakespeare iránti érdeklődése tekintetében is dokumentumok.³⁰ Az átnézett könyvjegyzékeknek körülbelül fele tartalmazott Shakespeare drámáira vonatkozó adatot. A könyvjegyzékek, amelyek ilyen szempontból negatív eredményt hoztak, a maguk nemében szintén beszédesek.³¹

Gyűjtők és hagyatékozók

A kollégium könyvtárának régi anyagában (az ún. régi könyvtárban), amely adományokból és hagyatéki könyvtárakból tevődött össze, több különféle Shakespeare-kiadással találkozunk. Bölöni Farkas Sándor hagyatékából³² került be a régi könyvtár Bölöni-tékájába a 20 kötetes, 1812-es bécsi kiadású Schlegel és Eschenburg fordította *Schakespeare's sämtliche dramatische Werke*³³. Homoród-szentmártoni Gedő József több mint ötezer kötetből álló könyvtárában – 1852-ben került a kollégium birtokába –, két különböző német Shakespeare-összes mellett (J. H. Voss-féle *Schakespeare's Schauspiele* 1827-es bécsi kiadás, valamint az I. W. O. Benda-féle *Shakespeare's Dramatische Werke*) megvolt a *Shakespeare's Schauspiele*³⁴, amelyet nagy érdeklődéssel olvasott. (Ötödik kötetének megérkezé-

³⁰ Nem szabad e könyvek olvasóinak számát egykori tulajdonosaikra korlátozni. Gedő József, valamint Bölöni Farkas Sándor is, mielőtt könyvtárát a kollégiumra hagyta, maga is kölcsönzött könyveket érdeklődőknek.

³¹ L. az átnézett kéziratos könyvtári lajstromok *Függelékben* szereplő adatait.

³² Bölöni Farkas Sándor 1841. augusztus 22-én és 1842. február 2-án kelt végrendeletében könyvtárát, térképeit, Amerikából hozott emlékeit, kéziratszemléjét, valamint a könyvtár gyarapítására 2000 forint tőkét hagyatékozott. Könyvtára akkor 494 mű volt 961 kötetben (vö. MsU.785/C, Gál 1935. II. 190.).

³³ MsU. 785/c.

³⁴ Erlautert von Franz Horn. I–V. Leipzig, 1823–31.

sét már alig győzte kivárni fiához írott egyik levele szerint.³⁵) Gyűjteményébe tartozott Kazinczy *Hamlet*-fordítása (1790), a Döbrentei Gábor angol forrásszövegből fordított *Macbeth*-je (1830), valamint Lemouton Emília prózában készült *Shakespeare Vilmos összes színművei* (1845) is.³⁶

Brassai Sámuel 1842-ben adományozta könyvgyűjteményét a kollégium könyvtárnak, de élete végéig gyarapította ezt, amint a fennmaradó gyarapodási jegyzékek mutatják.³⁷ Brassainak az 1824-es, Lipcsében kiadott angol nyelvű kötet volt meg (Shakespeare: *Dramatic Works*), valamint egy *Othello. A lyric tragedy*, London (é. n.) kiadás.³⁸ A régi könyvtár Augusztinovics Pál-féle hagyatéki könyvtára nem tartalmazott egyetlen Shakespeare-kiadást sem, s bár a Sukykönyvtárban Voltaire és Schiller drámái megvoltak, ez sem őrzött Shakespeare-kiadást. Ez utóbbi gyűjtemény XVII. és XVIII. századi kiadványokban volt gazdag.³⁹

A kolozsvári Unitárius Kollégium jegyzéke, az *Egyetemes könyvtári lajstrom (1868–1878)* Shakespeare-állománya a következő tárgunkhoz sorolható tételeket tartalmazta: Kazinczy *Hamlet*-jét, Döbrentei *Macbeth*-jét, Lemouton Emilia öt füzetből álló próza-fordítását, ezen kívül egy *Shakespeare's Schauspiele* VII. kötetét. Ez valószínűleg a Voss-féle fordítás 1818–1829 közt megjelent lipcsei Shakespeare-kiadás darabja lehetett.⁴⁰ *A könyvtári egyetemes-lajstrom 1868-tól 1876. Aug. Szerzemény könyv nyilvántartásából* derül ki,⁴¹ hogy 1869-ben Gyergyai Ferenc J. W. O. Benda fordította német Shakespeare-kötetekkel, összesen 17 darabbal gazdagította a könyvtár állományát (a 20 kötetből hiányzott a 11., 13. és 20. kötet). 1874-ben Gyergyai Ferenc Shakespeare műveinek hét kötetét ajándékozta

³⁵ „bár már a Horn Ferencz Schakesperjeből hijánzó 5ik kötet is érkeznék meg – s így Tilsch Urral csak nem ki leszek békéllve” (Kelt Abrudbánya, 1826. márc. 15-én. GEDŐ, HOMORÓDSZENTMÁRTONI [1826]–1840).

³⁶ MsU. 1691.

³⁷ Vö. MsU. 1693,, MsU. 1697,, MsU. 1698/A,B.

³⁸ MsU. 1693.

³⁹ MsU. 1686.

⁴⁰ MsU. 1678/I.

⁴¹ MsU. 1678/II.

a könyvtárnak, a nyilvántartásból azonban nem állapítható meg, milyen nyelvű és milyen kiadású darabokról van szó. 1870-ben Uzoni Gábor egy angol (*Comedies*) és egy német Shakespeare-sorozatot (*Shakespeare Werke*. h. n., é. n. 13 darabban) hagyott a könyvtárra. Nagyajtai Kovács István a Nicolaus Delius-féle *Shakespeare's Werke* hét kötetét⁴² és a Kisfaludy Társaság által kiadott *Shakspere minden munkái* 18 kötetes sorozatának 16 kötetét ajándékozta a könyvtárnak.

A Londonban több ideig tartózkodó, komoly teológiai könyvgyűjteménnyel rendelkező kolozsvári unitárius tanár, Simén Domokos – aki saját használatára *Angol olvasó és beszélgető* könyvet állított össze – szintén rendelkezett egy angol Shakespeare-összkiadással.⁴³ Könyveinek leltárát halála után (1878) barátja, Benczédi Gergely írta össze.⁴⁴ *Az 1895-ös Betűsoros könyvtári lajstrom*⁴⁵ az 1854-ben, Lipcsében megjelent *The Complete Works of William Shakespeare* mellett Alexander Schmidt szerkesztette *Shakespearelexikont*⁴⁶ is állományba vette.

Reformkori kölcsönzési naplók Shakespeare-olvasói

Bölöni Farkas Sándor könyvgyűjteménye a kollégiumba való besorolásáig egyfajta ingyen kölcsönző könyvtár szerepet töltött be Kolozsvár könyvolvasó társadalmának életében. Nemcsak az Unitárius Kollégium ekkori és hajdani diákjai jártak ide „könyvdühüket”⁴⁷ csillapítani. A kéziratos *Könyvek kiadásáról való jegyzés*, amely az 1818–1830 közti időszak kölcsönzéseit őrzi, meglehetősen széles skálán mozgó drámairodalmat jelez.⁴⁸ Harmincöt alkalommal kérték ki valamelyik darabját, legtöbbször egy kötetet, de gyakran kettőt (Báró Jósika Samu, Kovács János diák, B. B. Betty), olykor négyet

⁴² DELIUS 1864.

⁴³ SHAKESPEARE 1860.

⁴⁴ MsU. 1694.

⁴⁵ MsU. 1895.

⁴⁶ Berlin, London, 1874–1875.

⁴⁷ Az olvasásdüh nyugat-európai vonatkozásairól I. WITTMANN 2000. 331–336.

⁴⁸ MsU. 785/E. I.

(Viski úr, Ferenczy Károly diák) és előfordult, hogy Kelemen Lajos diák, későbbi főkörmányszéki hivatalnok egy alkalommal tíz Shakespeare-kötetet is kölcsönzött egyszerre. Az Erdélyben elterjedt, ma is több könyvtárban fellelhető Schlegel–Eschenburg által fordított 1810-es húszkötetes bécsi kiadás kötetét olvasták.⁴⁹

Cím szerint a *Hamlet*, az *Othello*, valamint a *Romeo és Júlia* darabok szerepelnek a jegyzékben, a többi kötet számmal jelölik.⁵⁰ A *Hamlet*et Váradi [Mihály]⁵¹ úr kölcsönözi, *Romeo és Júliát* Mátéfi [Ferenc] diák⁵² és Szilágyi Ferenc.⁵³ Az *Othellót* D[aniel] Pepi kölcsönzi. Lehet, hogy a könyvtáros által feltüntetett *Hamlet* a Kazinczy-féle fordítás (1790), a *Romeo és Júlia* a Kún Szabó Sándor Weisse után készült 1786-os magyar fordítását jelöli, de Mátéfi kölcsönzésénél a *Romeo und Julia* bejegyzés a német nyelvű változatot takarja. Az *Othellót* is minden valószínűséggel németül olvasták. (Nincs adatunk arra nézve, hogy Kövesdi Boér Sándor vagy Kelemen László fordításai kéziratos formában terjedtek-e és eljuthattak-e a könyvtárba.) Ebben a periódusban, ha nem is túl gyakran, mindhárom megnevezett Shakespeare-darabot játszták a kolozsvári színpadon;⁵⁴ ez a tény minden bizonnyal növelhette az érdeklődést irántuk.

Legtöbben a Schlegel–Eschenburg-fordítás első kötetét olvasták

⁴⁹ SCHLEGEL–ESCHENBURG 1810.

⁵⁰ A kölcsönzők nevei mellett ilyen típusú bejegyzéseket olvashatunk: „Schakespearnak 19ik és 20ik Darabja”, „Schakespearnak 4 első darabja”, „Schakespeare 2 darabja”, „Schakespeare 3,4”, „Schakespear 2dik”, „Schakespeare 1 darab”, „Schakspeare 2 darab”, „Schakesper” stb. (A kétértelmű bejegyzések miatt nem minden esetben lehet megfejtetni, hogy konkrétan milyen darabokról van szó. A jelzett példák is mutatják, hogy a kötet számára, valamint arra is utalhat a bejegyzés, hogy hány darab kötetet vett ki az illető.)

⁵¹ Váradi Mihály úr kölcsönző talán azonos az első pest-budai, Kelemen-féle társulat színészeivel, aki 1792–1794 között volt a társulat tagja, de nem bizonyos. E színészeiről túl kevés adatunk van.

⁵² Mátéfi Ferenc 1814–1818 között volt diák.

⁵³ Szilágyi Ferenc (1797–1876) a kolozsvári Református Kollégium klasszika-filológia tanára. 1837-től az MTA levelező tagja, történész, lapszerkesztő.

⁵⁴ Vö. ENYEDI 1972, 120–170. és BAYER 1909. I.

(tizenkét kölcsönzés): *A vihar* és a *Vízkereszt* vagy *amit akartok* szövegeit.⁵⁵ Annál is inkább figyelemreméltó e két darab értékeinek korai felismerése, mert a színpadon mindkét darab csak jóval később kezdi el pályafutását.⁵⁶ *A vihar* a Shakespeare-ről szóló diskurzusok korai és többször hivatkozott szövegeként épül be a recepciótörténetbe mint az időbeli egység be nem tartásának és a túlburjánzó fantázia megbocsátható vétségének és erényének példája.⁵⁷ A kölcsönzések gyakoriságát tekintve a II. kötet következik (kilenc kölcsönzés), amelyben az olvasók *A velencei kalmár* és a *Szentivánéji álom* német szövegeivel ismerkedhettek meg. A „*Nyári Éjféli Álom*” szövegét nem kisebb autoritás avatja érdekfeszítővé, mint Döbrentei Gábor, aki a „poétai Genie” alkotói tevékenységét kívánja szemléltetni az V. felvonásbeli (1. jelenet) részlet angol és saját magyar fordításának közlésével.⁵⁸ A harmadik (*Julius Ceasar*, *Romeo és Júlia*)

⁵⁵ A kötetek darabjainak címeit az egyszerűség kedvéért a ma használatos formában adjuk meg, habár ekkoriban a nevezett darab-címekről más magyar fordításvariációk is éltek. Kollégiumi könyvtáraknál maradván, Koncz József a Marosvásárhelyi Református Kollégium tudós tanára, könyvtárosa, Shakespeare darabjainak címeit lefordítja németből; az esetleges kölcsönzők a Schlegel–Eschenburg féle kötetekbe beleírva például ezekkel a magyar címekkel találkozhatnak: *Amit akartok* (I. köt.), *Nyári éjálom* (II. köt.), *Vége jó minden jó* (X. köt.), *Sok zaj semmiért* (XI. köt.), *Hasonló hasonlóval* (XIII. köt.), *A szerelmi fáradság hasztalan* (XV. köt.).

⁵⁶ A Szász Károly fordította *A vihar* (1871) budapesti színpadi bemutatójára 1874. aug. 26-án került sor, Kolozsváron e században nem is játsszák. A Lévay József fordította *Vízkereszt* (1871) budapesti bemutatója 1879. október 26-án, a kolozsvári bemutató 1880. január 6-án volt: itt a legritkábban játszott Shakespeare drámák sorába tartozik.

⁵⁷ A *Mindenes Gyűjtemény* valószínűleg Péczeli József prózai fordításában közli *A vihar*-ból származó sűrítet szövegét (*Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. VIII. levél. 117.). Ugyanez a részlet az *Erdélyi Muzéumban* is feltűnik – a Shakespeare emléke című cikkben – Döbrentei prózai fordításában. (*Erdélyi Muzéum*, IX. füz. 1817. 179.) Buczy Emil szintén ebben a füzetben megjelenő írásában Nicholas Rowe nyomán *A vihart* azon művek közé sorolja, melyekben „a fantazianak legtöbbet engedett a genie, mellyekben a valótól leginkább látszik eltávozni”. (*Erdélyi Muzéum*, IX. füz. 1817. 31.).

⁵⁸ *Erdélyi Muzéum*, 1814. 156.

és a negyedik kötetet (*Hamlet, Ahogy tetszik*) is olvassák, többször kölcsönzik. A XII. kötetet Kelemen K. [!] diák veszi ki (*III. Richárd, Téli rege*). A Shakespeare-nek tulajdonított, pótkötetekben szereplő színjátékok iránt is akadt egy-két érdeklődő: XIX. kötet: egy kölcsönzés, XX. kötet: két kölcsönzés. A IX. (*Macbeth, Cymbeline*) és a X. kötetet (*Lear király, Sok hühó semmiért*) a nyilvántartás szerint csak egyszer kölcsönözték ki.

A harmincöt bejegyzett Shakespeare-kölcsönzés nem jelent ugyanannyi kölcsönző személyt is. Báró Jósika Samu, Jósika Pepi, Kelemen Lajos, Daniel Pepi, gróf Tholdalagi [!] olvasók legkevesebb kétszer kölcsönöztek különböző Shakespeare-kötetet. Az olvasóközönség felnőtt értelmiségi részének döntő többsége ugyancsak a kollégium hajdani diákjai közül került ki. A Shakespeare-drámákat olvasók táborának összetétele társadalmi hovatartozás tekintetében meglehetősen heterogén. A kollégiumi diákok mellett a főrangú gróf Toldalaghy, báró Bánffy László főkormányiszéki tanácsos,⁵⁹ báró Jósika Sámuel,⁶⁰ a kiváló szónok, Erdély későbbi kancellárja nevelével is találkozunk, de találni ott értelmiségi polgárt, guberniumi tisztviselőt, tanítót, tanárt, műkedvelő színészt, katonatisztet valamint ügyvédet is. Az unitárius Bölöni Farkas gyűjteményéből kölcsönöz az egykori műkedvelő színész, majd református főiskolai tanár Szilágyi Ferenc, a *Romeo és Júlia* olvasója, a piarista esztéta tanár és költő, az *Erdélyi Múzeum* egyik alapítója, Buczy Emil (ő „Shakespeare-nak 19ik és 20ik darabjára”-t veszi ki, a pótkötetek apokrifjeire is kíváncsi). A jegyzék több nőolvasó nevét is megőrizte (S. Nina, S. Klári, Gr. Vasné, B. Wesselényiné, Engelhardt Anna,⁶¹ J. Carolina). Shakespeare-t kölcsönzőt mindössze kettőt találtunk: B. Betty, valamint Bánffy Ilona bárónőt.

Nemcsak társadalmi hovatartozásuk, illetve művelődéstörténeti szerepük érzékeltetésére, hanem a reformkori ismert magyar Shakespeare-olvasók körét is bővítendő, az említetteken kívül még néhány korai német fordítás olvasójának nevét is fontosnak tartjuk lejegyezni:

⁵⁹ 1813–1814 közt volt főkormányiszéki tanácsos.

⁶⁰ Báró Jósika Sámuel (1805–1860) a Katolikus Királyi Liceumban végzett, 1821–22 és 1822–23-as tanévekben jogot hallgatott. VARGA 2000, 141.

⁶¹ Talán az azonos nevű színésznőt rejti a név, de ez nem bizonyos.

Ferenczi Károly diák, később a Kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasó Egyletének tagja;⁶² Szász [Imre] 1820–21-ben utolsó éves diák, aki a kollégium elvégzése után Marosvásárhelyre ment jogot tanulni; Viski Sándor 1835-ben a Guberniumnál rapidíjas; Lészai Lőrinc, 1813-ban a Királyi Akadémiai Liceumban bölcész,⁶³ később guberniumi titkár; Balogh Pál, aki Bölöni Farkas Sándorral egyidőben utazta be Észak-Amerikát, hazakerülve nevelő lett; Körmöczy János, az Unitárius Kollégium tanára, igazgatója, később unitárius püspök (1824-ben vesz ki „egy darab” Shakespeare-t); Zeyk úr, valószínűleg Zeyk Sándor, később a *Hetilap* munkatársa. Külön megemlíthető ifj. Gyergyai Ferenc (1799–1874), aki 1816–1818 között a kollégium diákja volt, majd ügyvéd, diétai követ és kolozsvári szenátor, hírlapíró. Gyergyainak Shakespeare-rel való találkozása nemcsak pillanatnyi kíváncsiságot jelez. A színpad világa Shakespeare művén keresztül is megérinthette a később tehetséges magas tenorú képzett férfiút, aki kétszer is fellépett a kolozsvári színpadon mint műkedvelő, ezen kívül pedig német és olasz oratóriumokat is fordított. 1853-ban a Berde Áron szerkesztette kolozsvári *Hetilap* munkatársaként a nagy angol Shakespeare-színész iránti érdeklődésének adja tanújelét: David Garrickről közöl egy hosszabb tanulmányt.⁶⁴

Egy másik fennmaradt, az 1832–1840 közötti periódusra vonatkozó reformkori kölcsönzönpló szerint Kelemen Lajos diák, akinek később írásai, fordításai jelennek meg az *Erdélyi Muzéumban*, a *Szépliteraturai Ajándékban*, az *Aglajában*, *Uraniában*, *Nemzeti Társalkodóban* megmarad hűséges Shakespeare-olvasónak. Neve egyébként többször is előfordul a Farkas Sándorhoz címzett Döb-

⁶² Vö. Olvasóegylet tagjainak névsora 1833-tól 1848-ig. Kvári Akad. Kvtár. MsU.1308.

⁶³ VARGA 2000, 119.

⁶⁴ *Angol színész, Garrick* című cikke Gy. jel alatt jelent meg, sajnos nem adja meg forrását, bizonyára német forrásszövegből fordít (*Hetilap*, 1853. jún. 18. 28. sz. 314–316.). Hogy a Gy. jel Gyergyait jelzi, azt a *Hetilap* évfolyamainak és rendszeresen közlő-íróinak alapos tanulmányozása alapján állítjuk. Vö. ezzel kapcsolatosan Berde Áron: *Lapunk ügyében* című vezércikkét, mely közli a lap íróinak nevét is: BERDE 1853.

rentei-levelekben.⁶⁵ Kelemen 1832. december 19-én Yorick és Eliza levelei mellett Shakespeare XI. kötetét (*Lear király, Sok hűhó semmiért*) és XII. kötetét (*III. Richárd, Téli rege*) vette ki.⁶⁶ 1836 júliusában Phleps B. [!] Schakespeare III–IV. kötetét, Mik. Károlyné [!] pedig az V–VI. kötetet (*János király, II. Richárd; IV. Henrich király I, II. része*) kölcsönzte ki. Egy Engel nevű olvasó 1832. október 22-én Shakespeare *Kaufman v. Venedig* című darabját vette ki.

A fenti könyvjegyzékek tanúsága szerint jóval nagyobb a korabeli magyar irodalmat kölcsönzők száma,⁶⁷ de Bulwer regényei és Washington Irving munkái is körülbelül olyan gyakorisággal olvastak, mint Shakespeare vagy Lord Byron, Goethe, Schiller munkái: ez utóbbiakat ekkor német nyelven olvassák. Itt jegyezzük meg, hogy Gyergyai Ferenc és Kelemen Lajos is a kollégiumi diákság irodalmi köréhez tartozott, ami az 1833-ban alakult Kollégiumi Olvasóegyletből nőtt ki (ennek tagjai sorában Kriza János és Szentiváni Mihály is jeleskedett).⁶⁸ A Kolozsvári Unitárius Kollégium monográfusa, Gál Kelemen feljegyezte, hogy a kör alapszabályzatba foglalt célkitűzései között a „mívelt nyelvekből való fordítás, azok rendes megbírálása” is szerepelt.⁶⁹

Egy másik fennmaradt, részben reformkori könyvkölcsönző lajstrom, a *Kolozsvári Unitárius Kollégium Protocolluma* 1813-tól 1856-ig vezeti a kölcsönzéseket.⁷⁰ A lajstrom 1842-ig időrendi sorrendben, majd a 72. foliótól tékák szerint tünteti fel a kölcsönzéseket, s a kivitelek dátumát nem mindig jegyzi fel. A rongált, agyonhasznált, helyenként olvashatatlan kéziratos *Protocollum*ban nem találtunk egyetlen Shakespeare-kölcsönzés nyomára sem, ellenben angolul tanulni vágyókra vagy angol művek iránt érdeklődőkre annál inkább. Kriza János 1833-ban Channing-től *az Anglus Predicatio* olvasója, Kovács István a *Lexikon Anglicumot* kölcsönzi. 1837-ben Lengyel

⁶⁵ JANCsó 1943.

⁶⁶ MsU. 785/E. II.

⁶⁷ L. még LAKó 1994, 62–74.

⁶⁸ A körről, ill. a kollégium diáklapjairól I. GAAL 2001, 108–117.; ANTAL 1958., HOFBAUER 1930. és GÁLOS 1915.

⁶⁹ GÁL 1935, II. 135.

⁷⁰ MsU. 917.

Sámuel a *Grammatica Anglicá*t olvassa, amelyet 1838-ban Kővári Józsa is kivesz Sheridan angol történeteivel együtt. Bánfy Rozália Byron munkáit, az Angliából Erdélybe származó Paget János az *Intellectual Arithmetic* olvasója; Nagy Péter pedig a *British Theatert* olvassa. Az unitáriusok angliai kapcsolatai nemcsak abban merültek ki, hogy olvassák Lemouton János *Grammatica Anglicáját* (Buda, 1826) vagy Nagyajtai Kovács István és Kriza János többször is ki- kölcsönzi a *Lexicon Anglicum et Grammaticum Anglicumot* a 30-as években. A két utóbbi kölcsönző jól beszél angolul is, amerikai és angliai egyházi kapcsolataik által is erősebb az angolszász kultúra felé való nyitásuk. Mindkettejük személyi könyvtárában jelentős angol nyelvű anyag volt; főként egyházi jellegű könyvek voltak ezek, de nem hiányoztak a világirodalmi klasszikusok sem. Kriza Jánosnak is minden valószínűséggel volt Shakespeare-kötete, Nagyajtai Kovács István bizonyíthatóan rendelkezett a Kisfaludy Társaság Shakespeare-vállalatának mindenik kötetével.⁷¹

Sajnos, az 1833-ban alakult Kollégiumi Olvasóegyletnek – amelynek később külső tagjai is voltak – nem maradt fenn kölcsönző naplója. Lappanganak a későbbi kölcsönzési jegyzékek is. Csak feltételezni tudjuk, hogy Shakespeare drámáit angolul olvasók is akadtak az említett angol kiadások poszessorain kívül a század második felében.

Erdélyben a kolozsvári Unitárius Kollégiumban elsőként kezdték el tanítani az angolt mint rendkívüli tantárgyat. Ezt a kollégiumi előjáróság 1861-ben határozta el, és ekkor jelentettek be az ifjak részére angliai ösztöndíjat is.⁷² A nyolcvanas, kilencvenes években a könyvtárhasználat is fellendült,⁷³ és feltételezhetően megnőtt az angolul olvasók száma. Azt a lehetőséget sem szabad kizárnunk, hogy az arra kinevezett tanárok Shakespeare-szövegrészletet is használhattak tanítás céljából, mint ahogy a Szászvárosi Kuun-Kollégium értesítője szerint a XX. század legelején a *Hamlet* és *Julius Caesar* drámák néhány részlete bekerült az angol nyelvet önként választók tanrendjébe.⁷⁴

⁷¹ MsU. 1695., MsU. 1678/II.

⁷² GÁL 1935, II. 110.

⁷³ Vö. GÁL 1935, II. 190–191.

⁷⁴ SIMON 1902, 44.

Az 1872-ben kinevezett, Európa nevesebb egyetemein megforduló unitárius paptanár, egyébként a Kolozsvári Magyar Királyi Egyetem angol nyelv és irodalom tanára,⁷⁵ (Kriza János veje) a kollégiumi értesítők szerint⁷⁶ nemcsak az arra vállalkozó önkéntes papnövendékek, hanem a rendes növendékek angoltanára is volt. Ransbourgh olvasókönyvét⁷⁷ és Dallos Gyula kézikönyvét⁷⁸ használta tankönyvként. Ezek példaanyagában nem találunk Shakespeare-szövegrészeket; ellenben e tankönyvek mégsem tekinthetők kizárólagos nyelvtanítási eszközként. Az egyik kollégiumi értesítő szerint együtt tanultak a III. éves papnövendékek a kollégium diákjainak önkéntes angol tanulóival, s tananyagként nemcsak a Ransbourgh olvasókönyve, hanem „*más művekből fordítások* s angol nyelven való társalgás”-t is használtak heti két órában.⁷⁹ (Kiemelés – B. K. Á.) Megfelelő szintű nyelvtudás birtokában a tanulók minden bizonnyal képesek voltak Shakespeare drámáit eredetiben is olvasni.

A Református Kollégium Könyvtárának Shakespeare-olvasói

Reformkori Shakespeare-olvasók

A Református Kollégium könyvtárának történetéről, gyarapodásáról, hagyatékozóiról Török István iskolatörténetében olvashatunk.⁸⁰ Felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül szolgálta ki a Refor-

⁷⁵ Kovács János kapcsolatban állt a Gabányi Árpád és Szacs vay Imre színeszek szerkesztésében megjelenő *Magyar Thália* című kolozsvári színházi közlönnyel is. Az angol *Theatre* nevű folyóiratból fordított egy Shakespeare-kritikát a lap számára (1882). Itt jelenik meg a *Romeo és Julia a Lyceum-színházban* című előadás-kritikájának fordítása Henry Irving és Ellen Terry színművészek alakításáról. L. KOVÁCS 1882a.

⁷⁶ A kolozsvári Unitárius Kollégium 1879–80-tól indítja az értesítő sorozatát (KOVÁCS 1880., KOVÁCS 1881., KOVÁCS 1882b., KOVÁCS 1885., KOVÁCS 1886., KOVÁCS 1887. stb.)

⁷⁷ RANSBOURGH 1890.

⁷⁸ DALLOS 1853. és DALLOS 1871

⁷⁹ KOVÁCS 1881, 9.

⁸⁰ TÖRÖK 1905.

mátus Kollégium könyvtára is az olvasói igényeket, akárcsak az Unitárius Kollégium.

Az 1794–1816 közti periódusra szóló könyvkiviteli naplóban nem találni Shakespeare kölcsönzésre utaló adatot.⁸¹ A református kollégium diákjai, tanárai főként antik auktorok műveit, legtöbbször latin nyelvű könyveket kölcsönöznek (leggyakrabban talán a görög és a héber Bibliát veszik ki). Leginkább a kötelező tananyag mentén válogatnak könyveket olvasásra, ami nem annyira meglepő, hisz a magyar nyelven való oktatást a református kollégiumban csak 1842–43-ban terjesztik ki minden tantárgyra.⁸²

A kollégium könyvkiadási naplója, amely az 1820-as évek kölcsönzéseit tartalmazza,⁸³ olvasóinak ismertsége miatt is felkeltheti figyelmünket. A könyvtárba eljáró Wesselényi Miklós, az 1834–35-ös erdélyi országgyűlés nagy liberális gondolkodója, szónoka (a napló tanúsága szerint az *Anglus Dictionarium* és *Anglus Grammatica* tanulmányozója); Bölöni Farkas Sándor az *Utazás Észak-Amerikában* nagy hatású szerzője, egyúttal Schiller- és Shakespeare-fordító; gróf Kendeffy Ádám, az *Erdélyi Muzéumban* megjelenő (1814) eredeti magyar szomorújáték megírására kiírt pályadíj támogatója, aki ifj. Wesselényi Miklós báróhoz és id. Bethlen Jánoshoz hasonlóan az ellenzéki szellemű reformkori politikai élet egyik kiemelkedő szereplője volt, s akit Bölöni Farkas „shakespeare-i ember”-nek nevezett;⁸⁴ a legerjedelmesebb magyar napló írója, gróf Gyulay Lajos,⁸⁵ akinek több ezer kötetből álló értékes könyvtárában több Shakespeare kiadvány is található.⁸⁶ Figyelemreméltó, hogy gróf Gyulay saját

⁸¹ MsR. 1632.

⁸² TÖRÖK 1905, I. 371.

⁸³ MsR. 1649. A mindössze 3 főlioni napló egyetlen dátumot tartalmaz: az utolsó főlion gróf Kendeffy Ádám egyik kölcsönzése mellett 1825. aug. 26-i időpont szerepel. A napló az ez évből származó, illetve korábbi évek kölcsönzéseit tartja nyilván.

⁸⁴ JANCsó 1971.

⁸⁵ GYULAI 1838–1839. és GYULAI 1840–1841.

⁸⁶ Könyvtári jegyzékében az 512 német nyelvű könyve között megtalálható az A. W. Schlegel–Tieck-féle Shakespeare-fordítás 1833-as Hamburgi kiadása, illetőleg a 90 darabból álló angol nyelvű könyvei közt az egy kötetes, valószínűleg a 1824-es S. Johnson, George Steevens és

maga használatára próbaképpen lefordítja a *Szeget szeggel* (1841) és a *IV. Henrik* (1838) egy-egy részletét is. Mindkét fordításrészlet keletkezése a drámaszövegek teljes magyar fordításait megelőzte.⁸⁷ Egyebek mellett báró Bánffy György és báró Bánffy Miklós kölcsönzési adataival is találkozunk.

Innen vesz ki könyvet az unitárius Petrichevich Horváth Dániel (1760?–1842) a kolozsvári magyar színészet nagy mecénása, színház-bérlő-színigazgatója, drámaíró-fordítója és főúri műkedvelő színésze; valamint innen kölcsönöznek olvasnivalót arisztokrata hölgyek is: gróf Bethlen Susi és gróf Thorotzkai Eszter. Noha esetükben Shakespeare-drámák kölcsönzéséről nincs tudomásunk, feltételezhető, hogy Shakespeare iránti érdeklődésüket személyi könyvtárukból is kielégíthették.

1825–35 között a kolozsvári Református Kollégium könyvkölcsönzési naplójának nyilvántartása szerint mindössze két alkalommal vesznek ki Shakespeare-darabot, mindkét esetben a *Macbeth*-et: 1832. május 19-én Bodor Lajos németül olvassa, 1833. július 8-án Kabós Ferenc diák veszi ki elolvasás végett.⁸⁸ Kabós Ferenc az 1830-ban a kollégium keretében alakult Ifjúsági Olvasó Egylet és önképzőkör egyik aktív tagja volt.⁸⁹ A könyvkiviteli napló tanúsága

---

Isaac Reed által sajtó alá rendezett londoni kiadású *Shakespeare's Dramatic Works in one volume*. Természetesen nevelőjének, Döbrenteinek *Macbeth* (1830) fordítása és a Kisfaludy Társaság *Shakespere minden munkái* válalatának az első 8 kötete. (L. SHAKESPEARE 1864–1878.) Gróf Gyulay 1869-ben halt meg, nyilván ez az oka, hogy nem lehetett meg neki az első magyar Shakespeare-összes minden egyes kötete. Vö. GYULAY é. n.

⁸⁷ Fent említett naplóinak jelzetét és a fordításrészletek lelőhelyét l. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Ms 1450. 23. köt. 17. fólió és Ms 1450. 25. köt. 134–137. fólió. Itt köszönjük meg Csetri Elek akadémikus segítségét, hogy a 140 kötetes naplószorozatról készített jegyzeteit átnézés végett rendelkezésünkre bocsátotta.

⁸⁸ MsR. 1633.

⁸⁹ Ő maga már az egylet megalakulásakor az *Egyesület törvényei* hivatalos aláírói között szerepel, amelyben egyéb vallásúak tagságát is elfogadják, s a törvények szoros megtartása mellett a nemzeti ruhaviseletet is kötelezővé teszik a számára. A nemzeti ruha viseletét az őket követő generációkra nézve is fontosnak tartják, s íme a racionális-esztétikai in-

szerint egyre többen kezdtek korabeli magyar irodalmat is olvasni. Így például Széchenyi *Hitelét*, Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikábanját*, s gyakran forgatták az *Erdélyi Múzeumot* és a *Tudományos Gyűjteményt* is.

Az 1835–1839 közti időszak könyvkiadási naplójában⁹⁰ számos ismerős névvel találkozunk: Egressy Gábor színészével (*Molière minden munkáinak „2. Darabja”-t kölcsönzi*); Lugossy József diákéval,⁹¹ aki később hírlapíró, majd a kolozsvári Országos Nemzeti Színház választmányának tagja és közoktatásügyi miniszteri biztos lett; Deáky Filep Sámuel (1784?–1855) drámaíró, fordítóéval, aki a kolozsvári színház intendánsa volt; Kabós Ferencével; az Olaszországból Erdélybe települt vívóiskola oktatómester, szállodatulajdonos és fiákervállalkozó Biasini Kajetán Domokos nevű fiával, aki a város vezető kereskedői közé emelkedett. Továbbá az unitárius Brassai Sámuellel; az ekkoriban kollégiumi könyvtáros Krizbai Miklóssal, akivel Petőfi Sándor és Egressy Gábor is jó barátságban volt,

---

dok: „mely sokkal jobban áll a szittyai deli termetre az idegennél” s nem is drágább (TÖRÖK 1905. III. 159–160.). 1833-tól „könyvvevő könyvtárör” és az egyesület egyik fő szervezője. A társaság tevékenységét szélesebb körre igyekszik terjeszteni, s ennek nyomán fogalmazza meg a társaság fő célját, „a művelődést, melynek eszközei az olvasás, eszmélkedés, társalgás, írás és előadás”. (TÖRÖK 1905, III. 168.) Kabóst, habár tanulmányait befejezte már, s kilépett a társaságból 1835-ben a társaság jegyzőnek választja. A kollégium tanárainak pártfogásával működő egyesület megválasztásáért köszönetet mondó Kabós beszéde szerint a társaság elérte kitűzött céljait, amint vallotta: „nemes polgárrá eszméltetett és barátokkal ajándékozott meg.” (TÖRÖK 1905, III. 172.)

⁹⁰ MsR. 1634.

⁹¹ Lugossy József (1819–1875) iskolai és jogi tanulmányait a Kolozsvári ev. ref. Főtanodában végezte. Hírlapíró, 1852–57 között a császári királyi rendőrség foglya, 1870-ben a kolozsvári Országos Nemzeti Színház választmányának tagja lett, valamint közoktatásügyi miniszteri biztos volt. Lugossy József életrajzáról lásd ÖRKÉNYI 1876. Lugossy maga is olvasott és látott Shakespeare-drámát. A *Pro Memoria* fogsága történetében említést tesz a *Lear királyról*: LUGOSSY é. n. Páratlan színháztörténeti értékű kalendáriumbejegyzéseiről I. BARTHA 2007.

ez utóbbival levelezést is folytatott,⁹² Gyulai Ferenc diákkal, Gyulai Pál testvérbátyjával, aki később számos Shakespeare-szerep alakítója (Claudius, Jago, Macbeth, Shylock), valamint rendező és társulat-igazgató is lett. Ezen felül szerepel még Nagy Péter kollégiumi könyvtáros, professzor Nagy Ferenc és Kemény Zsigmond báró neve. De ez a jegyzék sem őrizte meg egyetlen Shakespeare-olvasó nevét sem. Megjegyezzük, hogy a reformkorban nagyobb könyvtári hagyatékokkal gyarapodó kollégiumi könyvtár sem 1832-ben báró Nalátszi József könyvtárának beolvadásával,⁹³ sem 1837-ben gróf Széki Teleki Imre által ajándékozott könyvek révén⁹⁴ nem gyarapodott Shakespeare-művekkel.

Az 1840–43 közti könyvkölcsönzési napló nem jegyzett egyetlen Shakespeare kivitelt sem, ám az érzékenyjátékok német nagymesterének, Kotzebue-nak darabjait gyakran olvasta a diákság.⁹⁵ Gyulai Pál tanuló – egy év múlva már tógátus diák főiskolai hallgató –, például 1840-ben az *Erdélyi Múzeum* első füzetét kölcsönzte, amelyben Döbrentei *Eredetiség és Jutalomtétel* című pályázati kiírását olvashatja. A színházért bolonduló, szerepeket másoló ifjú „Rollé”⁹⁶-ra, Gyulai Pál korai kritikus énjére ily módon is hathatott a „Shakespeare-leg fellépni” mércéje. Egy ugyancsak reformkori nyilvántartás: *A Kolozsvári ev. ref. Főiskola Könyvtárából olvasás végett kivett névjegyzékek 1844 nyárhaván kezdve*, az 1844–47 közötti időszakban a Shakespeare-olvasókat tekintve nem tartalmaz adatot.⁹⁷ Egyéb színműirodalmat azonban igen: Kotzebue színműveit, Schiller-, Goethe-, Molière-, sőt Goldoni-darabokat is olvastak.⁹⁸

⁹² Vö. SZENTIMREI 1956. és KERÉNYI 1980, 129.

⁹³ MsR. 1618/A.

⁹⁴ MsR. 1619., MsR. 1620

⁹⁵ MsR. 1635.

⁹⁶ Vö. SOMOGYI 1977, 36.

⁹⁷ MsR. 1942.

⁹⁸ A kolozsvári Állami Levéltár Református Kollégiumának fondjában található 1843–1857 közötti időszakból származó könyvtári kölcsönzéseket tartalmazó dokumentumok között sem bukkantunk Shakespeare-kölcsönzés nyomára. A dokumentumok közt Kemény Zsigmond 1843-as kölcsönzésének jegyzéke, ill. Kócsi Károly kölcsönzései találhatóak. (Román Ál-

A XIX. század második felének kölcsönzőnaplói és Shakespeare-olvasói

Egy 1854-es leltár-kolligátum⁹⁹ vezet bennünket egy német nyelvű sorozat nyomára. Eszerint a *II. Historiai és statistikai könyvtárban* szerepelt egy 18 kötetes *Shakespeare's Werke*. Mellette zárójelben egy kölcsönzési adat olvasható: „1 darab Horvát Ákosnál”. Farnos Elek könyvtáros ezt a *Shakespeare's Werke* sorozatot értelemszerűen az *Iső szépirodalmi könyvtárba* helyezi át. A *IV. könyvtárban* ezen leltár adatai szerint ez az egyetlen német Shakespeare-kiadás volt meg.

Az 1859-ben készült *Kolozsvári ev. ref. iskolai ifjusági olvasóegylet könyveinek jegyzéke*¹⁰⁰ szerint megvolt a könyvtárban a Vörösmarty Mihály fordította *Lear király* (1856), a Magyar Tudós Társaság által kiadott *Külföldi Játékszin* sorozatban megjelent Náráji Náráy Antal fordította *Romeo és Julia*,¹⁰¹ a Lemouton Emilia fordította *Shakespeare Vilmos színműveinek* öt füzetéből az első három, valamint egy Eschenburg által fordított XVIII. századi német nyelvű *Shakespeares Schauspiele*.¹⁰²

A következő fennmaradt könyvkiadási jegyzőkönyvből, az 1862–1867 közti nyilvántartásból az is kiderül, hogy a korábbi naplókhoz viszonyítva lényegesen megnő a magyarul olvasó diákok száma, noha akadnak ekkor is francia és német nyelvű könyvet olvasók.¹⁰³ A vi-

---

lami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Fond. nr. 289. Kolozsvári Ref. Koll. acta nr. 198.)

⁹⁹ MsR. 1623–27. A leltár-kolligátum *A külső thekában az ablak feletti polczon levő kalendáriumok jegyzéké-t* (MsR. 1623.), *Az új vagy 4ik könyvtárban levő könyvek címei-t* (MsR. 1624.), *A kolozsvári ev. ref tanoda olvasó egylet könyvtárának összes jegyzékét*, 1854 (MsR. 1625.) és a *Gróf Kemény Sámuel Ur Ő Nagysága Könyvtárának téma és darabszám szerinti jegyzékét* 1855 (MsR. 1627.) tartalmazza.

¹⁰⁰ MsR. 1637.

¹⁰¹ NÁRAY 1839.

¹⁰² ESCHENBURG 1778–1780.

¹⁰³ Az Olvasó Egylet könyvtáráról és helyzetéről, ill. a többnyelvű olvasói szokások megváltozásáról Varga László könyvtáros nem kevés iróniával és az olvasókat felrázni óhajtó szándékkal ír a *Hajnal* című ifjusági lapban. „A könyvtárban 700 drb. könyv, melyből 200 olyan, hogy egész

lágírodalom klasszikusait is főként magyarul olvassák. Ezen kívül Jókai regényei, Vörösmarty színművei, Madách *Az ember tragédiája* nagyon népszerű a kölcsönzők körében. Ezen évek Shakespeare-kölcsönzői is inkább a magyarra lefordított darabokat olvassák, csupán egy kölcsönző kér ki német nyelvű Shakespeare-t. A Vörösmarty fordította *Lear király* ebben az időszakban a leggyakrabban olvasott Shakespeare-mű: Kovács Endre 1862. december 11-én kölcsönzi, Wesselényi Miklós 1863. szeptember 24-én, Herceg Lajos 1864. január 27-én, Hegedüs István 1864. július 26-án, Szócs Ferenc 1865. november 23-án kölcsönzi ki. A diákok önképzőköréből aktivitásával Hegedüs István tűnik ki – szaval és felolvas¹⁰⁴ –, Wesselényi Miklós diák pedig az *Ibolya* című ifjúsági lap (1862–63) munkatársai között is felbukkan. Br. Kemény Endre¹⁰⁵ a *Coriolan* olvasója, Bánffy Endre németül olvassa a *Shaespeares Schauspiele* X. kötetét. Kiss Lajos egy 1866. szeptember 29-i kölcsönzési bejegyzés szerint, már a Tomori Anasztáz által pártfogolt s a Kisfaludy Társaság által kiadott első teljes magyar Shakespeare-kiadás (*Shakspere minden munkái*) első és második kötetét olvashatja, bennük két-két darabot: az *Othello* és *A Szent-Iván éji álom*, valamint a *Julius Ceasar* és *Téli Rege* című színműveket. Tauffer Vilmos 1866. október 9-én a III. és IV. kötetet kölcsönzi ki (*Macbeth, A velencei kalmár; Coriolanus, Titus Andronicus* olvashatók e kötetekben), és mivel egy teljes hónapig tartja magánál a köteteket, 80 krajcárt kell fizetnie büntetésül. 1866. október 8-án Kovács János a *Julius Caesart* veszi ki.

Az 1872–76 periódus kölcsönzéseinek jegyzéke, mondhatni robbanásszerű Shakespeare-olvasást mutat a főtanoda hallgatóinak kö-

---

éven át alig olvassa három. Száznál több kötetlen, ugyanennyi rongyos. – Legjobb állapotban vannak a tudományos könyvek, mert ezeket nem olvassa az ifjúság; a régi hirlapirodalomból a Sokféle és Mindenés Gyűjtemény olvasatlanul hever, mivel ma már nem érdekes; a költészeti művek rongyosak; a regényirodalom javából kevés van; az idegen irodalom termékei kinek kellenék, magyar ember német könyvet olvasson? Többet ér a Zilahy Károly kapálozása mint Lessingnek minden aestheikai műve.” (TÖRÖK 1905, III. 228–229.)

¹⁰⁴ Vö. TÖRÖK 1905, III. 206.

¹⁰⁵ Kemény Endre később Shakespeare-tanulmányt is ír. Vö. KEMÉNY 1882.

rében.¹⁰⁶ Ez magyarázható az immár teljes magyar Shakespeare-kiadás megjelenésével, illetőleg Shakespeare darabjainak Kolozsvár színpadán való megjelenésével is, de valószínű, hogy a református püspök, ifj. Szász Károly fordítói tevékenységével is kapcsolatba hozható. Ifjúkori naplója szerint tizenhét éves korában Czako Zsigmond ajánlja neki Shakespeare-drámák olvasását; a Shakespeare-rajongó Szentgyörgyi Imre pedig ugyanazon évben a Schlegel–Tieck fordította kötettel ajándékozza meg.¹⁰⁷ Szász később lefordítja az *Othello*, *Macbeth*, *Antonius és Cleopatra*, *Romeo és Júlia*, *II. Richárd*, *VIII. Henrik király*, *Téli rege* és *A vihar* című darabokat.

Voltaképpen ebben az időszakban a kolozsvári színpadon tizenöt különféle Shakespeare-darabot játszanak.¹⁰⁸ Ez a változatosság a Pesti Nemzeti Színház Shakespeare-repertoárjának gazdagságát is túlszárnyalja. Noha átfedések vannak a két színházi központ Shakespeare-műsora között, *A velencei kalmárt*, a *Cymbelinet* csak Kolozsváron játsszák ekkoriban, Pesten viszont játsszák *A vihart*, ami a kolozsvári színpadon a század során nem is kerül bemutatásra.

A Kolozsvári Színház életében az 1876-os év a tizenöt Shakespeare-előadással kiemelkedőnek tekinthető. A hetvenes és nyolcvanas években többször is előfordult, hogy tíznél több Shakespeare-előadás ment egy évben. De ennél nagyobb számú előadássorozat csak a Ditrói Mór szervezte és nagyrészt E. Kovács Gyula tehetségére alapított Shakespeare-ciklus rendezésének évében fordult elő, az 1894–95-ös színi évadban, amikor a rendezvény keretében húsz előadást tartottak 1894. október 20. és 1895. március 1. között.¹⁰⁹

1872 novemberétől 1876 márciusáig összesen 128 alkalommal

¹⁰⁶ MsR. 1639.

¹⁰⁷ Szász Károly ifjúkori naplójában olvasható: „(...) Ez utóbbit Sz. Györgyi Imrétől vettem, ki ez évben pár hetet töltött nálunk, Shaksperrel rajongott, engem ennek Schlegel és Tieck fordításával ajándékozott meg, eszméikkel ellátott s velem levelezést is kezdett” (SZÁSZ 1938. Vö. még BALOGH 1942, 22.)

¹⁰⁸ Játsszák az *Othello*, *Szentivánéji álmom*, *III. Richárd*, *Romeo és Júlia*, *Hamlet*, *Macbeth*, *Lear király*, *Antonius és Cleopátra*, *Coriolanus*, *VIII. Henrik király*, *Tévedések vígjátéka*, *Julius Caesar*, *A makrancos hölgy*, *Cymbeline*, *IV. Henrik király* című darabokat: JANOVICS 1911b.

¹⁰⁹ L. a *Shakespeare-színész és Shakespeare ciklus* című alfejezetet.

kölcsönözték *Shakspere minden munkáinak* valamelyik kötetét. Gyakran egy alkalommal három, sőt négy kötetet is kivettek egyszerre. Ebben az időszakban kizárólag magyarul olvasták a kölcsönző diákok Shakespeare valamelyik darabját, a Kisfaludy Társaság által kiadott Shakespeare sorozat majd valamennyi kötetét forgatták. Egyedül a 13. kötetet (*Cymbeline, Minden jó, ha a vége jó*) és az utolsó, a verseit, szonettjeit tartalmazó 19. kötetet nem kölcsönözték ki, de az 1876–78-as kölcsönző napló őriz egy feljegyzést a 13. kötet egyszeri kikölcsönzéséről. A diákok szinte az összes Shakespeare-dramát olvassák.

Népszerűségét tekintve az *Othello* vezet, és valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, hogyha ennek forrását E. Kovács Gyula nagyhatású, legnagyobb és legtöbbször játszott és méltatott alakítása közelében keressük. Az *Othellót* 22-szer kölcsönzik, a *Lear királyt* 21-szer, *A makrancos hölgyet* 13-szor, *A velencei kalmárt* 11-szer, a *Szentivánéji álmot* című darabot 11-szer, a *János királyt* úgyszintén, a *II. Richárdot* 10-szer, *A két veronai ifjút* 9-szer, *III. Richárdot* és a *Sok hűhó semmiért* darabokat 7-szer. A *Tévedések vígjátéka*, a *Romeo és Júlia*, a *Szélvész* (Lemouton Emília fordítása), a *VI. Henrik* első része és az *V. Henrik* darabokat egyenként öt alkalommal kölcsönzik. Az *Athéni Timont* négyszer, a *Hamletet*, *Julius Caesart*, *Téli regét* háromszor, a többi drámát ennél kevesebb alkalommal veszik ki elolvasás végett.

A jegyzék alapján néhány, Shakespeare-dramákat gyakran olvasó kölcsönző nevét jegyezzük le: Böhm Sándor, Böhm József, Kilin Károly, Andrásófszky Adolf, Vékony Albert, Ferenczi Endre, Veress Samu, Kiss Béla, Olasz Gyula. A Shakespeare-t híven olvasók közt Ferenczi Zoltánt is ott találjuk: 1875. szeptember 25-én az *Athéni Timont* és *A windsori víg asszonyokat* kölcsönzi, s azt szeptember 28-án vissza is adja.¹¹⁰ Böhm Sándor hírlapíróként szerez nevet ma-

¹¹⁰ Az 1875–76-os tanévben Ferenczi első éves hallgató mint az elemi iskola III. és IV. osztályának segéd-rajztanítója. Az 1877–78-as tanévben az I–V. osztályban magyart, latint és esztétikát tanít. 1878-ban a tanári oklevél megszerzése után a Református Főtanoda magyartanárának nevezik ki, és az iskola önképzőkörének az elnöki tisztét is rábízják. BOROS 1983, 4.

gának, társadalmi, történelmi és vegyes cikkei mellet a *Honban*¹¹¹ megjelenő *Shakespere dalai* című írása érdemel figyelmet. Böhm József diáknak fennmaradt 1870–71-ből egy kéziratos versgyűjteménye, amely több magyar szerző szövegének egybemásolását tartalmazza.¹¹²

Az 1876–78 közti jegyzőkönyv¹¹³ harminc alkalommal jegyzett fel Shakespeare-kölcsönzést. Ekkor is az *Othello* a legnépszerűbb és *A Szent-Iván éji álom* (hét kölcsönzés), a *III. Richárd* (öt kölcsönzés) a *János király* (három kölcsönzés) és a *Macbeth* (három kölcsönzés). Ezekre a darabokra kíváncsiak többen. Dáné István, Kondor József, Hegedüs István és Ferenczi Zoltán bölcsészek a gyakori Shakespeare-olvasók. (Az önképzőköri aktív tag, Hegedüs István bölcsész a 14. kötetet: *János király, II Richárd*; a 16. kötetet: *V. Henrik király, VI. Henrik király* II. része, valamint a 18. kötet olvassa. Ferenczi Zoltán, bölcsész 1876. december 15-én Gyulai *Népköltési gyűjteménye* mellett Shakespeare 18. kötetét: *III. Richárd, VIII. Henrik*, 1878. március 23-án pedig a 17. kötetet: *VI. Henrik* II. és III. részét veszi ki.)

Az 1879–82 közti jegyzék¹¹⁴ sajnos nem szerző és cím feltüntetésével, hanem a könyv sorszámának és kötetszámának jelzésével őrzi a kölcsönzéseket. Egy másik könyvkiviteli napló segítségével¹¹⁵ sikerült azonosítani a Kisfaludy Társaság Shakespeare-sorozatát. Harmincnyelc alkalommal veszik ki valamelyik drámakötetét, gyakran egyszerre többet is. Az első négy kötetet kölcsönzik ki a leggyakrabban. Naláczi Ödön, Benkő József, Deák Albert, Farnos Árpád a legszorgalmasabb Shakespeare-olvasók. A nyolcvanas-kilencvenes évekből származó naplók szintén a sorszám-kötetszám elvét követve jegyzik a kiviteleket. (Sajnos, a leltárkönyvek hiányában a sorszámozott tételek cím szerinti azonosítása nem volt lehetséges.)

¹¹¹ BÖHM 1882.

¹¹² MsR. 1547.

¹¹³ MsR. 1640.

¹¹⁴ MsR. 1641.

¹¹⁵ MsR. 1643.

Egy hiányzó forrástípus

és a kolozsvári Római Katolikus Főgimnázium ifjúságának szóróverse

A kolozsvári Római Katolikus Líceum könyvtárának a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban megtalálható kevés kéziratos jegyzéke nem is árulkodhat bővebb Shakespeare-olvasás-adatokkal. Az 1848–49-es tanévből származó könyvtári leltárjegyzékek¹¹⁶ szerint a líceum könyvtárának egyetlen XVIII. századi német Shakespeare-kiadása volt.¹¹⁷ Az egyetlen kölcsönzőnapló, amelyet átnézhattünk az 1899–1900-ban kivett könyvkölcsönzéseket őrzi, egyetlen Shakespeare-kölcsönzési adattal: Kiss Ernő Petőfi *Coriolanus*-fordítását veszi ki.¹¹⁸ A katolikus líceum egyetlen kölcsönzési naplója, és az abban fellelt kölcsönzési adat birtokában nem alkothatunk valós képet Shakespeare líceumbeli olvasottságáról, hiszen a jegyzék önmagában nem állhat a forrástípus még lappangó, avagy megsemmisült dokumentumai helyett. Mindeddig nem sikerült fellelni a főgimnázium könyvtárának egyéb jegyzékét.

Bár kiemelt forrástípusunk a katolikus líceum diáksága körében a forrásanyag hiánya miatt megszólíthatatlanná vált, fennmaradt azonban egy Shakespeare-színészt dicsőítő vers, amely egyfelől dokumentálja a katolikus felekezeti diákcsoport Shakespeare iránti érdeklődését, másfelől pedig a színészkultusz dokumentumaként szolgál.

A XIX. századi Erdély színházi világához – a drámai szövegeken túl – hozzátartoznak a szöveggönyvek, színlapok, színházi zsebkönyvek, emlények és sajtótermékek különböző színházi műfajai, valamint egyéb színházi aprónyomatványok is, amelyek többnyire a közönséggel való kapcsolattartást szolgálták. Ilyenek a műsorok, meghívók, újévi üdvözlő versek és az ún. búcsúsók. A színházi üzemből kikerülő aprónyomatványok között a színészt ünneplő szóróvers fontos reprezentatív szerepet töltött be.¹¹⁹ A szóróvers műfaja voltaképpen azért is érdekes, mivel nem a színház szorosabb köré-

¹¹⁶ MsC. 669., MsC. 670., MsC. 671.

¹¹⁷ Shakespeare William: *Werke*, 1778. Strassburg, 14 darabban.

¹¹⁸ Figyelmet érdemel Kiss Ernő tanulmánya: KISS 1911.

¹¹⁹ A színházat körülvevő kisebb szöveges műfajokról: HANKISS–BERCELI 1961. és EGYED 2002.

ből nőtt ki, hanem a produkció által a színházi közönségből kiváltott reakcióként, a színészi alakításra adott válaszként jött létre. A közönség egy meghatározott részének a nyilvánosság előtti gesztusa ez a vers is.

A Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókjának Kolozsvári Magyar Színház gyűjteményében található Stein János m. k. egyetemi nyomda jelét viselő *E. Kovács Gyulához* címzett emlékvers.¹²⁰ Nemcsak az ajándékozó körét, hanem a kelteztést is jelzi a nyomtatvány. A Shakespeare-ismertség tekintetében mindkét adat árulkodó: „a kolozsvári róm. kath. főgymnasium ifjúságától 1877. Dec. 1.” E. Kovács Gyula ekkor kedvenc, legtöbbit és leghatásosabban játszott Shakespeare-szerepében, Othellóként lépett fel.

A színészt dicsőítő, három szakaszos vers a Shakespeare-színésznek kijáró tisztelet, elismerés és hódolat hangján szól: „Ünnepre nyílt meg e csarnok kapúja / Ünnepre gyűltünk össze benne mi. / Nemes ihletre gyúlad a kebel ma, / Melyet igaz élv tud hevíteni. / Szent fénynyel lép közénk le Melpomené / ...A pajzán Múza ma pihenni tért, ... / Az jött feltűzni méltó homlokodra / – Hogy mi is lelkesüljünk – a babért. // Mert a mit lángész ihletett perczében / Teremt nekünk szépet, jót és igazt, / S mi ily alakban még elérhetetlen, / Művészeted megtestesíti azt. / S látunk „erényt, mely buktában se csügged” / És szenvedélyt, fenséggel esni el, / Shakespeare teremtő lelke száll közénk le, / Mely önmagával ég felé emel. // Igaz művészeted varázshatásán / Előttünk áll az eszmény, testet ölt, / Magával vonzza tőlünk a mi égi, / És megtisztítja bennünk a mi föld... / ...Minket tanítsz, művelsz művészetteddel, / Fogadd szerény hódolatunk ezért, / Ennek koszorúját nyújtjuk ma Neked / Méltóbb kézből vedd a méltóbb babért!”

A korszak színikritikáinak ismerős motívuma, a „Shakespeare-előadás mint ünnep” hagyományozódó toposza köszönt vissza a vers elején. Az előadás ünnepi alkalomként való tételezése a nem mindennapi léthelyzet fontosságát hivatott kiemelni. A színész szakrális jelzők és antik istenek képviselte értékek közé emelése voltaképpen a Shakespeare-drámák tolmácsolójának szól; annak a színésznek,

¹²⁰ Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Kolozsvári Magyar Színház Fondja, Acta 10. 485. fólió.

aki a drámák egyes szereplőinek megszemélyesítőjeként nemesítő és fölemelő érzést képes a közönségnek átadni. A köznapiság szférájából mintegy kiemelkedve, félistenné magasztosul. Az ünneplő vers nyelvhasználatában a Shakespeare iránti hódolat a színészre tevődik át, és a Shakespeare-színész a halhatatlanság szférájába plántálódik. A színész éltetése és ünneplése az aprónyomatvány révén egyben a szöveg éltetését is jelenti, az általa életben tartott shakespeare-i szövegről, a szöveget és azt (re)prezentáló/megtestesítő E. Kovács Gyuláról, valamint az emlékverset hódolata jeléül felkínáló kolozsvári Római Katolikus Főgimnázium ifjúságáról egyaránt szól.

Megállapítható tehát, hogy a különböző korszakokból fennmaradt kölcsönzési naplók és a felekezeti kollégiumok olvasottságára vonatkozó dokumentumok egyenetlen képet mutatnak. Az Unitárius Kollégium könyvtárának köréből reformkori dokumentumok maradtak fenn, a Református Kollégium kölcsönzőnaplójának tanúsága szerint főként a XIX. század második feléből maradtak számszerűen jelentős Shakespeare-kölcsönzési dokumentumaink, a Katolikus Főgimnázium könyvtárának pedig egyetlen kölcsönzési naplója maradt. Anélkül, hogy a túlzó általánosítás hibájába esnénk, forrásaink néhány fontos felismerésre vezettek.

Vizsgálataink alapján, úgy tűnik, hogy az Unitárius Kollégium könyvtára, jelesül a Bölöni Farkas Sándoré a reformkorban fontos és megkerülhetetlen Shakespeare-dráma-kölcsönző szerepet látott el, és elsősorban a németre fordított drámák iránti olvasói igényeket szolgálta ki. A XIX. század második felében a Református Kollégium könyvtára bizonyult Shakespeare recepciója tekintetében hatékony intézménynek. Kölcsönzési adatai olyan mértékű Shakespeare-olvasottságot mutatnak, amely páratlan a maga nemében, és amelyhez egyértelmű, hogy nemcsak intézményi támogatottság, hanem egyéni olvasói és színházlátogatói kíváncsiság is kellett. Shakespeare kivételes drámaírói tehetségének egyre általánosabbá váló elismerését az olvasók növekvő érdeklődése és szellemi igényessége alapozta meg.

Láthattuk, hogy a református és unitárius kollégiumok *olvasóegyleteinek* és *önképzőköreinek* működése szintén hozzájárult Shakespeare drámáinak népszerűsítéséhez. Ezeknek a reformkorban a tanrendből hiányzó magyar irodalmat pótló szerepe volt, de emellett a művekről való társalgásnak, előadásnak, és a „művelt nyelvekből”

való fordításnak is fontos szerepet juttattak. A század második felében is tovább hagyományozódott az olvasóegyletek és önképzőkörök szervezett gyakorlata és a Shakespeare-olvasói igényeket is kiszolgáló funkciója. A fennmaradt olvasóegyleti kölcsönző naplók egyértelműen ezt mutatják.

A drámákra vonatkozó olvasási szokásokat figyelve a század folyamán az *egynyelvű olvasóvá válás* fokozatos tendenciája is kirajzolódik. A század első felében főként németül olvassák Shakespeare-t, de egyes angol nyelvű kötetet birtoklók angolul is, emellett a fordításban olvasható drámákat magyarul. A század második felében lassan kizárólagossá válik a drámák magyar nyelven való olvasása. Az 1860-as években még előfordul, hogy németül is olvassák a brit drámaíró műveit, a hetvenes évektől már kizárólag magyarul. Ezt a tendenciát az iskola nemzeti nyelvű programja mellett az immár teljes magyar nyelvű Shakespeare-fordítás (1864–1878) megjelenése is segítette. A nemzeti kontextusba emelt Shakespeare-drámák a magyar szerzők műveinek olvasottságával vetekedett, a gyakran olvasott Jókai és Petőfi művei mellé rendelődött. Az angol drámák magyar nyelven olvasásának jelensége mellett figyelemre méltó az Unitárius Kollégiumban ekkoriban bevezetett *angolnyelv-tanítás*. Erdélyben korábban intézményes keretek között nem tanítottak angolt, s így a Shakespeare-t eredeti nyelven olvasók kinevelésének a szerepe fontosnak tekinthető.

A drámák olvasása mellett az angol drámaszerző recepcióját számos egyéb műfajban született, Shakespeare műveivel foglalkozó írásművek olvasása is jelzi. Kiemelkedő szerepük volt a kikölcsönzött folyóiratoknak, gyűjteményes könyveknek, lexikonoknak is. Ezek olvasása a század első felében is nagy népszerűségnek örvendtek (*Athenaeum*, *Erdélyi Muzéum*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Közhasznú eszméreték tára*, *Élet és Literatura*, *Koszoru stb.*).¹²¹ Jelleműknél fogva ezek a kiadványok voltak azok, amelyek a leghamarabb és legközvetlenebbül avatták be az olvasóközöniséget a korabeli művelődési, tudományos, társadalmi és politikai élet majdnem minden problémájába. Shakespeare drámaírói tehetségét valamint drámáit tematizáló írások kritikai, ill. kultikus nyelvhasználata a drámákról

¹²¹ LAKÓ 1994, 59–60.; BENKŐ 1957, 52.

való gondolkodás, a befogadás tekintetében voltak meghatározóak, és mintegy előformálták a hozzájuk való viszonyulás lehetséges módjait is.

A század első három évtizedében drámáinak kolozsvári *olvasói*, valamint *színházi befogadói* nem ugyanazokat a drámákat preferálják. Többen olvassák már *A vihar*, a *Vízkereszt*, a *Szenivánéji álmom*, a *Julius Caesar*, az *Ahogy tetszik*, a *III. Richárd*, a *Téli rege* stb. német fordításait, mely darabok színpadi térnyerésére még jó néhány évtizedet kell várnia a magyar színházba járó közönségnek, bár magától értetődő, hogy egyazon darab mindkét fajta befogadására is van példa. A *Hamlet*, az *Othello*, a *Romeo és Júlia*, a *Macbeth* című tragédiák már nemcsak a „magános olvasó” élményei voltak, korai színpadi bemutatásuk révén a színházba járó nagyobb közönség élményvilágát is gazdagíthatták. Az 1870-es évektől az olvasói és színházi befogadás mintegy egységesülni látszik. A kolozsvári olvasói Shakespeare-láz (l. az 1872–76-os jegyzék kölcsönzés-csúcsát), amely a szerző minden drámájára kiterjed, valamint az egyre több színpadi előadás (amely az 1894–95-ös színi évad első magyar Shakespeare-ciklusában – a drámaszerző összes színműveinek színpadi bemutatására tett kísérletként – jut el a legmagasabb számú Shakespeare-darab bemutatásáig) a teljes Shakespeare-oeuvre befogadásának irányába mutat.

A színházi és olvasói befogadás kölcsönös egymásra hatásának jele, hogy annak ellenére, hogy Shakespeare drámái a század során *nem részei a kötelező iskolai tananyagnak, a kolozsvári színpad Shakespeare-előadásainak kulturális és társadalmi esemény jellege* a drámák olvasását is előhívja, segíti. A színházba járó közönség diákrétege kihívásként értelmezi ezeknek az előadásoknak aktív befogadását, amennyiben saját interpretációját a színpadra vitt jelentéssel kívánja egybevetni. Ámbár a Református Kollégium és Főiskola, ill. az Unitárius Kollégium a Shakespeare-olvasottság térképét tekintve eltéréseket mutat, tény, hogy az egyes kollégiumi könyvtárak felekezeti hovatartozástól függetlenül kiszolgálták az olvasókat, már csak azért is, mivel az egyes iskolákba nemcsak szigorúan az adott felekezethez tartozó diákok jártak. A közös színházba járás szokása – melynek előnyeit Döbrentei is hangsúlyozta a századelő

Kolozsvárán¹²² –, a város három felekezeti kollégiumának diáksága, a hozzájuk csatlakozó külső olvasók és nem utolsó sorban az 1872-től működő kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem színházba járó diáksága mind a brit drámaíró szövegei iránti érdeklődést tanúsítja.

Shakespeare kolozsvári olvasóit (meghatározott intézményekhez kötött olvasást vizsgálva) nem pusztán pozitív adatként kívántuk szemlélni. A drámaszövegek és a színpadra szánt szövegek olvasói-nézői interpretációja elsődlegesen nem passzív befogadókra utal, amint ezt a színpadra vitt szöveggel szembeni kritikus beállítódás vagy a szóróvers kommunikatív gesztusként értelmezett Shakespeare-színészt éltető versalkotás példái is jelzik. Mindezek a drámák produktív recepciójának dokumentumaiként értelmezhetők.

¹²² *A Játékszínnek mostani állapotjáról* értekező Döbrentei Gábor úgy teremti meg a színháznak mint a társadalmi, társasági élet jelentős központjának demokratikus szellemű kontextusát, hogy a közös térben való együttlevés gondolatát hangsúlyozza, felekezeti és rangbéli különbségek feloldásának lehetőségét felcsillantva: „A' sokféle ranguak, vallásuak ugyan azon egy fedél alá gyűlése közelebb huzta az embereket, kik épen ezen oknál fogva, elébb mintegy külön fal által elválasztva voltak. (...) A' sokszori egybe-jövetel szelidítette az embereket 's egymás iránt igasságosabb gondolkodást ébresztett, kölcsönös társalkodásokban tett tapasztalások, hogy nem csak egy felekezetnek vagynak nemes szívű emberei. 'S ha így mindenik megbecsüli a' más vallású Jót, az emberiség által egybe-köttetve, nem inkább mozdíthatik elé a' Haza szerencsés állapotja?” (DÖBRENTÉI 1818, 117.) A nézőtér elfoglalható részei azonban még a század második felében is erősen megőrizték társadalmi rang szerinti felosztásukat, s a színházba járók be is tartották ezt.

A SZÍNPADI BEFOGADÁS ELSŐ KÖRE: A KAZINCZY ÉS DÖBRENTEI-KORSZAK (1790–1837)

Shakespeare erdélyi meghonosodásának kezdeti időszakában az előbbiekben tárgyalt egyéni olvasói élmények, a korai színpadi kísérletek mellett a komoly teoretikus képzettségű literátus társaság Shakespeare iránti érdeklődése (az *Erdélyi Múzeum* és köre), az iskolai intézmény keretei között formálódó, a drámák iránt fogékonyra tett tanár-diák kapcsolatok, valamint fordítói kezdeményezések tűnnek ki és hívják fel a figyelmet az angol drámaíró nem mindennapi tehetségére. A Shakespeare-drámák Erdélyben tapasztalható színpadi recepciójának egy másik jellegzetességét sem szabad szem elől tévesztenünk. Pukánszky Kádár Jolán a hazai német nyelvű színházi kultúra kutatója, a legkorábbi Shakespeare-előadások nyomait a német hivatásos színtársulatok XVIII. századi előadásaiban találta meg. Vizsgálatai alapján állíthatjuk, hogy a magyar színpadi Shakespeare-kultúra a német színpadi Shakespeare-kultúra ellenében és mintájára vált magyarrá, az hívta életre és ösztönözte versengésre.¹ A XVIII. századi német nyelvű előadásoknál is korábbi erdélyi Shakespeare-előadás adatára hívja fel a figyelmet Karl Kurt Klein. Brassói német ajkú diákok 1677-ben a *Titus Andronicus*t játszották egy olyan német átdolgozás nyomán, amelyet angol színészek mutattak be Prágában. Az előadásnak meglehetősen sikere volt: tíz év múlva ismét előadták.²

Az 1792-ben megalakuló első erdélyi magyar hivatásos színtársulat élen járt a Shakespeare-darabok színpadi kísérletezésében. Már 1793-tól adatolható az első Shakespeare-előadás Kolozsváron.

¹ KÁDÁR 1916. A kérdésről l. még KÁDÁR 1923. és JUHÓ 1931.

² CERNOVODEANU 2004, 414.

1793. november 23-án a *Hamletet*, dec. 30-án a *Rómeo és Júliát* játszották itt.³ Az első magyar Shakespeare töredékfordítás a Marosvásárhelyen és Nagyváradon jogot és filozófiát tanult Aranka György tollából született meg 1785-ben: „egy kis mustra” Wieland nyomán a *II. Richard királyból*.⁴ A későbbi tudományszervező és marosvásárhelyi táblai ülnök, aki előszeretettel versel is, már ekkor próbát tesz a felvilágosodás szellemében a magyar nyelv és a magyar színészet ügyének összekapcsolására. Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság titoknoka a darab töredékfordítását a társaságnak a magyar színészet megalapítását célzó törekvéseivel kapcsolta össze.

Kazinczy Ferenc és Döbrentei Gábor fordításainak kivételével – *Hamlet* (1790) és *Macbeth* (1830) – a korszak magyar Shakespeare-műsorát műkedvelő fordítások szolgálták ki, amelyek színpadi szempontból bizonyultak értékesnek. Kelemen László, Koréh Zsigmond, Sófalvi József, Shener György, Láng Ádám János, Éder György Shakespeare-fordításai, ill. átdolgozásai viszonylagos irodalmi értékük ellenére a színpadnak tettek nagy szolgálatot, bár mind német közvetítő szövegből készült fordítások voltak. A jelenséget észlelő Bayer a Shakespeare-előadók „fölnevelő dajkájá”-nak nevezi metaforikusan a korai színpadra szánt műkedvelő Shakespeare-fordításokat.⁵ Kazinczy Ferenc és Döbrentei Gábor a Shakespeare-honosítás első évtizedeinek két „állandó és kitartó híve”⁶: fordításaik a Shakespeare-recepció szempontjából rendkívüli jelentőségűek. Bár mindketten csodálták, különbözőképpen viszonyultak a brit drámaíró műveihez, és fordításelveik is gyökeresen különböznek egymástól.

A fordítás (a XVIII. század végi hagyomány folytatásaként) első sorban eszköz volt a XIX. század első évtizedeiben is: a nyelv fejlesztésének, a szépirodalom megalapozásának és gazdagításának,

³ ENYEDI 1972, 123.

⁴ A kézirat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található meg. ARANKA é. n. Ferenczi Zoltán egészében közli a fordítástöredéket a *Magyar Shakespeare-Tár* V. kötetében. Aranka az I., II., III. és V. felvonásokból fordít néhány jelenetet. (FERENCZI 1912, 268–281.) Aranka György Shakespeare-műveivel való kapcsolatáról l. még KIRÁLY 2006, 33–35.

⁵ BAYER 1909, I. 39.

⁶ Bayer József megnevezése.

a magyar nyelvű színházas megteremtésének eszköze. A fordítók, illetve a fordításról gondolkodók figyelmét elsősorban az kötötte le, hogyan gazdagítható a magyar nyelv és kultúra fordítások révén. Így az átültetéseket alárendelték ezeknek a céloknak, a hűség és a nyelvi megfelelés kérdése másodrendűvé vált.⁷

Fordítástörténeti vizsgálatok kimutatták, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján nemcsak Shakespeare, de általában az idegen nyelvű művek magyarítása nem pusztán nyelvi átültetést jelentett, hanem gyakran adaptációt is: a színhely, a hősök, a kulturális sajátosságok hazai viszonyokhoz való átformálását. (Így lett *A makrancos hölgyből II. Gaszner kapitány* Schink–Shener György munkája nyomán.)⁸ A magyar literátusok nem annyira a művet, hanem sokkal inkább a befogadó közönség elvárásait tartották szem előtt: a művek eredeti nyelvének kultúrája helyett a magyar nyelvű kultúrára összpontosítva figyelmüket.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején a legtermészetesebb módon fordítanak szépirodalmi műveket valamely közvetítő nyelv alapján. Ebben a tekintetben változás az 1830-as, 1840-es években következik be, amikor a fordítás gyakorlatában és elméletében elfogadottá kezd válni a fordításhűség azon alapvető feltétele, hogy az eredeti nyelvből készüljön. Kazinczy a *Hamlet* fordításakor nem talál kivétlnivalót abban, hogy német közvetítő nyelvből ülteti át magyarrá a darabot. Nem is csoda, hiszen a széphalmi mester nem az eredeti-átültetés viszonyában szemlélte a fordítást: ő a magyar szépirodalmi nyelv és műfajrendszer kialakítását és meghonosítását tekintette fő céljának.⁹ Döbrentei két-három évtized múlva már nem csupán tartalmi, hanem formai hűségre is törekszik *Macbeth* angol szövegének közvetítésekor. Fordításelveik különbözősége szemléleti különbséget takar, vitáik főként a fordítások mikéntjeire vonatkoztak, a célnyelvi megformáltság kérdéskörét érintették.¹⁰ Vitáikon túl azonban azt is lényeges látni, hogy itt két korabeli nézet

⁷ A XIX. századi fordítási elvek és gyakorlati kérdéskörök átfogó vizsgálatát l. BENŐ 2003, 7–34.

⁸ A fordítás-magyarítás kérdéséről a XVIII. században l. CZIBULA 2000.

⁹ Vö. HARTVIG 1998, 701.

¹⁰ BENŐ 2003, 11–15.

ütközik egymással, a maga érvényéért kiálló két különböző fordítási elv. Kazinczyval szemben Döbrentei Gábor a hűsége törekedett, s ha fordítási gyakorlataikat szemügyre vesszük nyilvánvaló, hogy mai értékrendünk szerint a Döbrentei 1830-as tartalom- és formahű *Macbeth*-fordítása jobbnak bizonyul a Kazinczy fordította *Hamlet*-nél (1790).

A Kazinczy fordítói eljárásától (1790) Döbrentei fordításáig (1830) terjedő időszak nem egyszerű, egyenes vonalú minőségi változást mutat a Shakespeare-fordítástörténetben. Hiszen említettük már, hogy nem szerencsés a fordítást mint koronként változó történeti alakzatot, kizárólag a nyelvi és formai egyenértékűség szempontjából szemlélnünk. A magyar shakespeare-i színházi kultúra kezdeti korszakát nemcsak ezen meghatározó irodalomtörténeti személyiségek fordítói munkássága jellemzi. A korai Shakespeare-előadások alapszövegeihez közelítő elemzéseinket egy 1818-as *Makrancos hölgy*-átdolgozás szöveggönyvének vizsgálatával egészítjük ki, amely a magyarra fordított Shakespeare-drámák színes palettáján foglal helyet. Ez *A makrancos hölgy* nem csupán mint a befogadó kultúrához igazított fordítás és a pragmatikai adaptáció alkalmazásával nemzetivé tett Shakespeare-átdolgozás egyik példája érdemel figyelmet (amely engedményeket tesz a befogadó közösség, a „sokaság” ízlésének)¹¹, hanem mint a színpad céljait szolgáló, a korszak Shakespeare-műsorát meghatározó fordítás. A három fordítói gyakorlat és fordítói magatartás (Kazinczy Ferenc, Döbrentei Gábor, Shener György) konkrét példáinak vizsgálata a fordítási elvek és gyakorlat viszonyát, valamint a fordításra vonatkozó nézetek változását is jól szemlélteti. A fordítástörténeti kérdések mellett e fejezetben figyelmet szentelünk a Shakespeare-t illető irodalmi-dramaturgiai kérdésköröknek és a korszak színpadi Shakespeare-kultúrájának.

¹¹ Bajza József terminusa. Az ő fordításelmélete, amely Goethe nyomán alakult ki, három fajta fordítást különböztet meg: értelemszerű prózai, pragmatikai adaptáció, valamint anyag- és formahű fordítás. Ez a háromfajta fordítás a fordítási eljárások fejlődését, az egymást követő időszakok linearitását is mutatja. Az első a legkezdetlegesebb fordítás, a harmadik a legfejlettebb (BAJZA 1837), *A makrancos hölgy* átdolgozás a második fordítási stádiumba illeszthető.

A korai magyar dramaturgia Shakespeare-adataihoz

A Shakespeare dramaturgiájára való korai reflektálás mint a magyarországi és erdélyi Shakespeare-recepciótörténet egyik alapkérdése okkal említheti a XIX. század első felének ilyen irányultságú elméleti és gyakorlati dramaturgiai adatait. E kutatás vizsgálandó anyaga elvileg különböző dokumentumtípusokat foglalhat magába. A forrásanyag zömét elsődlegesen a teoretikus céllal életre hívott drámaelméleti írások, iskolai poétikák szolgáltathatják, amelyek Shakespeare drámakezelését is tematizálják. Nem csekély figyelmet érdemelnek a különféle célt szolgáló, de dramaturgiai vonatkozású kéziratos és nyomtatásban megjelent, elszórt megjegyzések is. Fontossággal bírnak az előadásokról szóló kritikák, az alakításokat, a színpadravítel minőségét említő megjegyzések és egyéb, a színházi intézmény közegeből kinövő dokumentumok, például színlapok ajánlásai vagy más információi, rendelkezésünkre álló magyarra fordított szövegekönyvek stb. Mindezek vizsgálata összetett elemzést igényel és meglehetősen komplex képet mutat. Természetszerűen a XIX. század első felének magyar színházi konvenciója és irodalmi ízlése a Shakespeare-drámák szerkezetére és annak megítélésére is hatással volt.

Mint ahogy a Shakespeare darabjaira vonatkozó korai magyar dramaturgiai megjegyzések, teoretikus igényű fejtegetések teljes körű felmérése és felidézése nem célunk – hiszen a kérdést többen vizsgálták, s ilyen típusú gyűjtemény meg is jelent –, értékesebbnek és szempontjaink tekintetében többet ígérőnek mutatkozik az a megközelítés, amely a magyar shakespeare-i színházi kultúra kezdeti korszakát megelevenítendő a teoretikus kérdéseket is érintve vizsgálódik, különös tekintettel az eddig alig vizsgált vagy fel nem fedett erdélyi dokumentumok Shakespeare-vonatkozásaira.

A magyar dramaturgiai gondolkodás első dokumentumai, egy-egy mondatra szorítókozó megjegyzések, alkalmoszerű utalások nem véletlenül gyakran Shakespeare nevével együtt jelentkeznek. Ugyanígy a magyar színikritika is, mondhatni, drámáinak bírálataival kezdődik, mivel a magyar játékszín kezdetei is egybeesnek a brit drámaszerző hazai feltűnésével. A vonatkozó dokumentumokat sajátos belső jegyeik, összefüggésük alapján többnyire a *működő színház*

*formanyelv*éhez igyekszünk kötni, ámbar legkorábbi ilyen adataink megelőzik a színházi gyakorlatot. A dramaturgiai irodalom Besse-
nyeinél, Kazinczynál is hangsúlyozottan a színi kultúra megterem-
tésére irányuló programként jött létre.

A XVIII. század utolsó negyedében gyakran bukkan fel a magyar írók leveleiben vagy egyéb írásaiban Shakespeare neve, s nem egy darabjának címe az angol szerző, illetve művei ismeretét bizonygató „olvasói tekintélyglossza”-ként. A Bécsben testörködő Bessenyei György a magyar írók közül elsőként említi Shakespeare-t Milton és Young társaságában francia nyelvű fiktív levelében.¹² Esztétikai értékelése először a latin nyelvű drámaelméleti irodalom csúcspontja-
ként¹³ számon tartott Szerdahely György *Poesis Dramatica* (1784) című művében olvasható, aki Arisztotelész és Cicero mentén a komédia és a tragédia meghatározásával foglalkozik. Egyik értékelője szerint a latin nyelven alkotó Szerdahely a klasszicizmus legmerevebb irányát képviseli.¹⁴ Az újabb kutatás azonban esztétikai művét a művelt kortárs európai teljesítményekhez mérhető korszerű vállalkozásaként méltatja, s megállapítja, hogy drámaelmélete alapve-
tően a klasszicista drámaesztétika jegyében íródik, de feltűnően nyitott például az újfajta szentimentális irodalom iránt is.¹⁵ Szerdahely nagy világirodalmi példák mellett Shakespeare műveit, jellemzési módját, jelenetkezelésének célszerűségét (amennyiben egyetlen felesleges elemet sem iktat be), példaként idézett legjobb darabjait, nagy tragédiáit említi. Bár fenntartásai vannak a dramaturgiai szabályok megsértése miatt, a szöveg a ritka tehetség méltánylásának példája.

Érdeemes idéznünk e korai Shakespeare-értékelésből: „William Shakespeare-t, nemcsak saját polgártársai, de mi is a természet csodájának tekinthetjük; ha megtanulta volna tehetségét az ars poetica szabályaival összhangba hozni, kiemelkednék valamennyi nemzet és valamennyi kor költői sorából. (...) Az emberi lélek érzélemlágyát

¹² L. Bessenyei: *Levél barátjának D.-nek* (1777). L. MALLER–RUTTKAY 1984, 55.; Bayer is közli a vonatkozó részt eredeti nyelven: BAYER 1909, I. 11.

¹³ Vö. PINTÉR 2006.

¹⁴ SOLT 1970, 149.

¹⁵ MARGÓCSY 1989.

senki sem figyelte meg jobban; senki felül nem múlta őt sem gyengédszívűségben, sem lelkierőben. *Drámáit nem nevezte sem tragédiának, sem komédiának, mert nincsenek pontosan hozzáigazítva a művészet valamennyi szabályaihoz.*” Shakespeare-t később a tragikusok bálványának nevezi, és megjegyzi, hogy azokat a darabjait, melyeket színpadra visznek „a mi ízlésünkhöz igazítják”.¹⁶

Voltaképpen „Szerdahelyi könyvéből azt tanulta meg az egyetemet végző magyar középosztály s a latin műveltségű hazai olvasóközönség, hogy Shakespeare a természet csodája, atyja és megteremtője” – vonhatja le következtetését a brit szerző magyarországi történetének monográfiája.¹⁷ Ezzel együtt arról is tudomást szerezhetett, hogy drámái nem mérhetők a klasszikus dramaturgia mércéjével, hiszen a sajátos kevert drámatípust kedvelte, emellett azonban mintaszerű tragédiákat is alkotott: *Leart*, *Macbethet*, *Romeo és Júliát*, *Hamletet*, *Othellót*. (Ezt az öt darabját nevezi meg, a *Romeo és Júliát* a legnagyobbak közé sorolja.)

Pézteli József írása a *Mindenes Gyűjteményben*¹⁸ – amelyet adataink szerint erdélyi iskolai- és magánkönyvtárakba is járattak, s haszonnal forgattak – a híres David Garrick-féle Shakespeare-ünnepségről szól. A szöveg a drámaíró felemás megítélésének dokumentumaként tekinthető, hisz Pézteli a „teátrumnak réguláját” kéri számon Shakespeare-től, és szomorújátékait „tsudálatos monstrumok”-nak nevezi. Alighanem Voltaire hatásáról árulkodik, amennyiben ennek híres kifejezését („monstres en tragédie”) megőrzi: „Sokan nevezik az ő Szomorújátékait tsudálatos monstrumoknak, mellyekben a sok képtelenségek és rendtelenségek között találkozik az olvasó egészen meg-lelkesített Scénákra, fel-emelkedett gondolatokra, és szívre ható nemes érzésekre”.¹⁹

Szerdahely György iskolai poétikája, valamint Pézteli Shakespeare-t illető némely megjegyzése mellé kívánczik egy kevésbé

¹⁶ Szerdahely: *Poesis Dramatica*. 1784. (Ford.: Kenéz Győző. In: MALLER-RUTTKAY 1984, 56.) L. még a latin nyelven idézett szövegrészt: BAYER 1909, I. 13.

¹⁷ BAYER 1909, I. 13.

¹⁸ PÉZTELI 1790.

¹⁹ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. XIII. Levél. 207.

ismert erdélyi professzor kurzusának a brit drámaíró műveit is érintő fejtegetése.

Benke Mihály (1757–1817) Köteles Sámuel megelőzően volt az enyedi kollégium filozófia professzora. A háromszéki Oroszfalváról (Kézdivásárhely mellett) székely nemesi családból származott. A kor szokása szerint nagyenyedi tanulmányéveit követően egymás után több német egyetemet is meglátogatott: a göttingai egyetem után Odera-Frankfurtban folytatta tanulmányait. Hazatértekor Teleki Lajos gróf nevelője lett a nagyenyedi főiskolában bölcséleti tanárnak való kinevezéséig. A tudós professzor nagy tekintélynek örvendett 1791–1817 közti enyedi tanárkodása alatt. Bár forrásaink²⁰ arra utalnak, hogy a professzor latin nyelven oktatott, a Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtárban egy magyar nyelvű, 1805-ből származó kétkötetes kézirat²¹ található, amely Benke Mihály előadásai nyomán készült. A kurzusra Vita Zsigmond bukkant rá, egyben kijelölve ennek a korszakban meghatározó tudománytörténeti szerepét is, az egyik jelentős, kantiánus szellemben gondolkodót ismerve fel a professzorban.²² Állítása szerint Benke Mihály „több ízben hivatkozik Rousseau-ra, Helvetiusra, Hume-ra és az angol moralistákra; megemlíti a német filozófusok: Christian Wolf, Christoph Meiners göttingai professzor munkáit, továbbá Ludwig Heinrich Jakob erkölcsstanát, Baumgarten és Sulzer esztétikáját. De leginkább Kant filozófiáját, erkölcsstanát értékeli. (...) Legalaposabban (...) Kant esztétikáját, a Hufelandhoz írt levelét és mindenekelőtt *A tiszta ész bírálatát* s ismételten *A gyakorlati ész bírálatát* tanulmányozza”.²³ Vita Benke filozófiai-esztétikai megjegyzéseinek forrásait és hivatkozásait kutatva említi meg Shakespeare nevét mint a szövegben előforduló külföldi nagyobb hatású alkotók egyikét, megjegyezve azt, hogy a kurzus egyetlen

²⁰ SZINNYEI 1890, 854.; SZATHMÁRY 1868, 301.

²¹ *Erköltsi Philosophia. Professzor Benke Mihály Úr szerént.* (1. köt. sztlan). A második kötet tartalmazza *Az Erköls Metaphisicája* című és az *Éthika, vagy Ascetica, vagy a' Kötelességekről való tudomány* című részeket. L. BENKE 1805.

²² VITA 1983.

²³ VITA 1983, 93–94.

magyar költőnevet s egyetlen képzőművészeti alkotásra való utalást sem tartalmaz.²⁴

A szöveg áttekintése arról győzött meg, hogy Benke két ízben is hivatkozik a brit drámaköltő nevére. A hivatkozások kontextusát érdemesnek tartjuk közelebbről megvizsgálni. A majd négyszáz oldalas, sűrűn teleírt kétkötetes kurzus magyar nyelve arra is utalhat, hogy a professzor a kötelező latin nyelvű oktatást időlegesen vagy változtatva magyar nyelvűvé tette, de nincs kizárva, hogy valamelyik tanítványa készített önszorgalomból fordítást a feltételezhetően latin eredetiből. Mivel a Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár állományában lévő kéziratos kurzusok erre vonatkozóan nem nyújtanak támpontot (sem a fordító, sem a másoló neve nincs feltüntetve), hajlunk arra a magyarázatra, hogy a professzor a tanítás megkönnyítésére magyar nyelvű előadással is kísérletezett.

Az Erköltsi Philosophia című első kötetben találkozunk Shakespeare nevével. A kantiánus és sulzeri gondolatok erdélyi közvetítőjének a fantázia gyönyörűségeiről és produktumairól értekező fejezetében Shakespeare neve méltán illeszkedhet a dús fantáziájú írók körébe. Az esztétikai élvezet forrásait osztályozó rendszerben a képzelet okozta gyönyörűségek az alacsonyabb értékűek közé kerülnek: „Valamint a' finomabb és durvább organumok által ugy a képzelő tehetség által is szerez az ember magának külömbféle gyönyörűségeket. Ezek neveztetnek a fantasia gyönyörűségeinek. Minthogy pedig a fantasia az érzeményes dolgokkal foglalatoskodik, tehát a' fantasia az alsóbb tehetségek közzé számláltatik, és az ő gyönyörűségei is érzeményes gyönyörűségeknél neveztetnek. Ez ki mutatya magát, mihelyt a kitsiny gyermekégből vagy a' felette nagy vadságból ki kezd kelni az ember. Rajta kapjuk a' kis gyermeket, hogy dalol, füttyürész, hogy beszéll magában, hogy tántzol és ezek a' fantasia gyönyörűségei ő benne. Hasonlóképpen mikor valamely nemzet az igen nagy természeti vadságból ki kezd kelni, már nemzeti énekek készölnek, románokat költenek, bizonyos történeteket fel öltöztetnek; már ekkor nemünemü culturája van a nemzetnek. Az ifjui kor leginkább érzi a fantasia erejét, ekkor legtüzesebb és

²⁴ VITA 1983, 95.

leginkább gyönyörködik az ifju. (...) A fantasiának sok szép produktumai vannak (képiró nem tudna képet írni, ha előbb a fantasia ki nem tsinálná)”²⁵ A nemzet és irodalom organizmusként való leírása a képzelőerőt és produktumait a nemzet fejlődésének korai szakaszához kapcsolja, amikor már a nemzet kinőtt a vadságból és némi-nemű kultúrával is bír. A fantázia által keltett gyönyörűség kedvelése ebben a metaforikában nyilván nem a csecsemő-korra, hanem a gyermekkorra és az ifjúkorra a legjellemzőbb.

Benke kurzusa arra a kérdésre, hogy „Mi módon szerzi a fantasia a maga gyönyörűségeit?”, több lehetséges válasszal szolgál. Többek közt kiemeli a „fantasia” öngyógyító, jó hatását: „a kedvetlen szomorú dolgokat megnyitja, de ezekből azt a mi nekünk kedvetlen ki hadja és tsak azt hadja meg a’ mi kedves volt és e gyönyörködtet.”

Számunkra sokkal érdekesebb műfaj történeti-dramaturgiai szempontból Shakespeare korai recepcióját illetően a fantázia által élvezhető gyönyörűség következő módja: „A fantasia maga is lehet a’ maga ereje, aktivitása által alkotója sok olyan dolgoknak a’ mellyek gyönyörködtessenek. A fantasia rak szép képeket öszve, a’ szem, a’ fül tsak daranóbot [?] gyűjt. Igaz, hogy rutabbat is tsinál a’ fantasia; de ezekben az elme nem olyan munkás mint a’ másokban mert a’ másikhöz hozzá járul az okosság is. Innen azokban a’ dolgokban is, a’ mellyeket a’ fantasia másokban szerzett gyönyörködünk. *Illyenek a szép comediák, tragédiák, poémák. Vagyon vad fantasia munkája is. A’ Gesneré az Anakreoné szép. A Bürgeré vad; a’ Sexpiré borzos tsuda. A’ Kotzebue munkájit lehetetlen gyönyörködés nélkül olvasni. Néha az ember által mégyen a’ szomorúságból a’ bosszankodásba, de ez is jól esik.*” (Kiemelés – B. K. Á.)

Az egyes szerzők megítélésében a klasszicista normakészlet, ill. a Kotzebue munkáinak hódoló szentimentalista ízlésű olvasat befolyásolja a Shakespeare műveit értékelő látásmódot. Shakespeare „borzos tsuda”-fantáziája, a voltaire-i reminiscenciájú szóösszetétel nem illeszkedik a pontos szabályok uralta klasszicista terminológiába; a kuszaság, a rendezetlenség, zabolátlanság terenumába helyezhető.

²⁵ BENKE 1805. Ms177/1. szltan példány.

A kurzus következő kifejtendő tétele azt a kérdést járja körül, hogy „mi az oka annak, hogy a komédiák s tragédiák olyan erőssen tetszenek?” A korai drámapoétikai megállapításokat érdemes teljességükben idézni, mivel ennek a XVIII. század végi, XIX. század eleji iskolában közvetített vélekedésnek a színházat is érintően nemcsak elméleti, hanem gyakorlati vonatkozása is van, s a felvázolt gondolatmenetben Shakespeare is helyet kap, ismételten a vad fantázia színházi képviselőjeként:

„Ugy hogy a' hol ezek nintsenek ott a cultura alkalmasint igen hátra van. Ennek egy oka az hogy (...) a szép Comédiák és tragédiák a fántásiában erőssen dolgoznak és igen meg illetik. Ide járul hogy ezekben jó féle jelenségek és változások vagynak a' mellyek gyakran egy másra jönnek elő, és ezek még kedvesebbé teszik. Továbbá a' szép stilus, a' gondolatok szép kifejezésekbe vagynak foglalva. Utoljára a' decoratio, a' theatrom ki tzifrázása a muzsikával edgyütt”.²⁶ Kant magyarázata szerint a fantázia közvetíti a tragédiák ifjak általi, valamint a komédiák öregek általi kedveltségének okát. „De azt kérdi Cant miért vagyon az, hogy az ifjak inkább szeretik a Tragédiákat mint a' Comediákat; a' vének ellenben a' Comediákat inkább mint a' Tragédiákat? Erre ugyan ő azt feleli hogy az ifjak hajlandóbbak a szomorúságra: Iben mert benne ősztön, az hogy ők a' veszedelemben inkább mennyenek, hogy erejeket igyekezzenek ki fejteni és gyakorolni. 2or azt mondja, hogy a' szomoru erőssen illeti; de ez az illetődés a veszedelem után hamar el mulik, és mint egy meg tsendesedvén némünemü gyönyörűség ez szerez neki, következőképpen ősztönöztetik az ifju, hogy ujra a' félét lászson, olvasson, vagy maga is tselekedjen. – A vén ember ha vagy láttya vagy olvassa vagy maga játzodja, ezek nem mulnak el benne hamar; és e néki nagy terhére vagyon; tehát ők vigakat kívánnak, a' mellyek az ő külömben is szomoru természeteket az örömmre disponálja. E szerént láttyuk, hogy a' fantasia gyönyörködtet, de nagy külömbséggel, némely egy képes palotában elragadtatik, más meg se indul azon.

²⁶ BENKE 1805. Ms177/1. sztlan p.

Mi ennek a különbségnek az oka?

Egyben tsinálja a fantasia erejének különbsége. Az elevenebb fantasijau a' dolgot tzifrábban képzeli és így a' gyönyörűség is nagyobb és ártatlanabb. A lankadt fantasijau vegyülten képzel és ezér nincs semmi gyönyörűsége. *Más vad fantasijau, e' gyönyörködik a' boszorkányságokban, a' mennydörgésekben, a' tündéres dólgookban mint Sexpir.* 2ik oka van a' hajlandóságokban ezek pedig külömbfélék. Más hajlandóságok uralkodnak az ifjakban mások az emberkort értéken, és mások az öregekben. Közönségesen az ifjakban a leg erősebbek, tehát productumai is inkább illetnek. A meg' meg állapodott keresi a valóságot, a' realitást tehát nem igen kap a' fantasia gyönyörűségein. Leg hajlandobb a' fantasia az öregekben. Továbbá a' hajlandóságok más tekintetre nézve is különböznek. A' kiknek hajlandóságok van a' poezisra, muzsikára, ezekben nagyobbak a' fantasia gyönyörűségei, mint a' kik a' száraz notiokban a száraz Arithmetikában, és a' még szárazabb Metafizicában gyönyörködnek. 3or oka ennek a' különbségnek a szümpathia, a' hitben erőss a' szümpathia, az inkább meg illetődik a' fantasia produktumaira, egy ilyen ember akár olvasott, akár személyesen érzékeny játékokat vagy történeteket sokkal más képpen érez, mint az, a' kiben nintsen simpathia. 4er Az ideál associatioja és egyel a' mennyiben egy dologgal kedves, a' mással kedvetlen képzetek vagynak össze köttetve – Utoljára a' temperamentum is. Némellyek vére sangvinum temperamentumal az ilyenek vidámok, jo lelkűek és nagyobb gyönyörűséget találnak a' fantasiák productumaiban. Mások melancholikusok, ezek vagy éppen nem, vagy igen bajoson indulnak meg a' fantasia gyönyörűségeire.

Mindazonáltal akármilyen erőssek legyenek is a' testnek és a' fantasianak gyönyörűségei, még is az elmét, a' lelket tökéletesen ki nem tudják elégíteni, mert olyanok, hogy igen keveset tartanak. Az ember egy ora alatt ki ellégíti a guszttust. A' szem a' fül, sőt a' fantasia gyönyörűségei sem sokkal tartosabbak. Más gyönyörűségeket keres az ember és ezek az értelem és okosság gyönyörűségei".²⁷

²⁷ BENKE 1805. Ms177/1. sztlan p.

A Shakespeare vad fantáziáját kurzusában tárgyaló Benke konkrét Shakespeare-ismereteiről nem adhatunk számot. Viszont nem csekély fontosságúnak tartható, hogy a Gessner, Anakreon, Bürger és a népszerű, gyönyörűséggel olvasott Kotzebue mellett az angol szerző neve is felbukkan. Feltűnő, hogy második említésekor a komédiák és tragédiák hatását elemző részben csak az ő nevére van utalás. Ez az odaillesztett utaló itt már valami közmegegyezészerűen elfogadott véleményként hat.

Valószínű azonban, hogy Kazinczy *Hamlet*-fordítását (1790) ismerte a nagyenyedi professzor. Magát Kazinczyt bizonyosan, mert az erdélyi útja során Enyedre ellátogató széphalmi mestert a kollégium rektoraként Benke fogadta. Megjegyezzük, hogy a Shakespeare-fordító Aranka Györggyel is kapcsolatban volt. Aranka az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megszervezésekor igyekezett Benkét is bevonni a Társaság munkájába. Benke 1794-től a filozófia hazai történetének megírását ígérte.²⁸ A professzorról feljegyezték még, hogy a vándor magyar színészek pártolója volt, s ilymódon az ifjúságra is hatott a nemzeti színjátszás pártolásának példájával; nyilván a nagy közönséget vonzó kollégiumi színelőadások megrendezéséhez is hozzájárulhatott, hiszen tanársága idején alakult a Bethlen Kollégium tógátus és publikus diákjainak köréből a magyar nyelv művelése céljából a *Theátrális Társaság* (1791), amely nemcsak színdarabok fordítását, de bemutatását is céljával tűzte ki.²⁹ A kollégium diákja volt Gyulai Sáska János, Örményszékesi Koncz József és Gidófalvi Jancsó Pál, később az első kolozsvári magyar hivatásos társulat tagjai, akikhez tanáraiknak köszönhetően már eljutott Shakespeare „*tsuda*” drámáinak híre. A nagyenyedi kollégiumba járt Oroszfáji Pergő Celesztin is, aki 1800 körül hagyta el az iskolát, és az erdélyi hivatásos társulat első generációjának hőszínészévé küzdötte fel magát. Mindannyian nagy Shakespeare-szerepek alakítói lettek.

²⁸ JANCÓSÓ 1955, 347.

²⁹ VITA 1943, 67–77. és VITA 1983, 88–98.

A shakespeare-i dramaturgia jegyében születő színjátszás

„Esméretes, hogy Schakespearnak Nagy Lelke a' Régiek által keményen meghagyott Törvény-Szabásokhoz: melyek szerént a' Történeteknek egy Dramatica elé mutatasban 24 órákon fölül terjedni nem szabad. – Magát köttetni nem engedte; onnan vagyon, hogy az 1-ső és 2-dik Felvonás közben, melly idő-alatt a Dologhoz tartozó Személyeket Tziprusba utazni hadja, – hosszabb idő-töltés kivantatik.”

(*Othello, A' Velencei Szerecseny* színlapjának ajánlása. Kolozsvár, 1805. jan. 5.)³⁰

Egy korai Shakespeare-előadás hirdetése a kolozsvári magyar színpadon nemcsak azt kívánja elmondani a sorra kerülő *Othello*-előadásról, hogy egy velencei szerecsen történetét láthatja a közönség. Nem azt közli róla, milyen fényes kiállítású díszletek és jelmezek kápráztatják el a játékszínbe jövőket, (ellentétben a korabeli színlapok ajánlásaival, melyek többnyire ilyen jellegű információkat tartalmaztak). Nem közli a fordító nevét sem, sem azt, hogy milyen nyelvből készült a fordítás, hanem érdekes módon drámaelméleti megjegyzést fűz a darabhoz, illetve az előadáshoz.

Valóban szükséges volt egy ilyen jellegű információt közölni a színházba menő közönséggel? Ez esetben azért közölték, hogy ne ütközzék meg a hármasság be nem tartása miatt, és a drámai törvényektől eltérőt is értékelje, ha már Shakespeare „Nagy Lelke” áll mögötte. Az, hogy „esméretes” a shakespeare-i drámakezelésnek ez a tulajdonsága, amelyre az időegység 24 órás értelmezése nem érvényes, az inkább arra enged következtetni, hogy drámáinak színpadi terjedése ezzel a kivételező bánásmóddal együtt kerül be a színházi köztudatba, s arra, hogy ugyanakkor drámáját a korabeli színházi köznyelv működő és hatásos elemeként tartotta számon. Valószínű, hogy K. Boér Sándor *Othello*-fordítását használhatták az előadáskor, ő németből fordíthatott, de a színlap a fordító nevét nem tünteti fel.³¹

³⁰ Bayer közli a fakszimiléjét: BAYER 1909, I. 368.

³¹ Egyszerre két *Othello*-fordítás is születik, K. Boér Sándor és Kelemen László fordításai. A legkorábbi *Othello*-előadás Kolozsváron volt 1794.

A címszerepet Sáska János, Jagót Kemény János, Desdemonát Lángné, Brabantiót Kótsi Patkó János, Lodovicót pedig Jancsó Pál alakította. (Ez utóbbi és a főszerepet játszó Sáska János a nagyenyedi kollégium végzettje, Kemény János és Kótsi Patkó János a kolozsvári református kollégiumba jártak.)

A század végén a British Museum 1887-es közlönyének az a cikke, amely a magyar Shakespeare-irodalom jelentőségével foglalkozik, nem véletlenül a drámaköltőnek korai magyar színpadi térhódítását emeli ki: „Meglépő tény – úgymond –, hogy Shakespeare a németek kivételével egy nemzetre sem tett oly mély benyomást, mint a magyarokra. A magyarok a színpadról ismerték meg Shakespeare műveit s íróik odaadással tanulmányozták költőnket”.³²

Az 1805-ös kolozsvári *Othello*-előadás, és az azt megelőző színlaptudósítás Shakespeare drámájának irodalmi-esztétikai és színházi-publikumi megítélésének egymásra hatásáról tanúskodik. Ha arra gondolunk, hogy Kótsi Patkó János, a kolozsvári református kollégium egykori tanulója, a korszak egyik legképzettebb színházi mindenese volt (munkakörébe tartozott többek között, hogy tanítsa, okítsa színésztársait)³³, aki itt nemcsak mint a színtársulat igazgatója és ren-

---

március 24-én. (*Magyar Hirmondó*, 1794. V. 503.). A darabot K. Boér Sándor fordította németből, de az előadásról csak általános dicséretet olvashatunk; hogy kik játsszák, és hogyan értékelte a közönség, arról hallgat a krónika. A K. Boér Sándor fordítása lappang.

³² Gyulai Ágost idézi tanulmányában: GYULAI 1908, 87.

³³ *Az Erdélyi magyar játszószín constitúciójában* (1803) – amely az 1797-es Wesselényi-féle szabályzaton alapult – a director kötelességei között szerepelt a tanítás, „oskola-tartás” feladata: „9no. Hogy a játszó személyek napról-napra játszásokban gyarapodhassanak s amagokat más perfectionáltabb külső theatrumokhoz alkalmaztathassák, tartozik a director minden héten egy oskolát tartani, s a játszó személyi kötelességeket, a declamatiot, egyszóval a játékszínre szükséges magaviseletre oktatni a játszó személyeket a legjobb könyvek szerént. Ez alkalmazossággal tartozik az előtte eljátszott darabokról a criticáját egész becsülettel és minden sérteni kívánó beszédek elkerülvén, megtenni, s rámára húzni a játszó személyeknek azokban volt viseleteket, és a tanításszerént arról barátságosan ítélni, mindezeket írásba tévén, minden illendőséggel a játszó személy előtt olvassa fel. Ezen írást vagy criticát a báró urnak (nékem)

dezője, hanem Desdemona atyjának, Brabantiónak alakítójaként szerepel a színlapon, akkor nem túlzás a színlapszöveg egyik szerzőjét is felismerni benne.

Amikor 1808-ban magyarfrátai birtokára egy időre visszavonul a színháztól, egyetemes dráma- és színháztörténetén dolgozik. Ebben a remek dramaturgiai érzékű, de a hármasszövegre fittyet hányó, Shakespeare-kortárs, francia Alexandre Hardy (1570–1632) munkássága kapcsán ezt írja: „Az is igaz ugyan, hogy mind az erkölcsi és társasági dísz, mind pedig a dráma regulája nagyon sértve vala a Hardi munkájában, de meg kell vizsgálni, hogy ő micsoda időben élt. Hát a Shakespeare munkái mentek-e ezen hibáktól? Meg van-e a Hamletben, Macbethben, Rómeo és Júliában s többen is a három egység? Hát vajon nem rúg-e ki néha-néha az erkölcs határából?”³⁴ Mindezek ellenére Kótsi mégis úgy látta, hogy Shakespeare „*mindenkit fölülmúlt*”.

Hamletek alakváltozatai, avagy „mit tesz a publikumnál az aktor” (alapszöveg, scenika, színészi erő)

A XVIII. század végén Kazinczy Ferenc – a klasszikus drámaprogram színpadi meghonosításának eszménye jegyében – nem véletlenül választja lefordításra Shakespeare *Hamletjét*, amelynek széles körben ható funkcióját az induló magyar színpadon látja. Fordítása bevezetőjében komolyan hiszi, hogy: „Lesznek játszók, tsak olly Hazafiak légyenek, a’ kik ezt az igyekezetet ne tsak eszménnyel, hanem leereszkedéssel, ’s javallásokkal is élesszék”. Bizalommal látja, hogy lesz magyar ifjú, ki Hamlet szerepét, és „Magyar Szép”, ki Opheliát eljátszhassa. Hazafiúi érzés vezérelte színrelépésükkel példát adhatnak, és „Nyelvünknek kedvességét; hathatosságát, édes

---

vagy (és) képviselőmnek adja bé, a mássa pedig marad a theatrum archivumában. 30 xr büntetés mellett maradván, (ha elmulasztja)”. FERENCZI 1897, 119.

³⁴ JORDÁKY 1973, 118–119.

hangzását mind Magyarinkkal, mind a külföldi nézőkkel” megkedveltetik.³⁵ Ilyen megfontolásokkal fordítja le Schröder átdolgozása szerint a felállítandó magyar játékszín számára a *Hamletet*, az átdolgozás során „polgárvá tett szomorújáték”-ot,³⁶ amelyet³⁷ az induló játékszíni mozgalom és a Shakespeare-kultusz kiváló teljesítményeként értékeli a Shakespeare drámáinak magyarországi pályafutását végigkísérő monográfus.³⁸

A kezdetek kezdetén álló magyarországi színtársulat számára készült fordítást a kolozsváriak hozták először színpadra 1793. november 23-án. A fennmaradt legrégebbi színlap (1794. január 27-i) szerint *Hamletet* Kótsi Patkó, Ophéliát Járdos Annamária, Polonius-Oldenholm szerepét Kontz József, Dánia királyát Öri Filep István, a királyné Gertrudot Keszegh Terézia kisasszony alakította.

A darab színpadi „diadalútja” Kolozsváron indult el, és a *Hamletet* a játszó társaság magával vitte gyakori vendégszereplései alkalmával. A magyar színháztörténet korai szakaszában már két *Hamlet*-játószt is említhetünk: Kótsi Patkó János Erdélyben, Benke József Magyarországon játssza a komoly színészi próbát jelentő szerepet. 1810-től Wándza Mihály, később Székely József, illetve Pergő Cselosztin és Kilényi Dávid testesíti meg a XIX. század első harmadának erdélyi *Hamlet*-képét a színpadokon.

A XVIII. század utolsó évtizedében és a XIX. század első felében magyar nyelven színpadra állított *Hamletet* Friedrich Ludwig Schröder, német színpadi mester átdolgozásának Kazinczy-féle fordítása határozta meg. Hogy ez az átdolgozás mennyiben igyekezett a korabeli színpadi viszonyok és színházi ízlésvilág elvárásait kiszolgálni, arra az 1790-ben nyomtatásban is megjelent szövegváltozat vizsgálata adhat választ. Ez a prózafordítás vállalja az eredetitől való eltérést, „*úgy a' mint az a' mi játszószíneinkre léphet*” megköttéssel. A német átdolgozó nevének feltüntetését szükségtelennek tartja,

³⁵ KAZINCZY 1790.

³⁶ Vö. KERÉNYI 1981, 32–33.

³⁷ Kazinczy 1814-ben újra belefog a *Hamlet* fordításába. Ekkor a Schlegel-féle fordítást ülteti át versekbe. Kiadatlan, csak az első és második felvonás néhány jelenete ismeretes. BAYER 1909, I. 149–152.

³⁸ BAYER 1909, I. 153–155.

valószínűleg a név jó hírének és tekintélyének a hitében a darabot Shakespeare munkájának mondja. A színjáték Schröder-féle átírása megfelel a lessingi tragédia-eszménynek, amely a német felvilágosodás derülátó szakaszában, a kedvező végkifejletet nem tekintette tragikumellenes, típusmódosító tényezőnek.³⁹ Az átdolgozást színpadi szempontból mindenekelőtt a dráma szerkezeti sajátossága tette szükségessé, amely tökéletesen illeszkedett az Erzsébetkori színpadokhoz. A díszlet hiánya lehetővé tette a rövid jelenetek egybefűzését, a szereplők egyes csoportjaitól a más csoportokig való cikázást. Ellenben a XVIII. század végi és XIX. század eleji európai dobozszínpad, s ennek magyarországi egyszerűsítettebb változata, a háttérfüggönyök, oldalkulisszák és egyéb díszletek alkalmazása a játékszíni illúzió megteremtésének az érdekében az egymásba folyó jelenetek, s a felvonások átstrukturálását vonták maguk után.

Kolozsváron, Pesten és a vidéki városokban kb. 1839-ig⁴⁰ (de van rá adatunk, hogy utána is) – a Vajda Péter angolból fordított *Hamlet*-jéig – a *Hamlet*-előadások alapjául a Kazinczy hat felvonásos szövege szolgált, de még gyakran ettől is eltérő, az átdolgozott szövegből is több jelenetet elhagyó előadásokat láthatott a magyar színházi közönség. A hetvenedik éve felé közeledő Pergő Celesztin 1841. május 2-án Marosvásárhelyen még a Kazinczy fordította változatban játszotta a főszerepet.⁴¹

Tóth Lőrinc okkal panaszolja fel már 1835-ben a szöveg- és formahű *Hamlet* hiányát.⁴² Egressy Gábor színész is fontosnak tartja, hogy Tieck nyomán, már a Vajda Péter-fordítás ismeretében, részletes drámaelemzést adjon az *Athenaeum* hasábjain, hogy az olvasóközönség a teljesebb *Hamlet* szövegről is fogalmat alkothasson, mivel a színházi előadásokon szerzett Hamlet-kép erősen deformált

³⁹ Vö. LESSING 1963. és KERÉNYI 1981, 32.

⁴⁰ Vajda Péter angol forrásszövegből készített fordítása először 1839. szept. 16-án kerül bemutatásra a Nemzeti Színház színpadán; ennek színpadi pályafutását Arany János fordítása váltotta fel 1868. márc. 3-án. (Vö. a bemutató színlapjáról készült fotót ARANY 1961. VII. 80. és *Fővárosi Lapok*, 1868. márc. 8. 228.)

⁴¹ *Honművész*, 1841. jún. 3. 44. sz. 350.

⁴² L. Tóth Lőrinc írását: KERÉNYI 2000, 771.

Shakespeare-élményt eredményezett.⁴³ Később Szász Károly már nem is szívesen említi a Kazinczy-fordítást az irodalmi rangú Shakespeare-fordítások lajstromában.⁴⁴

Több szereplő kihagyása jó néhány jelenet elmaradását eredményezte a Schröder-Kazinczy átdolgozásban, (egyébként a megmaradó szereplők jeleneteit is érinti az átdolgozás: például hiányzik a színész szavalása Pyrrhusról és Ophelia temetése). Bizonyos nevek megváltoztatása, mint amilyen a belső tanácsos neve, a testőröké vagy Hamlet barátjáé, csak a kisebb horderejű változtatásokat jelentik. Az udvarfiak nagy részének elhagyása, egy nagyobb szerepet vivő volt iskolatárs, Rozenkrantz elmaradása Guildenstern mellől, Hamlet barátjának Gusztávként való megjelenése és pusztá „testőrzővé” való lefokozása, a Fortinbrás-motívum kihagyása és Hamlet angliai utazásának kivágása is mind a konfliktus egyszerűsödését s a központi szereplő egyoldalúbb bemutatását eredményezték. Kevesebb szereplő adhat Hamletről jellemzést, s e kihagyások következményeképpen az átdolgozásban legfeltűnőbben a főszereplő cselekvő oldalának bemutatása esik áldozatul, tápot adva az egysíkú habozó, cselekvésképtelen szerepértelmezésnek.

Ez a Hamlet az Angliába való elutazás epizódjának kihagyásával nem kerül olyan helyzetbe, hogy bátor tetteit véghez vigye – s erről beszámoljon –, mint a királyi parancs kicserélése és tanulóársainak halálba küldése. Nem lesz módja halált megvetően egy kalózhajóra sem átugrani, hogy aztán visszajuthasson Dániába; és kimarad a Laertessel való sírbeli tusakodása, a dráma végén elmarad igazságszolgáltató bajvívásuk is, minthogy ezt megelőzően megbocsátanak egymásnak. Ez a Hamlet, miután megöli Oldenholmot (Poloniust), a király szándékát, hogy őt Angliába küldje, úgy másítja meg, hogy indulása előtt egy búcsúpohár bor megivását javasolja. Innen oly gyors ütemű a végkifejlet, amely nem a shakespeare-i tragikus világszemlélet leképződése alakjában, hanem logikailag az erkölcsi rend törvényeinek szükségszerűségét követi. Miután a mérgezett poharat Hamlet előtt önfeláldozóan a királyné kiissza, Hamlet leszúrja a bű-

⁴³ EGRESSY 1839.

⁴⁴ SZÁSZ 1864, 432.

nös királyt, a haldokló királyné utolsó szavaiban még Hamlet és a dániaiak bocsánatáért esdekel.

Amint a királyné meghal, mennydörögni és villámlani kezd, amit az ég igazoló jeladásaként értelmez Hamlet. Az atyját és testvérét elvesztő Laertes pedig, amikor a haldokló királynétől megtudja, ki volt Hamlet atyjának meggyilkolásában a tettes, önként lemond a Hamlettel vívandó igazságszolgáltató rituáléről. Hamlet és Laertes megbocsátanak egymásnak. Mindketten életben maradnak, hogy Hamlet végszavai a törvényes rend igazságosságaként láttassa a bekövetkezett tragédiát; a nézőket, s a színpadi szereplőket tanúként idézhesse saját igazságának visszanyerése érdekében: „Ti a' kik el halványodva, 's le-lántzolva az álmélgodás által, állotok körültem 's ezen hallatlan történetről iszonyodtok, légyetek tanúk közöttem és Dánia között ez irtoztató eset felöl; mert én töletek várom igazoltatásomat 's kétségbe hozott nevem' helyre állatását” (VI. fv. 8. j. 125.). Shakespeare nyolc erőszakos halált követelő tragédiája Schröder–Kazinczy *Hamletjében* a meggyilkolt király bosszújaként elsődlegesen az elkövetőket, a királyt, a királynét, valamint az új hatalom kiszolgálóját, Oldenholmot sújtja. (Ophelia ebben a változatban is önként vet véget életének.) S így áll helyre a rend, anélkül, hogy a felvilágosodáskori új uralkodói erkölcsöt hordozó főszereplő áldozattá válna. Jelentősen csökken a borzadályos elem, kevesebb halottat követel a szomorújáték.

A második kolozsvári *Hamlet*-előadás szcenikai felosztását tartalmazó színlap (1794. jan. 27.) segít abban, hogy a szöveg és a szcenika összefüggéseiről, korabeli színpadra-viteléről fogalmat alkothassunk.⁴⁵ Kerényi Ferenc ennek alapján fel is vázolta ezt a kapcsolatot.⁴⁶ A vizsgálat felismeréseit hasznosítva a szcenikai kérdést kissé részletesebben tárgyaljuk, s a színpadképek, illetőleg a szöveg egymásra hatásának néhány következményét is levonjuk. A színlap jelzése szerint ezen a korai *Hamlet*-előadáson öt színpadkép szerepelt: „A Király palotájának a grádits allya”, „a Királyné szobája”, „az Oldenholm szobája”, „a templom kerülete (temető)”, „egy játzó Szinné változtatott Palota”.

⁴⁵ BAYER 1909, I. 153.

⁴⁶ KERÉNYI 1981, 33.

A módosítások eredményeképpen szűkebb körre vont konfliktus jól lemérhető a díszleteken. Az összesen tíz színpadkép közül öt szobabelső és a befejezés is magánkörnyezetben a királyné szobájában játszódik. Az első felvonás („palota grádits allya”, „a királyné szobája”) és az utolsó felvonás („temető”, „a királyné szobája”) egyszerű díszletváltozást igényel; a III. („királyné szobája”), IV. („játzó Szinné változtatott palota”) és V. felvonás („királyné szobája”) pedig egyetlen díszletben játszódik. Egyedül a II. felvonás színpadképeinek változtatásai igényeltek több időt a nézőközönségtől. Ebben a felvonásban két változtatást is kellett eszközölni, amelyeknek Oldenholm szobáját (Laertes és Ophelia jelenete, Oldenholm és Ophelia jelenet), valamint a „palota grádits allyát” (a szellem megjelenése) és „a temető kerületét, temetőt” (eskü-jelenet, Hamlet monológja) kellett ábrázolniuk.

A színpadképek jelzése olyan szerepértelmezéseket is érzékeltet, mint Dánia királyának háttérbe állítása. E rendezés szerint nincs a királynak szobája, nem a trónteremben zajlanak országos fontosságú események, a király rendeleteit a királyné szobájában kénytelen tenni. Amennyiben ez a konkrét színpadravitelkor jól érzékelhető, a király szerepének lefokozását is eredményezi. Hiszen a felosztás szerint a királyné szobája a központ (négy felvonás játszódik részben itt, a III. és az V. felvonás pedig egészében). A király szerepének fontosságára nem kellő figyelmet fordító korabeli színpadi szokást Egressy *Hamlet*-tanulmánya is igazolja (1839), amelyben igyekszik is a konfliktusok igazi megvilágítása érdekében nemcsak a király, hanem az Oldenholm (Polonius) szerepeit is rehabilitálni, hiszen ez utóbbi egyértelműen komikus kivitelezésének erős hagyománya volt. Erdélyben évtizedekig Jancsó Pál alakította Oldenholmot, „a szószátyár tréfás udvaroncot”.⁴⁷ A Schröder-Kazinczy átdolgozás eredményeként *Hamlet* „polgárvá tett szomorújáték”⁴⁸ lesz, és sajátosan XVIII. századi tartalom bontakozik ki belőle, amelynek középpontjába családi és szerelmi cselekményszállal motiváltan a hatalom helyes gyakorlásának problémaköre kerül. Az 1794-es kolozsvári *Hamlet*-előadás a színlap jelzése szerint három és fél órát tartott.

⁴⁷ JANOVICS 1941, 34.

⁴⁸ Kerényi Ferenc kifejezése: KERÉNYI 1981, 33.

A darab korai színrevitelének kísérlete Kótsi Patkó János nevéhez, az első magyar kolozsvári színtársulat kiváló vezetőegyéniségéhez, színházi mindeneséhez fűződik. Alakításáról Csokonai Vitéz József sűgő megjegyzi, hogy Hamlet Kótsinak „különösön tulajdon rölléi közé tartozott”.⁴⁹ Az egy személyben színész, rendező, társulatigazgató, színháztörténész, drámaíró, fordító, zeneszerző Kótsinak a színjátszók feladatáról szóló véleményét méltán állíthatjuk Shakespeare-nek a Hamlet szájába adott beszéde mellé a színészek alakítása és a színjáték céljának fejtegetése kapcsán. Pályája tapasztalatait összegző 1820-as *Béköszöntő beszéde* azt vizsgálta, „hogy a színjátszó micsoda, kicsoda. A köz társaságban mi néki a tudománya és mi a kötelessége? (...) hogy a játékszín mire való, mi lenne a cél, valamint azt is, hogy a drámáknak (színjátékoknak) milyeneknek kell lenni”.⁵⁰

Kótsi szerint a „színjátszó sokkal fontosabb ember a köz társaságban, mint amilyenek sokan képzelik. Az ő kezében vagynak a lélek munkáját ébresztő szerek, melyeket sem a törvény, sem a király tekintete mozgásba nem hozhat. A hatalmas, a hipokrata, a magát tettető kivonja magát a törvény hatalma alól, de a színjátszóé alól bajosan, sőt nem is, ha színjátszó jól játszik”.⁵¹ (Kiemelés – B. K. A.) A jól játszó színésznek hatalma van a nézők fölött. A gonosztevők a vétek rútságát mutatják fel, s ezek elrettentésére szolgálnak. Lady Macbeth örületbe vivő önvádját említi példaként: „ki Arábiának minden jó illatú fűszerét hívja segítségül, hogy kezéről a gyilkosság irtóztató bűzét törölje le, ki az kit ez meg nem hat, és ki nem irtózik a gyilkosságtól ha a játszó személy természetesen festi ezt a képet? (...) A régi hősöknek dicső és követésre méltó tetteikkel rég végbe vitt virtusaikat jelenvalóvá és hasznossá teszi az ügyes színjátszó”. A színészek feladatának szentenciózus összefoglalását így fogalmazta meg: „A színjátszó kötelessége s tudománya

⁴⁹ Bayer is idézi Csokonai mondatát 1909. I. 157. Az 1830-as Csokonai szerkesztette kolozsvári zsebkönyv a színházi zsebkönyvek 2002-ben elvégzett revíziójakor is előkerült a Jordáky-gyűjteményből. L. EGYED 2000, 161. és HANKISS–BERCZELI 1961.

⁵⁰ JORDÁKY 1973, 133.

⁵¹ JORDÁKY 1973, 133–134.

tehát abba áll röviden, hogy ő azon rollt, melyet neki adnak, természet szerént játszodja, és úgy, mintha az éppen rajta történt volna. A színjátészó tárgya tehát a természet (...). Mivel a természet oly kimeríthetetlen, szükségképpen széles tudományának kell a színjátészónak lenni, hogy a természetet annyi sokféle változásaiban és formáiban játszodhassa". Kótsi az összjátékra is kitér: „úgy játszik, úgy öltözik, úgy festi magát, úgy deklamál, akciója, gesztikulációja, mimikája, teste állása, egyszóval a játékszínen egész magaviselete olyan léssen, mint azt a direkció elrendeli. Mivel pedig a direkció az egészre vigyáz, harmónia léssen az egészben és így a társaság együtt fog oly képet mutatni, amelynek részei az egészre valóságára céloznak és arra is léssen elrendelve”.⁵²

Visszaemlékezésében Pergő Celesztin, aki még látta Kótsit játszani, és ismerte színjátészáselméletét, játékát annyira természetesnek mondja, hogy „kezetben szinte alig tetszett, annyira nem tűnt fel művészinak”. Tagjáratása „nemes és ízléses”, arcjátéka „teljesen visszatükrözte a játszószemély jellemét, melynek alakítása egészen hatalmába volt”.⁵³ Fontos, hogy a természetesség a játszásban nem naivan realista játéksztílust jelent. Ennek a kornak a természetesség-fogalma az érzelmek szabad nyilvánításaként értelmezhető.⁵⁴ Kótsi volt az, aki alighanem képes volt arra, hogy Hamletként, (de más szerepekben is) „a természetnek mintegy tükröt tartson elibe”.⁵⁵ Ezt a szövegrészt erdélyi és magyarországi színpadokon (s színpadon kívül is) elmondta, a színészeket instruálva; s ezt az a Pergő Celesztin

⁵² JORDÁKY 1973, 139.

⁵³ PERGŐ 1833, 406.

⁵⁴ KERÉNYI 1981, 61.

⁵⁵ Hogy mennyire nem áll távol Kótsi színjátészói gyakorlata a shakespeare-i követelménytől, azt maga Pergő is igazolja. *Kótsi Patkó János ismertetésében* olvasható a következő szövegrész: „Tudta ő, hogy olvasni kell a ’ színjátészónak, mert az ő kezében vannak a ’ nemzetek ’ történetei ’ s szokásai: ő töri fel a halál ’ zárait; az Augustusok ’ Nerok ’, Camillusok, Hunyadiak ’ s Zrínyiek sirboltjárul; ’ s ezeket maga személyében a ’ később utók eleibe állija. Nehogy tehát egy Camillust összezavarjon egy csapadékben hadarászó tizedessel – a ’ mint Shakespeare mondja – festeni ’ s rajzolni kell tudnia, hogy mint Prometheus, képes legyen minden helyes situatiót ’ s testállást megadni.” PERGŐ 1833, 406.

tin állítja, aki a romantikát megelőző színésziskolának, a síró-éneklő játékmódjának a legjellegzetesebb képviselője volt. A Nemzeti Színház megnyitása után Celesztin játékmódja már avított bizonyult. A közönség már a romantika árnyaltabb szenvedélyvilágának ábrázolását várta el egy színésztől.⁵⁶

A kálnoki születésű Benke József Hamletje nem véletlenül említendő a Kótsié mellett. 1804-ben még csak *Hamlet*-beli testőrzőként, Elrich szerepében lépett fel Kolozsváron (1804. márc. 24),⁵⁷ ebben az előadásban is Kótsi játszotta a főszerepet. Egy évtized múlva már Benke Hamlet-alakításáról olvashatunk. Mivel a korabeli előadás-kritikáktól eltérően alakításáról és hatásáról meglehetősen finom érzékkel ír „egy utazó Miskolcra” (valószínűleg gróf Dessewffy József), érdemes idéznünk ezt. Mind Benke alakítására, a korabeli játszási viszonyokra, mind pedig a közönségre nézve is információdús megjegyzések ezek: „Ez a színjátész, amint nékem beszélték, 34 esztendő; némelyek azt a megjegyzést tették róla, hogy igen idős a Hamlet személyére. Ő többnyire nyájas öregeket játszik és a maga fakjában nem utolsó. De Benke Hamletre nem volt öreg, hő játékára nézve sem. Ő rollóját tökéletesen tudta, de nemcsak tudta, hanem tanulta is, azt mutatta is rendes felosztása monológjainak; – minden mozdulásában cél volt, előre elrendelte szavait, nem ütődtek össze zavarodva gondolatjai; (...) Egyszóval: ő tudta mit, miért, hogy és hol beszél. Itt tapasztaltam legelőször a magyar hazában, *mit tesz a publikumnál az aktor*. Akármilyen esztelenül viselte is magát Hamlet, minthogy az idő megkívánta, hogy magát úgy viselje – semmi illetlen zsbongás, semmi gyermekes zaj őtet játszásában meg nem zavarta. Az vele együtt érzett, s annak érzése őtet a játék végével meg is jutalmaztatta”.⁵⁸ (Kiemelés – B. K. Á.)

A korszak színháztörténése nem véletlenül figyel fel arra, hogy a magyar színpadon játszott *Hamletre* a XVIII–XIX. század fordulóján nagy hatással van a kor uralkodó színjátéktípusa, az érzékenyjáték. Ez az 1810-es években a vitézi játékok hatásával folytatódik. Az újabb Shakespeare-bemutatók azok, amelyek a „herosi

⁵⁶ Vö. Tóth Lőrinc recenzióját: TÓTH 1835.

⁵⁷ L. a Bayer által közölt színlapot: BAYER 1909, I. 154.

⁵⁸ *Magyar Kurir*, 1815. nov. 21. 93. sz.

nagy szomorú játék” értelmezésének leginkább megfelelnek.⁵⁹ Kolozsváron az 1812. június 2-i előadást „egy herosi nagy szomorú játék”-ként hirdetik. Ugyanez a hatás elmondható egyéb korabeli Shakespeare-előadásokról is: 1812. április 11-én a *Macbeth* előadása „Herósi Nagy Szomorú Játék”-nak neveztetik, 1812. február 29-i *Othello*-előadás „nagy Szomorú Játék” és az 1821. december 29-ére hirdetett *Lear király* „érzékenyítő Játék”-ként van feltüntetve.⁶⁰ Kétségtelen, hogy a színészek játékára nagy befolyással voltak a repertoár sikeres darabjai, s ezeknek akkoriban divatos előadásmódja, a síró-éneklő játéktípus. Wándza Mihály, a kedvelt hősszínész és Pergő Celesztin is Hensler *Rinaldo Rinaldi vagy is A' Tolvaj kapitány* vitézi játékának a gyakorlatával játsszák a *Hamletet*, Franz Kratter *Mentzikov Sándor* pedig „egy muszkatörténeten épült új vitézi játék”-ának féltékenységi drámája⁶¹ (ez utóbbi darab végén kiderül a hősnő, Natalia ártatlansága) mellett az *Othellót*. Nemcsak a játéktípus azonossága tette ezt, hanem a megfelelő fordítások hiánya is közrejátszott abban, hogy az eredetileg különböző korban keletkezett drámák közti differenciák elmosódtak. Erre a jellegzetességre figyel fel Egressy, aki a fordítókat teszi felelőssé amiatt, hogy „a nagy-szerű (erhaben) tragoedia, és a' polgári szomorújáték' beszédmodorjai és hangjai gyakran fölcseréltetnek, összezavartatnak”.⁶²

A *Hamlet* vándorszínészek által előadott változatainak érdekes részletét őrzi meg *Balogh István naplója*.⁶³ Shakespeare tragédiájából életképpé önállósul a temető-jelenet, amely *Sírások* címen szerepel a feljegyzésekben, 1830 és 1837 között szinte húsz alkalommal 18 különféle magyarországi helységben. Dalbetétje is volt: *A sírásó pajtás* kezdősorú dal, amely szintén megtalálható Balogh betétlistáján. Barna János, Balogh naplójának sajtó alá rendezője meg is jegyzi, hogy az egyfelvonásossá összevont *Hamlet* rendszerint quodlibetben (három darabnak egy-egy felvonását adják csupán elő) kerül

⁵⁹ KERÉNYI 1975.

⁶⁰ Vö. OSZK Szt., Színlapgyűjtemény.

⁶¹ Lelőhelye: OSZK Szt. N.SZ. M5.

⁶² EGRESSY 1839.

⁶³ BARNA 1928.

csak színre.⁶⁴ Erdélyi quodlibet-es *Hamlet*-adatunk Brassóból való. Bár nincs sok köze a tragédiához, ennek műfaji átváltozását, ill. ilyen formában játszott népszerűségét jelzi, hogy a Keszy József igazgatása alatti Nemzeti Játzó Társaság kétszer is beveszi repertoárjába a *Hamlet*-beli *Két sírásó* címen önálló sodott jelenetet; és ami Baloghéknál nem volt szokásban, a sírásók jelenete mellett Gusztav- (Horatio) magánjelenetet is láthatott a közönség. 1830. ápr. 29-én *Énekes Quodlibet v. Kinek mi tetszik* (Keszy József javára) címmel tartanak előadást, amelynek I. szakaszában „*Hamletből, Gusztáv: Diletant; két sírásó: Rákosi, Szaklányi; duettel*” szerepel. Május 19-én az *Énekes Quodlibet*. I. szakaszának harmadik műsorszáma: „*Hamletből, Gusztáv: Koronkay, két sírásó: Hubay, Rákosi*”.⁶⁵

Elmondható, hogy az 1820-as évek végén már terjedőben van a német romantika Shakespeare-jének hatása, amely ekkor még csak az elméletben hatott, de kimutatható a dramaturgiában, a kritikában és Egressy Gábor révén a romantikussá átlényegülő játéktílusban is. Az egységes romantikus *Hamlet*-értelmezés az 1830-as évek végétől már a gyakorlattal együtt született meg. Kimutatható ez Egressy már említett szerepértelmező írásában⁶⁶ és Vörösmarty Mihály recenziójában is.⁶⁷ Mindketten hangsúlyozzák a színészi „praecisio” fontosságát. Ez adja meg a színészi értelmezés szabadságában az átlényegülő művész számára a sokszínű alak megfejtésének lehetőségét. Ezt igazolja Vörösmarty azon igyekezete, hogy bírálatában feloldja a főhős magatartásában rejlő ellentmondásokat, hogy *Hamlet* jellemét mint megoldandó színészi feladatot, csorbítatlan hősiségében kínálja fel Egressynek.

A romantikus színjátás két útját a kortársak számára voltaképpen Egressy Gábor és Lendvay Márton játéka jelentette. Jól szemléltette ezt Kerényi Ferenc két Shakespeare-szerepük (*III. Richárd* és *Hamlet*) elemzése példáján, egyben kimutatva Egressy lélektani hitelességre törekvő játékmódjának és Lendvay „művészileg meg-

⁶⁴ BARNÁ 1928, 5.

⁶⁵ ORBÁN 1939, 211–212.

⁶⁶ *Athenaeum*, 1839.

⁶⁷ *Athenaeum*, 1841. In: VMÖM 1969. 223–230. L. még Solt vonatkozó jegyzeteit uo. 617–621., valamint KERÉNYI 1975.

nemesített” romantikus hősökké formázott alakításainak jellegzetességeit. Bajza József még elítéli Egressy „mindennapian aljas” alakítását, hiányolva a romantikus emelkedettség és stilizálás eszközeit, amelyeket Lendvay Márton birtokol. Egressy Hamletje elméleti tanulmányainak hatására alakul. Törekvése a lélektani hitelességre az egyénítés olykor meglepő mértékével nem kiforrott realista játékmódot jelent, hanem helyenkénti túllépést a romantikus gesztustáron.⁶⁸

A század harmincas-negyvenes éveiben a Pergő Celesztin által alakított Hamlet már nemcsak Celesztin színészi ereje hanyatlásának, hanem az általa képviselt játékstílus kikopásának jeleként is értékelhető. Amint halálának évében egy rá emlékező megfogalmazta, a színészi fénykorán (1808–1828) túljutó szenvedélyes színész, aki a „végletekig vitt páthos” nagy hatalmával volt megáldva, a harmincas-negyvenes években úgyszólván egyedül maradt: „Az erdélyi színészet első nemzedéke mellőle kihalt, s egyszerre magára maradt, mintegy tört hang a viharos harmoniából; senkise értette őt többé, s ragyogása tetőpontjáról egyszerre aláhullt a közönséges emberek sorába”.⁶⁹

Ezért fogadta egyértelmű bukásként értelmezhető próbálkozását a budai közönség értetlenül 1835-ben,⁷⁰ és ezért nem mondhat sok jót a *Honművész* Kenyérvizy álnevű levelezője sem az 1841-es marosvásárhelyi Hamlet-előadásról, sem pedig a hatvanon túli színész alakításáról: „Biráló bajosan bocsátkozhatik a’ darabba; mert itt az eredeti fordítás; itt Kazinczynak színünkre dolgozata. Ezen előadásban nem lehet Hamletről szólni; mert ők a’ kihagyásokkal alkalmazottat is új kihagyásokkal adták, ’s még is Hamletet játszák. (...) Celesztin (Hamlet) a’ természet feletti indulatok feletti zavarán nem tudott viaskodni; hangja értetlen, sértő; olly helyeken, hol mérsékelni tudná, jeles tehetségeket fejthetne-ki. Voltak helyes jelenetei, mint az imádkozó királynál, monologjainál, millyeket szini ismeret pontját elérttől lehetett várni”.⁷¹ A harmincas évek közepétől Kolozsvár

⁶⁸ KERÉNYI 1981, 376–384.

⁶⁹ N. N. 1858.

⁷⁰ L. TÓTH 1835. nov. 4. 36. sz. 219–220., nov. 7. 37. sz. 225–227. L. KERÉNYI 2000, II. 772–773.

⁷¹ *Honművész*, 1841. jún. 3. 44. sz. 350.

színházi közönsége már Egressy Gábort is láthatja Hamlet-szerepben (Rakodczay szerint először itt játssza e szerepét 1835-ben), és a negyvenes években az úgyszintén a pesti Nemzeti Színház tagja, Lendvay Márton is többször játssza ezt a szerepet itt.

A „Shakespeareleg fellépni” mércéje avagy az *Erdélyi Muzéum* körének elméleti fejtegetései

A XIX. század első évtizedeinek értekezői a mind híresebb drámaíró tekintélyét már nem a klasszicista normák ellenében, s e normák egyetemes érvényességében pillanatra sem kételkedve igyekeznek megvédeni, hanem a Shakespeare-nek járó kivételes bánásmódot mindinkább magától értetődőként fogadják és fogadtatják el, a szabályfölötti zseni kiváltságaképpen. A korszak két fontos sajtóorgánuma, az *Erdélyi Muzéum* és a *Tudományos Gyűjtemény* is romantikus eszmék terjesztését szorgalmazza, és mintegy fokmérőjévé válik az új ízléselvek térhódításának. A szabályok alóli mentességhez a romantikus esztétika gondolatvilágában találnak jogalapot.

Összehasonlító irodalomtörténeti kutatások megállapították, hogy Döbrentei Gábor, Teleki József, Buczy Emil a romantika vonzásának engedve újították meg az immár szűkösnek érzett racionalistaklasszicista Shakespeare-képet, s ehhez főleg német és angol esztéták érveire építettek.⁷²

A Bölöni Farkas könyvtárából német Shakespeare-kötetet kölcsönző Buczy Emil tanulmányaiból az irodalmi apologetika új érvkészlete rajzolódik ki. *Értekezés az elmének magasb kifejtődése körül, az izlés' munkájiban* című írása a drámaíró a mindentudó emberismeret és teremteni tudás már-már isteni képességével ruházza fel.⁷³ A kritika által tisztázott szabályok üdvös hatását, illetve az öntörvényű zseni megmagyarázhatatlan tökéletességét állítja szembe egymással egy

⁷² L. egyebek mellett Solt Andor, valamint Rohonyi Zoltán fejtegetéseit az *Erdélyi Muzéum* és a *Tudományos Gyűjtemény* szerepéről a romantikus esztétikai-kritikai gondolkodás elterjedésében: SOLT 1965, 14–18. ROHONYI 1975, 153–188.

⁷³ BUCZY 1817a.

másik tanulmánya: *A' tragoedia' legfőbbje a' görögöknél 's mostani álláspontja.*⁷⁴ Azt a magasztot, ahová egykor a görögök vitték a tragédiát, az európai irodalmak közül leginkább a francia közelítette meg. A zseniális alkotómunka és a kritikai eszmélkedés együttműködéséből született francia drámai hagyományhoz képest – fejtegeti Buczy – Angliában a kritika nem tudott hozzátenni a shakespeare-i teremtés csodájához. „Ő egy fejthetetlen tökéletű zseni!” Később: „Shakespeare mert előbb kevés hellászi s római erudícióján s a hősvilág tónusán magos lelkével felülvágni: ő vitte újra ideális világába a valót és a történetet, a férfiat és honját, s temérdek fenségű gondolatjainak ő tudta előbbszer nagyjait s honját a valóságos világból és időből adni.” A karakterek megformálása olyan, hogy az „elértő” (néző-olvasó) a karakterrel együtt „az emberi természet legtitkosabb rejtekeiből látja a cselekvő ingereket, s a történet kifejlődése (evolúciója) minden homályvetéseken át világos és megfogható. A melléktárgyak, melyek nem a nép tónusára, hanem a drámába vannak beszöve a fejlődés által, mind szükségessé válnak.” Shakespeare csodálatos fantáziaszüleményei a tündérek, boszorkányok („bűbájlónék”) és a szellemek („lélek”), amelyeket Buczy angolul is megnevez – Nicholas Rowe-ra is utalva – a „zseni teremtései”.

Döbrentei Gábor már az 1810-es évek legelején Shakespeare „eredeti textusaival” ismerkedik. A Kazinczy ajánlására Erdélybe érkező Döbrentei gróf Gyulay Ferenc és Kácsándy Zsuzsanna négy gyermekének tanítójaként a család magánkönyvtárában párhuzamosan német és angol nyelvű Shakespeare-kiadásokat olvasott.⁷⁵ Fejtegetései során gyakran hivatkozik a görög tragikusok és Corneille társaságában a brit drámaíróra mint követendő példára, valamint Metastasióra, Senecára mint olyan drámaszerzőkre, akiknek utánzása csak káros lehet irodalmunk fejlődésére. Drámaelméletének kiindulópontja az *eredetiség* igénye. E tekintetben Kármánhoz nyúl vissza, szemben Kazinczy írói gyakorlatával. Az 1814-ben eredeti magyar drámákra meghirdetett jutalomtétel eredménye négy év múlva elég lehangoló: „Egészen olyan talentumu 's drámai művészséggel bíró tehát nem irt, a' millyent mi vártunk. Vagy azért mert még nem

⁷⁴ BUCZY 1817b.

⁷⁵ VÁCZY 1899, 146.

talált a' Dramatikus nálunk elég theoriákat mellyek a' vastagabb bukásoktól előre megmentsék; nem nevededett-fel szebb nyelv 's kritikai ismeretek hallásában, vagy azért, mivel elhallgatott valahol egy Genie, a' ki mindezeken feljebb hágdallt volna, de Játékszínünk vándor állapotját tekintvén, nem jöve neki kedve, a' maga szebb lelkeit nem eléggé becsülő Hazában. Vagy nem ezen időre esett annak megért kora, a' ki illy hideg honnyban is, *Shakespeareleg tudott volna fellépni*".⁷⁶ (Kiemelés – B. K. Á.)

Döbrentei következtetése az eredeti magyar drámák írásához elégtelen hazai viszonyok motívumait villantja fel, amelyek egyben Shakespeare honosításának gátló tényezőiként is számon tarthatók. Állandó színház, jó színész, értő közönség és mindezeket szemmel tartó színikritika, drámaelméletek, s nyilván jó fordítások kellenek a brit drámaíró megfelelő hazai átültetése és követése érdekében. Ez a felismerés csak a század negyvenes éveiben fog nagyobb visszhangra találni az *Athenaeum* és a *Regelő* vitájában, a Shakespeare-re való nevelés tudatos programjában. Döbrentei Gábor Shakespeare-szeretete több volt pusztán egyéni kedvtelésnél. 1815-ben például ő biztatja Bölöni Farkas Sándort, hogy tanuljon angolul báró Wesselényi Miklós és gróf Gyulay Lajos társaságában. Érdekes módon Farkas Sándor és Döbrentei Shakespeare révén ismerkednek össze, hisz Bölöni Farkas Döbrenteitől kéri kölcsön a *Julius Caesart*, amit le is fordít ekkor a színház számára. (Ez a fordítás még lappang.)⁷⁷

⁷⁶ DÖBRENTÉI 1818, 145.

⁷⁷ Bölöni Farkas Sándor Kazinczy Ferenchez címzett levelének vonatkozó része, amely 1818. nov. 2-án kelt így szól: „Én Döbrenteivel nem úgy ismerkedtem meg, hogy Muzéumába munkám felvételét mentem volna hozzá koldulni. (...) Hanem Döbrenteihez legelőbb *Schakespearenek Julius Caesarját mentem volt kérni, melyet ekkor a theatrum számára fordítottam, s ez hozza egybe vele.*” (VÁCZY 1906, 220. Kiemelés – B. K. Á.). A szintén Kazinczyhoz címzett három évvel azelőtt kelt (1815. nov. 6.) levelében, amely a közös angoltanulásról számol be, ez olvasható: „Intéseid mindennapi réguláim lesznek. Görögül még nem tudok s éppen az idén akarék tanulni, ha Döbrentei az anglust tanulni Wesselényivel s gr. Gyulaival való jó alkalmat nem ajánlotta volna. Már az anglushoz hozzá fogtam, s most több felé nem osztom magam. (...) Shakspearnak minden munkáit most hozattam meg. Most neki élek egészen, éjjeleim

Döbrentei Bölöni Farkashoz címzett leveleiben, miközben *Külföldi Színjátékok* című könyvsorozatát tervezi (amibe Farkast is bevonná) gyakran angolul is búcsúzik: „Adieu, dear Soul, Everlasting thy Döbrentei”, „Farewell”.⁷⁸

Egy másik erdélyi drámaíró és Shakespeare-fordító, Kövesdi Boér Sándor már a pályázat meghirdetése előtt kezd eredeti történelmi források alapján drámákat írni, így az 1814-es pályázatot örömmel veszi tudomásul.⁷⁹ Shakespeare nevét igazolásképpen használja a saját maga alkalmazta dramaturgiára. Ez nyilvánvalóan Shakespeare drámaírói tekintélyének adataként értelmezendő, annál is inkább, mivel K. Boér a színházi gyakorlat felől közelít a drámaíráshoz. 1795-ben jó pár hónapig volt a kolozsvári társulat igazgatója, s bár az *Erdélyi Játékos Gyűjteményben* (1792) megjelent három fordításán és három eredeti darabján kívül más színjátéka nem jelent meg nyomtatásban, az éledő színészet és hazafi lelkesedésének hatása alatt létrejött nem mindennapi vállalkozása figyelemreméltó. Sorra veszi a magyar történelem minden olyan jelenetét, amelyet drámai formába átönthetőnek vél, mindezt olyan szándékkal, hogy kiadja vagy előadatja őket; az eredmény pedig: több mint negyvenöt történelmi érzékenyjáték.⁸⁰

---

neki vannak szentelve; mert a nappalt heterogena bajaim, az élet s élelem, ellopják tőlem.” (VÁCZY 1903, 263–264. és *Új Magyar Múzeum*, 1855. 490.)

⁷⁸ Vö. JANCÓS 1943.

⁷⁹ Noha névlegesen nem említi, kétségtelen, hogy a Döbrentei-féle *Eredetiség s jutalomtétel* című értekezésére (DÖBRENTÉI 1814) utal, amely két eredeti színdarab megírását célozza: „Örömmel hallom ugyan azt a kedves ujságot, hogy Kolosvárt bizonyos jó gondolkozásu ifju Méltóságos Urak, Két Szép Eredeti Szomoru Játékok szerzőinek ezer forintokból álló jutalom pénz rendeltének, amely talán fel fogja Poétáinkat gyulasztani. Ha ez gyakran esnék, – ha a fő városi kártyázó asztaloknál el menő summákból, minden esztendőbe ezer forint erre fordítatnék, mennyi Szép Kedves Darabokat Kapna a Nemzet! – Éllyenek hát azok a Méltóságos Urak, a kik most ennek kezdő rugoi kívánnak lenni!” (L. *Kedves Nemzetem!*-hez címzett bevezetőjét. In: *Nemzeti Darabok*, kézirat, 1814.) Nincs kizárva, hogy Boér is pályázhatott. A meghosszabbított határidőre, 1816. szeptemberére tizenkét pályamű érkezett.

⁸⁰ Vö. BARTHA 2003.

Színházi szempontja mögött határozott meggyőződés áll: „A Szívben semmi olyan mély benyomást nem tsinál, mint a Játék Színi előadás. Ez mind a prédikáztionál, mind az olvasásnál, mind a javaslásoknál jobban munkáltatya az indulatot”. Saját maga történelmi érzékenyjátékainak bevezetőjében (1814) Shakespeare drámaírói hagyatékával igazolja magát. Boér számára Shakespeare időkezelése mintául és érvül szolgált a maga művelte dramaturgia tekintetében: „Azt a hibát magam előre jelentem némelyikbe meg lenni, hogy a benneke eléforduló tárgyknak végbemehetésekre több idő kellett a kritizálók gusztusa szerint megkívántató 48 óránál. De ez minden historiából készülő játékokba így vagyon. A nagy történeteket soha sem lehet úgy megszorítani, mint az aproságokat (...) Az én játékaim közül kevés van olyan is amely két hét alatt végbe ne mehetett volna, mégis lehet sokaknak nem tetszenek (...) Shakespearenek olyan darabja is van, amelynek első felvonásába kereszteltetett meg az a vitéz, aki az ötödikbe az öregség miatt megholt. Erre tehát kellett legalábbis 70 esztendő; mégis az ő munkái már két századoktól fogva tsaknem bálványai az Ánglus nemzetnek. Kétség kívül nem veszik számba az elkerülhetetlen hibát, midőn elég más betsességek vannak.”⁸¹

Döbrentei Shakespeare zsenijével magyarázza a szabványos formák börtönéből való kitörést, a szabadabb törvénykövetést pozitív értéként tételezve: „A’ drámában megkívántató három Egység, ugymint a’ Cselekedet, Idő, Hely egysége felől sok vizsgálódások jelentek meg Arisztotelestől fogva, ki elsőbb abstrahalta filozofiai ésszel a’ dráma tulajdonságait, midőn már a’ görög három tragikus’ munkáji egybe-hasonlításából a’ tökéletes ideáját felfoghatta. De a’ szárazabban szemléltetőktől kijegyzett regulákkal mindég perben volt a’ kényszerítést szenvedni nem akaró Genie, ’s ezek közül egyik vagy másikban túl lépdellt. A franciák leginkább megmarad-

⁸¹ K. Boér kéziratos érzékenyjátékokat tartalmazó kötetének teljes címe: *Nemzeti Darabok, Az az Erdélyi és Magyar Országi válogatott történetekből készült Érzékeny Játékok mellyeket szerzett K. Boér Sándor.* (L. K. BOÉR 1814.) A négy kötet tizenegy kéziratos drámát tartalmaz, az első kötet élén a *Kedves Nemzetem!*-hez címzett bevezető ovasható. (A bevezető 1814-ben Ispánlakán kelt.)

tak azon szabások mellett, az Anglusok, vagy éppen nem, vagy kevéssé vették számba”.⁸²

Voltaképpen Shakespeare-ismeretben Vörösmartyig aligha volt a magyar literátusok körében Döbrenteinél felkészültebb. Jól mutatják ezt az *Erdélyi Muzéumban* és főleg *Macbeth* (1830) fordításának kötetében megjelent, a kortárs angol és német irodalmi tájékozottságra valló írásai. Döbrentei és köre kapcsolatban állt az élő színházzal, pályázatukat is a kolozsvári állandó színház nyitódarabjára írták ki, a színi gyakorlat egyes elemeit felismerik és hasznosítják is, de az önmagában is ellentmondásos irodalmi elmélet és színházi gyakorlat egységét nem tudják megvalósítani a magasra állított irodalmi mérce és a színházi körülmények mostohasága miatt.

Egy kolozsvári *Macbeth*-produkció (gyakorlati színészképzés és közönségnevelés)

Az előadás és fordítás problematikus viszonya

„Igaz, hogy sok elvágni való van benne, de *Macbeth*,
s *Ladyje* karaktere, az egész elrendelés, minden, óh!
Rettenetes nagyon szép az!”

(Döbrentei írja Kazinczynek 1811. jún. 19-én)

Ferenczi Zoltán alighanem eloszlatta azokat a kételyeket, amelyek az első magyar *Macbeth*-előadás kapcsán támadtak, hogy tudniillik nem bizonyos, hogy valóban Döbrentei fordításában adták. A fennmaradt színlap nem közli a fordító nevét, de az akkoriban egyáltalán nem számított rendhagyó jelenségnek. Ferenczi, az erdélyi színjátászárhadhatatlan kutatója meggyőző érvekkel és hiteles adatokkal bizonyítja, hogy Döbrentei első prózai *Macbeth*-fordítása Wándza Mihály kolozsvári társulatának készült 1812 előtt. Döntő érvül Döbrenteinek egy Kazinczyhoz írott 1811. november 16-i levele szolgál: „Még időm se vala az átolvasásra, megköszönésre, mert most mind *Macbeth*tel foglalatoskodom. Az originál textus mellett meg

⁸² *Erdélyi Muzéum*, 1818, 135.

van nálunk Voss, Bürger, Schiller fordítása. Bürger nem született a' Játékszinre. (...) Macbethben némely kis változtatásokat teszek (...) Külömben is a' személyeket kevesítenem kell, hogy elég Játszó lehessen. Pesttől messze lévén, ámbár Benkének ígértem, ajánlottam, előszer Kolozsvártt fog eljátszattatni. Vandzának akarom dedicalni, mivelhogy a' Játékszin körül közmegvallás szerint hazafiui tüzzel fáradozik".⁸³ Döbrentei itt a fordítás módjáról vallva a kolozsvári társulat személyi feltételeire és színpadi viszonyaira is tekintettel van, a színpadra álló színészek és az előadást megtekintő közönség szempontjait sem hagyja figyelmen kívül.

Ennek a fordításnak az alapján kerül színre 1812. április 11-én a Wesselényi-féle lovarda ideiglenesen átalakított színháztermében a *Macbeth*.⁸⁴ Bayer József aggályai a fordítás szerzőségét illetően inkább túlfűtött színházi-filológusi beállítódásának, és Ferenczivel való polemizáló szokásának tulajdoníthatók és nem a korabeli színházi lehetőségekhez mért viszonyulásnak.⁸⁵ Az 1812-ben Kolozsváron színre került változat szöveggönyve, sajnos, nem maradt fenn; Döbrentei, bevallása szerint, elégette. Az *Élet és literatura* 1827-es évfolyamában Jegyzetek Kazinczy vitásaira című cikkében az idegen nyelvhasználat ellen kikelő Döbrentei így ír: „Régen elégetém Macbethnek azon fordítását, mellyet úgy is csak prózában, angolyossággal eltölték próbául, s köszönöm Gyarmaty barátomnak hasznos figyelmeztetéseit. Ujra fordítván az anyanyelvről való mélyebb gondolkodás után jambusban, minden bonyolítottabb helyen azt kérdeztem magamtól: Vallyon miképp fejezhette volna ki ezen angolyos mondásba tett megrázó képet, érzést *Shakespeare magyarul, ha úgy írjon?*”⁸⁶ (Kiemelés – B. K. A.)

Az elégetés gesztusa a megtagadás szinonímájaként nagyon is

⁸³ VÁCZY 1899, 146–147.

⁸⁴ FERENCZI 1916a, 287.

⁸⁵ A fordítás szerzőjének problémájáról l. még BAYER 1909, I. 237.; WEBER 1910.; FERENCZI 1916a, 286–291.; FERENCZI 1916b, 112–130.

⁸⁶ DÖBRENTÉI 1827, 379. Döbrentei Shakespeare *Játékszíni munkáinak'* Magyar fordításához tartozó jegyzések című cikkében, amely a nyelvre és jambusokra nézve vonatkozó jegyzéseit, fordítási elveit tartalmazza, szintén olvasható ez a sarkalatos szempontja: DÖBRENTÉI 1828.

rímel Kazinczy saját *Macbeth*-fordítását illető hasonló jellegű kijelentésére. Gróf Gyulayéknál való tanítóskodása idején foglalkoztatja Döbrenteit e dráma lefordítása. 1808. július 3-án levélben érdeklődik Kazinczytól, hogy próbálkozott-e fordításával, s megjegyzi, hogy a vásárhelyi deszka theátrumhoz ezt másképpen kellene alkalmaztatni”.⁸⁷ Kazinczy gróf Gyulay Ferencnéhez írott levelében így válaszol 1808. augusztus 17-én: „Döbrenteit köszöntöm s azt izenem, hogy *Macbethet* nem fordítottam, 's a' mi volt is elégettem”.⁸⁸

Döbrentei fordításkísérlete nem hamvad el teljesen. A prózai fordítás, főnixmadárként, kötött jambikus formában éled újra. Miután első, prózai fordítását Döbrentei megsemmisítette, a verses fordítással 1823-ban készült el, s ezt adták elő 1825. októberében az országgyűlés alkalmával Pozsonyban. Nyomatott formában való megjelenésére azonban 1830-ig kellett várnia.⁸⁹

A fordítói hűség presztízsének kezdetén

Korántsem tartunk az első teljes Shakespeare-kiadás (1864–1878) előmunkálatainak fázisainál, sem a fordításbírálat műfajának és a kontrollszerkesztés mai intézményesített gyakorlatához hasonlítható Shakespeare-kanonizációs mozzanatoknál. Mégis Döbrentei Gábor pontos filológiai rekonstrukción alapuló fordítása a teljes szöveg iránti feltétlen hűség nevében a kor ízlésnormáihoz képest feltűnően modern szellemben adott választ a Shakespeare-fordítások akkori lényeges kérdésére: az illetlennek számító helyek finomításának, kihagyásának vagy hű lefordíthatóságának problémájára. Ez a gond nem magyar sajátosság ekkoriban: a XIX. század elejétől külföldön a hívebb kiadások mellett egyre-másra jelennek meg családi és iskolai használatra finomított vagy általában illendőségből

⁸⁷ VÁCZY 1895, 5.

⁸⁸ VÁCZY 1895, 33. Kazinczy Ferenc *Macbeth*-töredékfordítása ma is megvan. A címlapon ez olvasható: „Kazinczy Ferenc: *Macbeth*. Bürger után. 1791. Vagy szerencsésebb újradolgozást, vagy emésztő tüzet kíván. Hogy így fordítóját el ne temesse”. (Lelöhely: OSZK Ktt. Ms. Fol. Hung. 183.)

⁸⁹ FERENCZI 1916, 118–125.

kihagyásokkal szalonképesebbé tett kiadások.⁹⁰ A problémát Döbrentei úgy hidalja át, hogy a teljes szöveget lefordítja, és függelékben közöl egyes szövegrészeket, mindezt a színpad szempontjából teszi „mai előadáshoz alkalmaztatva”. Ennél nagyobb változtatást nem visz véghez. Szemben a Bürger-féle fordítással, amelyből Kazinczy is fordít, korának ízlésnormáit felülmúló, modern Shakespeare-filológusi precizításra vall műve.⁹¹ (Bürger átdolgozásában elhagyja Duncant, boszorkányjeleneteket iktat be, Macduff szájába moralizáló, kioktató, átkozódó beszédet ad, s Macbeth a színen elesve, haldokolva hosszabb szöveget mond. Macbeth nem az ifj. Siward-ot öli meg, hanem egy angol tisztet. A III. felvonásban a Banquo meggyilkolása nem a színen történik és a Macduff kastélyában lefolyó családirtás sem nyílt színen történik.)⁹²

Nem meglepő ezért, hogy az 1812-es előadásból kimarad a IV. felvonás első jelenete (Lady Macduff és kisfia nem szerepel a színlapon), ami amúgy sem kímélné a gyenge idegzetű nézőt. Macduff kisfiát, aki zseniálisan naiv mondásával szívünkbe lopja magát, egy perc múlva már a bérgyilkos törével a hátában látjuk, anyjához tántorog: „Megölt anyukám!” Az 1834. június 17-i budai előadás, amely először és utoljára mutatta be a Döbrentei fordította jambikus formában írott *Macbethet* Bartha János jutalomjátékaként, és Kántornéval Lady Macbeth szerepében, minden bizonnyal megrázó lehetett, hisz a szövegkönyv szerint nyílt színen folyt le a gyilkosság, és a jelenetből csak Lady Macduff és fia párbeszéde maradt ki. Banquo meggyilkolása közvetlen a színen eltervelt gyilkosság eredménye volt, ezért feltételezésünk szerint nem volt annyira meglepő és a közönség felháborodását kiváltó jelenet, mint Lady Macduff fiacskájának halála.

Abban, hogy a kortársak Döbrentei fordításának jelentőségét nem hangsúlyozták és nem is kívánták meglátni, minden valószínűséggel a személyessé fajult viták is közrejátszottak. Az első elismerő

⁹⁰ Vö. DÁVIDHÁZI 1989, 183.

⁹¹ Jegyzeteire és a kötetben közölt tanulmányaira is gondolunk. Részletező lábjegyzetei jelzik, mennyire alaposan mérlegelte a fordítói lehetőségeket.

⁹² L. CZEKE 1918. és Uő. 1919.

méltatás a fordításról Greguss Ágosttól származik,⁹³ aki 1863-tól az Akadémia rendes tagja, 1870-től pedig a pesti egyetem esztétika-professzora lett; az ő fordításában jelenik meg a Shakespeare-összkiadásban a *Szeget szeggel* (1866) és az *Athéni Timon* (1867), és ő írja meg Shakespeare első magyar pályaképét is (1880).⁹⁴ Bayer József, bár színháztörténeti jelentőségét elismeri, a fordítást elmarasztalja, és elsősorban a kötetben megjelenő tanulmányát értékeli, amelyről méltán állíthatja, hogy „egyike a kor legjelesebb magyar Shakespeare tanulmányának”.⁹⁵ A fordító Döbrentei alapos filológiai előmunkálatokat folytat: hasznosítja a Shakespeare-kiadók szövegmagyarázó jegyzeteit, a homályosnak bizonyuló részeknél idézi Rowe, Pope, Hanmer, Warburton, Johnson, Steevens, Malone eligazító magyarázatait, a kötet végén közli Holingshed krónikájából Macbeth históriáját és az angol színjátszókról szóló fejezetet (*Garrick; Quin*).

Egy újabbkori vizsgálója a Döbrentei-fordításban nemcsak a formai hűségre való törekvést értékeli, hanem az átültetés részletes vizsgálata nyomán jó érzékkel veszi észre a fordítás el nem évülő erényeit is: „Shakespeare tragédiájában a jelenetek zárósorai gyakran rímelnek. És ezt felismerve Döbrentei is rímes jambikus verselésben fordítja őket. A boszorkányjelenteken kívül számos más helyen rímes jambikus sorokban hangzik egy-egy kulcsfontosságú monológ, amit hasonló módon is próbál Döbrentei fordítani. A jeleneteket záró rímes mondatok fordítása a legtöbbször sikerülnek mondható, a fordító a szóképek szintjén is hű próbál maradni forrás-szövegéhez”.⁹⁶

A Macbeth-színlap és az előadás

Mínthogy nem került elő az 1812-es előadás lefolyásáról egyéb emlék, a fennmaradt színlap az eligazodást egyedül segítő forrás. Noha a színlap műfájának megkötöttségéből adódóan nem szolgálhat kü-

⁹³ GREGUSS 1879, 299–300.

⁹⁴ GREGUSS 1880.

⁹⁵ BAYER 1909, I. 35.

⁹⁶ BENÓ 2003, 22.

lönleges plusz információkkal az előadásról, a színlapszöveg több szempontból is fontos adatközlése érdekes tájékoztatót nyújt a magyarul először színre vitt *Macbeth*-ről.⁹⁷ Az „ujj, még itten soha sem játszottatott Herósi Nagy Szomorú Játék” öt felvonásos előadása a színlap előrejelzése szerint több, mint két órán át tart, a felsorolt

⁹⁷ Érdekes módon a *Macbeth* 1812-es előadása után lekerül a műsorról, és évtizedekig nem is kerül Kolozsváron színre. Legközelebb 1843-ban Kántorné ad elő részletet a darabból, az alvajáró jelenetet. Csak találgathatunk, hogy mi lehet az oka *Macbeth* eme különös sorsának a kolozsvári színpadon. Egy 1826. január 28-i miskolci *Machbet* [!] színlap, ha nem is nyújt magyarázatot a *Macbeth*tel szembeni idegenkedés jelenségére, forrásértéke színháztörténeti szempontból nem lehet kétséges. (A színlapra Enyedi Sándor színháztörténész hívta fel a figyelmemet.) A miskolci közönséget a jutalomjátékadó, Rátz Sándor így szólítja meg: „Nagy lelkű Hazafi Publicum; kegyes Pártfogóim! Sok esztendőök alatt elő nem jöhetett ezen rendkívül való Darabja az esmeretes nagy Írónak, a' készülétek, 's több fáradságai miatt; de a' rendes Játékok sorában a' Játékok felségállítását tárgyazó Játékok előkerülvén, egy ily remek Játék lehet méltó a' czélra, mely részemről örökös tiszteletem kinyilatkoztatását esmertesse meg választásom által; 's más részről elégítse ki azt az Estvét, mely legelső arra, hogy a' Hazafi Szív ne fáradjon el jót tenni egy oly' Institutummal, mellyet csak a' Hazafi Szeretet tarthat fenn”. Könnyen kapcsolatot teremthetünk a miskolci és az 1812-es kolozsvári színlap között. Noha a miskolci *Machbet* [!] – amennyiben hihetünk a színlap-közlésnek – egy közvetett fordítást használt („fordította németre Schiller”) néhány színész a kolozsvári előadás után 14 évvel a miskolci *Machbet*ben [!] is fellép más-más szerepben (Rátz Sándor Seytonként, Székely Susánna Lady Macbeth komornájaként), Székelyné pedig továbbviszi Lady Macbeth szerepét. A címszerepet Celesztin alakítja. Ha kolozsvári *Macbeth*-előadásról még sokáig nincs is adatunk, marosvásárhelyi előadásáról van forrásunk. Fodor István közli egy 1829. december 27-i *Macbeth*-előadás színlapjának szövegét. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy 1816-ban is játszták a darabot Marosvásárhelyen: „*Machbet v. A' nagyra vágyás következése*. Tizenhárom esztendőktől fogva itt nem adatott: 's közelebbi kidolgozás után készült Remek Nagy Héroszi Szomorú Történet 5. Felvonásba: Uj Decorációkkal Tüneményekkel Optikai Jelenségekkel írta a' halhatatlan Schakespeare. Fordította If. Fiedler”. FODOR 1939, 14.

játszó személyek neve pedig szinte a teljes Wándza Mihály igazgatása alatti társulatot lefedte.

1812 áprilisában a társulat 24 személyből állt: Wándzával és a sűgőval együtt tizenöt férfiszínészből, hat színésznőből és három gyerek-színészből.⁹⁸ Ez az év alighanem Shakespeare-évnek is nevezhető. A kolozsvári színtársulat addigi történetében még nem volt olyan év, ami hat Shakespeare-előadással büszkélkedhetett volna. Wándza hozza színre először a *Leart* és a *Macbethet*; a *Hamlet*-ben a címszerepet adja. Kolozsvár közönsége ez évben láthatja még a *Romeo és Júliát*, az *Othellót* és *A makrancos hölgy átdolgozását*, a *Második Gaszner*t is. Általában az előadásokat Wándza rendezi, és neki köszönhető az 1810-es, jól szervezett társulat. Az, hogy a színészi pályát megkedveltetve új tagokat vonzott a társulathoz, és a bécsi képzőművészeti akadémia festészeti tanfolyamán eltöltött évek hatására, tulajdonképpen általa jutnak a díszletek kiemelkedő szerephez az előadásban.

A darab színre vitt változata 24 szerepet kínál a Lordok, a Banquo lelkét, tüneményeket, katonákat és tiszteket leszámítva. A főbb „rollékat” a társulat kiemelkedő tehetségei kapták; a címszerepet a társulat igazgatója, Wándza, Lady Macbethet az országos hírnévre szert tevő szenvedélyes színésznő, az ekkor még csak húsz éves Székelyné Ungár Anna játszotta, aki már ekkor kitűnt a szende szerepekben, és id. Lendvaynéig nem is volt jelesebb párja a magyar színpadon. Duncan királyt, a kolozsvári társulat alapító tagja, nagyenyedi református kollégistából teátristának álló Sáska János alakítja, Banquo-t Székely József. A Malcolm szerepét Pergő József,⁹⁹ Pergő Celesztin öccse játssza.

⁹⁸ FERENCZI 1897, 239.

⁹⁹ Az 1810–12 közötti színlapokon csak Pergő-ként szerepel, bátyja, Pergő Celesztin, aki e színésznemzedék másik kiváló színészegyénisége volt, pedig csak Celesztinként (Vö. OSZK Sztt. kolozsvári színlapgyűjteménye). Pergő nevéhez fűződik egy Shakespeare nevét reklám céljából felhasználó hamisítás dokumentuma. A *Mentzikov Sándor* című muszkatörténet 5 felvonásos vitézjáték színlapján (1812. december 19.) a Pergő jutalomjátékként hirdetett darab szerzőjeként Shakespeare neve szerepel. Vö. BAYER 1911, 248–255.

játszó személyek neve pedig szinte a teljes Wándza Mihály igazgatása alatti társulatot lefedte.

1812 áprilisában a társulat 24 személyből állt: Wándzával és a sűgőval együtt tizenöt férfiszínészből, hat színésznőből és három gyerek-színészből.⁹⁸ Ez az év alighanem Shakespeare-évnek is nevezhető. A kolozsvári színtársulat addigi történetében még nem volt olyan év, ami hat Shakespeare-előadással büszkélkedhetett volna. Wándza hozza színre először a *Leart* és a *Macbethet*; a *Hamlet*ben a címszerepet adja. Kolozsvár közönsége ez évben láthatja még a *Romeo és Júliát*, az *Othellót* és *A makrancos hölgy* átdolgozását, a *Második Gaszner*t is. Általában az előadásokat Wándza rendezi, és neki köszönhető az 1810-es, jól szervezett társulat. Az, hogy a színészi pályát megkedveltetve új tagokat vonzott a társulathoz, és a bécsi képzőművészeti akadémia festészeti tanfolyamán eltöltött évek hatására, tulajdonképpen általa jutnak a díszletek kiemelkedő szerephez az előadásban.

A darab színre vitt változata 24 szerepet kínál a Lordok, a Banquo lelkét, tüneményeket, katonákat és tiszteket leszámítva. A főbb „rollékat” a társulat kiemelkedő tehetségei kapták; a címszerepet a társulat igazgatója, Wándza, Lady Macbethet az országos hírnévre szert tevő szenvedélyes színésznő, az ekkor még csak húsz éves Székelyné Ungár Anna játszotta, aki már ekkor kitűnt a szende szerepekben, és id. Lendvaynéig nem is volt jelesebb párja a magyar színpadon. Duncan királyt, a kolozsvári társulat alapító tagja, nagyenyedi református kollégistából teátristának álló Sáska János alakítja, Banquo-t Székely József. A Malcolm szerepét Pergő József,⁹⁹ Pergő Celesztin öccse játssza.

⁹⁸ FERENCZI 1897, 239.

⁹⁹ Az 1810–12 közötti színlapokon csak Pergő-ként szerepel, bátyja, Pergő Celesztin, aki e színésznemzedék másik kiváló színészegyénisége volt, pedig csak Celesztinként (Vö. OSZK Sztt. kolozsvári színlapgyűjteménye). Pergő nevéhez fűződik egy Shakespeare nevét reklám céljából felhasználó hamisítás dokumentuma. A *Mentzikov Sándor* című muszkatörténet 5 felvonásos vitézjáték színlapján (1812. december 19.) a Pergő jutalomjátékként hirdetett darab szerzőjeként Shakespeare neve szerepel. Vö. BAYER 1911, 248–255.

A színlapon szereplő tizenöt név szintén ismerősen cseng, nagy részük a kolozsvári református kollégiumból kikerülő ifjakból állott: Székely József, Török István, Wándza Mihály, Rác Sándor, Diószegei Sámuel, Mohai Sándor.¹⁰⁰ Mindannyian a korszak színház-eseményeit meghatározó színészgyéniségek voltak. Hekatét Sáskáné Koronka Borbála, az egyik boszorkányt Kiricsics Jozefa – ez utóbbi nevével gyakran találkozunk a korabeli színlapokon, csak úgy mint Jozefa – alakítja. A nem kevés szereplőt igénylő darab játzószemély lajstroma, nemcsak a szereposztásról, hanem a forrásul szolgáló fordításról is sok mindent elárul.¹⁰¹

Színpadi látványosság és színjátszói technika

Hogy mit is ért Döbrentei *Macbeth*-fordításának címlapján a „mai előadáshoz alkalmazva” szókapcsolaton, az a kísérő tanulmányok mentén körvonalazódik, és nyilvánvalóan az 1830-as évek állapotát tükrözi. A szókapcsolat „magyar színpadra való alkalmazást” is jelent egyben, mely minden esetben színpadtechnikai problémát takar. *Mire ügyelne az olvasó és színjászó Macbeth és a’ Lady karaktere körül?* című zárótanulmánya végén egy óhaját fogalmazza meg: „Ha szabad volna é itt egy ohajtásomat kinyilatkoztatnom? – Szeretnék, mikor az alkalmatosság úgy hozná magával, Macbeth magyar előadásán valahol jelen lenni – csak nem csűr formájú deszka theatrumba! – hogy láthatnám, szolgálhattam é, kívánságom szerint játékszíni művészségünknek? Midőn 1825-ben Novemberben, az országgyűlése alatt Posonban a’ jeles Kántorné, kéziratom szerint Királynénk ’s a’ Császárné jelenlétében, a’ mint hallám nagyon dicséretesen mutatta a’ Ladyt, már akkor lejövén, nem lehettem jelen”.¹⁰² Az óhaj mögött az aktuális magyar színpadot szem előtt tartó fordító-dramaturg áll.

Nem érdektelen a látványosság szempontjából az előadás színhelyének a megidézése, amely a Wesselényiné-féle lóiskolából át-

¹⁰⁰ HERPEI 2005.

¹⁰¹ DÖBRENTEI 1830.

¹⁰² DÖBRENTEI 1830, 268.

alakított színházterem volt. Ebbe az épületbe nagy összegeket fektettek, de az így sem vetekedhetett a Rhédei László-féle elegáns, főtéri bálteremmel, amely ekkor a konkurenciát jelentő német színjátszóknak volt a játéktér. A vizsgált előadásunk Lenox-át alakító Rátz Sándorban pompás kivitelű színházteremként él a Wesselényi-féle színházterem: [Wándza] „háromhét alatt – oly szép – oly fényes és pompás színházat állít elő: melynél szebb még nem volt és nem is lesz soha a magyarnak. Hazudni nem mernék: mert még élnek Kolosvárt azok a Mágnsok kik páholyt tartottak. Igen pompás és költéses volt a pazarlásig. Az egész színház kivolt festve belülről, hol Vancza úr minden ecsetvonással remekelt; némely függöny creditor selyemből, némelyik vékony rumburgerből volt készítve, s ezeken a festés bámulatos volt. A harminc páholy Bécsből hozatott – kárpitos munkával volt borítva, az oldal függönyök külömbféle nehéz atlaszból – arany és ezüst rojtokkal, a Gubernátori páholy pedig egészen veres bársonnyal készítve. Hitel felett való!”¹⁰³

Az 1812-es színpadi megvalósítás első rendezői mozzanata a változások számának csökkentése, a színek összevonása és elhagyása révén történhetett. A színlap ajánlása reflektál is e mozzanatra. A Macduff szerepét alakító Török István, jutalomjáték-adó színjátész és színmester az előadás színreviteléről így ír: „Tellyes igyekezettel tehát azon léssen a' Nemzeti Játszó Társaság, hogy ezen darabnak elő adásában semmit el ne múlasson a' mi annak valóságos érdemét nevelheti, *mind a Tüneményes Jelenések, mind a' Játék Szini Változások sebeségére nézve* – érdemes Nézőinknek meg-elégedéseket igyekeztvén meg-nyerni.” (Kiemelés – B. K. Á.)

Wándzáról, aki már kolozsvári diákként kacérkodott a színészetrel,¹⁰⁴ feljegyzik, hogy Schikanedernek, a legfényesebb színház építőjének, és a fényes kiállítás első művelőjének tanítványaként sokat adott a díszletekre, látványosságokra, balettre, görögtűzre, s ezáltal is fejlesztette a színjátszói technikát.¹⁰⁵ A tünemények látványossága legalább olyan nagy érdeklődésre tarthatott számot, mint a nagyközönség számára ismeretlen darab, de szerzőjének jó

¹⁰³ RÁCZ 1856, 17.

¹⁰⁴ L. Wándza Mihály pályájáról CSERY–CLAUSER 1942.

¹⁰⁵ FERENCZI 1897, 239.

híre a tényleges ismeret nélkül is biztos közönségcsalogatóul szolgált. Bár a tüneményeket külön-külön nem tünteti fel a színlap, ezek a IV. felvonás boszorkányjelenetéből a következő figurákat jelentik: fegyveres fő-, véres gyermek-, koronás gyermek „jelenségeket”, s majd a nyolc király árnyát. A színlap szerint ezekre sok figyelmet fordítottak, de nincs okunk a színlapot egy másik *Macbeth*-színlap reklámjának megoldásához hasonlítani, ahol a tünemények kiemelt szerepe folytán a tragédia műfaja „varázsdramá”-vá változott.¹⁰⁶

Banquo szelleme – a színlapon „lelke” – megjelent az 1812-es produkcióban. A szellem színpadtechnikai kivitelezésén töprengő Döbrentei is amellet érvel, hogy színjátzó által kell előadni, mivel „az efféle theatrumi masinéria az ismeretes játékszíni eláztatáshoz tartozik (...) minthogy az ember a’ csupaszeszéknek, sőt érezhető indulatnak is hamar emblemát szeret kigondolni, nem esik ellenére itt a’ léleknek mint a’ lelkiismeret kínzójának allegóriás látása”.¹⁰⁷

Úgy véljük, a díszletcsere kiküszöbölése érdekében a jelenetek

¹⁰⁶ Egy debreceni 1832. szept. 19-i *Macbeth*-színlap nevezi a tragédiát varázsdramának. Éder György fordítja és László József javára kerül színre. László ajánlása a negyedik felvonásbeli bűbájlámpát (*Laterna Magica*) emeli ki és a hat koronás árnyékot, melyek különböző színben fognak megjelenni. A Nemzeti Színház későbbi tagjának, László Józsefnek jutalomjátéki látványossága keretében szolgálhatott a fordítás, amelynek sűgőkönyve nem maradt fenn. Vö. BAYER 1909, 245–246.; VÉRTÉSSY 1908, 211. Az 1829-es marosvásárhelyi előadásban is nagy szerepe volt a dekorációknak, amint már utaltunk rá. A színpadképekről némi fogalmat alkothatunk a színlap részletes leírásából: „Játékszíni Ujitások és Decoratiok Rendi 1-ör Egy ujonnan festett egész nagyságu Erdős térség, hol a’ Pokol tüzénél főznek a’ Boszorkányok. 2-or A’ Bűbajos üst, melyből kék láng közt ki ugrálnak a’ jövendőllő Gyermekek, az edgyik Koronás fővel, a’ másik véresen, a’ harmadik pántzélisan. 3-or A’ Boszorkányok Tántza az ugy nevezett kobarlo Tüz lobogoval. 4-szer Nyoltz királyok elő tünése valóságos Optikai mesterséggel egy esmeretes Hazafi Művész által, a’ végre készült fejer uj egész nagyságu Kárpiton. 5-ör Banquo lelke megjelenés a’ Királyi asztalnál, év végre 6-or Birnam Erdeje ki mozdul helyéből a’ jövendőllés szerint. NB 7-szer Egy szakaszban a’ Skotziai Király Koronázása fog elő mutatodni Görög Tüz mellett”. FODOR 1939, 14.

¹⁰⁷ DÖBRENTÉI 1830, 247.

sorrendje is változott az előadáson. Valószínűleg háttérfüggönnyel ábrázolhatták a zárt és nyitott teret egyaránt, a palotában történő eseményeket, a boszorkánybarlangot és a csatajelenetet is. Gyakori megoldás volt, hogy a díszletezés háttérben zenével, az előfüggöny lebecsátása nélkül történt meg, de elképzelhető, hogy a változatlan díszlet néhány percig üresen maradt, s az így támadt szünetet zene hidalta át.¹⁰⁸

A hiányzó szereplők alakító ereje

A kihagyott szereplők nyilván a darab egészének jelentésére is befolyással vannak. A színlapról hiányzik a skót nemesek közül Menteth és Catheness, az egyik orvos – valószínű a skót orvos¹⁰⁹ –, az öreg és a kapus. Ez utóbbi szerepét valószínűleg a strázsamesterével vonták össze. Ez az összevonás azért is látszik valószínűnek, mivel Jantsó Pál játszotta, (s lényegében kérdés marad, hogy mitől is kerül elő a kapus, hogy a bor hatásáról, kurválkodásról, impotenciáról és vizelésről kezdjen el beszélni).

A kapus passzusát Alexander Pope sem találta a klasszicista esztétikába illőnek, ezért kiadásában apró betűvel szedte szövegét. Az 1830-as kiadásból Döbrentei is kihagyja ezt a részt, csak függelékben közli, s ott megjegyzi, hogy „tréfája igen csintalan és csinatlan”, s ezért marad ki a főszövegből (II. fv. 3. j. 21–40.). Persze, egyáltalán nem bizonyos, hogy Jantsó előadásában elhangzott ez az ördögportáskodó jelenet,¹¹⁰ de nem bírta megzabolázni magát a Jantsót első magyar komikusként ismerő, s e jelenetben kitűnő szereplehetőséget látó képzelet.¹¹¹

¹⁰⁸ Ferenczi feljegyzi, hogy a Wándza-féle társulat szerződött tagjai mellett „a nagyobb előadásokon részt vett 6 polgári (vonós) és 12 katonai zenész a Splényi ezredtől, kisebbeken 6–8 zenész 1-1 frt. napi díjjal. A katonai karnagy 2 frt. 30 krt. kapott esténként”. FERENCZI 1897, 233.

¹⁰⁹ Döbrentei 1830-as fordításában is csak a függelékben szerepel.

¹¹⁰ Mit is mond magáról a kapus? „Here’s a knocking indeed! If a man were a porter of Hell-gate, he should have old turning the key” – kétértelműen fogalmaz, nem biztos, hogy a kapus ember.

¹¹¹ Érdekes adalék, hogy az alapszövegként Szász Károly fordítását tekintő

A szereplők közül hiányzik még Lady Macduff és a fia, így nemcsak párbeszédük, hanem egész jelenetük kimaradt az előadásból (IV. fv. 2. j. 1–86.). Mivel Döbrentei ezt méltatlannak vélte közölni a főszövegben, a kihagyások között található meg a IV. felvonás 2. jelenetének 30–60. sora is.¹¹² A jegyzetben tőle szokatlan hangvétellel bírálja a nagy Shakespeare-t, aki „Ezen jelenést nagyon rossz kedvében kellett írnia, mert a’ természetet itt elvesztette szem előtt. Lady Macduffnak férjéről való beszéde egészen ellenkezik azzal a’ mit elébb mondott Menteth-nek,¹¹³ s az árulót, és így férjét is akasztófára méltónak ítélvén, aljassá is változik; hogy pedig egy sokadalmon húsz férjet is reméll kapni ez nem ide illő személyeskedés. A’ fiúnak ízetlen tréfája is természet ellen való. Feltévéen azonban, hogy van a téres világon Lady Macduff, akkor Shakespeare a játékszíni művészséget sértette meg. Mert sokkal érzékenyítőbbé tehetné volna a nagy észláng ezen jelenést, ha Lady Macduffot egy valóságos, derék, szíves, hív érzésű asszonynak festi, s így a természeti valóságot is látnók, ha e legbosszankodóbb megvetést érdemlő Lady Macbethről egy tiszteletet gerjesztő Lady Macduffra tekinthetnénk, azon tapasztalásunkat találván fel a kettő karakterében, hogy az élet gyakor mingyárt a’ gonosz mellett mutatja a’ jót ’s a’ szelíd mellett a vadat”.¹¹⁴

Itt Döbrentei csatlakozik a klasszicista Shakespeare-kritika jól ismert áramához, főként Samuel Johnsonhoz (jegyzetben utal is

---

Budapesti Nemzeti Színház sűgópéldányából, és az erről 1881-ben készült másolatból, amely a Kolozsvári Nemzeti Színház számára készült, szintén hiányoznak a megfelelő sorok. A sűgőkönyv instrukciója szerint a kapus megjelenésekor: „lassan jó jobról, álmos, félittas, most ölti fel ruháját, a kulcsokért visszamegy” (*Macbeth*. Sűgődarab. KÁMSZDT, Sz. 2042. 50.). Ez az instrukció a kapus félittasságára és álmoosságára helyezi a hangsúlyt, hisz megjelenésekor ezt emeli ki, s így elvész az angol szöveg kétértelműsége, mely a kapus tisztázatlan kilétének, és általában mondanivalójának a kettőségre játszik rá.

¹¹² DÖBRENTÉI 1830, 194–198.

¹¹³ Az eredetiben Rose-nak mondja. Döbrentei kihagyta Rose-t e drámából, helyette Menteth-szel mondatja szövegét, mivel a kisebb létszámú játzóársaságokra is gondol és „Menteth egyébként is itt keveset beszél, s ez a név magyarban nem olyan rossz mint Rose”. DÖBRENTÉI 1830, 202.

¹¹⁴ DÖBRENTÉI 1830, 197–198.

Johnsonra, aki szerint „Shakespeare mindig a csupasz természetet festi”). Az angol kritikus egyik fő kifogása és ellenvetése az volt, hogy Shakespeare nem olyannak ábrázolja a dolgokat, amilyenek lenniük kell, hanem olyannak, amilyenek, és nem is juttatja érvényre az isteni igazságszolgáltatást.¹¹⁵ A játékszíni művészség megsértésének a gondolata abban a Döbrenteiben fogalmazódott meg, aki tisztában volt azzal, hogy Shakespeare tragikus életszemlélete valamilyen veszélyt rejt magában, és a darab disszonáns, megrázó és nyugtalanító hatását maga is érezte, de saját klasszicista-romantikus, polgári-felvilágosult moralizáló életszemlélete mégis fellázadt ellene. Így értelmezhető az a javaslata is, amely az egyszerű jó-gonosz dichotomikus kategóriákba szeretné beilleszteni a két Ladyt, ami megnyugtató, nem pedig felkavaró hatást váltana ki. A gonosz Lady Macbeth-tel szemben ott látnánk a „tiszteletet gerjesztő Lady Macduff-ot”, s így látnánk – szerinte – a természeti valóságot, s az ő terminusával szólva a jelenet is „érzékenyítőbb” lehetne. Minthogy Lady Macduff neve nem szerepel a színlapon, az 1812-es előadást magunk elé idéző képből ki is kell iktatnunk alakját.

A színészképzés sajátos gyakorlata, a kettőzés

Az erdélyi hivatásos színjátszás kezdetének szereposztási rendszerét vizsgálva, megállapítható, hogy bizonyos szerepköri elkülönülés jellemzi. Az első korszakot összegző, az 1797-es Wesselényi-féle szabályzaton alapuló 1803-as törvénykönyv már a színészek „classificatiója”-ról beszél, eszerint szabva meg gázsijukat is.¹¹⁶ A kor színházában olyan színészi tipizálás működött, mint amilyen sok más színházi korszakban is megfigyelhető, és amelynek prototípusa a commedia dell’ arte: a határozott alkattal rendelkező színészeket gyakorlatilag mindig egy bizonyos szerepkörben alkalmaznak.

Wándza nemcsak mint a társulat igazgatója, hanem tehetsége folytán is a vezető színészek közé tartozott. Székely József, Kótsi Patkó

¹¹⁵ JOHNSON 1989, 120–166. L. továbbá a klasszicista Shakespeare-kritikáról HANKISS 1995, 15–35.

¹¹⁶ FERENCZI 1897, 124.

János egyik szerepköri örököséeként, főleg hősi és tragikus szerepeket alakított (többek között Lear királyt, és Schiller *Haramiákjának* Moor Ferencét is). Felesége, Székelyné Ungár Anna, naivák és fiatal drámai hősnők megformálójaként szintén a társulat jelesei közé tartozott. (Ophelia, Cordélia, Júlia és Lady Macbeth alakításai emlékezetesek voltak.) A drámai szerepekre vágyó Gidófalvi Jantsó Pált külseje és külön személyisége vígjátéki figurák alakítására tették alkalmassá: furfangos szolgák, idős gavallérok, bogaras értelmiségiek alakítójaként vált országSZerte híressé.

A kolozsvári társulat létszáma miatt nem volt ritka jelenség, hogy vezető színész epizódban vagy néma szerepben is fellépett. Nincs okunk a kettőzés szerepösszevonási eljárását megvetett színészi technikának tekinteni, sem alacsonyabb színészi státus kifejezésének tartani. A színdarabok természetéből adódóan a főszerepeket nyilván nem kettőzték, mivel huzamos ideig színpadon levő karakter nehezen bújhat át más alakba anélkül, hogy a közönséget meg ne zavarná, és saját szerepének színvonalát ne rontaná.

A szereposztási technika szempontjából vizsgálva a korszak ránk maradt kolozsvári színlapjait¹¹⁷ megállapítható, hogy nem jellemző a szerepösszevonások rendszerére a szigorú következetesség. Ellenben néhány következtetésünk hasznosíthatónak bizonyul.

A színlapok alapján úgy tűnik, Jantsó Pál jár élen a kettőzés gyakorlatában. Egy előadáson belül képes ellentétes karaktereket is alakítani. Ha a vizsgált *Macbeth*-előadásban nem is kettőz, ismeretes egy *Hamlet*-előadás színlapja (1810. november 20.), amiben viszont igen. Eszerint Oldenholm (Polonius) szerepét és az első sírásó szerepét is alakítja. Kotzebue *Embergyűlölés és megbánás*-előadásán (1810. november 6.) gróf Télpataki és Tóbiás, egy szegény öreg maszkjában is megmutathatja tehetségét. Az ugyancsak Kotzebue szerezte *Az indusok Angliában* című darabban: Schmidt, egy köszvényes, hajdan gazdag kereskedő és egyik nótárius szerepében, Straff mesterként is Jantsó remekelhet. A Wándza Mihály írta *Zöld Martzi vagy az útonálló haramiában* (1823. február 9.) egyszerre Juhász és Zsidó. Jantsó csodálatos megszemélyesítői képességgel rendelkezett, az álcázás rendkívüli adottságát birtokolta.

¹¹⁷ Az alább idézett színlapok az OSZK Sztt. színlapgyűjteményében találhatók.

Jantsó Pálon kívül Diószegi Sámuel, Rátz Sándor, Török István, sőt Pergő Celesztin színészek több ízbeni kettőzéseinek nyomára bukkanhatunk.

Diószegi Sámuel Hensler *Rinaldo Rinaldini vagy a tolvaj kapitány* (1810. december 20.) című darabjában báró Rovezzo és ifjú metsző Mester. A színész-emlékiró, Rátz Sándor a színlapon tévesen Shakespeare darabként feltüntetett *Mentzikov Sándorban* (1812. december 19.) egy szerecsen és egy porkoláb epizód szerepeiben kettőz, és a *Rinaldo Rinaldini*-ben (1812. július 2.) Georgio öreg katonáját és egyben Giacomo falus fogadóst alakítja.

Török István Schiller *Moor Károlyában* (1812. június 16.) a tolvajok egyike és Daniel, egy öreg katona; a *Rinaldo Rinaldini*-ben (1812. július 2.) herceg Della Tore, valamint Taddeo „kelner” szerepében tetszeleghet.

Czelesztin kettőzéseinek egyik példáját a *Zöld Martzi*-előadásának színlapja őrizte meg (1823. február 9.). Itt Várhelyi, Mezei földesúr lányának mátkáját és egy utazó olaszt alakít. Celesztin kettőzésének másik példáját egy 1823. március 4-i színlap kézírása dokumentálja. Érdekes kényszer-szerepösszevonás példáját olvashatjuk a Kendes Ferenc: *Rósa koszoru vagy A' boldog* nap című erkölcsi játék színlapján. E szerint Celesztin egy Éjjeli Strására ügyelő Tisztet játszik, Kemény János színész pedig Transport kapitány főszerepét. A kézírás szövege a következő: „Ezen Játékban Kemény nem jelent meg, mert részegsége miatt ki kellett vinni a Teatrumból, Celesztin ex abrupto el játszotta az ő Rolléját is.”

A *Vasa Gustav* című négyfelvonásos Kotzebue-darab színlapja (1820. május 2.) az ajánlásban külön reflektál a szerepösszevonás eljárására: „Nemzeti Nagy lelkü Pártfogóink! (...) Még most az egyszer meg Szolltunk utollyára, mert ki lát be ' a Jövendő tárházában? S ki tudja csak holnap mi következik! Semmit is méltobbat utollyára nem választhattunk volna, és semmi is közelebb nem vihetett engem is jó szívűségtekhez, mint ez a Nagy és Charaktereikre nézve szépen ki dolgozott Játék külső Játék Szini Diszei mellyekre igyekezetemet fordítottam Társaságunk utolsó áldozattya Hozzátok – talám érzékeny és Számos Nézőkre talál: azonba két-két személyt kell többire egynek elő adni, de az öltözetek, és ábrázat ahhoz való el változtatásában a 'hogy az Iro meg engedte 's a 'fordító hozzá alkalmaztatta,

's így ebből botránkozás nem lehet." (Kiemelés – B. K. Á.) A darabban hét színész alakít két-két szerepet (Kemény János, Székely József, ifj. Székely, Szilágyi, Bartha Mózes, Rátz Sándor, Cseh). A darab színrevitele alighanem jó próbaköve volt a kettőző színészek megszemélyesítő-alakító erejének, s egyben kísérlet is a drámai struktúra teremtette lehetőségek színészi kiaknázására. (Főleg az elmentéses temperamentumú karakterek kettőzése drámai hatású.)

A korszak színlapjainak vizsgálata nyomán úgy véljük, hogy a kettőzés, a színészképzés sajátos gyakorlataként, nagymértékben szolgálta a kísérletezés és fejlődés céljait, a színészeket változékonyságra tanította, hogy képesek legyenek egyaránt jó és rossz, tragikus és komikus ábrázolásmódra.

A *Macbeth*-előadás kettőzéses szereposztási technikája

Értékesnek és színháztörténeti szempontból fontosnak tekintjük a szerepösszevonásnak ezt a típusát, a kettőzés beépülését az előadás lefolyásába. A kettőzésnek az egyik, és talán legkézenfekvőbb oka a színészek kis létszáma volt, de egy másik okot sem szabad szem elől tévesztenünk: akik szerepeket kettőztek, tehetségüket több oldalról is megvilanthatták, és nem utolsó sorban esztétikai-dramaturgiai hatása is volt az egy darabon belül két szerepben való megjelenésnek.¹¹⁸

Szilágyi egyik szerepe a darabban Duncan király ifjabbik fia, Donalbain, akinek lényegében kevés szerepe van a tragédiában, és az események lefolyására sincs olyan hatással, mint bátyja, Malcolm (Pergő József). Ezért is hagyta ki Döbrentei a nyomtatott kiadásból. De Szilágyi szerepe az előadásban nem ér véget a Donalbain királyfi szerepével, hanem „egy orvos”-ként is érvényre juttathatja tehetségét. Az egyik orvos az V. felvonás első, illetőleg harmadik jelenetében lép fel az angol kiadás szerint. Az angol szövegben szerepel még egy orvos, a IV. felvonás harmadik jelenetében. Az Angliába menekült Malcolm, és a skóciai áldatlan helyzetet nem tűrő, őt Angliába követő Macduff beszélget a királyi palota előtt. Amikor

¹¹⁸ A Shakespeare kori szerepösszevonás gyakorlatáról l. SPIRÓ 1997.

már mind a ketten megnyugodnak azon reménységben, hogy az angol Siward hadserege segítségükre lesz, és megszünteti Macbeth zsarnokoskodó hatalmát a skóciaiakon, akkor jelenik meg az angol doktor. De pusztán négyesnyi szövege van az angol király gyógyító hatalmáról. Döbrentei kötetében nem is szerepel ez az orvos a főszövegben, s a megszólalásához kapcsolódó Malcolm szövegrészt is csak a függelékben közli (IV. fv. 3. j. 140–159.). Ezért bizonyosnak vehetjük, hogy a színlapon szereplő orvos nem az angliai. Döbrentei Gábor így ír – jegyzetben – erről a szerepről: „Ez a doktor az egész játékban sehol sem fordul egyebütt elé, csak itt, tehát az egészre nézve nem egyéb belefoldott személynél. Shakespeare talán azért tette ezt, hogy királyának egy kis tisztelkedést nyújtson”.¹¹⁹ Azonban a skóciai orvos szerepe nem is olyan lényegtelen, főleg, ha arra gondolunk, hogy Szilágyi játssza, akit előbbi szerepe a meggyilkolt király fiaként az ellenséges táborba sorol. Az V. felvonás 1. jelenetében Lady Macbeth orvosaként lép fel, a gyilkosság terhétől megbomlott agyú, kezeit a vérfolttól folyton mosó Ladyt kikúrálendő. „Arábiának minden fűszere se adhat jobb / illatot e' kicsi kéznek. Oh! oh! oh!” (Lady Macbeth, V. fv. 1. j. 158.)

Amit most az udvarhölgy (a színlapon szobalány) beavatása segítségével megtud a Ladyről, az kétségtelenné teszi, hogy a Lady és férje vétkes a királygyilkosságban, sőt Banquo meggyilkolásában is tettesek; és amit királyfiként közvetlenül a gyilkosság után sejtett, az most bebizonyosodik. Az V. felvonás 3. jelenésében úgy véli nem is lehet segíteni már e betegen, hisz „Testébe nincs baj. Lelkében keverg / csendjét rabolni holmi képzelődés”, gyógyszer nincs ellene, egyedül a beteg segíthet magán.

Szilágyin kívül Diószegi Sámuel és Sipos Mihály kettőz még.¹²⁰ Mindkettő egy-egy gyilkos szerepét játssza, akiket Macbeth bérel fel Banquo és Fleance meggyilkolására. Ezen kívül Diószegi Sámuel, aki főként intrikusok és negatív szereplők alakítója (egyebek mellett Edmund és Jago) itt Siward szerepében a skóciaiakat megmentő, Macbethet legyőző angolok hadvezéréként mutatkozik, Sipos pedig

¹¹⁹ DÖBRENTAI 1830, 199.

¹²⁰ Diószegi és Sipos 1810-ben, a helybeli diákság köréből lép a színészi pályára. FERENCZI 1897, 273.

Seyton szerepében Macbeth katonatisztjeként. Sipos mindkét szerepében Macbeth kiszolgálója, s nem is sodródik az ellenséges párt-hoz. Neki jut feladatul, hogy rossz hírekkel szolgáljon. Gyilkosként a félig teljesített küldetés hírét adhatja át Macbethnek, hisz Banquo, ha sikerül is megölniük, ennek fia, Fleance, (akinek szerepét a gyermek Székely Zsuzsika játssza), megmenekül, és így Macbeth nyugalma sem teljes, ugyanis a boszorkányok Banquo személyében királyok szülőatyját köszöntötték, s az eddigi jóslataik is sorra bebizonyosodtak. Seytonként meg a skóciaiak betöréséről jövő hírek kell igazat adnia (V. fv. 3. j.), s majd a Lady halálának hírét kell bemondania (V. fv. 5. j.) a már érzéketlenné váló Macbethnek. A hírre felelő Macbeth szavai a tragédia egyik legszebb költői ihletésű gondolatfutama, amelyet itt az akkori prózai változat hiányában¹²¹ a jambusokban átírt fordításban közlünk: „Érhette volna később is halál,- / Ily hír időt nyert volna máskor is. / A' holnap, ismét holnap újra holnap / Így lépdelget napról napra mig / Az észbe-fogható végperczre jut. / Bolondokat vitt minden tegnapi / Felvirradása a' porló halálra. / Aludj aludj-ki lengő gyertya te! / Az élet úgy is csak ballagdogáló / Árnyék, amolyan kábult alakos / Ki a' színen egy óráig habar, – dül, / 'S nem hallja osztán többé senki is / Egy balgatagtól elmesélt rege / Melly csak bohó hang és értelme nincs”.¹²²

Donalbain és az orvos kettőzése (Szilágyi alakításában), ill. Siward és az egyik gyilkos kettőzése (Diószegi alakításában) a szereplehetőségeken túl drámai hatásúak is. Szilágyi orvosként mindenképp megőriz valamit királyfiúi önmagából, és a trónbitorló szolgálatába is belevisz valamit a kijátszott herceg keserűségéből.

Íme az V. felvonás első jelenetében a Lady állapotát magában konstatáló doktor hangja: „Borzad szemem belsőmben reszketek, / Tudnám baját, de szólni nem merek”.¹²³ A sorok Donalbain-i élményvilágát juttatják eszünkbe a II. felvonás harmadik színéből, a gyilkosságot követően ez így hangzott: „Ezek között itt nem ma-

¹²¹ Saját bevallása szerint Döbrentei elégette.

¹²² DÖBRENTAI 1830, 171.

¹²³ DÖBRENTAI 1830, 160.

radhatok, / Minden mosolygás gyilkot rejteget: / A' legközebb vér legvérengzőbb” – tanulságára rímel.¹²⁴

Diószegi Sámuel a *Macbeth* „Herósi Nagy Szomorú Játék” egyrészét az angolok hadvezéreként, a skóciaiakat felmentő és Macbeth zsarnok hatalmát megszüntető szerephez, másrészt Macbethet kiszolgáló, az ártatlan Banquo bérgyilkosának epizód szerepéhez juttatja.

Ha nem is használták szigorú következetességgel a szerepösszevonás technikáját, a színlapok vizsgálatának tanúsága szerint a módszert sikeresen üzték.

Úgy véljük, intézmények hiányában a gyakorlati színészképzést több szempontból is próbára tevő kísérlete lehetett a kettőzés. A színházi szakemberek képzésére szakosodott hazai intézmények hiányában megnő a kollégiumi színjátszás¹²⁵ jelentősége mellett a fentebb elemzett, a drámai struktúrát is meghatározó kísérleti jellegű szerepösszevonási technikának. A kényszerű helyzet dacára (kis létszámú társulat) a kettőzés a színészi specializáció helyett a sokoldalú színész elvét emelte értéké.

¹²⁴ DÖBRENTAI 1830, 86. Döbrentei Gábor Malcolm szájába adja Donalbain szavait: „Az eredetiben Duncannak két fia játszik, ugmint Malcolm és Donalbain. Ez az utolsó azonban csak egyedül a' második felvonás harmadik jelenésében szöll valami keveset három ízben (...) s kihagytam mint akin semmi nevezetes meg nem fordul. Helyesebbnek véltem ennél fogva az ő szavait Malcolmnak adni által. Az is eszembe jutott, hogy a' játéknak úgy is sok személyei lévén, talán a mi kevesekből álló játszójink, valami ügyetlent nyomorítának -meg szokás szerint a' szükség miatt az ő kevés beszédének elmondogatásával 's ez a szükségben segítő személy könnyen elronthatná a' többiek játszásának behatását”. DÖBRENTAI 1830, 201. A feltehetően Wándza rendezésében, összeállításaiban színre kerülő produkció, mint látjuk a kettőzés színpadtechnikai eljárását preferálja inkább.

¹²⁵ Említettük már, hogy a nagyenyedi kollégium iskolai színjátszásán nevelkedett a *Macbeth*ben szerepet vivő Jantsó Pál és Sáska János, az első kolozsvári társulat alapító tagja. (A nagyenyedi iskolai színjátszás szerepéről I. FERENCZI 1892, 474., VITA 1943., JAKÓ-JUHÁSZ 1979., GYALUI 1929., JAROSIEVITZ 1997. A kolozsvári református kollégiumi színjátszásról I. TÖRÖK 1905., HERPEI 2005, 16–26.)

Shakespeare-műsor

és egy korai Shakespeare szövegkönyv:

A Meg-szelidített viszálykodó vagy Második Gaszner (1818)

A XIX. század első évtizedeinek magyar színpadi Shakespeare-képe nem lenne teljes, ha a rangosabb fordítói kísérletek mellett szem elől tévesztenénk a korabeli fogyasztói igényeket kielégítő harmadnegyedrangú átdolgozásokat, amelyek szintén meghatározó jelentőségűek voltak a Shakespeare-műsor kialakulásában. A színpadi célokat szolgáló Shakespeare-fordítások történetei egyben a színpadi figurák-, dramatikus sémák alakulásának, valamint a közönség ízlésformálódásának a történeteiként is szemlélhetők. A következőkben az erdélyi Shakespeare-színpad kezdeti korszakában játszott előadásokat említjük meg, majd részletesebben foglalkozunk egy korai szövegkönyvvel, *A makrancos hölgy* átdolgozással (1818). A reprezentatívnak tekintett vígjátékot az európai művelődés kapcsolattörténeti dokumentumaként, a korabeli angol, illetve német produkciók tükrében kívánjuk modellálni. A fejezethez szervesen hozzátartozik a függelékben közölt adattári rész, amely a korszak erdélyi Shakespeare-előadásait dokumentálja, és mindazokat a kéziratot Shakespeare-szövegkönyveket, sűgőpéldányokat, amelyek a Kolozsvári Állami Színház Dokumentációs Tárában ma is fellelhetők.¹²⁶

A Pesti Magyar Színház megnyitásának évéig adataink szerint a kolozsvári színtársulat hat Shakespeare-darabot játszott. *A Hamlet*, *A makrancos hölgy*, *a Lear király*, az *Othello*, *a Romeo és Júlia*, valamint a *Macbeth* volt műsoron.¹²⁷ A hat darab beszédes adat, annál

¹²⁶ Itt köszönjük meg a színház könyvtárosának, Zakariás Erzsébetnek szíves segítségét.

¹²⁷ Színház-történeti szempontból fontosnak tartjuk még három Shakespeare-dramacím megemlítését, amelyeket azonban nem sorolhatunk Shakespeare drámái közé. A *Sok hűhó semmiért* első magyar fordítása *Die Quägeister* című német nyelvű mű – Henrik Beck színész általi közvetítése – nyomán készült *Egymást bosszantók* cím alatt Benke József fordításában. Az 1803-as évi jegyzék szerint megvolt Kolozsváron a színház

is inkább, mivel a hivatásos színészet kezdeti korszakának repertoárját nagyjából a könnyebb fajsúlyú darabok alkották, és egy-egy Shakespeare-darab bemutatása minden bizonnyal a színjátszás próbatételének számított.

Leggyakrabban a már vizsgált *Hamletet* játszották, a Schröder-Kazinczy átdolgozás szerint.¹²⁸ Kolozsváron a huszonnyolc év alatt nyolcszor adták elő a *Hamletet*, de az eddigi adataink szerint Aradon (1818), Baróton (1812), Désen (1807), Marosvásárhelyen (1807) és Nagyváradon (1798) is bemutatta egy-egy alkalommal az akkori kolozsvári Nemzeti Színjátszó Társaság. Az 1793 és 1810 közötti időszakra tehető Bartsai László *Hamlet*-fordítása is. Pest vármegye Játékszíni könyvtárának jegyzékében az 1834-es évben említik meg. Mivel sem az 1794-es, sem a többi fennmaradt színlap nem tünteti fel a fordító nevét, megállapíthatatlan, hogy Kazinczy fordítását vagy az újabb Bartsainak tulajdonított fordítást vitték-e színre. Bart-

---

könyvtárában. Az, hogy játszták volna ezt a darabot 1804 előtt Kolozsváron nem bizonyított. (FERENCZI 1897, 288.) Legkorábbi, 1807. augusztus 12-i pesti előadásának adata ismeretes. (BAYER 1909, II. 29.) Azonos című sűgőkönyv az OSZK Sztz kéziratos szövegek könyvei között található (*Az egymást bosszantók. Vig Játék 5 felvonásban. 66 lap. N.Sz. 11.*). Érdekessége miatt említjük meg a Mérey Sándortól *Tongor, vagy Komárom állapotja a VIII. században* című Felix Christian Weisse átdolgozásának fordítását. Mérey ezt a magyarítását a maga lajstromában úgy jegyezte be, hogy „Weis[s]e-Shakespeare” után. Nem lehetetlen, hogy Mérey Weisse-Shakespeare után egy harmadik darabot írt. Maga Weisse tiltakozik az ellen, hogy művét Shakespeare *III. Richardja* utánzásának vagy átdolgozásának tekintsék. Ezt az átdolgozást-magyarítást nincs okunk a Shakespeare-drámák közé sorolni. Ezt a darabot először Budán adják 1794. augusztus 4-én, Kolozsváron pedig 1804 előtt. (BAYER 1909, I. 334.; FERENCZI 1897, 525.) A *Sok hűhó semmiért* és *III. Richárd* Beck-, ill. Weisse-átdolgozások mellett Pesten és Kolozsváron is már 1812-ben játsszák *Coriolanust*, de ez sem Shakespeare, hanem Collin H. I. műve. Ezt a darabot sem sorolhatjuk a Shakespeare-előadások sorába. BAYER 1909, I. 342.

¹²⁸ Kazinczy 1814-ben újra belefog *Hamlet* fordításába. Ekkor a Schlegel-féle fordítás alapján az első és második felvonás néhány jelenetét ülteti át, immár jambusokban. Ez a próbálkozás fordítói nézetének változását is jelzi. Vö. BAYER 1909, I. 149–152.

sai Lászlónak több drámafordítása is megjelent 1793-ban az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény*ben. Mivel ő 1810-ben elhunyt, ezért *Hamlet*-fordítása a fõnt említett jegyzék alapján az 1793–1810 közötti idõszakra tehetõ. Azonban e jegyzéken kívül egyéb helyen nem találni Bartsai nevét mint *Hamlet* fordítóét, így a fordítás hitelességének kérdése eldönthetetlen.¹²⁹

A legtöbbet játszott Shakespeare-tragédiát egy vígjáték követi, amelyrõl a fennmaradt színlapok, több teljes fordítás és az összegyûjtött színikritikák alapján elmondható, hogy rendkívüli népszerűségre tett szert. *A makrancos hölgy* átdolgozását Magyarországon és Erdélyben egyaránt sikerrel játszották, errõl az átdolgozásról az alábbiakban bõvebben szõlünk.

Az Erdélyben játszott Shakespeare-darabok között a harmadik helyen a *Lear király* és az *Othello* áll. Ebben az idõszakban négy-négy elõadásuk volt Kolozsváron. Mivel a *Lear király* elõadásának még egy erdõvidéki dokumentuma is fennmaradt, ezt tárgyaljuk elõbb. A *Lear király* magyarosítása *Szabolcs vezér* címen Pesten került elõször színre, de ennek sùgõkönyve sajnos elveszett 1795. szeptember 22-én. *Lear király* címen elsõ elõadása Kolozsváron 1811. április 4-én volt.¹³⁰ Elsõ magyar fordítása valószínûleg Sõfalvi Józseftõl származik. A fordító Fr. L. Schröder átdolgozását használta.¹³¹ Az elsõ eddigi ismert *Lear király*-színlap (1812. január 28. Kolozsvár) nem közli a fordító nevét, s a darab mûfaját „nagy herosi Szomorú Játék”-ként határozta meg. A címszerepet Wándza Mihály, *Lear* lányait Sáskáné, Kiricsics Jozefa és Simény Borbála, a harmadik leányát egy meg

¹²⁹ BAYER 1909, I. 159.

¹³⁰ FERENCZI 1897, 517.

¹³¹ Az 1811-es keltezésû kéziratosszövegkönyv címlapján ez olvasható: *Lear. Hérosi Szomorú Játék 5 felvonásban. Schakespeare és Schiller után fordította S[õfalvi] J[ózsef]. Kolozsváron 1811.* Februariusban. OSZK Szt. MM. 22315. Legutóbb Kiss Zsuzsánna foglalkozott behatóan Sõfalvi József (1745–1794!) *Lear*-fordításával. Tanulmányában bizonyító értékû adatokat sorakoztat fel szerzõsége mellett. (Kiss 2000, 254–265.) A szakma azonban nem fogadta el minden kétséget kizáróan a máramarosszigeti születésû, 1783 és 1794 között a kolozsvári református kollégium helyettes tanára, Sõfalvi eme munkájának bizonyítékait. A szövegkönyv címlapján az S. I. / S. J. szignó más személyt is rejthet.

nem nevezett szereplő, Lord Glostert Jantsó Pál, Edgárt Pergő Celesztin, Edmundot Diószegi Sámuel játszotta. Kolozsvár városa a *Lear*-előadások terén továbbra is megtartotta vezető szerepét. Az említett két adaton kívül egy 1820. április 24-i és egy 1821. december 29-i előadásról is tudunk. Az 1821-es produkció fennmaradt színlapja a *Lear királyt* műfajilag „érzékenyítő játékként” határozza meg. Eszerint Székely József játssza Leart, Székelyné Cordéliát, Udvarhelyi Lord Glostert, Jantsó Pál Gloster helyett ekkor a bolondot játssza, Celesztin megmarad Edgár szerepében.¹³² A Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában két kéziratos *Lear király*-súgópéldány is megtalálható: az egyik az évszám nélküli „az eredeti Schlegel és Petz után Vajda–Jakab–Egressy” átdolgozása, a másik a Vörösmarty-fordítás kéziratos súgópéldánya, mely minden valószínűség szerint az 1870-es évekből való.¹³³

Egyidőben két *Othello*-fordítás is született, K. Boér Sándor és Kelemen László-fordításai. A legkorábbi *Othello*-előadás Kolozsváron 1794. március 24-én volt.¹³⁴ A darabot K. Boér Sándor fordította németből. Az előadásról, sajnos, csak általános dicséretet olvashatunk, arról, hogy kik játszották és hogyan értékelte a hajdani közönség, hallgat a krónika. A ránk maradt legrégebbi *Othello*-színlap, amelyet már említettünk, egy 1805. január 5-i három felvonásos kolozsvári előadás dokumentuma. Valószínű, hogy K. Boér Sándor fordítását használták ekkor is, de a színlap a fordító nevét nem tünteti fel.¹³⁵ (*Othello*: Sáska János, Jago: Kemény János, Desdemona: Lángné Járdos Annamária.) Egy 1812. február 29-i kolozsvári színlap sem a szerző, sem a fordító nevét nem jegyzi fel, *Othello A' Velencei Szercecseny* cím alatt játszották öt felvonásban. Ez utóbbi rövid előadás lehetett: „kezdődik pontba hetedfélkor, vége leszsz nyoltz után” – olvasható a plakáton. Az 1805-ös illetve 1812-es előadás lefolyásáról

¹³² A legrégebbi magyarországi *Lear*-előadás adata nyolc évvel későbbi, Kántorné jutalomjátékként adta elő a székesfehérvári társulat 1819. március 7-én, minden valószínűség szerint Komlóssy Ferenc fordítása alapján.

¹³³ Vörösmarty *Lear király*-fordítása nyomtatásban 1856-ban jelent meg.

¹³⁴ *Magyar Hirmondó*, 1794. V. 503.

¹³⁵ Bayer közli a faksimiléjét: BAYER 1909, I. 368.

szóló dokumentumokkal mind ez ideig nem rendelkezünk. A Nemzeti Színház *Othello* bemutatója 1842. november 10-én volt, Vajda Péter angoltól készített prózafordítása szerint. A Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Könyvtárában az „*Othello a Velencei Mór*. Tragédia 5. felv. Sűgő. Shakespeare után fordította Szász Károly” szöveggönyv található meg. Első adatolható magyarországi előadása 1822. november 26-án volt, a székesfehérvári társulat vitte színre. A többi ránk maradt adat alapján megállapítható, hogy az *Othello* nem tartozott a vidéki színjátszás állandó műsordarabjai közé.¹³⁶

A *Romeo és Júlia* történetét a magyar olvasó és színházba járó közönség a Weisse Christian Felix átdolgozásának magyar fordításából ismerhette meg. Az első, magyar fordításban megjelent Shakespeare-darab, a *Roméó és Julia polgári szomorú-játék öt felvonásokban, melly németből magyarra fordítottat Kún Szabó Sándor által*, a magyar játékszín létesítését célzó országos mozgalmat megelőzően, 1786-ban került a könyvpiacra. A címlapon sem Shakespeare neve, sem a német fordító-átdolgozó neve nincs feltüntetve. Kun-Szabó Sándor nyelv- és stílusgyakorlatképpen fogott a darab lefordításához: „Ugyan-is én a' Német Nyelvnek tökéletesebben leendő meg-tanulásában foglalatoskodván, a' többek között, ezen szomorú játéknak is meg-értésére fordítám tellyes igyekezetemet” – olvassuk a „Kegyes Olvasó”-hoz címzett *Elöl-járó beszédben*.¹³⁷

A darabot már Weisse átdolgozásában nagy sikerrel játszották német földön, ennek megjelenése (1768) előtt is.¹³⁸ A német átdolgozó kifejezetten jobbító szándékkal írja át a forrásszöveget. Az átdolgozásban összesen nyolc szereplő van, a magyar fordítás szerint a következők: Montécsy, Kapellet, Romeo, Julia, Kapelletné, Laura (Julia meghitt barátnéja), Benfoglio (veronai doktor) és Pietro (Romeo szolgája). A színpadi cselekmény Júlia monológjával kezdődik Tebaldo (Tybald) halála után. Júlia már a Romeo felesége, de Lodronay Páris grófhhoz kényszerítené apja és anyja. Az álomitalt itt az

¹³⁶ BAYER 1909, I. 372. Ferenczi Zoltán szerint az *Othello* című három felvonásos Rossini operát 1830. augusztus 26-án mutatják be Kolozsváron: FERENCZI 1897, 520.

¹³⁷ KUN-SZABÓ 1786.

¹³⁸ BAYER 1909, I. 323.

orvos kínálja, a dajka szerepkörét részben Laura veszi át. Romeo mindössze két felvonásban van a színen, Júliától mindkét találkozásukkor búcsút vesz, az V. felvonás negyedik jelenetében végső búcsút (I. fv. 3. jel, V. fv. 1–4 j.).

Kun-Szabó prózában fordít, ami néha versbeszédrel váltakozik. A két szerelmes sírbolti beszélgetése közben többször is versbeszédre vált át. A Weisse-átdolgozás szövegét és a magyar fordítóét részletesen összehasonlító Bayer a „példátlanul rossz” polgárivá tett szomorújátékot kárhoztatja, s a fordítást is elmarasztalja: „A fordítás rossz és határozottan kezdőre vall, ki nemcsak az idegen nyelv megértésével, de a fordítás nyelvi nehézségeivel is keservesen küzd. Szóval kezdetleges, gyermekes, belbecs nélküli munka” – hangzik ítélete.¹³⁹ Az érzékenyebb tett darab versbeszéde, helyenként mégis költői szárnyalású. Romeo utolsó szavai: „Ne sírj drága Júlim! Szüntesd zokogásod! / Lassudjék szívedben hangzó dobogásod, / Az én lelkem lészen Tündéri formában / Minden lépésednek el-hagyott nyomában”¹⁴⁰ valamiképpen az evilágon túli egyesülés gondolatával bátoríthatta a szomorújáték korabeli magyar nézőit, olvasóit.

A kolozsvári bemutatót 1793. december 30-án tartották.¹⁴¹ Az előadást rögzítő *Magyar Hirmondó* ennek kedvező fogadtatásáról ad hírt: „a Nemzeti Játszó Társaság *Rómeó és Júlia* nevezetű szomorú Darabot igen kellemetesen adta elő a múlt hétfőn. Érdemlett is számos tapsokat. Nevezeten Őri, Kontzné és Anna-Mária játszó Személyek úgy viselték magukat, hogy sok esztendőig gyakorlott Játékosoktól is elég lett volna”. A „közönség is nagyon édesedik a Theatromhoz” – írja a lap kolozsvári levelezője.¹⁴²

Az erdélyi színészek vendégszerepléseik alkalmával a *Romeo és Júlia* szomorújátékot több ízben is előadták. A fennmaradt két debreceni előadás színlapja (1799. jún. 14; aug 24.) szerint Romeót Láng Ádám János, Júliát Simény Borbála (a színlapokon csak Borbára-ként szerepelt) alakította. Azonban egyik plakát sem tüntette

¹³⁹ BAYER 1887, 358.

¹⁴⁰ KUN-SZABÓ 1786, 106.

¹⁴¹ ENYEDI 1972, 123.

¹⁴² A *Magyar Hirmondó* szövegét Bayer közli. 1909, I. 326. (*Magyar Hirmondó*, 1794. január 9. 143.)

fel a szerző, esetleg átdolgozó nevét sem. A Weisse–Kun–Szabó átdolgozás nyolc szereplőjéből kimaradt a Montécsey–Montague személye, csak a rivalizáló familiák egyik „feje”, Kapellet/Capuletti és ennek felesége Kapellettné szerepelt. Mindez arra enged következtetni, hogy a német játékszíni hagyomány gyakorlatát követték, amely az ellenséges családok megbékülésének, a kettős halált követő jelenetét elhagyta. Ezért nem található a szereplők sorában Romeo apja, akinek csak itt az V. felvonás 6. és 7. jelenetében jutott szerep. A megbékélés-jelenetet talán a színlap-hirdetmény tanító jellege hivatott pótolni: „Ezen Játék rajzolatja azon familiák között lévő gyűlölségnek, mely mindenkor szomorú következtetéseket von maga után, és az oly szülék keménységeknél, kik gyerekeiket azoknak vonzódásai ellen is kényszerítetik házassági életre lépni” (1799. jún. 14., Debrecen). Kun–Szabó a fordítás végén hirtelen színpadi szempontból kezd saját fordítására tekinteni, amikor egyszerre két véget ajánl a drámának. A két szerelmes halála után „Vége a szomorú Játéknak” – jelzi az egyik véget (V. fv. 5. j.); ezt a néző szempontjából véli célszerűnek. A másik véget a két ellenséges párt megbékülésének jelenete zárja; ezt a „tsendes Elméjű olvasóknak kedvéért” teszi.¹⁴³ Romeo és Júlia megrázó története kétségtelenül még ebben az erősen átírt formában is hatott.

Az 1812. február 13-i kolozsvári színlap már közli a szerző, Shakespeare nevét. A *Romeo és Júliát* ekkor is az említett átdolgozás szerint játszották hét szereplővel. Romeót Celesztin, Júliát Borbára alakította. Feltűnő, hogy ezután csak egy 1820-as februári előadásról van adatunk.¹⁴⁴ A *Magyar Kurír* Kótsi Katalin (Kótsi Patkó János és a híres szépségű Fejér Rozália színészek leánya) Júlia-alakítását emelte ki. Talán ekkor is a Weisse adaptáció alapján rendezték színpadra. A „jeles és dicséretes” Kótsi Katalin apja egyetemes színháztörténetében a darabot említve, mégsem ebben a félresikerült átdolgozásban gondolkozik: „Romeóban a *Julia* dajkája nem elég kétértelmű vagy inkább csúf szókat mond-e? Még annál több midőn Júlia fekszik a koporsóban”.¹⁴⁵ Bizonyosan jobb fordításban szerette

¹⁴³ KUN-SZABÓ 1786, 111.

¹⁴⁴ *Magyar Kurír*, 1820. I. 157–158.; BAYER 1909, I. 328.

¹⁴⁵ JORDÁKY 1973, 119.

volna látni a kolozsvári színpadon. Azonban egyéb *Romeo és Júlia*-előadás dokumentuma nem maradt fenn Erdélyből a korszakból. A darabot 1820 után nem is játszották 1847-ig, csak opera-változatát.¹⁴⁶

Az Akadémia 1831-ben a *Romeo és Júliát* felvette a lefordításra kijelölt huszonkét Shakespeare-dráma sorába. Ennek eredményeképpen megszülető első teljes verses fordítása Náray Antaltól nem került soha színre.¹⁴⁷ A Kisfaludy Társaság 1867–68-ban Náray új átdolgozását nem fogadta el. Ellenben 1868-ban a Szász Károlyét kiadásra érdemesnek tartotta. Annak egyik okát, hogy Náray munkája nem szolgálhatta a magyar színpad ügyét, a verses fordításban látjuk. Helyette Gondol Dániel-fordítása alapján játszották (1844-től) mindaddig, amíg Szász Károlyé le nem szorította a színpadról. A Kolozsvári Allami Színház Dokumentációs Tárában mind a Gondol Dániel –, mind pedig a Szász Károly-féle fordításnak megvan a kéziratossága.

A *Macbeth* egyetlen kolozsvári előadásáról tudunk a korszakban. 1812. április 11-én Döbrentei Gábor prózafordításában adták elő, amelyről szólunk már. Ugyanebben az évben a kolozsvári színtársulat Erdővidéken is játszotta a *Macbethet*. A darab az eddig még hivatásos színjátszókat nem látott Barótra is eljutott. A híradás szerint Lady Macbeth Székelyné Ungár Anna játszotta: „Volt idő, melybe láttuk a mi szépen öszült Jantsónkat egy tanácsos Hyppeldantz characterét elémutatni hasonlítatlanul, a mi kedves Székelynémet egy Lady Macbethben, bámulásba hozni a nézőket, ennek pedig a férjét, a mi Székelyünket, Lear-királyban tökéletesen, és Celesztint (...) Hamletben megkoszorúzza”.¹⁴⁸

¹⁴⁶ A *Romeo és Julia* vagy *Montecchi és Capuletti* című Bellini operát, (a színlapok megnevezése szerint „nagy Daljátékot”) 1836-tól kezdik játszani. Ez évben háromszor játsszák. Romeo-Déryné, Julia- Mogyorossy Nina szereposztásban. 1837, 1839, 1840, 1841 és 1843-as években is játsszák egy-egy alkalommal Kolozsváron (OSZK Szt. Színlapok, Kolozsvár). A Weisse-féle fordítás a pesti magyar társulatnak is egyik legsűrűbben adott darabja volt kezdetben. 1793-ban négy ízben is előadták. L. BAYER 1909, II. 323.

¹⁴⁷ *Romeo és Julia szomorújáték öt felvonásban*. Shakspeare után magyarosította Náray Antal, Buda, 1839. Külföldi Játékszín XVII.

¹⁴⁸ *Magyar Kurír*, 1819. okt. 26. In: ENYEDI 1972, 84.

Egy 1814-es nagyváradai *Macbeth*-előadás emlékét Balog István visszaemlékező írása őrizte meg. Az ez évről fennmaradt színlapok huzamosabb nagyváradai vendégszereplésre engednek következtetni, a szereplők közt Kántorné, Diószegi, Farkas, Balog, Éder, Wándza, Sáska, Székely, Székelyné stb. neve fordul elő. Az előadást az 1812-es kolozsvárihoz hasonló szereposztásban játszhatták. 1834-ben egyetlen alkalommal kerül színre a formahű Döbrentei *Macbeth*-fordítás. A vidéki színjátszás prózai műsora elszoktatja a színészeket a versben írott daraboktól. Így külön erőfeszítésébe kerül a budai színtársulatnak ez a kísérlete. Egressy Gábor németből fordított *Macbeth*-jét 1843. augusztus 19-étől 1867-ig játszották: 24 év alatt mindössze hétszer adták elő. 1867-től Szász Károly angol forrásszövegből fordított *Macbeth*-je kerül színre a Nemzeti Színházban. A Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában a Szász Károly-féle fordítás sűgőkönyve lelhető fel, ez E. Kovács Gyula kiváló erdélyi Shakespeare-színész tulajdonát képezte. A sűgőkönyv értékét a sűgőbejegyzések is növelik, amelyek a kolozsvári előadások mellett egy nagyváradai előadás bejegyzéseit is megőrizték.

A korai magyar színpad Shakespeare-repertoárjából népszerűségének köszönhetően egy vígjáték emelkedik ki. Amint a fennmaradt színlapok és színikritikák, valamint több teljes fordítása is mutatja ez a darab rendkívüli népszerűsége telt szert: *A makrancos hölgy* átdolgozását Erdélyben és Magyarországon a XIX. század elejétől a harmincas évekig nagy sikerrel játszották. S hogy a Nemzeti Színház megnyitásának évében Pesten ez az első játszott Shakespeare-darab, szintén kedveltségét mutatja.¹⁴⁹ Az alfejezet néhány fontos színháztörténeti forrás alapján kíván feltáró jellegű megjegyzéseket fűzni a XIX. század elején sikerrel játszott vígjáték egyik átdolgozásához, Johann Fridrich Schink német színpadi szerző átdolgozásának Shener György által magyarra fordított színjátékához, a *Második Gaszner*hez.¹⁵⁰

A korszak *Makrancos hölgy*-előadásainak rekonstrukciójára tett

¹⁴⁹ A Nemzeti Színházban 1837-től 1846-ig a Holbein-Komlóssy Ferenc-féle *A Szerelem mindent tehet* című fordítást, 1855-től pedig a Deinhardstein-féle átdolgozás nyomán készült, meglehetősen alacsony színvonalú Fekete Soma-fordítás alapján játszották.

¹⁵⁰ SHENER 1818.

kísérletet erősen megnehezíti az előadott mű különböző mozzanatait rögzítő források hiánya. Nem találtunk a vizsgált időszakból (1804–1819) *Második Gaszner*-előadásról írt színikritikát vagy előadás-beszámolót, amely a színészek gesztusaira, a közönség közvetlen magatartására, a jelmezekre vagy a díszletre vonatkozna. A látványi elemek elillanása ellenére mégis marad néhány közvetett, illetőleg közvetlen színháztörténeti forrás, amely útmutatóul szolgál. Ekkoriban még nem beszélhetünk a mai értelemben használt rendezői munkaköréről. Azonban jónéhány adattal rendelkezünk a korabeli előadások színhelyéről, amelyekhez a társulat alkalmazkodott, az adott színtársulat vezetőjének a személyéről, akinek ízlése, műveltsége, szakmai felkészültsége, szervezőképessége folytán fontos szerepe volt a műsor kiválasztásában és az előadás megrendezésében is. A rendezői munkakör egybefolyt egyéb színházi munkakörökkel. A színházi mindenes Kótsi Patkó János, később Székely József nemcsak vezető színészek, hanem színházszervezők, adott esetben fordítók, dramaturgok és az előadások összjátékára is figyelő színházi rendezők voltak egyszemélyben. A rendezéstörténeti forráscsoportnak is tekinthető színlapok a szereposztásról, a produkció lefolyásának időtartamáról adnak hírt, a kéziratos szövegkönyv pedig a hiteles színpadi szöveget közli úgy, hogy nem csupán a színpadi előadás verbális anyagát tárja elénk, hanem egyúttal tájékoztat az írott szöveg színpadi értelmezéséről is.

Vígjátékfordítás-változatok

Az első magyar nyelvű *Makrancos hölgy*-fordítás egy olyan átdolgozás alapján készült, amely 1781-ben Bécsben és Hamburgban nagy sikert aratott, s 1783-ban *Die bezähmte Widerbellenin, oder Gassner der zweite* címmel jelent meg Münchenben. A darab fordítója Johann Friedrich Schink, Schröder hamburgi dramaturgia és színházi szervezője volt. Akár Schröder (*Hamletet*), Schink is prózában fordított.¹⁵¹

¹⁵¹ A Gassner név valós személyt fed: Tyrolban katolikus pap volt, és 1793 táján az hírlett róla, hogy meg tudja gyógyítani az ördögöktől megszáll-

A század első felében Pest és Buda német színpadain is nagyon népszerű szerző volt.¹⁵²

Ezt az első *Makrancos hölgy*-fordítást a székelyföldi Bikfalván született Koréh Zsigmond (1761–1793) készítette.¹⁵³ A festő, rézmetsző és fordító Koréh 1793 körül ültette át magyarra Schink szövegét. A fordítást használó első előadás valószínűleg – Ernyi Mihály kéziratos naplója szerint¹⁵⁴ – 1800 februárjában ment Kolozsváron. A Koréh-fordítás színpadi használatát bizonyító legrégebbi ránk maradt színlap a kolozsvári társulat 1803. szeptember 27-i szegedi előadását dokumentálja. Második Gaszner kapitányt, Petruccio alakváltozatát Kótsi Patkó János, Franciskát, Makrancos Kata alakváltozatát a frissen szerződött színésznő, Lefèvre Theresia játszotta, aki később a pesti társulat vezető színésznőjeként már asszonynevén, Murányinéként vált közismertté. (Férje, a szilágysági papfiú, Murányi Zsigmond a kolozsvári református kollégium filozófia és jogi évfolyamainak elvégzése után lett színész.)

1818-ban egy nagyváradi mérnök, Shener György (1789–1849) is lefordította a darabot. Bayer József monográfiájában Shener fordításának két szöveggönyvét említi, mindkettő lelőhelyeként a Kolozsvári Színház Könyvtárát nevezi meg. Sajnos, az általa említett, használt, szennyes példányt nem sikerült a könyvtárban fellelnünk, de a másik, az előbbinek olvasható másolata ma is megtalálható. Az agyonhasznált példány tisztázata, amely minden valószínűséggel őrzi az előző változat meghúzásainak alakításait, rövidebb, színpadi célokat szem előtt tartó szöveggönyvnek tekinthető. A másolati példány a vígjáték kedveltségének is bizonyítéka; egyes vándorszínész

---

lottakat. A Halléban teológiát tanuló Schink ekkoriban szerezhetett tudomást erről a hírhedt személyről. Vö. BAYER 1909, I. 430.

¹⁵² BELITSKA-SCHOLTZ-SOMORJAI 1995, I. 201.

¹⁵³ Koréh Zsigmond életéről Korda István ifjúsági regényt írt. Korda életrajzi regénye e fordítás történetét is kikerekíti KORDA 1966, 191–192.

¹⁵⁴ Könyves Máté *Játékszini koszorúja* a *Második Gaszner* fordítójaként Shener Györgyöt nevezi meg. Az 1803-as előadás adata mögött azonban Koréh Zsigmond állhat, mivel 1803-ban Shener csak 14 éves volt. Ferenczi Zoltán tévesen jegyezhetette az előadás fordítójaként Lehner Györgyöt (sajtóhiba is lehet). Vö. KÖNYVES 1834, 158.; FERENCZI 1897, 518. és BAYER 1909, I. 431. vonatkozó adatait.

csapatok magukkal vitték mint vonzó műsordarabot. A másodpéldány címlapján ez olvasható: „*A Meg-szelidített visszálkodó vagy Második Gaszner. Víg Játék 4 Felv. Scakespear [!] után fordította németből Shener György 1818*”.

Úgy tűnik, Shener György fordítása Sófalvi fordítása mellett az egyik legrégebbi fennmaradt és elő is adott Shakespeare-fordításunk. A címlapon tintával áthúzva „Gödée” possesszori bejegyzés olvasható. Minden valószínűség szerint a kolozsvári református kollégiumban tanult Göde István (1801–1872) úttörő erdélyi színész tulajdona volt. Az ő hagyatékából kerülhetett a negyedretű, 75 számozatlan lapból álló másolati példány a Kolozsvári Színház könyvtárába. Bayer József a Shener-fordítás szövegekönyvének elsősorban filológiai szempontú leírását végzi el: a szövegekönyv méretét és oldalszámát adja meg. A felvonásokat, valamint az egyes jeleneteket összehasonlítja a Schink-átdolgozás felvonás- és jelenetszámaival. Megállapítása szerint Shener szöveghűen követi a Schink-változatot, csak a neveket és helyneveket magyarítja (pl. Edler von Boemből Cseh lesz /később Cseki/, von Steinből Kövi, Nüssdorfból Diósfalva). A Franciska és Gaszner elnevezések szintén Schinktől származnak. Véggövetkeztetése szerint: „Ez a Shener-fordítás elég jó magyaroságú, ügyes dolgozat s egésziben magasb színvonalon áll, mint nem egy színész-kézből eredő fordítás, amely az ő korában nyomtatásban megjelent”.¹⁵⁵

Shener György fordítása mellett a székesfehérvári társulat egyik vezető színésze, Komlóssy Ferenc is lefordítja *A makrancos hölgyet* Holbein új fordításából, amely Pesten jelent meg 1822-ben. (Holbein fordítása fokozatosan ki is szorította Schink átdolgozását a német színpadokról.) Már ez évben láthatja a székesfehérvári magyar közönség az új produkciót *A szerelem mindent véghez vihet* címmel Komlóssy fordításában (1822. december 29-én). Kata/Franciskát Murányiné játszotta, aki a századelőn már Kolozsváron is sikerrel alakította ezt a szerepet a Schink-Koréh átdolgozásában. Petruccio/Kraft obestert Kőszeghy, Baptista/Báró Gommert Nagy úr alakítja. A harmincas években Kata/Franciskát Kántorné Engelhart Anna

¹⁵⁵ BAYER 1909, I. 440.

játssza több ízben, Petruchio/Kraft ezredes megformálója pedig Bartha János, aki ekkoriban Bánk és Lear emlékezetes alakítója is.

Bayer szerint 1829-ben Láng Ádám János is készít egy fordítást a Holbein-féle változattól. Azonban sem a Láng-, sem pedig a Komlóssy-fordítás szöveggönyve nem ismeretes. A Holbein forrásszöveghez igazodó Láng-fordítás főbb szerepnevei is különböznek a Komlóssytól, itt Baptista Bárány, Petrucchio pedig Eröss Obester.¹⁵⁶

A harmincas években Magyarországon *Ördögűző Fábrián* címmel kezdik játszani *A makrancos hölgy* átdolgozását, fordítóját az ilyen címmel fennmaradt színlapok nem őrizték meg. (Máramarosszigeten 1835. jún. 29-én is ezen a címen játsszák). A darab szerepnevei a Koréh Zsigmond, ill. a Shener György által fordított *II. Gaszner* szerepneveivel azonosak, csak Petruchio/II. Gaszner helyett az újabb címváltozat Fábrián, huszár kapitány elnevezést kap.¹⁵⁷ Semmi sem bizonyítja, hogy az *Ördögűző Fábrián* cím alatt játszott darab új fordítást jelentene. Feltételezésünk szerint a Koréh vagy a Shener által fordított variánszal lehet kapcsolatban. A szerepnevek feltétlenül erre engednek következtetni. 1818–1819-ig a Shener-féle fordítás közönség elé kerüléséig minden bizonnyal a Koréh-szöveg alapján játszották a vígjátékot a színtársulatok.

Az a tény, hogy bő harminc év alatt *A makrancos hölgy* négy, esetleg öt átdolgozása fordult meg a magyar színpadon, mindenekelőtt a darab színpadi hatásának felismerését és sikerét igazolja, ugyanakkor a német színpadi műsor hatását, amelynek alakulása és fejlődése visszhangra lelt a színpad érdekeit és céljait szemük előtt tartó műkedvelő fordítóknál. A rendelkezésünkre álló feldolgozó források azt mutatják, hogy Erdélyben *A makrancos hölgy* átdolgozásait leginkább *Második Gaszner* címmel játszották Koréh Zsigmond, majd Shener György fordításaiban. A Komlóssy-féle változat később került az erdélyi színpadokra; ezt a *Szerelem mindent véghez vihet* cím alatt Kolozsváron (1835. december 13., 1840. szept. 17. és

¹⁵⁶ Vö. színlapreprodukciók BAYER 1909, I. 444–445.

¹⁵⁷ A cím az *Ördögűző Fábrián* közmondásra vezethető vissza, melynek eredetét Vas Gereben egy ördögök létében nem hívő Fábrián nevű plébános vicces történetével magyaráz. BAYER 1909, I. 457.

1841. október 13. időpontokban) és Nagyváradon (1833. szeptember 19-én) láthatta a közönség.¹⁵⁸

A sikerrel játszott vígjáték

A fennmaradt színlapok szerint 1819-ig hat alkalommal játszották a *Második Gasznert* Kolozsváron: 1800. február 15., 1804. április 21., 1804. november 11., 1806. április 13., 1812. április 19. és 1819. június 6-án. Ismeretes egy 1804. május 24-i marosvásárhelyi előadás emlékét őrző kéziratos színlap és egy nemrégiben előkerült, 1805. október 25-i zsibói előadásról hírt adó dokumentum is. A Kerényi Ferenc által sajtó alá rendezett színikritika-gyűjteményben a történelmi Magyarország különböző részeiből a vígjáték tizenhárom előadásának dokumentuma található meg az 1822–1837 közti időszakból. Pest, Nagyvárad, Zenta, Buda, Nyíregyháza, Esztergom, Kolozsvár, Kassa, Vác, Ungvár, Pécs és Gyula városokból érkezik be a *Honművész*, a *Szemlélő*, illetve a *Szép Literatúrai Ajándék* hasábjaira *A makrancos hölgy* különböző címvariánsokban futó előadásairól szóló beszámoló.¹⁵⁹ A *Honművész*ben olvasható gyulai előadás híre: „1837. aug. 7-kén a »megzabolázott akaratos« vígjáték 4 felvonásban nálunk igen ismeretes darab került színpadra”, szintén a darab közismertségét igazolja.¹⁶⁰

A vígjáték népszerűségét először is a téma megkapó voltában kereshetjük. A brit író csúfondáros darabja az udvarló románcot aszszonyszelidítő kutyakomédiának rendeli alá, és fenekestül felforgatja a szokványos dramaturgiát, a cselekmény töredezett keretjétekba ékelődik, ami az angol szövegkritikusok polémiáját hívta életre. Számtalan textológiai elemzés és hipotézis született, a Fólió-kiadásban (1623) – már Shakespeare halála után megjelent életműkötetben – a *The Taming of the Shrew* szövege és egy 1594-ben kinyomtatott rossz kvartónak is nevezett *The Taming of a Shrew* darabok egymáshoz való viszonyáról. (Az előbbi cím *A makrancos hölgy*, míg

¹⁵⁸ JANOVICS 1911, 220. és KERÉNYI 2000, I. 271–272.

¹⁵⁹ KERÉNYI 2000, I–III.

¹⁶⁰ KERÉNYI 2000, III. 1331.

az utóbbi *Egy makrancos hölgy* megszelidítését jelenti.) A két darab témája és cselekménye hasonló, szövegük helyenként szó szerint megegyezik. Továbbra is kérdés marad azonban az angol shakespeareológusok körében, hogy melyik nevezhető a másik forrásszövegének, bár a két szöveg különbségei fontosnak bizonyulnak.¹⁶¹ A vígjáték maradandó népszerűsége azonban annak is köszönhető, hogy a goromba tréfában mélylélektani ősrituálé, a nemek párharca rejlik.

Színlapok és szövegekönyv

Minthogy nem került elő a *II. Gaszner*-előadásának lefolyásáról szóló, 1804–1819 közti időszakból egyéb emlék, egyedül a színlapok és a fennmaradt Shener György-szövegekönyv marad eligazodást kínáló forrás. Az 1819. június 6-i előadás színlapja már valószínűleg Shener szövegekönyve alapján betanult vígjáték színrevitelét bizonyítja. A vígjátékot ekkor *Így Űzik ki Az Asszonyból az Ördögöt* alcímmel játszották. Alighanem Shener *A Meg-szelidített viszzáalkodó* alcímének színpadra szánt, a közönséget becsalogatni kívánó, praktikus tanáccsal is kecsegtető vígjáték hirdetése köszönt vissza a színlapon. Az 1819 nyarán játszott előadás a „viszzáalkodó”, makrancos hölgy megszelidítése történetének alcíme kissé megváltoztatja a cselekmény hangsúlyát, és az asszonyszelidítő figuráját is központba kívánja emelni a megszelidítendő asszonyé mellett. Kótsi Patkó József, majd később Székely József számára biztosít hálás szerepet. *II. Gaszner kapitányt, Petrucchio, veronai nemes alakváltoztatát* 1804-ben és 1806-ban Kótsi Patkó János alakítja, majd 1812-ben

¹⁶¹ Az *a Shrew* leginkább abban különbözik a *the Shrew*-tól, hogy egyszerűbb mellékcelekménye van. A *the Shrew*-ban három kérő rivalizál a két lánytestvér ifjabbikának a kezéért. Az *a Shrew*-ban egy harmadik lánytestvér is van, s így minden udvarlónak jut egy lány, s kimarad a férfiak rivalizálása. A mellékcelekmény hasonlóan romantikus intrikákkal van tele, s noha a férfiak egymással nem versegének, mégis megtalálni az állruha által felkínált szerepcsere-lehetőséget. L. még ezzel kapcsolatosan: THOMPSON 1985, 164–174. és BOYCE 1990, 623–626.

és 1819-ben szerepköri örököse, Székely József (aki főként hősi és tragikus szerepek megformálójaként írta be magát a színháztörténetbe).

A vígjáték kolozsvári előadásainak színhelye az évek során változott. 1804-ben és 1806-ban a kolozsvári játszó társaság a Rhédei László-féle főtéri palota elegáns bálteremében játszott. Az 1812-es előadást a színjátszó helyévé átalakított Wesselényi-féle lovardában tartották, mivel ekkor a veszedelmes konkurenciát jelentő német társulat kiszorította a magyar társulatot a főtéri Rhédei palota játszóterméből. A kolozsvári társulat 1814-től négy évre Marosvásárhelyen telepedett meg. Nyáron a kiürített deszkaszínpadon, télen pedig Teleki Sámuel kancellár palotájában játszottak. 1819-ben azonban már visszatérhettek Kolozsvárra, mégpedig a németektől elhagyott Rhédei-palotába; a június 6-i *II. Gaszner*-előadást már itt tarthatták meg. A kolozsvári társulat Marosvásárhelyet már 1803-ban nyári útvonalába iktatta, ahol a város felső részében, a várostól nem távol jelöltek ki helyet a nyári ideiglenes színházépület felhúzására.¹⁶² A *Második Gaszner* négy felvonásos vígjáték marosvásárhelyi előadásának egyetlen emléke maradt fenn. Az 1804. május 24-i előadást hirdető kéziratos színlap előrejelzése szerint az előadás kétórás volt: „Kezd. 7-kor, vége 9-kor”. (Nincs kizárva, hogy a *Második Gaszner*t 1814–19 között is megismételhették Marosvásárhelyen, de erre vonatkozó dokumentummal nem rendelkezünk.)

Ha a fennmaradt színlapok színészlajstromát¹⁶³ összevetjük az 1819-es szövegkönyv „személyek” részével, meglepő egybeesésre figyelhetünk fel. A színlapon és a szövegkönyvben is ugyanazokra a nevekre bukkanunk. Ez annál is sokatmondóbb, minthogy a Shenerfordítás megszületése előtti periódusban játszott *Második Gaszner* szerepnevei is egybeesnek a Shener által fordítottakéival. Koréh Zsigmond fordítása bizonyosan hatással volt Shener Györgyére. Ez esetben a színház közvetítő szerepének jelentőségére kell figyelniünk. A sikerrel játszott vígjáték újrafordítója a játékszín hatásának engedve nem tartotta célravezetőnek a Koréh-féle szerepnevek ki-

¹⁶² ENYEDI 1998, 25.

¹⁶³ Vö. OSZK Szt. Színlapok, Kolozsvár és a Bayer-monográfiájában közölt színlapokat. BAYER 1909, I. 432–437.

cserélését. A shakespeare-i Baptista, padovai nemes magyar alakváltozata Shenernél, akár az 1818 előtti színlapokon is „Cseki Úr, vagyonos nemes”, ill. „Cseki Úr elé való gazdag Ember”-ként van feltüntetve. Ugyanez áll a többi névre is: az elveszett Koréh-fordítás szerepneveit Shener fordításában is megtaláljuk. A lányából, Kathrine-ból Franciska lesz, lánytestvéréből, Biancából Kőhegyiné, a harmadik nővér pedig Margot doktorné.

A színlapok alapján látható, hogy Kata/Franciska szerepét 1804 áprilisában Lefèvre Theresia, novemberében Ernyiné Termetzky Franciska játszotta. 1806-ban ismét Lefèvre Theresia, 1812-ben és 1819-ben pedig Simény Borbála. Minthogy Bianca az átdolgozásban már férjezett asszony, kéreőinek az eredeti angol szövegben lévő szerepei feleslegessé váltak: így Gremio és Hortensio, az álöltözetben nyelvtanárként Biancának udvarló Lucentio és ennek apja, a pisai nemes Vincentio szerepek a Koréh-Shener vígjátékváltozathoz elmaradnak. Helyettük az akció szempontjából nem sokat bonyolító figurák lépnek színre a német közvetítésből magyarra áttett szövegben: Franciska sógorai, Kőhegyi Tanácsos és Margot Doctor. Szerepneveik a színlapokon és a Shener-szövegkönyvben is azonosak. II Gaszner kapitány/Petruchio szolgáinak, Grumionnak és Curtiusnak Jancsi és Gáspár szolgák feleltethetők meg. Feltehetően a jól játszható színpadi szerep miatt egészült ki a szabó és divatárus szerepe egy vargáéval is.

Egyszerűsített vígjáték-átdolgozás avagy korszerűsített színpadi szöveg

A fordításkomparációt megnehezíti a Schink-fordítás forrásának ismeretlensége.¹⁶⁴ Ha Johann Friedrich Schink nagymértékben át is

¹⁶⁴ Bayer József Shener-fordításának forrását nevezi meg, de a német szöveg forrására nem utal. A Schink-fordításról pedig ennyit ír: „Schink az angol szöveg Előjátékának teljes elhagyásával *A makrancos hölgy* öt felvonását négyre vonja össze”. A Schink-fordítás címének alapján nem állapítható meg ennek angol forrása: *Die bezähmte Widerbellerin, oder Gassner der zweyte. Ein Lustspiel in vier Aufzügen. Nah Shakespear, frey bearbeitet von Schink.* München, 1783. Vö. BAYER 1909, I. 438–439.

dolgozta az angol szöveget, nem valószínű, hogy a Fólió kiadást használta volna. A kor leghíresebb színésze és színigazgatója, Fr. L. Schröder hívta meg Hamburgba dramaturgnak Schinket, ahol a színház házi szerzőjeként az aktuális igényeket kellett kielégítenie. A vígjátékátdolgozást a XIX. századvégi hamburgi színházi üzem kontextusától nem szakíthatjuk el. Ahogy Schröder, úgy Schink is a technikai és személyi feltételekhez szabva dolgozta át a darabot. A drámaírói mesterséghez tartozó scenikai adottságokhoz, a kor közönségéhez, az átlagnéző tudatához közelítően készült az adaptáció. A Schink-átdolgozás az 1770–80-as évek érzelmes családi polgári dráma-repertoárjába, Iffland, Kotzebue és Schröder német színpadot ellátó, játszható darabjai közébe illeszkedik.

A Shener György-fordítás cselekménye több szempontból is eltér a Fólió Shakespeare-szövegtől. A három összefonódó cselekményszálból csak az asszonyszelídítő rész (a Petruchio-Kata, illetve II. Gaszner-Franciska cselekményszál) kap hangsúlyt. Elmarad az előjáték, a kerettörténet, a részeg Christopher Sly átöltöztetése a lord ruháiba, a lordnak és háza népének a tréfája, amelynek révén az üstfoltozóval elhitetik, hogy valójában gazdag nemesúr. A nagyúr játéka az alvó koldussal voltaképpen ősrégi vándortéma, amely különböző népek irodalmában és folklór anyagában fellelhető. *A makrancos hölgyet* az előjáték során megérkező vándorszínészek az üstfoltozó előtt, az ő megtévesztésének jegyében és a lord – ilymódon kétszeres – mulatságára adják elő. Érthetetlen módon a keretjáték a hitelesnek tekintett szövegváltozatban hirtelen megszakad. Christopher Sly-t az első felvonás első színének végén halljuk még egy pillanatra, de ettől fogva eltűnik a darabból, nem értesülünk a tréfa kimeneteléről.

Az 1594-es bizonytalan szerzőségű változatban viszont ez a keretjáték teljes. (Az újabb angol kritikai kiadások már beillesztik a keretjáték Fólióból hiányzó részeit.) A beugratás története rendkívül hatásosan állítja elénk ezt a komikus-bohózati színpadi fogást, a megtévesztés, illetve személy- és szerepcsere fogalmaiban megragadható drámai eszközt, amely azután a legkülönbözőbb változatokban, a benne rejlő komikum és paradox gondolati lehetőségek gazdagságával hatja át Makrancos Kata és Petruchio történetét, illetve a harmadik cselekményszálat, Biancának és udvarlóinak a történetét is.

Az angol szövegben a Bianca kezéért folyó versengés és az eb-

ből következő leánykérési bonyodalom elegáns Ariosto-imitációja olasz cselvígjátékokhoz hasonlít.¹⁶⁵ A három kérő közül kettő, Lucentio és Hortensio latin-, illetve zenetanári minőségben férköznek Bianca közelébe. Gremiót, az agg kérőt Lucentio játssza ki, hisz ő ajánlja be a leányát tanítani kívánó apának. Lucentio szolgálja, Tranio pedig ura nevében játssza el Bianca kérőjének szerepét. A házassági szerződésért jótálló Lucentio apja szerepének eljátszására a városba érkező tudálékos vándort (Pedant) kéri fel Tranio. A Bianca-cselekményszál elejtése következtében a *Második Gaszner* veszít a cselvígjátéki bohózzati hatásából. A keretjáték elhagyása pedig sem az asszonyszelidítő vígjátéki történetet nem engedi teátrális illúzióként szemlélni, sem a látszat és valóság, felvett szerep és igazi én összefüggéseit, paradox azonosságukat és felcserélhetőségüket mélyebb értelemben is szemügyre venni.

A makrancos hölgy XVIII–XIX. századi londoni előadásairól

A XVIII. század közepéig Angliában is drasztikus kivágásokkal, betoldásokkal és átírásokkal vitték színre Shakespeare *Makrancos hölgyét*. Kétszáz éven keresztül különböző változatokban és különböző címmel játszották a darabot. A Fólió szövegváltozat szerint először Benjamin Webster és J. R. Planché produkciójában (1844) került színpadra; körülbelül ekkortól számítható a normatívnak tekintett Shakespeare-szöveg színpadi pályafutása is.¹⁶⁶ Természetesen az angol színházi közönség tudatában ekkor még mindig egy másik *Makrancos hölgy*-előadás élménye élt: a Garrick-féle népszerű átdolgozás, a *Catharine és Petruchió*. Éppen ezért a korabeli kritika sem fogadta általános egyetértéssel a Webster és Planché-féle Erzsébet kori-stílusú vígjáték-kísérletet.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Shakespeare minden bizonnyal az olasz Lodovico Ariosto reneszánsz-humanista komédiáját, az *I Suppositi*-t (magyarul *Az elcsereáltak* címmel olvasható), illetve ennek az 1566-ban megjelent angol fordítását használta a leánykérési bonyodalmakat részletező cselekményszál forrásaként.

¹⁶⁶ WELLS 2000, 85.

¹⁶⁷ MORRIS 1988, 99–100.

A vígjáték színpadi történetének legkorábbi adatai nem maradtak fenn, de Shakespeare darabját az 1630-as évekig minden biztonnal többször is előadták. Annál is inkább bizonyítható a darab sikere, minthogy 1611 körül John Fletcher *The Woman's Prize, or the Tamer Tamed* című darabja *A makrancos hölgy* folytatásaként íródott, amelyben Catherine halálát követően, Petruchio második házasságának története áll a középpontban. Itt a második feleség, Maria válik Petruchio megszelídítőjévé. Érdekes módon Maria Petruchio saját ráncbaszedő-szelídítő eljárását használja fel. Az angol Shakespeare-adaptációk sorában John Lacey műve, a *Sauny the Scott: Or, The Taming of the Shrew* figyelemreméltó. A darab átírásával kegyetlen farce jön létre: a feleség megleckéztetése erőszakos, sőt brutális módszerekkel történik.¹⁶⁸ Lacey darabját¹⁶⁹ körülbelül 1667-től játszották mindaddig, amíg a Garrick-féle *Catherine and Petruchio* (1754) le nem szorította a színpadról.

Garrick átdolgozásának bemutatóját 1754 márciusára teszik. Ő alaposan lerövidíti a vígjátékot, az öt felvonást háromra vonja össze. Elhagyja az előjátékot és a Bianca-cselekményszálát is. Ez utóbbit úgy oldja meg, hogy Bianca már eleve Hortensio felesége. A szövegbeli változtatások közt megfigyelhető Garrick-nek a közönség elvárásaira tekintettel lévő, morális megfontolásokat közvetítő magatartása; elhagyja a szöveg egyéb szexuális utalásait. A Garrick-produkció nyilvánvalóan egy XVIII. századvegi hatásvadászó, s a bevétel mértékét is szem előtt tartó „üzlet” volt.¹⁷⁰ Bizonyítottan nagy kasszasikerrel járt, és a XIX. század közepéig tartotta magát London színpadain.¹⁷¹ Az átdolgozás egyik instrukciója Petruchiót ostorcsattogtatásra hívja fel.

¹⁶⁸ Katherine/Margaret megfogadja, hogy nem szól Petruchióhoz. A férj a szótlanságot fogfájással magyarázza és Sauny/Grumio nevű szolgáját borbélyhoz küldi a fájós fog kihúzására végett. Persze, amikor erre sor kerülne, Margaret erőszakosan bántalmazni kezdi a borbélyt. A következő epizódban a nem oldódó szótlanságot Petruchio azzal magyarázza, hogy felesége meghalhatott. Élve lekötözi, s a dacos feleség ennek következtében örök engedelmességet fogad. MORRIS 1988. 90.

¹⁶⁹ John Lacey darabja 1698-ban jelent meg nyomtatásban.

¹⁷⁰ BOYCE 1990, 628.

¹⁷¹ Érdekességképpen megemlíthetjük, hogy még 1897-ben is színre viszi Beerbohm Tree a Her Majesty's Színházában.

Philip Kemble színész is a Garrick-átdolgozást veszi át (1788), a szerep-szöveget saját magára szabja és fizikailag is veszélyes ostorcsatogtató Petruchiót formáz. Az ostor a XIX. század közepéig szinte kötelező színpadi tartozéka volt a megszámlálhatatlan *Makrancos hölgy*-előadásnak. Ugyanakkor a fizikai erőt hangsúlyozó átdolgozásokkal párhuzamosan a finomító tendencia is megfigyelhető az angol átdolgozások történetében. Garrick átdolgozásában is vannak olyan betoldások, amelyek Petruccio dresszírozó retorikáját ellen-súlyozzák, és Makrancos Kata szájába szelídebb szöveget adnak.

A londoni színpadi produciók felől közelítve, a vígjáték Shener-féle szövegének vizsgálata az európai művelődés kapcsolattörténeti dokumentumaként több haszonnal is kecsegtet. A szigetországtól Erdélyig német közvetítéssel eljutó szöveg az európai színházi értékrend egymásra hatásának bizonyítékaként a kulturális értékcserek, szövegek metamorfózisának jellegzetességeit felmutatva a külön-féle színházi-dramai értékszemponatok helyi esztétikai-dramaturgiai megoldásait tárják fel.

A makrancos hölgy színpadi cselekményváltozata Erdélyben

Bár a *Második Gaszner* komparatív stilisztikai vizsgálata filológiai értelemben nem kivitelezhető a Schink-átdolgozás forrásszövegének hiányában, mégis létezik egy szöveg, a régi magyar színpad egyik teljes Shakespeare-szövegkönyve, amely a korabeli értékrendszernek megfelelően hű fordítása a német változatnak. Hangsúlyozzuk, hogy a régi magyar színpad vizsgálójának munkáját általában rendkívül megnehezíti a szövegkönyvek és a játékleírások hiánya. Bár a szigorú tudományosságnak nem felel meg módszerünk, mely a Schink–Shener szöveget Shakespeare autentikusnak elfogadott Fólió szövegéhez viszonyítja, kombinatorikus úton mégis eredményekhez vezet. Nem tehetünk mást, mint hogy angol leírásokból szerzett angol átdolgozásokhoz hasonlítjuk a *Második Gaszner*t.

A szövegkönyv a korszak magyar Shakespeare-előadásainak ismeretéről, a színházi formanyelvről és a megcélzott közönségről is sok mindent elárul. A *Második Gaszner* sikere a magyar színpadokon az említett szerelmi történetben, a nemek párharcának a szín-

házi közönség mindenkori érdeklődésére számot tartó témájában keresendő, és persze a vígjáték műfajában, hiszen a komédiák és románcok az Erzsébet kori színházban is népszerűbbek voltak a tragédiáknál.¹⁷² Nálunk a Kazinczyék-féle elvben hangsúlyozott tragédia-program kudarcával is magyarázható a műfaj népszerűsége, amely az átlagnéző mércéje szerint előbbre való volt a komoly tragédiánál. A fordítói döntés motivációjának egyik eleme alighanem az erdélyi színpadok játszható darabbal való ellátásának szándéka lehetett, mégpedig egy olyan darabbal, amely a lélekismerő-mesterdramaturg-kísérletező szcenikus Shakespeare-t tudta szerzőnek.

Shener *Második Gaszner*ében az itáliai környezetből, Padova és Petruchio mezei lakának helyszíneiről Bécsbe, illetve Diósfalvára kerülünk. Petruchio, aki Shakespeare-nél büszkén mondta magáról, hogy „Veronai nemes”, a magyar változatban kapitány. Már Garrick átdolgozásában is jól érzékelhető a hangsúlyeltolódás a szöveg komplex cselekménybonyolítása és jellemábrázolása művészi lehetőségeitől egy XVIII. századi konvencionális házassági probléma vígjátéki megoldása felé. A *Második Gaszner* vagy a *megzabolázott akaratosban* is Gaszner kapitány és Franciska ördögi, képtelen viszonyából a darab végére házastársi összhang és rend kerekedik ki, amit nem komplikál sem a keretjáték bonyolultabb szerkezeti eljárása, sem a szerepcserék komikus zűrzavara. Úgy tűnik, a kor színházának döntése szerint mindez másodlagos fontosságú, el- és leválasztható a darabról. Angliában így játszották a viktoriánus korszakig és így játszották Magyarországon és Erdélyben Lévy József fordításáig (1866), amelyet Pesten 1868-ban, Kolozsváron pedig 1876-ban adtak először. A kor teátrális elgondolása a Shakespeare-szöveg struktúráját és ritmikus dramaturgiáját megbontja, mivel csak az egyik cselekményszálát őrzi meg.

A *Második Gaszner* több ponton is érintkezik a shakespeare-i cselekményvázalattal, de az eltérések érdekessége és jellegzetessége végett részletesebben kitérünk a négy felvonás főbb akcióira. A Folióbéli Shakespeare-szöveghez viszonyítva az alaphelyzet is megváltozik. Baptistának az a kikötése, hogy előbb a nagyobbik lányt, Katát kell férjhez adni, mielőtt a fiatalabbik lány elkelne, már nem érvényes.

¹⁷² Vö. SPIRÓ 1997, 62.

Ez a Kata/Franciska nem vénlány, de még nincs férje, ám mindkét húga jól ment férjhez. Második Gaszner Fábián teljes pénztelenségében a mentő gondolatot a házasodásban látja. Az első jelenetben Kőhegyi tanácsossal osztja meg elhatározását, aki nyíltan ajánlhatja kissé makrancos-ördögi Franciska sógornőjét. A következő, a traver mesterrel és a vargával zajló jelenetek arra hivatottak, hogy Franciska kibírhatatlan természetét bemutassák. A lány nem hajlandó lanton játszani, a traver mester muzsikáját közönséges medvetáncoltató muzsikának nevezi, s a „travert földhöz vágja”. (Shakespeare-nél egyenesen Hortensio fején töri el a lantot makrancos Kata.) A vargával való jelenet csak az előbbit ismétli. Franciska, a „papusczagató kisasszony” visszautasítja a tizenkét pár cipőért szóló számla kifizetését, ezt eltépi, és a vargát kitaszítja a színről. A feldúlt főszereplőnő a sorozatos zaklatást lármázással akarja megbosszulni. Hogy az apja „konyhaszolgálóként” bánik vele, nem csak üres szólam, hisz Cseki gazda csakis a másik két lányára büszke.

Érdekes módon az átdolgozásban Franciska elnyomatása sokkal nagyobb hangsúlyt kap, mint az angol szövegben. Több alkalommal is hangot ad ennek, s így szélsőséges viselkedése nem tűnik megmagyarázhatatlannak. Franciskához Cseki így szól: „a többi Leányaim mind örömmre vagynak, az egész város szereti őket, rólad pedig nem hallani egyebet, hanem, hogy az egész város ellenséged”. Franciska válaszából a sértettség és a mellőzöttség olvasható ki: „Hm! Az én szeretetre méltó testvéreim, no bizony gondolám, hogy az én boszomra egy dicséretes beszédet fog tartani rollok, Azok a szelid álom szüzetsek a' kikben leg kisebb indulat sints, a' kik az én Kedves papámnak kezeit tsokolják, a' kik egy más után százanként Csalják kezéből az aranyakat, hogy a' szegény Franciskának Menyaszonyi ajándék ne jusson, és férjhez ne mehessen. Igenis azok más teremtmények, és éppen ezért is tsinált Atyám Uram az egyikből tanátsbélinét, a másiból pedig Doctornét- De én! én! – hát mi baja Uram Atyámnak én vélem? Hiszem én nembánom ök akárhogy éljenek (mérigibe sir) meg kell bolondulnom – De ha még ez sokáig így tart mondhatom Uram Atyámnak, hogy százsorta gonoszabb lések mint most vagyok, az egész házat felforgatom, 's úgy fogok lármázni, hogy az egész utza tsudára fog kiállani”. (I. fv. 5. j. 11.)

Franciska és Gaszner megismerkedése hasonló a Shakespeare-

szöveg szituációjához. Az I. felvonás kilencedik jelenetében Gaszner kapitány látatlanban megkéri Csekitől – akinek szerepét az erdélyi színpadokon az évek során a komikus Jancsó Pál alakítja – Franciska lánya kezét. Gaszner kapitány vállalja az ördögös lány megnevelését: „én katona vagyok, a mint a fenyíték jó katonát, Ugy jó feleséget is nevelhet” – hangzik a kapitány szájából. Kótsi Patkó Jánost vagy szerepköri örökösét, Székely Józsefet (mint egyéb nagy Shakespeare-szerepek, a Lear király, Banquo alakítóját) is beleképzelhetjük ebbe a jelenetbe. A házasodás nyilván meggazdagodási műveletté lesz, nem úgy Shakespeare szövegében. Ott a városba érkező Petruchióról megtudjuk, hogy már eleve gazdag ember, s így mutatkozik hajlandónak arra, hogy elvegye Katát.

A szövegek történeti metamorfózisának szempontjából érdekesnek tartjuk Petruchio/Gaszner kapitány tervbe vett megszelídítő eljárásának monológiát idézni: „Ha! ha! ha! ez a' leg kedvesebb öröm, a' melyet nékem okozni fog ő, bizonyosan megegyezek velle, ha mindjárt maga az ördög is, lehessen tsak az 80.000 forintja a' kezembe meg szelidittem én aztán –, minden tselekedetének ellenkezőjét fogom tselekedni 's reméllem meg adja magát, ha ordit én fűtyölök, ha motskol én tántzolok, ha pofon vág meg tsokolom a kezét, ha kiabál ugy tsodálkozom az ő ezüst hangján, ha halgat ugy a' legékesebb eszesen szollonak nevezem, ha el igazit magátol, közel megyek –. Ha kosarat kapok ugy megköszönöm egyezését, és így nollens vollens az oltárhoz viszem. De éppen itt jön –”. Jékely Zoltán verses fordításában a következőképpen hangzik: „Megudvarlom böszén, mihelyt kijő. / Prüszköl, tegyük fel: könnyedén szemébe / Dicsérem csalogány szép énekét. / Rám viczorog? Azt mondom, oly szelíd, / Akár a harmatos rózsaszírom. / Ha megkukul s egy vak hantgot se szól, / Csicsergését buzgón magasztalom. / S ékes szólását, melynek párja nincs! / Elkerget? Jó; forrón hálálkodom, / Mintha egy hétre hívott volna meg. / Kikosaraz: esengek a napért, / Melyen oltár előtt gyűrűt cserélünk! / De már jön is; nosza, Petruchio!”¹⁷³

¹⁷³ JÉKELY 1982, 58. Az angol változatban így hangzik:

I will attend her here,
And woo her with some spirit when she comes.
Say that she rail; why then I'll tell her plain

A II. felvonás jó színpadi helyzettel nyit. A vőlegény nem érkezik meg, és Franciskát a húga, Kőhegyiné hiába is próbálja megnyugtanni. Franciska úgy érzi, hogy „az egész világ előtt prostituálódott”. (II. fv. 1. j.) A mérges epizód után a feszültség kissé oszlik, s a harmadik jelenetben Jancsi szolgálja hozza a hírt, hogy érkezik a kapitány, de igen furcsa mód van felöltözve, nem is lovon jön, hanem egy lóhoz hasonlatos sánta, nyavalyás állat kíséri. A család megütközve fogadja az elkésett vőlegényt. Kőhegyi tanácsos a magyar szövegben egy bibliai párhuzammal él: „Pfüj Gaszner mitso-da öltözet ez, Lelkemre mondom valóságos Portréja vagy a tékozló fiúnak”. A kapitánynak pedig alkalma nyílik elmondani, hogy nem a köntös a fontos, hanem, aki viseli. Franciska a kapitány szolgáját, Jancsit egy egész üveg tokajival leönti, aki aztán bortól csepegő ruhában panasolja urának a kisasszony áldatlan természetét. Ez a Shakespeare-szövegbeli Hortensio fejbetörés-jelenetével hozható párhuzamba. Franciska mindkét erőszakos megnyilvánulása a színpadon kívül történik, és csak a testi sérelmet elszenvedők beszámolójából értesülünk róla.

Jancsi szolgálja előképe az angol változatban Grumio, az olasz vígjátékok Pantalonéja. Nem véletlen, hogy Jancsi ezek után Franciskát valóságos ördögnek látja, és a kapitányról is már csak úgy beszél, mint aki „most kötteti össze magát az ördöggel”. Elmeséli Doctor Margot-nak és feleségének is Franciskával megesett történetét. A Doctor „Genie”-nek nevezi a kapitányt, aki két óra alatt képes volt egy esküvőt összehozni. A szolgálja nem ismeri a „genie” szó jelentését, mégis kikéri magának, hogy urát így nevezzék. (II. fv. 7. j.) A nyol-

---

She sings as sweetly as a nightingale:
Say that she frown, I'll say she looks as clear
As morning roses newly wash'd with dew:
Say she be mute and will not speak a word;
Then I'll commend her volubility,
And say she uttereth piercing eloquence:
If she do bid me pack, I'll give her thanks,
As though she bid me stay by her a week:
If she deny to wed, I'll crave the day
When I shall ask the banns and when be married.
But here she comes; and now, Petruccio, speak. (II. 1. 164–176.)

cadik jelenetben Kőhegyi beszámolója szerint Gaszner még Franciskán is túleszt, s Gaszneret ördögnek nevezi. Nemcsak, hogy furcsa öltözetben érkezik az esküvőre, de az összeesketéskor is olyan nagyokat szentségel, hogy az egész násznép megbotránkozik rajta. A tizedik jelenetben pedig Franciskával együtt gyorsan távozik, pisztolyt ragad, és arra kényszeríti a többieket, hogy nélkülük mulassanak. Az egyik instrukció szerint Gaszner „pistolt ragad, Kőhegyi tartoztassa”. A betoldás szerint nem tűri a násznép és felesége engedetlenségét, a pisztollyal félelmet kelt és ráadásul így fenyegetődzik: „mert az agyát mindjárt keresztül lövöm” – ami valóban nem hangzik valami kedélyesen.

Ha a Garrick-féle *Makrancos hölgy*-produkció az ostorcsattogtatással valóban agresszív Petruchiót formázott, a pisztolyforgató kapitány színpadi alakja sem mutatkozhatott szelídebbnek. Gaszner magatartása mindeddig, akárcsak angol alakváltozatáé, már a színen való megjelenésétől fogva mindenfajta illendőség, szokás, viselkedési forma, jámbor hagyomány módszeres felforgatásának bizonyul, bajkeverést és zavart okoz a színpadon. Ahogy fentebb már említettük látatlanban kéri meg Franciska kezét, az esküvőn illetlenül, rongyokban jelenik meg, saját lakodalmáról pedig erőszakkal elvonszolja ifjú aráját, mindezekkel fontos társadalmi normákat rúgva fel. Maga Gaszner kezd Franciska viselkedéséhez hasonlóan ördögössé változni. Shener György szövegszinten rá is játszik erre az ördög-Franciska, ördög-Gaszner motívumra. Elég sokszor hangzik el mindkettőjükéről, hogy ördögi módra viselkednek. Ez a motívum az angol szövegben is megfigyelhető.

A dráma első jeleneteiben Katát olyannak ismerjük meg, mint egy ördögöt.¹⁷⁴ Mintha Petruchio feladata elsősorban ördögűzés lenne és nem emberi érzékenységre visszavezethető, pszichológiailag megmagyarázható asszonyszelídítés. A durvaságot a konvencionálisnak mondható szolgaverésen kívül az angol szövegben is csak Kata/Franciska harciassága képviseli. A magyar szöveg szerint ő viselkedik a vargával, a traver mesterrel is kiállhatatlanul, Jancsit leönti,

¹⁷⁴ Vö. Az angol szöveg következő megnevezéseivel: „devil” (1. 1. 66.); „a fiend of hell” (1. 1. 88.); „a hilding of a devilish spirit” (2. 1. 26.); „the devil’s dam” (3. 2. 146.).

Gasznerrel is erőszakoskodik. A kapitány voltaképpen okos eszközökkel szelídíti őt, amely leginkább a modern viselkedésvitató terápiákhoz hasonlítható. Ha a szelídítés eszköze komikailag elnagyolt is, pszichológiailag megmagyarázható. (Talán a pisztollyal való fenyegetőzés betoldása kevésbé.)

A III. felvonás színhelye Gaszner háza. Jancsi az otthon maradt Gáspár szolgának beszámol nehéz útjáról, a megbolondult urukról és bolond feleségéről. Az úton mégis Jancsit pofozzák, hogy az új feleség szelídüljön. Megérkeznek a ház urai, Franciska azonban evés nélkül fekszik le, mert Gasznernek nem tetszik a felszolgálás és a sóbafőtt sem. A kiöntött mosdóvíz miatt pedig Gáspárt ütlegeli. A Franciskának szánt régi, ócska ajándékruha, a pisztoly előrántásának és a Jancsinak adott pofonok hatására divatos ruhává minősül át. A megijedt Franciska végül meg is köszöni a divatjamúlt ruhát. A III. felvonásbeli Jancsi–Gaszner közös jelenet a Shakespeare-szövegtől merőben eltérő betoldás. A kapitány itt elmagyarázza, hogy furcsa viselkedése Franciska ráncba szedését szolgálja és ennek érdekében a pofonokat nem kell rossz néven venni. A betoldás alighanem fölösleges. Az eddigi szituációkból elmondás nélkül is kiderült Gaszner célja. Ez a megoldás a közönséggel való összekacsintás révén nyilván a Gaszner erőszakos szerepét hivatott enyhíteni.

A IV. felvonás második és harmadik jelenete a fenti divatjamúlt ruha-téma új szituációban való megerősítése. A kereskedő kínálta angulus-módi kalap a legújabb divat szerint való, azonban hiába is tetszik Franciskának, Gaszner szerint úgy fest, mint egy leveses tál. A szabó egy szép köntöst hoz Franciska számára, de mivel Gasznernek ez sem tetszik, kirakják a szabót a házból. Kőhegyi jelenik meg, akivel Gaszner titkon megosztja szelídítő praktikáját. Csokoládét és sült kappant tálnak. Franciska transzírozza fel a kappant, de a vendég Gasznerrel közösen mind felfalja, és az ifjú asszony ismét étlen marad, mivel – az angol szövegben nem létező újabb betoldásként – a tehénhúst, amit a kappan után Jancsi szolgál hoz, Franciska kidobja az ablakon.

A dél körül holdvilágot látó Gasznernek sétálni támad kedve. Franciska már nevet, felismeri a játékot és beleegyezik, hogy a nap a hold, és a hold a nap. Kőhegyi felméri, hogy Franciska szívének elnyerése, érzéseinek felkeltése helyett ennek illúziótlan paródiája, asszonyszelídítés folyik. Gaszner kapitány éheztetni Franciskát, nem

hagyja aludni, fizikailag kifárasztja. Az idomítás szóbeli részében viszont a konvenciókhoz való kényes ragaszkodást alkalmazza. Franciska apjának egy ifjú lánnyal való összetévesztése Gaszner újabb feleségpróbáló művelete. A Shakespeare-szöveg hasonló szituációjával vonható párhuzamba a IV. felvonás ötödik jelenetében: Petruchio és Kata Padua felé menet Vincentióval, Lucentio apjával találkozik. Petruchio az idős Vincentiót szép hölgynek szólítja, és Kata is rááll a játéokra. A Shener György-szöveg is hasonló, szerepösszecserélő szituációt teremt, csak a színpadi helyzet amannál sokkal merészebb, mivel Franciskának saját apját kell ifjú hölgyként köszöntenie. Nem csoda, hogy az apa ezt a következtetést vonja le a magyar változathoz: „Ezek bizony egymást megbolondították”. (IV. fv. 5. j.) Majd azon nyomban helyrehozzák a tévedést, de ez is csak Gaszner aszszonyszelídítő ügyességét dicséri.

A humoros próbát kiálló Franciska köszönti testvéreit, férjüket, apját, és örvend, hogy meglátogatták. Az angol szöveg szerint Kata és Petruchio visszamennek Páduába. A Shener-szöveg, minthogy kihagyja a Bianca-szálat, az egyszerűbb megoldást választja: Gaszner mezei lakába gyűjti össze az utolsó jelenetekre a vígjáték főbb szereplőit. A végső próba következik, a 8. jelenet: férjek fogadása. A háromszor ismétlődő feleség-hívó rítus Franciska szófogadó megjelenésével tetőződik, és Gaszner kapitány nyeri meg a fogadást. A színházban ennek a jelenetnek feszültségfokozó hatása van. Felismerjük a győzelmet, megelégedéssel nyugtázzuk a harc végét, és sajnáljuk is egyben, hogy véget ért. Franciska a dráma végén vagy félelemből, vagy, mert felismeri a játékot, szófogadó feleséggé válik, s egy hosszú monológban foglalja össze a feleség házastársi kötelességeit. Franciska szövege nagymértékben hasonlít Shakespeare szövegéhez, ha nem is tekinthetjük a hű fordítás mintapéldájának. Lucentio szavaival ér véget a Shakespeare-dráma, amely Kata megváltozásának csodáját konstatálja. Shener György Doctor Margot szereplője Franciska példamutató viselkedésére és hosszabb beszédére csak így reagál: „Itt már az én eszem pauzál”.

Az utolsó mondatot a magyar átdolgozás Franciska szájába adja: „De pauzálhat kedves Doctor Ur, mert igen szépen rea szedék magokat, tudják meg az Urak, hogy koránt sem a' férjem keménysége vala szelidittöm, ez engem hozzá való hajlandóságom mert mely pilan-

tásba meg láttam az olta lángoló szeretettel vagyok iránta, és így tsak szelidé a' szeretet teve." A mondat a korszak konvencionális színpadi bezárásaként is felfogható: egyedül a szerelmet tartja a csodával egyenértékű megoldásnak, és ebben leli megnyugtató magyarázatát.

A pisztolyforgató Gaszner kapitány, a XIX. század első két évtizedének ismert vígjátéki alakja meghatározóan befolyásolhatta a kor közönségének elképzeléseit Shakespeare vígjátékírói tehetségéről, amely a régi színpadi produkciókban olyan mértékben távolodott Shakespeare-szövegétől, mint amennyire magán viselte a többnyelvű áttételekben megragadható szövegdeformálódások, átdolgozások és átalakítások kézjegyét.

A Shakespeare-szöveg és fordítás-átdolgozás a *Második Gaszner vagy A megszelídített viszátkodó* kapcsolata azonban nem csak nyelvi tényekre korlátozódik. Minthogy a fordítás történeti alakzat, koronként másképp gondolkoztak a műfordítás elveiről, a két tradíció, az eredetinek tekintett mű eredeti társadalmi-kulturális környezetének és a belőle készült fordításnak, a befogadó irodalom sajátos kontextusának kellett egymáshoz illeszkednie. Pragmatikai, kulturális értelemben is idegen nyelvet, beszédmódot kellett a fordítónak meghonosítania a célnyelven a befogadó kultúra kommunikációs stratégiái szerint. Erre a fordításra is csak úgy tudunk helyesen tekinteni, amint ez a fordítás is a magyar (színházi) irodalomban a többi fordítással egyetemben ekkoriban kialakult és rögzült. A fordítónak mindenkoron azt is szem előtt kell tartania, mit hajlandó, mit képes a befogadó fordításként elfogadni. A fordításról való elméleti gondolkodás és gyakorlati kivitelezés változása nem jár együtt a fordítások „minőségi” változásával, még ha az egyes fordítások színvonala természetesen jócskán el is tér egymástól, aszerint, hogy ki milyen leleményesen él a korában rendelkezésére álló eszközökkel. Az eszközök között azonban nincs minőségi különbség. Minden korban lehetséges volt helyes fordításokat készíteni, csak a helyesség kritériumai változtak. Kazinczy prózában fordított *Hamletje* és Shener György *II. Gasznerje* nem pillanatnyi elmezavar, esetleg ízlésficam következménye, hanem a maguk korában a színházi és irodalmi élet mindennapi igényeit kiszolgáló fordítások. A fordítók az olvasónak fordítottak, a színpadi művek szerzői pedig konkrét színpadoknak, a közönségnek dolgoztak, és a kötelező fordítói szabadság mértéke ez esetben is a színházi-kulturális közmegegyezés volt.

A SZÍNPADI BEFOGADÁS ÚJ ÚTJA ÉS A NEMZETI SZÍNHÁZ (1837–kb. 1866)

A korszak Shakespeare-műsora (színpadra szánt fordítások, előadók, közönségük)

Ha megvizsgáljuk az 1830–1850-es években az erdélyi színtársulatok műsorát, akkor szembeötlő a Shakespeare-előadások ritkasága. Kolozsváron 1838-tól 1850-ig csupán tizennégy teljes és három töredékes Shakespeare-előadást láthatott a közönség. (Ebből az időszakból ennél jóval kevesebb nagyváradi, aradi és marosvásárhelyi előadásról van adatunk.) E darabok színrevitele legtöbb esetben egy Pestről jövő színész vendégszereplésével esett egybe. A szabadságharc leverése utáni években, 1849–1852 között Kolozsvárról egyetlen Shakespeare-előadás dokumentuma sem maradt ránk. Az ötvenes évek első Shakespeare-előadása 1853. január 8-án a *Hamlet* volt Pergő Celesztinnel a címszerepben. Ez évtől 1866-ig tizenegy Shakespeare-dráma volt műsoron harminchét estén. Ha a számok mögé tekintünk, az is kiderül, hogy csak három dráma szerepel nagyobb előadási aránnyal e tizennégy évben: a *Hamlet* tíz, az *Othello*, valamint a *Romeo és Júlia* hat-hat előadást ért meg. A többi műsoron levő előadás színrevitele sem hozható kapcsolatba évek szerinti következetes emelkedéssel. Viszont megállapítható, hogy 1866-tól váratlanul megnőtt az előadások száma. Ebben az évben új Shakespeare-előadók tűntek fel Kolozsváron: Dráguss Károly Hamlet, Lear király, III. Richárd és Romeo szerepeiben, Paulay Ede Hamletében, Rónai Gyula Lear királyében, E. Kovács Gyula pedig Coriolanus szerepében lépett fel. A színésznők között Boér Emma Júliaként mutatkozott be, Némethy Irma többek között Ophelia, Lady Anna és Portia szerepében volt látható.

Az 1838–1866-os időszak Shakespeare-előadásainak alakulása a számszerű kimutatáson túl egyéb színházat érintő tényezőkre is figyelmessé tesz minket. Mindenekelőtt az 1837. augusztus 22-én megnyílt Pesti Magyar Színház és 1840-től a Nemzeti Színház nevet viselő játékszín – a Tudományos Akadémia mellett a reformkor második nemzeti közintézménye – állította új helyzet elé a kolozsvári színházat, amelyről Ó. Veress József nyomán a kolozsvári színpad krónikása ilyen látéletet ad: „az 1837-ben megnyílt pesti nemzeti színház egyszerre magához vonta a vidéki színészek javát. Egy Lendvay és neje (Hivatal Anikó), Egressy, Udvarhelyi, Megyeri, Szentpétery stb. egyszerre eltűntek a vidékről, s a vándortársaságok virágkora, midőn gyakran egy-egy nagyság volt körükben lejárt; a vendégszereplések pedig még inkább jelezték az utánok maradt ürt. Csak az egyetlen Kántorné, a hazátlan nagyság bolygott az ifjú nemzedék közt (...)”¹

Az új korszak kolozsvári Shakespeare-előadásainak alapszövegét két előadás kivételével (amelyekben Celesztin főszereplésével még mindig a Schröder–Kazinczy-féle *Hamlet* került színre) immár a Nemzeti Színház „házi használatára” készült fordításai nyújtják. A negyvenes években a következő, nagyrészt angolból fordított Shakespeare-darabokat mutatták be a Nemzeti Színházban: *A velencei kal-már* (1840. április 27. Lukács Lajos ford.), *Coriolanus* (1842. január 25. Dobrossy István–Egressy Gábor ford.), *Othello* (1842. november 10. Vajda Péter ford.), *III. Richárd* (1843. május. 1. Vajda Péter ford.), *Macbeth* (1843. augusztus 19. Egressy Gábor ford.), *Romeo és Júlia* (1844. április 27. Gondol Dániel ford.), *IV. Henrik* (1845. február 8. Matisz Pál és Egressy Gábor ford.). Az ötvenes években színre került: a *VI. Henrik* I–III. része (1852. január 29. Tóth József fordításában a Kemble-féle átdolgozás alapján), az *Athéni Timon* (1852. március 27. Kelmenfi László ford.), a *Tévedések vígjátéka* (1853. március 4. Egressy Gábor–Szigligeti Ede ford.), *A windsori csalfa hölgyek* (1854. december 18. Gondol Dániel ford.), *A makrancos hölgy* (1855. március. 13. Deinhardstein átdolgozása után Fekete Soma ford.)², valamint *A veronai két nemes* (1855. augusztus 31. Tóth

¹ FERENCZI 1897, 342.

² FEKETE 1855.

József–Csepreghi Lajos ford.)³ A Kolozsvári Színház is a fentebb felsorolt fordításokat használta Shakespeare-bemutatóin. Ekkoriban (1837–1866) csak Pesten kerül színre a *VI. Henrik*, az *Athéni Timon*, a *Tévedések vígjátéka* és *A windsori csalfa hölgyek*. A *veronai két nemest* *A vetélytársak* címen mutatták be Kolozsváron 1866. december 18-án.

Említettük már, hogy Náray Antal angolból készült formahű *Romeo és Júlia* fordítását, amelyet az Akadémia adott ki, a színház nem vették igénybe, és Petőfi 1848-ban megjelent *Coriolanus*-fordítása is csak igen későn, 1870-ben került a Nemzeti Színház színpadára.⁴ Az irodalmi értékű fordítások és a színpadi célokat szolgáló Shakespeare-fordítások közötti kapcsolat hiánya még sokáig a brit szerző magyar recepciójának jellegzetessége maradt. A Vörösmarty fordította *Julius Caesar* bemutatása a Nemzeti Színházban kisebb áttörést jelez (1842. február 26.), Szász Károly irodalmi értékűnek tekintett, formahű *Antonius és Cleopatra*-fordításának színpadra kerülését (1858. január 2.) is örömmel vette az irodalmi sajtó.

A Shakespeare-szerepeket alakító színészek közül a negyvenes években a Nemzeti Színház tagjainak fellépése keltett nagyobb figyelmet: Megyeri Károly és Fánicsy Lajos *A velencei kalmárban* (az előbbi 1840 májusában, az utóbbi szeptemberében), Bartha János a *Lear királyban* (1841 májusában), Lendvay Márton a *Hamletben* (1841, 1842), Egressy a *Coriolanban* (1842 márciusában), Szentpétery Zsigmond Falstaffként a *IV. Henrikben* (1846), a Lendvay-páros (id. Lendvay Márton és Hivatal Anikó) a *Romeo és Júliában* (1847). Az ötvenes-hatvanas években, noha a pesti vendégművészek szereplése elég gyakori volt, a kolozsváriak fokozatosan a maguk erejéből is kezdtek Shakespeare-produkciókat rendezni. Shakespeare-szerepekben Egressy, Fánicsy és Lendvay játékkalkalmi mellett Komáromy Alajos, a már csak származása miatt is feltűnést keltő Bolnai (ifj. gróf Bethlen Miklós), Feleky Miklós, Gyulai Ferenc, Rónai Gyula, Szigeti József, Prielle Kornélia, Némethy Irma és Boér Emma látható. A Szatmáron 1857-ben játszó Molnár Györgyöt a színházi közönség négy különböző Shakespeare-színjátékban is láthatta. Egressy Gábor

³ Vö. BAYER 1909, I. 44., 69.

⁴ BAYER 1909, II. 259.

több vidéki városba hozta el kedvenc Shakespeare-szerepeit. A hatvanas évek elején ifj. Lendvay Márton játszott több Shakespeare-főszerepben, legtöbbször feleségével, a szépséges Fáncsy Ilkával együtt nemcsak Kolozsváron, hanem a vidék színpadjain is.⁵

A harmincas évek végén és a negyvenes években a Shakespeare-előadásokról írt színikritikákban számos, a magyar színházi közönség nevelését célzó, civilizáló szándékú kritikusi megjegyzést találunk. Ezen túlmenően a kritika kultuszképző szerepe is kirajzolódik.⁶ Fontosabb azonban észrevennünk, hogy a kritikusok diagnózisa valós problémára figyelmeztet: a századközep színházba járó közönsége, legalábbis egészében, még nem volt felkészülve Shakespeare drámáinak értő befogadására. Ezért Szigligeti Ede óhaja a Shakespeare-drámák előadásait illetően, amelyekhez kiképzettebb színészeket és közönséget kíván (Szigligeti 1846)⁷, vagy Egressy *Indítványa a szellemhonosítás ügyében* (1848),⁸ amely Petőfi, Arany és Vörösmarty összefogásával Shakespeare teljes drámai életművének átültetésére szövetkezve, a fordítás által egyszerre irodalom-, műtan-, ízlés- és színészetteremtő megoldást remél, szintén a fordítások hiányával magyarázható és a Shakespeare-művek széles körű ismertségért folytatott civilizatorikus-nevelő program részét képezi.

Bár a Nemzeti Színház erőfeszítéseket tett Shakespeare minél több művének bemutatása érdekében – melyben nem egy Shakespeare-darab fordítója, illetve társfordítójaként is nagy szerepe volt Egressy Gábor színészi kezdeményező készségének –, többnyire a közönség és Shakespeare drámái furcsa egymásra nem találásának példáira bukkanunk a kritikákban. A Pesti Magyar, illetve Nemzeti Színház számszerű közönségadatai nyomán újabb kutatások kimutatták: „Hogy elsősorban a szórakoztató színjátéktípusoktól kellett megnyerni a közönséget, és ez jobban haladt a diákközönséget is befogadó karzaton és az értelmiséget tömörítő földszinten, mint a zömmel arisztokraták

⁵ A Shakespeare-bemutatók, -fordítások és -előadók adataira vonatkozóan vö. FERENCZI 1897, 347–421. és JANOVICS 1911, IV. 219–223. A vidéki adatokat l. a *Függelékben*.

⁶ Vö. DÁVIDHÁZI 1989, 158.

⁷ SZIGLIGETI 1849.

⁸ EGRESSY 1848.

bérelte páholyokban és a polgári hölgyközönség földszinti zártszékein. Vagyis: nem annyira az anyagi-társadalmi, mint a műveltségi és színház-politikai szempont formálja a Shakespeare-előadások közönségét.”⁹

Noha a Shakespeare-előadások kolozsvári közönségének számszerű adataival nem rendelkezünk,¹⁰ voltaképpen hasonló folyamattal találkozhatunk; a negyvenes évek opera-divatjával és kedveltségével¹¹ szemben kell itt a brit szerző drámáinak érvényt szerezni. Jelzi ezt a viszonyt Szentpétery Zsigmond játékának csekély közönségsikere is. A jutalomjátéku választott *IV. Henrik*-ben Falstaffot adta a közönség olyan visszafogott lelkesedése közepette, hogy a *Múlt és Jelen* szükségesnek tartotta egy védőirat megjelentetését Shakespeare művei mellett.¹² Ha egy kicsit megkésve is, de a század második felétől már vannak adataink arra nézve, főként a diákközönséget érintően, hogy Shakespeare drámáinak a befogadóra, nézőközönségre tett hatása az iskola, a sajtó és a színház intézményeiben érvényesülő állásfoglalásokon keresztül formálódva valóban hat (vö. az első fejezet erre vonatkozó részét).

A színikritika helyzete, Shakespeare helye

Az alábbiakban olyan problémákra összpontosítjuk figyelmünket, amelyek egyrészt a színikritika korabeli helyzetére kérdeznek rá, másrészt Shakespeare helyére a korabeli irodalmi-színházi közgondolkodásban. Mindezeket a vonatkozásokat egy kevésbé ismert színházi gondolkodóként, irodalomszervezőként és fordítóként is számon tartott személy színházi tárgyú írásainak értelmezése köré szervezzük. Bár vizsgálatunk szempontjából színházi jellegű írásai elsődleges fontos-

⁹ KERÉNYI 1981, 374–375.

¹⁰ A Farkas utcai színház 50 páhollyal és 1280 személyt befogadó nézőhellyel bírt.

¹¹ Ferenczi Zoltán műsorrend-vizsgálata mutatja ezt. Szerdahelyi Nelli és Lukácsi Antónia operaénekesnők körül külön „pártok” is alakulnak 1845-ben a *Múlt és Jelen* szerint. L. FERENCZI 1897, 365–367.

¹² *Múlt és Jelen*, 1846. jan. 30. 9. sz.

ságúak, a kevésbé ismert életpálya néhány irodalomtörténeti jelentőségű epizódjának ismertetését fontosnak tartjuk.

Br. Petrichevich Horváth Lázárt az irodalomtörténet főként a *Honderü* című divatlap (1843–1848) szerkesztőjeként tarja számon. A lap vállalt célja a magyarul nem olvasó „felsőbb körök” magyar nyelvű szépirodalmi- és divatlappal való ellátása volt. A *Honderü* Petőfit támadó kritikái nemcsak a lap, hanem a szerkesztő irodalomtörténeti szerepére is rányomta bélyegét. Szajbély Mihály nem véletlenül figyelmeztethet arra, hogy a P. Horváthról és lapjának kritikusaikról kialakult kép korrekcióra szorul. Ha el is vetették a népi-nemzeti irányt, valójában ők is Erdélyi Jánoshoz, Pulszkyhoz, Toldyhoz, valamint Henszlmannhoz hasonlóan képviselték a nemzeti lét letéteményesének tekintett, szervesen fejlődő nemzeti irodalom ügyét.¹³ Jakab Elek „*Élet és korrajz adatai*”-nak nyitómondata P. Horváthnak a nemzeti irodalomban betöltött fontos szerepét hangsúlyozza: „Irodalomtörténetünk kevésbé ismert s hamar elfeledett alakja, Petrichevich Horváth Lázár, a ki a magyar szépirodalomnak az *aristokratia kebelében meghonosítója*; azzá tették egyénisége, sima modora s divatlapjának fényes kiállítása és számos író és főrangú író. Horváth erdélyi volt, előkelő s befolyásos nemzetségből, b. Wesselényi Miklóssal, b. Jósika Miklóssal baráti viszonyban; születés és *magasb műveltség fűzte őket össze*, s az akkoriban nagy tekintélyű kolozsvári uri Casino megedzette. *Erős hazaszeretet, ép nemzeti szellem hatotta át a Széchenyi nyomain járó aristokratiai testületet*”.¹⁴ (Kiemelés – B. K. Á)

Az irodalomtörténeti anekdoták, kuriózumok iránt érdeklődők tudják P. Horváth Lázárról, hogy sorsa egy púppal jelölte meg, (gúnyneve ezért púpos Horváth Lazi volt), szellemileg azonban annál figyelemreméltóbban fejlődött, s akár a monda szerint hasonló termetű Aesopus, beszéde szellemes, gyakorta élccel, iróniával, gúnnal telt volt.¹⁵ Több nyelven beszélt,¹⁶ Byron életének ismertetésével és

¹³ SZAJBÉLY 1999, 436.

¹⁴ JAKAB 1882.

¹⁵ PÁLFFY 1939, 19.

¹⁶ Ferenczi szerint románul, németül, franciául, angolul beszélt és értett olaszul is: FERENCZI 1918b, 15.

műveinek fordításaival a magyar irodalomban úttörő munkát végzett.¹⁷ S bár regénye nem hozta el számára a remélt gyors sikert – hanem az ugyanazon évben (1836) megjelent *Abafi* írója részesült benne –, művét mégis nagy érdeklődéssel fogadták, és vannak adataink arról, hogy megjelenésekor Kolozsvárt meglehetősen sokan olvasták,¹⁸ sőt a század végén az egyetemen tanították is „az első magyar társadalmi regény”-ként üdvözölt kétkötetes *Elbujdosottat*.¹⁹ P. Horváth 1836-ban költözött Pestre, *Honderűje* megindulásáig itt több folyóiratban is közölt írásokat. A *Levelek Emiliához*, nővéréhez (gr. Rindsmaul Albertné), a magyar és erdélyi társadalmi élet érdekes rajzát adja, a „felsőbb és műveltebb körök” politikai, irodalmi és művészeti életébe is betekintést nyújt.²⁰

Petrichevich Horváth színházi tárgyú írásai, amelyek színházhoz kapcsolódó viszonyát, elit (egyfajta „megosztott”) színházművészeti koncepcióját, valamint saját színházi-olvasói élménye és külföldi minták nyomán formálódott Shakespeare-képét is elénekbe tárják, sajátosan kapcsolódnak a színikritika helyzetét és Shakespeare helyét vizsgáló korabeli magyar színházi-irodalmi gondolkodáshoz.

Aktuális színészeti kérdések

Petrichevich Horváth Lázárnak a *Rajzolatokban* megjelent *Töredékek a magyar színészetéről* (1837)²¹ című írása minden fontos korabeli színészeti kérdést érint. Erre a színházelméleti írásra a szín-

¹⁷ PETRICHEVICH 1842.

¹⁸ *A' kolozsvári ref. Anyaoskola Könyvtárából olvasás végett ki vett könyvek Névjegyzéke (1835–1839)* szerint *Az elbujdosottat* 8 alkalommal kölcsönözték ki 1836 és 1837 között. Név szerint: Bodor Lajos, Fazakas Ferenc, Albisi László, Gyulai Ferenc, Lugossy József, Thury Gergely kölcsönözte ki a könyvet. (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár MsR. 1634. 137. fólió.)

¹⁹ Ferenczi Zoltán 1881-ben nyert habilitációt a kolozsvári egyetem bölcsészkarán. *Az Elbujdosott* című regényt, amint írja, mindig részletesen ismertette a korszak regényirodalmán belül. FERENCZI 1918b, 4.

²⁰ PETRICHEVICH HORVÁTH 1842–43.

²¹ Megjelent a *Rajzolatok* következő számaiban: 1837. szept. 28. 78. sz. 617–

háztörténet már felfigyelt, ennek Egressy hasonló tárgyú írásaival szembeni primátusát hangsúlyozva. E megállapításon túl azonban nem tárgyalta a tanulmány felvetett kérdéseit.²² Az írás nemcsak színházelméleti vonatkozásainak korai megfogalmazása miatt érdemel figyelmet.

A *Töredékek a magyar színészetről* a színház és színészet feladatáról, a színház művelődési rangjáról, az értékelő normaképzés szükségességéből íródott. Fő tárgya a józan színkritika, amely a színművészet „üdvös előhaladásának” a záloga. E fő kérdés hazai lehetőségeinek a mérlegelése után rendre kitér a játékszín mint a *műveltség tanhelye*, valamint a színész mint a *műveltség tanítója* elképzelésnek és megvalósíthatóságának reális akadályaira, és ezeket meghaladó javaslatokat is tesz.²³ Beszél a publikum és ízlés kérdéseiről, s a színészeti, színházi kérdésekben hivatott (a történeti-jogi rendiség mentén elképzelt) ítélő, döntő szerepvállalásról. Tanulmánya a színházhoz kapcsolódó vizsgálandó tényezőket illetően kettős tagoltságúnak tekinthető. Az első terjedelmesebb része főként a színház szakmai kérdéseit szorosan érintő vonatkozásokat vizsgálja, a második (rövidebb) rész a színházi élet olyan külső vonatkozásait hangsúlyozza, mint az arisztokrácia színházi jelenlétének erkölcsi és szellemi hatása.

Petrichevich Horváth a magyar színészet ügyében az atyai örökségre utalva szólal fel. Minthogy a független és ízlésnevelő színbírálat fontosságát hangsúlyozza, s tisztán látja a kritikusi pályája nehézségét, önmaga kritikusi tevékenységére reflektálva kénytelen pozícióját tisztázni. Érvként atyja színházpártoló szerepét említi. A kritikusként való megszólalás legitimitását a haza javáért való munkálkodás szempontja is erősíti: „Azon öntudat, hogy a’ legjobb

---

620., 1837. okt. 1. 79. sz. 625–627., 1837. okt. 5. 80. sz. 633–635., 1837. okt. 8. 81. sz. 639–640.

²² RAKODCZAY 1911a, I. 443.

²³ Ilyen értelemben nézetrendszere az arisztokrata szórakoztató színház és a liberális nevelő színház eszményével egyaránt rokonítható. A szakirodalom a negyvenes évekre körvonalazódó három színházi szemléletmódról beszél, harmadikként a radikális politizáló színházi szemléletet tartva számon. KERÉNYI 1981, 208.

életpályája biztos érvként szolgálhatott Petrichevich Horváth Lázár véleményének kinyilvánítására.

Arról, hogy hasznos bírálatokat ki írhat, Petrichevich Horváthnak határozott elgondolása van. A felkészültség, kiműveltség mellett „csinos tón”, finom tapintat és nem utolsó sorban gyakorlat is szükséges. A gyakorlat több európai hírneves színházi ember személyes ismeretét és a róluk írott, helyesnek ítélt bírálatok ismeretét jelenti ebben a koncepcióban.

A színészekkel szemben támasztott elvárások legfontosabbikaként a helyes beszédet nevezi meg, amelyhez „helyes gramatika és prosodia” (1), „legszebb kimondás” (2), „fesztelen természetesség és folyamasság” (3) és „helyes szavallás, azaz declamatio” (4) tudása, képessége szükséges. Egyébként a színészeti kérdésekben tájékozott szerzőt igazolja, hogy a majdnem harminc év után végre meginduló Színészeti Tanoda a drámai tanfolyam elméleti tantárgyai közé is beiktatja (egyebek mellett) a nyelvtan, verstan és költészet tananyagát.²⁶ Bár magyar grammatikát Petrichevich Horváth gyermekkorában még nem tanítottak az iskolában, a szerző a színésztől a magyar nyelv szabályainak ismeretét várja el. (Megmaradva a tanhely, tanítás fogalomkörénél, a színpadot metaforikusan „nyelvtanítási cathedra”-nak nevezi). A prosodia (szómérték) be nem tartásával Petrichevich Horváth szerint általában nem lehet a magyar színészeket vádolni, ellenben a színésznők nem tudnak úgy skandalizálni, mint a férfiak, akik többnyire iskolát végzett ifjakkól kerülnek ki. A „szép kimondás” kérdésére térve normatív kiejtést sürget. „Minden színésznek egyformán kell beszélnie. Mert a’ szép, egy és örökös lévén legszebb kimondás is csak egy lehet”.²⁷

A legszebb kiejtésnek az erdélyit tartja, „különösen a’ kolosvári, tordai és enyedi dialectus a’ kimondások’ legszebbike, legcsinosbika” – véli, ennek eldöntését a magyar akadémiától várja.

A különféle tájszólások²⁸ keverésének visszatetsző voltát Shakes-

²⁶ PAULAY 1874, 9.

²⁷ PETRICHEVICH HORVÁTH 1837, 626.

²⁸ Az *Elméleti töredékek*-ben Vörösmarty szintén taglalja a különféle tájszólások („dialectusok”) színműírók és színjátszók általi helyes használatának kérdését. (*Athenaeum* 1837. In: HORVÁTH-TÓTH 1969, 39–43.)

peare-előadások példájával szemléleti: „Nincs rútabb tarkaság, mint az e' tárgyban. Mert sem Lear királyban a' jászt, sem Othellóban a' hienczet nem keresi a' művelt hallgatóság”.²⁹ Véleménye szerint a harmadik, beszédmódot érintő elvárást tekintve sem állnak a színészek és színésznők egy szinten. A színésznők általában hibásan beszélnek – állapítja meg. „Egy bizonyos éneklés, nem tudom miféle cantalas egy neme” lett divattá körükben; „ők nem beszélnek, hanem danolnak, nem ejtik a' szót természetes fesztelenséggel, hanem erőtetett affectatióval”, amelyet csakis a színpadi beszédkor alkalmaznak, a civil életben úgy beszélnek ők is, mint „nőink műveltebbjei”. Az éneklő modor a fiatalabb generáció soraiban általános, véleménye szerint sem Kántornéra, sem Dérynére, sőt Székelynére sem volt jellemző. E „hamis iskola” megteremtőjének a bájos Lendvayné tartja, akinek némely dicséretes vonásai a „szavalásbani tetemes” hibái ellenére a magyar közönség kedvencévé, bálványává s követendő példányává avatták.³⁰ Ilyen szempontból a színészi játéktílust érintő szemlélete a régi iskola fenntartásának szorgalmazói körébe sorolható, hiszen pontosan azzal a romantikus előadásmóddal száll szembe, amelyet Vörösmarty is igyekezett propagálni, s amely a mai köznyelvi normáktól eltérően a nyelv természetes zeneiségének, időmértékes jellegének maradéktalan kihasználását vélte követendőnek, s az új iskola üdvöskéjét egyértelműen Lendvaynében látta.³¹

Egy színészeti katekizmus szükségességét fogalmazza meg, amelynek megírására az akadémia adna megbízást „hogy néhány mügondal irott kötetekből álló magyar munkában mindazt czélszerüleg öszvesíteni igyekezzék, mi csak jeles a' színi művészetről angol, francia és német munkákban újabb időkbén”.³² Egy átmeneti javaslata is van, amely a színészeti kézikönyv megszületéséig segíthetné a színészek elméleti felkészülését. Javaslata a szigorú kritikák tanulmányozására vonatkozik a színészek részéről, segítségül honi hírlapírókat és szerkesztőket szólít fel, hogy legalább a jelesebb színész-

²⁹ PETRICHEVICH HORVÁTH 1837, 626.

³⁰ PETRICHEVICH HORVÁTH 1837, 634.

³¹ KERÉNYI 1981, 311–320.

³² PETRICHEVICH HORVÁTH 1837, 634.

nőket hírlapjaik egy példányával ajándékozzák meg.³³ A színészet jelenlegi állapotának mentségéül szólhat a pesti magyar színházon kívül rekedt vándorszínészek áldatlan helyzete, hasonló fontosságú akadályként említi a színészeti könyvek és a formális színészt képző intézet, Conservatorium hiányát.

Egy másik, fejlődést elősegítő módszerül a külföldi tanulmányút kínálkozik, amelyre elegendő bérezés hiányában általában nem vállalkozhatnak a hazai színészek. (Egressy Gábor bécsi utazásának hasznosságát, a *Honművészen* közölt úti levelek tanulságos példáját említi; maga Petrichevich Horváth később is teret enged az általa szerkesztett *Honderüben* Egressy színészeti tárgyú cikkeinek.) A pesti német színpad néhány helybeli jeles színésze s a gyakorta megforduló idegen vendégszínészek is jó mintául szolgálhatnak azoknak a magyar színészeknek, akik ezt hajlandóak felismerni. Gátat jelent a „színi precízióval” adandó darabokra nézve a kevés számú színi személyzet, a kevés próba, a sok bemutató. Petrichevich Horváth a „harmonias egybevágás,” valamint a színi precízió elvárásait, a színpadi összjátékot tartja nagyon fontosnak. De a fennebb említett akadályok belátása, a reális helyzetfelmérés a megoldást a jövőbe helyezi, amikor majd megfelelő bérezés is jut a színészeknek.

A megértés birtokosai és a színikritika feladata

Petrichevich Horváth Lázár utolsó megjegyzései a főrangú hölgyeknek és a hon nagyjainak színházzal szembeni részvétlenségére vo-

³³ Ezt a javaslatot egy lábjegyzetben részletesen is kifejti. A szövegrészletet a színészek korabeli lehetőségeit illető helyzetfelismerése szempontjából fontosnak tartjuk: „(...) nem lehetvén pedig megkivánni tőlük, hogy élelmükre alig jutó fizetésükből hírlapokat tartsanak, ezennel bizalomtellejesen felszólítom a’ honi hírlapok’ érdemes szerkesztőit, szíveskedjenek színésznéink jelesbjeinek (legalább) hírlapuk egy példányával: színész, ki olvas, felelhet meg hívatásának. – ’S ki ne akarna elősegítője lenni e’ szép ügynek”. PETRICHEVICH HORVÁTH 1837, 634.

natkoznak.³⁴ „Író kinek műveit durva kezek forgatják, festő, szobrász, kiknek ecsetét, vésőjét, *kontár szemek bírálgtják*, színész, kit hallgatósága nem ért, bizony szerencsétlen szépségek, és egyaránt szánandók”.³⁵ (Kiemelés – B. K. Á.) Az író-szobrász-színész alkotásának méltányolása értő közönséget feltételez, ennek lehetőségét egyedül a színházból elmaradt arisztokratákban látja. Megértés és megfelelő értékelés birtokosai Petrichevich Horváth szerint egyértelműen a szellem és a származás arisztokratái. Ez a színházfogalmi keret egy olyan rendszert mutat, amely nyilvános szféráját érintően a közönségre hagyatkozik, s olyan színházi közönséggel számol, amelyben kiemelt szerepe van a hagyományos elitnek. A közönség más csoportjaira e szövegrészlet csak jelzésszerűen utal, amennyiben valamiféle dichotomikus szerkezetet feltételez, értő (főrangúak) és nem értő (a „durva kezek” szintagma mögött felsejlő személyek) közönségrétegekkel számol. A magyar színházat is látogató magyar arisztokráciának követeli a művészi érték felismerésének, meglátásának jogát és képességét.

A főrangúak színházba járási szokásainak változását jelzi az idegen ajkú Széchenyi grófné, akinek magyar színházba járása jó példának számít. „Remélnünk kell hát hogy midőn ily lelkes, ily bájos képek mosolyognak le páholyainkból, lesznek elegen, kik azon mosolyokat hátalelve és magasult érzések között lesznek képesek felfogni. Mágnesül szolgáló az azok a ’felsőbb körökbüli lelkesebbek’ odavonzására egyfelől, míg túlfelől hatalmas ingerül színészeinknek művészetbeni előhaladására”.³⁶ Ez a szemlélet a színész megbecsülését az arisztokrata, művelt színházlátogatók által látja

³⁴ „Volt idő – sajnosan emlékszem vissza – midőn főbb rendű nőink, ha politikai nézetektől vezérlett férjeik’ unszolásai miatt, mint hirlélé minap a’ Hírnök (propter bonum pacis) fennhéjázó nevökre is iratták a’ nemzeti páholyokat, és lepcsés szobalányaikat küldözgették, míg magok fehér-tollas firenzei kalapok alatt mosolygó szemekkel méregeték az idegen ajku színi hősnek néha csalékony idomait, tapsra emelve olykor bibortakarta szép karjaikat színészek, színésznéknek, kik elbeczétetésük rovására néha inkább kontárkodtanak, mint szekérszini vándor hőseinknek akármellyike”. PETRICHEVICH HORVÁTH 1837, 640.

³⁵ PETRICHEVICH HORVÁTH 1837, 640.

³⁶ PETRICHEVICH HORVÁTH 1837, 640.

biztosítottak. S hogy mennyire erős volt meggyőződése az arisztokrácia szerepét illetően a magyar művelődésben, azt fél évtized múlva *Honderüje* is jelzi, amely hangsúlyozottan az arisztokrácia magyarosítása céljából született, különös tekintettel a magas rangú hölgyek magyar nyelvű olvasáskultúrájának elősegítésére.

A *Töredékek a magyar színészetéről* című írás a színikritika és színikritikus lehetséges definícióját is igyekszik körülhatárolni és olyan szelekciós kritériumokkal dolgozik, amelyek elsősorban a szakmai tájékozottság és felkészültség tengelye mentén határozzák meg a megszólaló arra hivatottságát. A gyakorlati tájékozottság csakis komoly anyagi bázissal rendelkező személy birtokában lehet, hiszen európai jeles színházi szakértők és színészek ismeretét feltételezi. Mindez a főúri rendet kiváltságos csoportként gondolja el. Hogy a korszak hírlapjainak színészeti ügyeket vizsgáló diskurzusában mennyire egyedülálló hangot jelentett ez a szemlélet, annak igazolására két, a színházi közéletben kiemelkedően fontos személy véleményére utalhatunk: egyrészt Bajza József más irányú nézetére, akinek szintén határozott véleménye volt a színikritika feladatáról, másrészt Egressy Gábor színész Bajzával polemizáló véleményét említhetjük a színikritikus hivatásáról és felkészültségéről.

Bajza *Dramaturgiai és logikai leckéket* adott a színikritikusoknak,³⁷ mintegy elméleti oldalról erősítve meg a magyar színházművészet romantikus stílus- és nemzedékváltását, talán az elsők egyikeként hangsúlyozva a színházi előadás öntörvényű, komplex művészet voltát. Ugyanakkor igyekezett elhatárolni a maga kritikusi pozícióját a „csak hazafiúságból kíméletes” színikritika-írástól, amelyet megalkuvásnak tekintett.³⁸ De ugyanennyire erős állásfoglalása volt az írói-művészi-tudósi republikáról is, amelyre a *Conversation-Lexikon* ügyében kifejtett véleményében talált megfelelő alkalmat, kiemelve, hogy a származás és vagyon helyett csak a tehetség és a teljesítmény adhat rangot és tekintélyt.

Egressy Gábor sem kapcsolta össze a kritikus definícióját a születés és származás teremtette kiváltsággal. De kiemelte a teremtő lélek és a „genius ihlését”, amely a kritikust valódi kritikussá teheti,

³⁷ BAJZA 2004, [1836]

³⁸ BAJZA 2004, [1842] 210.

hiszen ez a hivatás nem építkezhet pusztán stúdiumra, mert tehetőséget, forma- és harmónia-érzékenységet, esztétikai és filozófiai műveltség mellett önálló gondolkodást és szilárd nemes jellemet kíván meg a színikritikusként fellépő, arra hivatott személytől.³⁹ A színikritika hírlapi szerepvitelétől pedig a színészet tiszta művészeti irányban tartása és a műtudomány gyarapítása mellett tanító-nevelő funkciót is elvár, ami által a közönség műértelme és ízlése is fejlődik.⁴⁰

S bár ha szemléletüket a társadalmi rang szerinti határvonal megkülönböztetése, illetőleg túlhaladása el is választotta, mindhárman – Bajza, Egressy és Petrichevich Horváth – a színészet autonóm művészetként való elismertetéséért szálltak síkra. A hírlapszerkesztő Petrichevich Horváth Lázár a negyvenes években a *Honderű* hasábjain igyekszik azon álhazafisággal, téveszmével szembeszállni, amely a magyar színház vakbuzgó pártolását a „legszorosabb synonymonak” tartja a hazaszeretettel, és a színészet önállóságát a hazafiságnak rendeli alá. Minthogy a negyvenes évek második felében már nem látja veszélyeztetettnak a nemzetiséget és a nyelvet, kívánatosnak tartja, hogy immár ne csupán hazafiságból látogassák az emberek a színházat, és a hazafiság nevében ne tolerálják a magas művészi igényeket nem kielégítő produkciókat.⁴¹

³⁹ EGRESSY 1980, [1842] 53.

⁴⁰ KERÉNYI 1980, 71.

⁴¹ „Míg nyelvünket nyomták, nemzetiségünket lemákonyozták, míg magyarságunk’ tősgyökének intézék az irtót: igen is hazafiság volt pártolni az ügyet, és pártolni még akkor is, midőn tetemesb áldozatunkért sem művészi élv, sem valami kielégítő nem leheté bérünk: de nincs veszélybe többé sem nyelv, sem nemzetség, *művészi élvekre pedig igényeink születetek és jogaink*. Félre az álhazafisággal, kereszteljük saját nevében a gyermeket s mondjuk ki egyenesen, hogy mostani emancipált színi viszonyaink között is még tovább illy balítélet alatt tengeni botorság... lágyvelejűség. Nem történik ez sem angol, sem frank, sem olasz, sem német országokban, sehol sem mennek az emberek hazafiságból színházakba, hanem igen műélvezet vagy mulatság kedvéért” – írja folyóiratában. (Kiemelés – B. K. Á.) PETRICHEVICH HORVÁTH 1846, 483.

A Shakespeare-előadástól a szakszerű színikritikáig

A rendszeresedő magyar színészet- és repertoár-kritika nyomán egyre nagyobb teret nyerő drámaelméleti és gyakorlati kérdéseket firtató hírlapi állásfoglalások az irodalmi és színi hatás elsőbbségének és fontosságának problémáját, a műsor gerincét adó darabok milyenségének, valamint a Shakespeare-előadások műsorrendbeli helyének a problémáit egyaránt felvetették és vita tárgyává tették. Az elhíresülő (1840-es évekbeli) Bajza–Henszlmann vita⁴² ugyanezen problémák mentén a P. Horváth által is említett hiányokra reflektál, és ezeket a kérdéseket fedi fel újra, a korábinál erőteljesebben fordítva az irodalmi közélet figyelmét a színészeti kérdések felé.

Mielőtt Petrichevich Horváth Lázár Shakespeare-tanulmányáról mint a színpadi- és olvasói-Shakespeare-recepció egymásrahatásának figyelemreméltó jelenségéről szólnánk, érdemes a Bajza József és Henszlmann Imre között folytatott évekig elhúzódó polémia⁴³ egyik epizódját és színpadi kihatású vonatkozásait közelebbről is megvizsgálnunk.

A negyvenes évek ízlést és közvéleményt formáló Shakespeare-fordításai körül dúló viták a Nemzeti Színház *Othello*-bemutatója alkalmával kerültek reflektorfénybe. A Vajda Péter angolból fordított szövegváltozata szerint játszott első előadás (1842. november 10.) nagy port kavart. Bajza József, az *Athenaeum* szerkesztője a fordítás durva és szeméremsertő-, az eredetit híven követő nyelvezetét kifogásolta, csupán Lendvay (*Othello*) és Fánccs játékát (*Jago*) emelte ki, de ezt is fenntartásokkal, mert ők sem hatoltak a „szereplők mélyébe”, ezt viszont megbocsáthatónak tartotta, „mivel Shakespeare sok tanulást igényel”. Noha Bajza finoman fogalmaz, és azt írja, hogy az előadás „rossz benyomást hagyott maga után”, az előadás utolsó jeleneteit megörökítő kifogása alapján vélhetően inkább ré-

⁴² L. Bajza *Athenaeumbeli* cikkét: BAJZA 2004, [1842] 206–233., 410–414.

⁴³ Szalai Anna szerint a színi hatás vitájának érdemi része az 1838–1843 közötti időszakra tehető. 1847-ben a *Magyar Szépirodalmi Szemle* és az *Életképek* hasábjain folytatódott, ez utóbbi epizód a vita elsőkélyesedését mutatja. SZALAI 1981. A vita értékeléséről I. KERÉNYI 1981, 376–377., KERÉNYI 2004., KOROMPAY H. 1986., SZÉLES 1992. 49–63.

misztó lehetett: „Nem hallgathatom el a többek között a megfojtási jelenést. Istenért! ne hurczolja többé Othello Desdemónát és ne fojtsa párnákkal agyon szemünk előtt mert ez hajborzasztó. E jelenés köziszonyatot gerjeszte. A megfojtás az ágykárpitok mögött mehet végbe, de ne szemünk előtt”.⁴⁴

A *Regelő Pesti Divatlap* sem volt elégedett az előadással: „A' műbarát vérvő szívvel tapasztalá – írja a szerkesztő Vahot Imre –, hogy Shakespeare *Othello*ja, melly Európa' jobb szinpadain, rendkívül hatással adatik, – nálunk a' mű' óriási nagyságához képest olly parányi, kis tetszésben részesült.”⁴⁵

Kiemeli bírálóiban, hogy mind a mű, mind az előadás hatását „fölte gyengíté némelly érzéki szerelemre mutató igen természetes, s a fordító és a színészek által tulságosan kiemelt, s közönségünk előtt a szinpadról egészen szokatlan kifejezés. A közönség nagyobb része egyes kifejezésekben annyira megbotránkozott, hogy e miatt még a leghatásosabb jeleneteket is kellően méltányolni elmulasztotta (...) fel kell hagyni a további kísérlettel, módosítani, szépíteni, simítani kell a rútnak, durvának tetsző mondatokat, – különben Othello szinpadunkoni fennmaradhatása, sőt nálunk Shakespeare' jó neve is veszélyeztetve lesz”.⁴⁶ Vahot úgy gondolja, hogy ha a botránkozást szülő kifejezések kimaradnának, és részben módosítva kerülnének színre, akkor valódi nagy hatása lehetne az előadásnak.

Már ez a pár sor is bizonyítja, hogy Shakespeare „jó neve” a közvélemény által elfogadott tény volt, azonban a nagyközönség nem ismerte Shakespeare műveit, illetve azok szövegeit nem tanulmányozta behatóan. Ekkor is csak kevesen olvasták eredetiben Shakespeare drámáit. Az *Othello* nyomtatásban 1864-ig, Szász Károly fordításának megjelenéséig, nem is volt magyarul olvasható. A színházba járók nagy része hallomásból ismerte már a drámaíró nevét, de e tudás mögött nem állt konkrét szövegismeret. Tény, hogy a Kotzebue-n nevelkedett színházi közönséget Shakespeare drámái befogadói nehézségekkel állították szembe. Nem is említve azon körülményeket,

⁴⁴ BAJZA 1900, V. köt. 297.

⁴⁵ VAHOT 1842, 1067.

⁴⁶ VAHOT 1842, 1067.

amelyek szintén nehezítették színpadi megértését. Az előadás élvezhetőségét gyakorta nemcsak a szövegismeret hiánya vagy a ripackodás, hanem a színész által erősen félreértelmezett alakítások is megnehezítették.

Henszlmann Imre cikke az éretlen közönséget helyezi gondolatmenetének középpontjába. Úgy véli, hogy a darabot a rendezőség kénytelen lesz félretenni mindaddig, amíg a közönség megérik befogadására: „(...) jeleneteket, mikben a darab kezdetén valóban nemes szerecsen óriási indulatában minden emberiségéből kivetkőzik, s mikben a természet parancsoló törvényei szerint nem lehet nem kivetkőznie. S ezen legtermészetesebb düh által kicsikart szavakat talán azért neveti a közönség megbotránkozó része, hogy ily demonstrációk által azon orrfintorgatókat meg fogja hazudtolni, kik nálunk még mindig a betyárság után szaglálódnak. (...) Oda jutánk tehát, hogy többé a természetet a' saját nagyságában, 's lepel, máz és a divatöltöny nélkül nem tűrhetjük és a fordítónak egyes helytelenül választott kifejezései miatt, az egész lényegét mellőzzük s tulajdon nyomorúságunk öntudatában a többnyire balul felfogott morál spányol fala mögé menekedni s elrejtezni, kötelességünknek tartjuk”.⁴⁷ Majd az *Athenaeumot* vádolja, hogy elmulasztotta a közönséget Shakespeare-re nevelni.

Bajza a Nemzeti Színház igazgatójaként sem kívánja válasz nélkül hagyni a lapját ért vádat. A *Shakespeare, francia színművek s az Athenaeum. Válaszul Henszlmann I. úrnak* című tanulmányában fejti ki véleményét.⁴⁸ Henszlmann a természetesség nevében a hűséget követeli meg. Nem eszményített figurákat, hanem a „balul fölfogott morál”, az „álszemérem képviselői” helyett értő közönséget szeretne látni, s közönségnevelő Shakespeare-tanulmányok megjelenését szorgalmazza. A megbotránkoztató, és az érzékenységeket sértő szavak és jelenetek elhagyása azonban korabeli átlag-befogadói elvárásokat jelez. Bajza Henszlmannak írt választanulmánya a túlságos természetesség⁴⁹ ellen kel ki. Hogy *Othello* nem tetszett

⁴⁷ *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. nov. 20. 93. sz. 1068.

⁴⁸ *Athenaeum*, 1842. II. 74–76. sz., BAJZA 1900, V. köt. 157–180., valamint BAJZA 1909. E kérdéskörben l. még SZÜCSI 1911.

⁴⁹ Vö. Bajza Józsefnek a *Magyar Játékszíni krónikában* lejegyzett elveit

a magyar közönségnek, nem éri váratlanul. Három okot sorol fel, amelyek megmagyarázzák az előadás sikertelenségét. Az első ok az, hogy Shakespeare nem magyar szerző és az emberiség is korosabb kétszáz évvel, így nem várható el, hogy Shakespeare minden szava a magyar közönség kedvére legyen. A második okot abban látja, hogy Shakespeare egyike a legnagyobb költőknek „kivált, mint psycholog bámulatos, és mint jellemfestő nagy” és megértéséhez gondolkodó néző szükségeltetik. A harmadik okot a megfelelő Shakespeare-színészek hiányában látja; kevés az olyan magyar színész, aki Shakespeare mélységeibe hatolva azt teljesen vissza is tudná „tükröztetni”. Másrészt Shakespeare szerepeinek felfogásához sok idő és tanulás szükséges, amit a jelenlegi műsorrend sem tesz lehetővé.

A következő évben, 1843. január 2-án, eleget téve a közóhajnak, Vajda Péter módosított fordításában kerül színre az *Othello*. A közönség érdeklődése megcsappan, az *Athenaeum* hallgat, és a *Regelő* egy olyan előadásról számol be, amelyben Othello oly illendően beszélt, mint „a párizsi szalonok akármelyik nyalka hőse”.⁵⁰

Ez az év *Othello*-év volt, a művet nyolcszor játszották, két angol, két angol-magyar és négy magyar nyelvű előadás ment a Nemzeti Színházban. Az ötvenes években id. Lendvay Ira Aldridge-ot másoló játéka után Egressy Gábor Othello-alakítását a sajtó általában elutasította, úgy látták, hogy nemes méltóság helyett inkább a dac és kevélység megtestesítője volt.⁵¹ A Vajda-féle javított *Othello*-fordítást 1859-ben egy időre félretették. Tomori Anasztáz baráti körében Szász Károly már 1858-ban elvállalta lefordítását, s a következő évre el is készült vele. Lukács Móric és Salamon Ferenc bírálata után a javított változatot a Kisfaludy Társaság 1864-es Shakespeare-ki-

---

és a színművészekkel szemben támasztott elvárásrendszerét. Művészetképzete, amely „az élet dísztelenségeit, mindennapiságát” hivatott megneemesíteni nyilvánvalóan összeütközésben állt a darabbeli főszereplővel és a látott játékkal. (Az idézett hely az 1842. febr. 23. *Lázár a pásztor* című előadás kapcsán kifejtett véleményéből való. BAJZA 1900, V. köt. 260.)

⁵⁰ BAYER 1909, I. 384–385.

⁵¹ BAYER 1909, I. 397–400.

adásának első kötetében publikálják. Erre a fordításra, illetve ennek egyik változatára – mint számos *Othello*-előadás alapszövegére – a későbbiekben bővebben kitérünk.

Az *Athenaeum* és a *Regélő* polémiaját életre hívó *Othello*-premier a reformkori Shakespeare-előadások néhány jellemző motívumára mutat rá: az irodalmi-színházi ízlés körüli felfogások eltéréseire, a színészi alakítások hiányosságaira és általában a magyar színházi intézmény Shakespeare-re való felkészületlenségére, a műveletlen közönségre és a színi kritika hiányaira. A Bajza-Henszlmann polémia viszont nemcsak a színi hatás elsődlegességének kérdését (melyre a francia romantikus drámák kínáltak jó példát) vetette fel a drámai jellemek elsődlegességének kérdésével szemben (Henszlmann Shakespeare-jellemértelmezéseit hozhatjuk példaképpen). A vita fontosabb hozadéka a színikritika önvizsgálatra indítása volt: a Nemzeti Színház állandosítása következtében rendszeresedő színibírálat művelői az elmélyült dramaturgiai tájékozottság, szakszerű álláspont kialakítása és megfelelő műfaji követelményrendszer felállításának szükségességét kényszerültek belátni. A színi hatás vitája, amely Shakespeare előadhatóságának mikéntjére is rákérdezett, a színikritika szakszerű művelése felé vezetett.

Magyar Játékszíni Krónikájának utolsó darabjában, mintegy a vita végszavaként Bajza így összegez: „...szerencsénk lehet jelenleni olvasóinknak, miképen lapunk még megérte azon időpontot, mikor a magyar színházban a magyar szellem kezd túlnyomó lenni, megérte azt, miért sokat küzdött, miért sok rövidlátó rágalmainak, kissebbitéseinek kitéve, egyfelől vak entusiasták, másfelől fonák bölcselkedők ostromait kellene kiállania. (...) A vitázó felek lassanként elnémultanak (...) de ne higgye valaki, hogy ama surlódások sikertelenül tűntek legyen el. A jó mag, ha viharok közt szóródott is ki, nem vész el; felsarjad az és meghozza gyümölcseit. Az igaz szó, mely tiszta forrásból vette származását, nem hangzik eredmény nélkül. Beszéd a közvélemény előkészítője, s mint szélvész a levegőét, úgy a tartalmas szóharc sietteti a fogalmak tisztulását”.⁵² (Kiemelés – B. K. Á.) A felületes és semmitmondó, legfeljebb csak hírértékű színikritikák átalakulóban lévő nyelvére is utal

⁵² BAJZA 1900, V. köt. 335–336.

a végkövetkeztetés, a vita a kritika fogalmi- és érvrendszerének tisztulását-gazdagítását hozta.

Petrichevich Horváth Lázár és Shakespeare

Petrichevich Horváth Lázár a korszakban Shakespeare-t eredetiben olvasó és ismerő kevesekhez és azon szerencsések közé tartozott, akiket gyermekkorukban kolozsvári Shakespeare-előadásokon érintett meg a brit drámaíró szelleme, akik az erős élmény hatására mintegy örökre eljegyezve érezték magukat a shakespeare-i világgal. Petrichevich Horváth stúdiumai tárgyává tette Shakespeare műveit, hogy még mélyebben hatolhasson be a brit drámaíró világába, amit közkinccsé is kívánt tenni. Bár maga egyetlen darabját sem fordította le teljesen, több Shakespeare-dráma részletet prózai formában ültetett át magyarra. Ezek meg is jelennek az *Athenaeumban* közölt Shakespeare-tanulmányában és az *Elbujdosott* című regényében.⁵³

Az *Athenaeumban* megjelent *Shakespeare és drámái*⁵⁴ című írása több szempontból is felkeltheti érdeklődésünket. Ez a szöveg Chateaubriand esszéjének részleges fordítása, de a bevezető egy részében személyes Shakespeare-élményéről számol be, amely sajátosan illeszkedik a külföldi szaktekintély nézeteit közvetítő részhez. Az írás nemcsak azért izgalmas, mivel egyszerre irodalom-, színház- és kultusztörténeti érdekelttségű. Egyrészt azért figyelemreméltó, mert a recepció olyan érdekes kérdéseit és problémáit veti fel, mint az egymás után következő nemzedékek Shakespeare-örökségének és Shakespeare-képének változása, másrészt azért, mert a fordítás kérdéseit a szöveg úgy tárgyalja, hogy maga is egy fordítás, hiszen Petrichevich Horváth a francia Chateaubriand nézeteit ülteti át magyarra. (Külön érdekessége a szöveg utóéletének, hogy Bayer József monográfiájában erősen lebecsüli ezt az írást, és az sem mellékes, hogy véleményét azért is tart/hat/ja fenn ilyen határozottan, mert elkerüli a figyelmét, hogy ez a szöveg nagyobb részben fordítás – Chateaubriand neve fel sem bukkan nála –, Petrichevich Horváthot nevezi meg

⁵³ PETRICHEVICH HORVÁTH 1838. és PETRICHEVICH HORVÁTH 1836.

⁵⁴ PETRICHEVICH HORVÁTH 1838.

a *Shakespeare és drámái szerzőjeként*.⁵⁵ A tanulmányról ilyen módon formált véleménye az „önállósággal kérkedés” mulatságos adaléka lesz, és furcsa franciáskodásnak ítéelhető, amiatt, hogy nem figyel fel arra a fontos tényezőre, amelyre Petrichevich Horváth nemegyszer reflektál, ti. hogy Chateaubriand-t fordít, az ő véleményét közvetíti, ami egyúttal azonban nem áll távol a fordító véleményétől sem.⁵⁶)

A fordítás és motivációi

A szöveget megelőző bevezető szándéka szerint Shakespeare érdekfeszítő drámavilágát kívánja bemutatni, az *Athenaeum* művelt olvasóinak érdeklődését kívánja felkelteni, azok néhány percét óhajtja kellemesebbé tenni. „Shakespeare’ minden munkáival eléggé ismeretes, annak műremekeit által meg által olvasám. Mindig találok ugyan bennök új meg új szépségek, kincsek, és szellem-gyönyörökre, ámde soha úgy le nem teszem a’ tömött kötetet kezemből, hogy lelkemet forró, feszítő vágy el ne fogná, mind azt, mit már találtam, embertársaimmal is úgy melegen és hiven közölni. Illy érzések között akada kezembe a lelkes Chateaubriandnak⁵⁷ legújabb munkája

⁵⁵ BAYER 1909, I. 37.

⁵⁶ Talán az sem véletlen, hogy hasonló jelenség ismétlődik meg jó két évtized múlva a Jancsó Lajos fordította Emerson *Shakespeare* című írásával, ami az Arany János *Szépirodalmi Figyelőjében* jelent meg: JANCSÓ 1862. A recepció a volt nagyenyedi kollégista, kolozsvári Református Főtanoda igazgatónak, Jancsó Lajosnak és nem Emersonnak tulajdonítja ezt a szöveget: SZINYEI 1897, 345.; VOINOVICH 1938, 43. Vö. TÖRÖK 2005. Ezekben az esetekben nem a szerzői jog bitorlásáról, kijátszásáról van szó, hisz nem a fordítók ködösítenek, hanem a szöveg tulajdonképpeni szerzőjét mellőzik. Részben szerkesztői oka is lehet ennek, mivel nincs külön feltüntetve a címben, csak a szövegbe van belefoglalva, hogy ezek az írások fordítások; másrészt a recepció egyszerűsít akkor, amikor az átvételekkel nem számolva a fordítót tünteti fel a mű szerzőjeként.

⁵⁷ Érdekes adaléka Petrichevich Horváth Lázár élettörténetének, hogy 1845-ben személyesen is megismerkedik Chateaubriand-nal Párizsban, akit el is kápráztat azzal, hogy szabadon idéz munkáiból, Chateaubriand

[*Essai sur la littérature anglaise et considerations sur le Genie des hommes, des temps et des Revolutions*. I–II. köt. Paris, 1836.], és íme! Abban mind azt, mit lelkembe hordozék, oly szépen, oly bájtelenen, oly meglepő nyelven kimondva lelélem, mint azt csak egy Chateaubriandtól, »Atala-René« 's »A' keresztény tan' szellemének« írójától várhatám. Kiszedve tehát 's egy egészsze összesítve e' munkának Shakespeare-t illető részleteit, ha azokkal az Athenaeum' műveltebb olvasóinak néhány perceit tán kellemesen kitölteném is, oly távol legyen ez érdemet csekély tollaimnak tulajdonítani, hogy még legtávolibb sugárokat is, miket e' fényforrásból kölcsönöztem, ama' szellemdús politikai martyrnak írói fényköréhez visszaágaztatni akarom" – írja.⁵⁸ Shakespeare megismertetésére irányuló szándékát később meg is indokolja: „Igazán, alig tudom magam tartóztatni a' lelkes Chateaubriand' ezen egész munkájának magyarosításától, s ha ezt teszem, bizony annak oka nem lelkemből forr, hanem inkább azon nézetből, mintha nem tartanám sem elég jártasnak még angol literatúrában nagy közönségünket, sem a' kivitelben segédemnek sajtóink keskeny hatáskörét”.⁵⁹

A Chateaubriand-írás lefordításának egy másik motivációja az elfogulatlan ítélet érvényesítése volt, amint ezt a Jules Janin értekezésének nyomán született *Victor Hugo mint költő és drámaíró* című tanulmánya elején említi: „A britt óriást kívántam az olvasók elébe állítani, miként ő az el nem fogult szemek előtt áll, vakító fényei, 's homályító szennyfoltjaival egyetemben”.⁶⁰ Az, ahogyan Petrichevich Horváth az angol irodalomhoz való vonzódásának narratív genealógiáját megalkotja – amelynek során a költő tiszteletétől jut el a konkrét szövegismeretig – a Shakespeare-kultuszba való beavatásának történeteként is értelmezhető.⁶¹

A Shakespeare-rel való találkozás első élményét hét éves korára teszi (ez 1814-re tehető), s egyben utal a korai kolozsvári Shakes-

---

pedig arcképével ajándékozta meg a magyar „szellemdús utazót”. KOMÁROMY 1854, 19.

⁵⁸ PETRICHEVICH HORVÁTH 1838, 20.

⁵⁹ PETRICHEVICH HORVÁTH 1838, 181.

⁶⁰ PETRICHEVICH HORVÁTH 1839.

⁶¹ DÁVIDHÁZI 1989, 107–110.

peare-ismeret és játéktílus néhány vonatkozására is: „Emlékezem, alig hét éves koromban, minő élénk figyelemmel teltem el, midőn egy vagy más alkalomkor Shakespeare’ nevét hallám emlegettetni atyám’ vendégszerető asztalának lelkes sava [!] közt. Mi nála, mint az erdélyi színészet’ akkori igazgatójánál, és voltaképpen legfőbb istájpjánál, nem volt igen ritka hallomány. Emlékezem, hogy (bár belső, de gyermekes tisztelettel hallám ama’ nagy ember’ nevét addig is, míg azt sem tudám jóformán, hogy miféle állat) egyszer megkérdezvén atyámat, ki lenne Shakespeare? Tőle ezen rövid feleletet nyertem: »*Ama’ híres britt költő, ki Romeo és Juliát, s Hamletet irta*« Soha nem felejttem e’ feleletet, melly habár más körülményekben épen olly nem kimerítő lett volna (...) de mégis eléggé nyugtató is vala olly gyermekre nézve, kit bálványainak két legimádottabbja Székelyné és Czelesztin ríkatának meg legtöbbször, mint ama’ kedvelt drámák’ hőseinek mindenektől bámult személyesítői. Emlékezem tisztán, mint haragudtam Lőrincz barátira, miért késett Romeóval összejönni az álomital’ catsartróphája után; ma is jut eszembe, mint szerettem Hamletben a’ kisértetet, mi has-szónoki hangon mondá székely [!] »*én vagyok atyád’ lelke!*«... Minő kisértetileg, gyermekijesztőleg ismétlé a’ háromszoros »*ne – j – esküdj!*« szavakból álló atyai intését; mint örvendtettem; midőn a’ színpalakat rázó, és ittas verbungoshoz, nem pedig királyhoz, hasonló, Németi’ csalfa képéről lehúzatott az álarcz stb.»⁶² (Kiemelés az eredeti szövegből.)

Amennyiben az élénk emlékezetben megbízunk és nincs okunk kételkedni (apja színházigazgatói szerepvállalása is ekkorra esett) a *Hamlet*, valamint a *Romeo és Júlia* darabok feltehetően 1813-ban és 1814-ben is műsoron voltak, s így ezen információink ekkori hiányos repertórium-adatainkat is bővítik.⁶³

Mint hogy Petrichevich Horváth Lázár *Shakespeare és drámái* cím alatt megjelenő írásának fordítás-részét már előttünk összevetettük a Chateaubriand forrásszöveggel, az eltérésekre és kihagyásokra is rámutatva,⁶⁴ ezt a kérdéskört nem érintjük. Sokkal izgalmasabbnak mutatkozik annak a problémakomplexumnak a vizsgálata, amely egy-

⁶² PETRICHEVICH HORVÁTH 1838, 19.

⁶³ VÖ. ENYEDI 1972, 163.

⁶⁴ FERENCZI 1918a, 261–269.

részt a felkínált Shakespeare-képet érinti, másrészt a Petrichevich Horváth-féle – elvileg Shakespeare megértéséhez útmutatóul szolgáló – szöveg által implicite felvetett kulturális adaptáció kérdését illeti.

Shakespeare-kép

– chateaubriand-i – Petrichevich Horváth-i változatban

Chateaubriand Shakespeare-képe Petrichevich Horváth olvasatán keresztül jutott el az *Athenauem* olvasóihoz. Petrichevich Horváth Lázár magáévá tette ezt a képet: a francia szerző írásában, amint megvallja „abban mind azt, mit lelkemben hordozék (...) kimondva lelélem”. Míg más esetben fontosnak tartja egy adott nemzethez tartozó szerző művét ugyanazon nemzetiségű bíráló révén népszerűsíteni (a francia Victor Hugoról leginkább a francia Jules Janin hivatott objektíven ítélni⁶⁵), a Shakespeare drámavilágáról szóló nézetét egy francia szerző szócsöveként tárja a magyar olvasók elé. Az idegen nyelvű mű megértésének nehézségeiről szólva Chateaubriand önkritikusan maga is kételyeit fogalmazza meg egy idegen nyelvű művet illető elfogulatlan kritika lehetőségéről.⁶⁶

Petrichevich Horváth Lázár elégtelennek tartja a hírlapok által kifejtett erőfeszítések hatékonyságát, amely az angol irodalomban járatlan és Shakespeare világát nem ismerő közönség felvilágosítását szolgálhatja. A Chateaubriand-fordítással hiánypótlásra vállalkozik, hiszen a *Shakespeare és drámái* a tájékozatlan közönséget segíti a műértésben azzal, hogy a külföldi szerző műveiben rejlő, a magyar közönség számára új világszemléletet közvetíti, és nemcsak e drámák szerkezeti sajátosságaival ismertet meg, hanem színrevitelük körülményeivel, történeti háttérükkel is. Mindezt oly módon teszi, hogy a független ítéletűnek tartott francia szerző felemás véleményét

⁶⁵ Figyelmet érdemel *Victor Hugo mint költő és drámái* c. írása, amelynek látszólagos és hangoztatott ilyen irányú objektivitását az a tény teszi át-
tétélel, hogy Jules Janin tanulmányát a londoni *Athenaeumban* megjelenő fordításból teszi át magyarra: PETRICHEVICH HORVÁTH 1839, 17.

⁶⁶ [PETRICHEVICH HORVÁTH] 1838b, 70.

közvetíti a „nagy fáklyás”-ról, az „óriás”-ról.⁶⁷ Elvileg azt várnánk, hogy a romantikus iskola előfutáraként számon tartott Chateaubriand Shakespeare világát saját elképzeléseivel összehangzó világképűnek lássa: szimpatizáljon például tragédiáinak komor hangulatával. Ezzel szemben a francia műtész Shakespeare drámáinak végigolvasását nehéznek, kínos kötelességnek tartja, és a jelesebb pillanatokot a silány jelenetektől megtisztítva értékeli, a különböző műfajok elegyítését mint szabálytalanságot említi, Voltaire véleményét visszahangozza, és még a Shakespeare-drámák ízlésromboló hatására is kitér.

A hat közleményre terjedő értekezés a következő fejezetekre tagolódik: *I. Angol színészet állapotja a XVI. században; II. Shakespeare szellemének caractere; III. Shakespeare írási modorja ronította az ízlést. Irni mesterség; IV. Idézetek Shakespeare-ből; V. Nők; VI. Classicaí minták; VII. Shakespeare százada;*⁶⁸ *IX. Shakespeare alimádói; X. Shakespeare élete.*

Az az érdeklődő magyar olvasó – aki még csak néhány színházi bemutatón láthatott Shakespeare-előadást, és kevésbé rendelkezett szövegismerettel – számos olyan információhoz juthatott a közlemény olvastán, ami jelentősen módosíthatta addigi Shakespeare-képét. Az is bizonyos, hogy ez a szöveg olyan jellegű információkhoz juttatta, amelyet ezideig magyarul olvasható rövid Shakespeare-életrajzok, vagy kritikai igénytelű szövegek, ismeretterjesztő lexikonok szócikkei nem érintettek vagy nem is tárgyaltak ilyen részletességgel. (A Mokry Benjamin szerkesztette *Közönséges Históriai- Biográphiai Kézi-Lexikon. Shakspeare /Wilhelm/-szócikke* címszerűen egyetlen drámáját sem említi.⁶⁹ Egy másik korabeli lexikon, a *Közhasznu esmeretek tára Shakespeare-szócikke*⁷⁰ rövid életrajzi részt és utóéletének gazdagabb részletezését tartalmazza, amelyben az 1769-es Garrick tervezte Shakespeare-jubileum is helyet kap, ez a szócikk azonban német nyelven hozza drámáinak címeit.)

Egyik ilyen hiányzó láncszeme a korszak irodalmának, amint

⁶⁷ Petrichevich Horváth Lázár szóhasználata.

⁶⁸ VIII. számmal jelzett része nincs a közleménynek.

⁶⁹ MOKRY 1820, 102–107.

⁷⁰ N. N. 1834, 455–457.

említettük, a Shakespeare korabeli színházi életről és a színházbeli viselkedésmintákról beszámoló, valamint korabeli díszletviszonyokat és jelmezeket is érintő fejezet. Ez az angol színészet XVI. századi helyzetét megvilágítani hivatott rész említi a nőszerepek fiatal gyermekek (értsd: fiatal fiúk) általi előadását, a csekély számú díszletet, a színpadi tér által mozgásba hozott képzelőerő fontosságát. Utóbbi megjegyzését a jelenkori színpadi helyzet perspektívájából láttatva előnyösebbnek ítéli, azt állítva, hogy a mai színpadi viszonyok gazdag díszletei és ezek megnövelt szerepe a produkcióban a „valódi drámák és a fölemeltebb költészet” süllyedtét eredményezték. A társadalmi rang leképezte ülésrend – a földszinten álló, almát evő és sört ivó közönség, szemben a színpadon helyet foglaló kártyázó és pipázó angol nemesekkel, akik gyakran nevetnek, s alkalomadtán a játékot is megzavarhatják viselkedésükkel – a korabeli, színházban szokásos viselkedésmódot eleveníti meg. Egy lábjegyzetben szereplő megjegyzés a nézőközönség utóbb említett rétegének Chateaubriand–Petrichevich Horváth idejében is szokásban maradt gátlástalan viselkedését említi. („Némelyikét ezen ősi szokásoknak máig is megtartották gentlemeneink”).⁷¹

A Shakespeare szelleméről érkező rész az iskolázatlan drámaíró mítoszát írja tovább a tanult Ben Johnsonnal való szembeállításban. Megjegyzendő, hogy ekkoriban ezzel párhuzamosan a magyar Shakespeare-irodalomban ellentétes véleményt is olvashatunk, amely a klasszikus irodalmat fordításokban ismerő, a korabeli irodalomban és történelemben, valamint mitológiában is járatos Shakespeare-képet propagált.⁷² Chateaubriand–Petrichevich Horváth kiemeli, hogy a drámaköltő főként komikai zseni volt, és kedvelte az ellentéteket, az öröm és fájdalom életszerű vegyítésének a módszerét. A „nemes” keverése a „nemtelennel”, a szomorúnak a víggal, a komolynak a bohózatossal, illetőleg a jónak rosszal való vegyítéséből származtatja a shakespeare-i írásmód ízlésromboló hatását, vélekedése szerint ez egyértelműen az új drámai tan hibájául róható fel. Hangsúlyozza az írás mesterség-voltát, az egymástól eltérő műfajok különleműségét és ezek szabályait, amelyeknek ismerete szerinte feltétlenül

⁷¹ [PETRICHEVICH HORVÁTH] 1838b, 21.

⁷² Vö. MOKRY 1820, 102–106.

szükséges. Egyes darabjai legkitűnőbbnek ítélt jeleneteit (*III. Richard, Macbeth, Romeo és Júlia, Othello, Julius Caesar, Hamlet*) idézi is. Shakespeare nőalakjainak változatosságára térve dicséri a szerző költői tehetségének hajlékonyságát, és az „elragadó idealitással bíró” ifjú női szereplők között Opheliát, Desdemonát, Perdítát meg Imogene-t említi, egy-egy jelenetüket is közölve, valamint Mirandát, Cordeliát, Jessicát, de Lady Macbeth-et, Margit királynét is Shakespeare jeles nőalakjainak koszorújába sorolja. A szemelvényeket vonzó olvasmányképpen kínálja a tanulmány, de a szerző állítása szerint a közölt idézetek sokat nyernek a szövegkörnyezetből való kiemelésük által.

Az idézetek nemcsak az ismert és gyakran játszott darabok világába nyújtanak betekintést: a *Cymbeline, A vihar* és *A téli rege* elragadó női szereplőit is közelebb hozzák az olvasóhoz. Ezeket a fordítástöredékeket Petrichevich Horváth maga fordítja – a nagyobb hűség kedvéért a prózai fordítást preferálja –, és ehhez az elvéhez igazodik akkor is, amikor a *Macbeth*-ből idézett részt is saját fordításában, és nem a Döbrentei jambusban fordított változatában közli.

Ami eltávolítja Chateaubriand véleményét a klasszicista esztétika normáinak érvényesítésétől, az a szerző életvitelének beemelése az értelmezésbe. A romantikus esztétika jegyében vallja, hogy a „szerző kulcsot ad geniejének”. A klasszicista-szemléletnek pontosan ez a hátulütője, véli, hogy kirekeszti a szerzőt, tagadja azt a fajta olvasatot, amely a szerzőt és művét egymáshoz tartozóként szemléli. Nyilván ennek a nézetnek hatására kerül bele a gazdag történeti-társadalmi háttérrel, és néhány fontos életrajzi elem a Shakespeare drámáiról szóló írásába. („Shakespeare-t ennekötte a ’classicitás’ néz-üvegével méregetém,⁷³ melly igen jeles műszer a ’jó vagy rossz izlés’ ékeinek, ’s a ’tökélyes vagy tökélytelen részleteknek megvizsgálására; de használhatatlan nagyító az egésznek átszemlélésére; mert lencsájének gyűlpontja csupán egy pontra szolgálván, nem öleli át a fölszint (...) A’ classikus tan, melly az írók’ életet [!] nem vegyíté

⁷³ Értsd: a tanulmány megírása előtt. A forrásszövegben autrefois szerepel, a jelentése hajdan. Vö. FERENCZI 1918a, 264.

műveikbe, ez által magát a' tetszhetésnek egy hatalmas eszközétől fosztotta meg".⁷⁴⁾

A tanulmány a regényesség korabeli divatos túlhajszolását hibának tartja, és a Shakespeare iránti rajongás forrását a drámák homályos részeinek és hibáinak tömjénezésében látja. Ez a paradox megnyilvánulás szimptomatikus a közönség viselkedését tekintve: „mi nála azt tapsoljuk meg, mit másnál kifütyülnénk”.⁷⁵ Voltaire véleményének visszhangozása után az angol kritikusok és színpadra vivők eljárásait említi, akik elméletileg Shakespeare határtalan bámulói, de műveit átfirt formában viszik csak színpadra. Johnson elhíresült véleményét idézi megerősítésképpen: „Shakespeare szép tulajdonai mellett hiányokkal bír”. Főérv, hogy angol nemzetiségű vélekedik így, érvül szolgál saját véleményének alátámasztására. (Nyilván nem említi, hogy Johnson a XVIII. században hangoztatja ezt a véleményt.)

Az utolsó rész Shakespeare életének néhány fontosabb stációját írja le röviden, felhívva a figyelmet pályájának fehér foltjaira is. Említi stradfordi születését, apja foglalkozását, az ifjú Shakespeare Ann Hathawayjel kötött házasságából született gyerekeit. Vadorzási kalandjáról is tud, amely miatt elűzik falujából a fiatal apát. Felsorolja az immáron a londoni színház közelébe jutó Shakespeare felemelkedésének állomásait is, a színészként a *Hamlet*ben játszott kísértet szerepét, kiemeli Lőrinc barátként való színre lépését a *Romeo és Júliában*. Lángelméjű drámaszerzőnek tartja, aki pazzarlón bánt szellemi kincsivel, mivel nem gondolt műveinek megőrzésére, kinyomtatására. Elmondja, hogy ötvenéves korában ez a „lánglélek” visszavonult és a színháztól távol élte le élete hátramaradó részét. Végső megállapítása, hogy az egész angol irodalom Shakespeareből táplálkozik, Shakespeare életművének elismeréseként nyugtázható. Azzal a kijelentésével pedig, hogy Byron és Walter Scott az ő nyelvén beszél, valamint azon megállapításaival, hogy mondatai közmondásokká váltak és kitalált személyei valóságossá lettek, Chateaubriand a hagyomány folytonosságát hangsúlyozza, és volta képpen a Shakespeare-mítosz továbbépítését szolgálja.

⁷⁴ [PETRICHEVICH HORVÁTH] 1838b, 181.

⁷⁵ [PETRICHEVICH HORVÁTH] 1838b, 182.

Ajánlott Shakespeare-kép és változata

Nem könnyű megmondani, hogy milyen hatása lehetett ennek a Chateaubriand–Petrichevich Horváth Lázár vegyes klasszicista-romantikus Shakespeare-képnek a korabeli magyar olvasóra. A Boileau költői szabályait felrúgó Chateaubriand felemás Shakespeare-nézete még erősen magán viseli a klasszicista Shakespeare-kritika örökségét. Miközben a romantikus esztétika bizonyos normáit elfogadja, nem fordul szembe egyértelműen Voltaire korai véleményével (aki eleinte jóindulatú megértéssel közeledik az angol drámaíró munkáihoz, de későbbi korszakában kifejezetten ellene szegül Shakespeare egyre nagyobb népszerűségének⁷⁶). Chateaubriand–Petrichevich Horváth szerint Voltaire későre veszi észre, hogy „oltárra emelte a szörnyeteget”. Voltaképpen a romantikus zseni előképének tekintett Shakespeare-t Chateaubriand úgy próbálja megragadni, hogy drámáinak szerkezetét és szellemét a klasszicista kánon elvárásainak ütköző terébe állítja. Emellett Shakespeare korabeli színházi körülményeket is vizsgál, történeti kontextust is teremt, drámarészleteket szemléltet és határozott véleményt mond.

A Shakespeare és drámái című írást többen olvashatták, és van arra vonatkozó adatunk is, hogy egy kolozsvári Unitárius Kollégiumot végzett ifjú a maga dramaturgiai műveltsége gyarapítására kimásolta a szöveg bizonyos részeit. A nagy könyvgyűjtő, Bölöni Farkas Sándorral és Döbrentei Gáborral is barátságban levő Homoródszentmártoni Gedő József László fia nem közönséges módon avatódik be a Shakespeare-szeretetbe. Nemcsak atyjának van nagy szerepe ízlésének alakulásában, hanem dramaturgiai érdekeltségű művelődési hajlamának is. Nyilvánvaló, hogy a tehetséges, drámaírással is próbálkozó Gedő László a tanulmány azon passzusainak kijegyzetelését tartja fontosnak, amelyek új információt hordozhatnak, vagy amelyekről maga is hasonlóan vélekedett. Ezért érdekes a *Napló életviszonyaimról és egyéb töredékek 1835–1841* című füzetbe bemásolt, megszürt Gedő László-féle Shakespeare-kép.⁷⁷

Az apa a viszonylag szabad szellemű kolozsvári Unitárius Főta-

⁷⁶ Vö. Gulyás Pál részletes tanulmányát e tárgyról: GULYÁS 1910.

⁷⁷ GEDŐ, HOMORÓDSZENTMÁRTONI [1841]

noda (1791–98) elvégzése után a kolozsvári Katolikus Líceumban tanult jogot, és ezután is a tudományoknak élt. A latin, német és francia nyelv ismerete lehetővé tette számára, hogy a világirodalom klasszikusait eredetiben vagy német fordításban olvassa. A jakobinus káté kolozsvári másolója⁷⁸ több mint 4000 kötetből álló értékes könyvtárát 1853-ban iskolájára, a kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyta. Könyvtárának lajstroma szerint több Shakespeare-kötete is volt. Ezért nem csoda, hogy 13 éves fiának dramaturgiai leckéket ad, és ajánlott olvasmányai között Shakespeare műveit is feltünteti.

1826. március 15-én Abrudbányán kelt levelében így okítja fiát: „A dramaturgiára nézve mitsoda könyveket kívánnál meg szerezni? Legottan gondolataimat közlöm veled, ’s segédet nyujtandok kívánatod eszközzésére! Jok ugyan a Dramai Theoriák – a Dramaturgische Vorlesungok, mint az Schlegel A. Wilhelmé – mely munka ezen nemben classicusnak tarthatik – de a nagy példányok mediuma által millyenek Shacksper, Calderon, Göthe, Corneille, Racine, Voltaire s a görög Sophocles, Molière sat. – lehet a természettől nyujtott nagy talentum mellett inkább oda jutni ahová te igyekszel – s ígyis nem kevés évek alatt!”⁷⁹ Levelezésükben, miközben általában könyvek beszerzéséről, olvasmányélményekről, és László neveléséről esik a legtöbb szó, gyakorta előfordul Shakespeare neve is. Vagy annak okán kerül szóba, hogy az ifjú Gedő túl „generózus” természetű és az aggódó apa kissé túlozva már attól tart, hogy úgy jár, mint a darabbeli Athéni Timon, aki mindenét nagyvonalúan elajándékozta, és viselheti ennek következményét.

Leginkább kifejezetten irodalmi kontextusban fordul elő Shakespeare neve. Gedő József több idegen nyelven is tudott, de angolul nem. Talán azért is szorgalmazta, hogy fia feltétlenül sajátítsa el az angol nyelvet. Fiához címzett, 1836. augusztus 19-i levelében a következőket olvashatjuk: „A Tudománytárt con amore olvasom – Kivált a Literaturai czikkjeit. Náray – kit Bajza a *Maré váráért*

⁷⁸ Gedő József diákkorában társaival együtt elevenen érdeklődik a társadalmi haladás kérdései iránt és 1796-ban lemásolja a forradalmi tanokai kérdések és feleletek formájában összefoglaló titkos kátét. (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU 336.) Vö. BORBÁTH 1963.

⁷⁹ Kvári Akadémiai Könyvtár MsU. 938. 1. fólió.

annyira meg epigrammált – fordította Shaksper remekjeit s a *Remekből* mutatvány is van!⁸⁰ Meg válik: a gondos Bajza mit szolland ahoz! Azt, ha angolul jól értem megtanulsz: azt Szollom és ígérem: hogy a szerkesztő által a jegyzékben megnevezett leg szebb, leg jobb orig[inál] kiadását neked jutalmul meg szerzendem.”⁸¹

Az angol nyelv elsajátítása iránti vágyat természetesen, növelheti az apai kecsegtető ígéret. Alább a következő, angol irodalomért lelkendező rész olvasható: „Most kezdém olvasni a Horváth *Elbujdosottját!* A II dik cikkelynél vagyok (...) érdemli, hogy gratulálj az én nevemben is (...) Horváth nagyon olvasott és a híres angol Bulwernek kedves Romanjait velőjébe olvashatta! Oh dicső – és isteni szellemű angol Hon! Soha soha nem fogysz ki nagy szellemű Irokat szülni! Minekutána a Shaksperok, Byronok, Swiftek sat természetébe magokat annyira elötetted! Az angol Irok, mindenben ez elsők, a kik, ti. köztük nagyok s francia, se olasz, se kivált németh eddig elé oda nem juthattak hová az angol nagy Irok, még Göthe, Schiller s.a.t. az angol Irokból huzták leg classicusabb helyeiket! nem lehet el azért köztünk; Iroi pályát dicsően meg futni kívánó, az angol nyelv tudása, s classikus Iroik olvasása, tanulása nélkül, éppen úgy, mint az angolok nem lehetnek el a Hellen s Romai nagy classikusok velejökké változtatása nélkül!”⁸² Az sem véletlen, hogy Petrichevich Horváth Lázár frissen, ez évben Kolozsvárt megjelent regénye is szóba jön ugyanebben a levélben. A nagy angломán⁸³ hírében állott Petrichevich Horváth Lázár első regényében, a két-kötetes *Elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* című művében tizenöt alkalommal él is Shakespeare-betéttel.⁸⁴ A Ferenczi által összegyűjtött Shakespeare-vendégszövegek mellett azonban Petrichevich Horváth

⁸⁰ Náraynak a „*Romeo és Julia*” IV. felvonása első jelenetéből készült fordítását hozza az 1836-os *Tudománytár*. Náray megadja fordítása angol forráskiadványának pontos adatait is. L. NÁRAY 1836.

⁸¹ MsU. 938. 196. fólió.

⁸² MsU. 938. 196–197. fólió.

⁸³ Petrichevich nem a szó pejoratív értelmében angломán. Az angломánia – jelentése: az angol társas érintkezés konvencióinak túlzott követése – korabeli pejoratív értelméről l. Jósikánál: JÓSIKA 1835.

⁸⁴ FERENCZI 1918a, 257–261.

szalonregényében⁸⁵ ennél több helyen is előfordul a brit költő neve, például úgy, hogy a főszereplő Woodland kapitány (Lőrinc gróf) könyvtárának elmaradhatatlan darabjaihoz tartoznak a Shakespeare-kötetek, vagy a regény szereplőinek beszéd tárgya éppen a brit drámaszerző.⁸⁶

Miközben a francia irodalomban Shakespeare honosítása korántsem akadálytalan, a chateaubriand-i–P. Horváth-i szöveg külön életet élni kezdő alább vizsgálendő Gedő László-féle változata, valamint H. Gedő József fiához írott nevelő célzatú levelei is azt jelzik, hogy itt szinte akadálytalanul, fenntartások nélkül nyer beavatást egy ifjú olvasó Shakespeare világába. Az apa a német nyelven megismert Shakespeare-kép helyett az eredeti, az igazi angol nyelvű Shakespeare-kép kialakítását, a költőről való – nyelvi akadályoktól mentes – teljesebb tudást szorgalmazza.

Az apától eredő Shakespeare-tisztelet a serkentés és jutalom hatására megfelelő talajra található az ifjúban, aki 1838-ban érdekesnek tartja kimásolni „Napló”-jába a Shakespeare-rel foglalkozó tanulmány egyes részeit. Apja ezen felül a Bajza-féle, kritikusan szemlélő magatartásra és a hírlapokban megjelenő Shakespeare-fordításokra is felhívta figyelmét.

Amennyiben Homoródszentmártoni Gedő László olvasatát az általa kimásolt tanulmányrészletekből próbáljuk rekonstruálni, akkor egy romantikus tannal szimpatizáló Shakespeare-olvasatot kapunk. (Megjegyzendő, hogy sem Chateaubriand, sem Petrichevich Horváth Lázár neve nem jelenik meg Gedő füzetében, de feljegyzi a tanulmány címét és forrását, az *Atheanaeum* évfolyamát, illetve számát.)

Az ifjú Gedő fontosnak tartja, és éppen ezért kimásolja a *Shakespeare és drámái* bevezetőjéből a romantikus tanra vonatkozó fejtegetést – amelyben Chateaubriand a romantikus tan alapítója, V. Hugo, mint ezen iskola követője szerepel, valamint a klasszikus és romantikus tan Petrichevich Horváth-i szembeállítását olvasható –, az Erzsébet kori színházi viszonyokra utaló részt, a rútról szóló eszmefuttatást, a brit drámaíró nőalakjairól szóló fejezet egy részét,

⁸⁵ A regényről l. még FERENCZI 1918b.; GYÖRGY 1941, 508–509.; SZINNYEI 1925, 129–139.

⁸⁶ PETRICHEVICH HORVÁTH 1836, 70., 163.

a Shakespeare-t és Dante-t „magános üstökös”-höz hasonlító szövegrészt, valamint feljegyzi a Shakespeare-ről mint színészről és alakításairól szóló részt is. De a voltaire-i szemléletet mutató és felelős véleményt hangoztató szövegrészekből egyetlen mondatot sem jegyez le. A chateaubriand-i–Petrichevich Horváth-i Shakespeare-kép, amely valójában nem állította szembe a drámaíró életművét a klaszszicista normákkal, Gedő Lászlónál a romantikus zseni képébe fordul át (hisz az apai nevelő hatás mellett minden valószínűséggel más forrásból is táplálkozó irodalmi apologetika művelésének követésévé változik), amely az angol drámaíró számára kiváltságos szabályfö-löttiséget biztosító romantikus esztétika igazolását is szolgálhatta.

Amikor P. Horváthot sem köti a forrásszöveg követésének feladata, akkor maga is a feltétlen bámulók, a Shakespeare-rajongók, a drámaíró hibáit megbocsátók nyelvén szól. Ezt mutatja bevezető szövegének kolozsvári színházi élményét megelevenítő, kultikus viszonyulását felelevenítő része is, valamint Shakespeare művészetéről másutt, alkalmilag kifejtett véleménye: „(...) ’s most újra mindig bálványozott Shakspeareembe vagyok elmerülve. Ez az író olly mély, olly feneketlen, hogy a’ legjártasb ember is elveszti magát amaz őszeszmerengetegben. A’ ki elragadtatni nem tud, olvassa Shakespearet mondanám, mint küldi tengerre latán [!] az imádkozni nem tudót. A’ legfellelegőbb költészetnek valóban quintessentiája ez a’ könyv; egy csodás betükből felhalmozott életmagtár, melynek minden szeme egy gyönyörű gondolat, ’s minden eszméje egy dús aranybánya. Ő – és bizony senki más nem – személynöke a’ roppant természetnek, ’s benne minden – bizonyára a’ legsalakosb helyek is, ha nem is művészi szép – de egy örök igazság’ elüsmerhetetlen jellemét viselik. Mentől gyakrabban tanulgom Julius Caesart, Othellót, Hamletet, vagy Juliáját, annál több philosophia, nemeslelkűség, halhatatlanság fejlődik ki bensőmben”⁸⁷

⁸⁷ PETRICHEVICH HORVÁTH 1842–43, VI. 32–33.

A Világos utáni színészet és a Shakespeare-szerep rangja

A Világos utáni színészet hangsúlyozottan a nemzeti nyelvet és kultúrát kívánta szolgálni, s ez nemcsak a nemzeti tematikájú játékkrend felvállalásában, illetőleg a magyar nyelvű előadások ellenállás-hangulatában manifesztálódott. Az ötvenes évek elején a műsorigények mondhatni még azonosak voltak a reformkoréival.⁸⁸ A népszínművek és vígjátékok mellett a múlt dicsőségét hangoztató történeti drámák népszerűsége a látens színházi befogadói normakészletre adott válaszként értelmezhető, amennyiben a nemzeti tematika retorikus, allegorikus, korszerűsített színpadi változatát nyújtják.

Az ötvenes évek kevés Shakespeare-bemutatója, a magasabb igényeket is kielégítő előadások és klasszikus szerzők alulreprezentáltsága a kolozsvári és vidéki színpadon szintén az önkényuralom teremtette történeti kontextusban értékelhető. A korszak színházügyeit tárgyaló, reflexív típusú szövegekben a reformkori színházszemlélet, a templom-iskola-színház hármasa jelenik meg újra; s aminek a negyvenes évek színház-teoretikusai, színházi gondolkodói igyekeztek érvényt szerezni – az öntörvényű színházművészetért hadba szálló, autonóm színházművészetet propagáló beszédmód –, ismét erejét veszítette.⁸⁹

Fáncsy Lajos 1853-as, a kolozsvári színházat érintő javaslata, amely egy választmányi felkarolásban látja a társulat további működésének feltételét, egyben arra a veszélyre is figyelmeztet, mely „a színészetet,

⁸⁸ CSÁSZÁR 1959, 4.

⁸⁹ Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a '49 utáni színház- és drámaelméleti gondolkodók már a színházművészet önálló művészeti ág mivoltát kezdik hangsúlyozni, ámbar különböző hangsúllyal. Bécsy Tamás a korszak magyar színház- és drámaelméleti tendenciáit átfogó tanulmánya végkövetkeztetését is el kell fogadnuk: „Ennek a korszaknak az elméletirői vették észre a színész és a színház önálló művészeti ág mivoltát; még akkor is, ha voltaképpen csak a színész Egressy Gábor tudott erre vonatkozóan elméletileg hiteles érveket felsorakoztatni. A többiek – Gyulai Pál, Greguss Ágost, Salamon Ferenc, Erdélyi János – gyakorlatilag észrevették a színész művészetének önállóságát, ám az a nézőpont gátolta meg őket az elméleti tisztánlátásban, hogy a drámát, az irodalmi művet fontosabbnak és értékesebbnek tartották”. SZÉKELY 1990, 439.

nemzetiségünknek a jelen körülmények között csaknem *egyedüli képviselőjét* fenyegeti”.⁹⁰ (Kiemelés – B. K. Á.) A korszak színházának és színészetének ilyen típusú, a közvéleményt is jellemző szemlélete nem volt egyedülálló. Azáltal, hogy igyekeztek a színház hasznosságelvűségét, ill. nemzeti szempontját hangsúlyozni,⁹¹ valamint ezek kizárólagosságát feltüntetni – amint ez Fánecy javaslatában is látható –, voltaképpen elfedték az igazi kérdést, a színművészet esztétikai értékalkotását.

Az 1858-as kolozsvári színházi zsebkönyv előszavában olvasható szövegrészlet a színészet nemzeti nyelvi és kulturális jelentőségét a zsebkönyv műfaji hagyományának megfelelően a színházba járó közönségtől teszi függővé, ily módon a színházművészet magas szintű művelésének feltételét nemcsak a színészek hozzáértésében, hanem a publikum aktív részvételében is látja. Ezzel egy olyan színházi kommunikációs modell struktúrájának alappilléreit jelöli ki az előszó, amely a színművészet „magasabb célja elérhetését” bizto-

⁹⁰ Idézi FERENCZI 1897, 414.

⁹¹ Az irodalom XVIII–XIX. századi nemzeti beszédmódjáról s ennek vindikatív jellegéről összefoglalóan Dávidházi Péter ír: DÁVIDHÁZI 1999, l. még DÁVIDHÁZI 2004. A színházi tárgyú reflexív szövegeket tekintve figyelemreméltó hatásként/kölcsönhatásként érzékelhető a nemzeti közösség reprezentációját megcélzó irodalmi rendszerrel párhuzamos, nemzetképviseleti beszédmódot magának kisajátító színházi szövegek külön változatának virágzása a századközép színházi tárgyú publicisztikájában. Az irodalmi és színházi rendszer párhuzamos szemléletét érintő érvül Gyulai Pál felismerése is szólhat, aki örömmel veszi egy „színházi képcsarnok” megírásának a tervét. Szigligeti Ede könyvéhez, a *Magyar színészek életrajzaihoz* (1878) írott előszavában Gyulai maga mellett Toldy Ferencnek tulajdonítja ezt a felismerést (mármint a színháznak és irodalomnak hasonló törekvését), akinek könyvére – *A magyar költészet kézikönyve* 1876. V. köt. – bizony hivatkozhat e tárgyban: „Toldy érezte, hogy Kazinczy, Kisfaludy Károly, Vörösmarty küzdelme, a mely megalapította az újabb magyar irodalmat és szellemileg az akadémiát, rokon a korukbeli színészek törekvéseivel, a kik a virágzásra emelték a magyar színészetet s lehetővé tették a nemzeti színház megalapítását s épen azért egész lelkéből üdvözölte Szigligetit, a ki szint oly kegyellett csüng korszakalkotó társain, mint Ő a Kazinczy- és Aurora-kör hösein”. SZIGLIGETI 1878, V–VI. p.

sítja: „Minden nyelv művelődésének emeltyűje a színészet. A színészet az, mi a nyelvet legkedvesebb színben mutatja föl. És még is a színészet az, melynek működői millió nehézségekkel és óriás akadályokkal, szellemileg hányszor támadtatnak meg s legtöbbször nemértők által. Munkálatok hát közre lelkes pártfogók! Mert csak a ti segédkezetek hozzájárultával háríthatók el a nehézségek és akadályok, *ha t.i. a színészet lelkileg s testileg kifejlett, tanulmányilag s társadalmilag kiművelt, kifogás alá nem eshető egyénekből szerveztethetik össze; csak ekkor s így várhatni nyelvünk mindinkább virágzását, szellemi haladásunk s a színészet szebb, magasabb célja elérhetéséért*”.⁹² (Kiemelés – B. K. Á.) A zsebkönyv előszava olyan közönséggel számol, amelynek lehetőségében áll egy olyan színésznemzedék kinevelése, amely kellő professzionalizmussal bír. Ez a színésznemzedék a zsebkönyv lapjain még csak lehetőségként él, igényként tételeződik.

Rivnyák Sándor a kolozsvári színházi szaklapban megjelenő írásában, amikor a színművészet szépművészet voltát bizonyítja, az Egressy Gábor által hangoztatott elvek mellé szegődik.⁹³ A színészet társadalmi megbecsülésének problémáját, a színművészettel szemben táplált téveszméket is említheti, minthogy még ekkor sem egyértelmű a nagyobb közönség számára a színművészet művészet volta. A Világos utáni színészet helyzetét, kilátásait taglaló Feleky Miklós *Színészetünk az utolsó években* című cikke⁹⁴ is a fennebb példaként említett szöveghez kapcsolódik, amennyiben a színészet társadalmi helyzetének, a pálya becsületének hiányát, hazai állapotának lát-leletét kínálja, és felbukkan a színházi tárgyú szövegek hagyományozódó motívuma, az idegen színházi kultúrák és a hazai helyzet antitézise. Nemcsak a politika béklyóját, a cenzúra intézményének az előadásra nézve nehezítő körülményeit, hanem a színészek díjazását és a közönség eltérő elvárásait is tárgyalja. Felemlíti azt az óriási szakadékot, amely az immár állandó színházzal rendelkező magyarországi színészek és a négy-öt százéves színházi hagyományra visszatekintő franciaországi és angliai színészet helyzete közt tátong.

⁹² JAKAB-KOVÁCS 1858.

⁹³ RIVNYÁK 1859.

⁹⁴ *Családi Kör*, 1863. jan. 27. 4. sz. 59–60., 1863. febr. 3. 5. sz. 72–73.

Így például külföldi színházaknál minden női jelmezt az igazgató-ság köteles kiállítani, ellenben a hazai színésznők fizetése alig elég a színpadi öltözékek kiállítására. Feleky nem pusztán ebben a körülményben véli felfedezni a színészek társadalmi megbecsültségének hiányát, hanem a magas művészi értékek iránt kevésbé fogékony közönségben is. „Sokat lehetne itt még szólni arról, hogy közönségünk legnagyobb részének nincs valódi érzéke a tragikumhoz; – föl lehetne említeni zilált politikai helyzetünket is, mely mindnyájunkat lázassá, idegessé tett és tesz jelenleg is, s ez okból a komolyabb színművek, még a műveltebb résznél is sem részesülnek kellő méltánylásban. »Lear« tragoedia tett-e nagyobb hatást, vagy Offenbach operettje? Kérdés marad; annyi igaz, hogy a klasszikus művek közönsége számára nem ér föl az ugynevezett »Lári Fárik«-közönségével; de ennek azért a művészet komoly irányán mit sem szabad változtatni”⁹⁵

Feleky Miklós a komoly klasszikus irány igényének fenntartására és szükségességének igazolására egy példázatot említ, amelyben a híres angol tragikus, Garrick viselkedése modellálja a klasszikus, magas művészi értéket képviselő színész magatartását, s egyben a példázat szemléltető ereje által a hazai Shakespeare-re nevelés aktuális problémájának összetett kérdésére is rávilágíthat: „Egy bíráló azt mondta Garriknek [!] Makbet [!] azon jelenetében, midőn a királyt meg akarja ölni, s ez a képzelt törrel a levegőben játszik: Nem értettük önt, Garrik [!] így válaszolt: Nem is kívánom én, hogy mindenki megértsen; én csak akkor tévedtem, ha senki sem értett meg”⁹⁶

A korszakra jellemző, egyszerre többszemponú elvárásrendszernek eleget tenni kívánó kritériumokat sorol a színészek megítélésakor Fáy András is, akinek *Hogyan kell megítélni a színészt* című írását az Egressy szerkesztette *Magyar Színházi Lapból* azért veszi át a Havi Mihály szerkesztette *Kolozsvári Színházi Közlöny*,⁹⁷ hogy „biztos irányító”-ként szolgálhasson a színészek megítélését illetően.⁹⁸ Fáy csaknem kivétel nélkül szakmai szempontokat kínál a színészek helyes megítélhetőségének érdekében, de egy ponton maga is helyet

⁹⁵ FELEKY 1863.

⁹⁶ FELEKY 1863.

⁹⁷ FÁY 1860.

⁹⁸ *Kolozsvári Színházi Közlöny*, 1860. jan. 30. 69. sz. 273.

ad a nyelvi-nemzeti szempontú értékítéletnek. Miközben a színészek megítélésekor a határozott szakmai szempontok szükségességéről beszél, gyakran a józan ítélet hiányával kénytelen szembesülni. És bár a túlbecsülő tapsok negatív hatását emeli ki, retorikája egy megengedő passzusával ennek ellent is mond: „Magában ugyan az ily kegyenczkedés nálunk nem volna nagy baj; mert legalább érdekre mutat, nyelvünk és nemzetiségünk egyik palládiuma, a színház irányában”.⁹⁹ A kettős mérce, amely egyszerre színművészeti és nyelvi-nemzeti misszió teljesítéseként fogja fel a színészek feladatát, ugyan-ezen cikk végső konklúziójában megengedő. Az édig érő lajtorja metaforával az igazi színművész törekvését és mércéjét az örökös studiózás és képzés soha meg nem szűnő, mindig magasabbra törő kielégíthetetlen vágyában jelöli meg (ilyen értelemben nem nemzeti és hazafias kérdésként tételezett feladatvállalásban): „Az avatott s képzettség szép pontjára vergődött színművész pedig nem fogja feledni azon emlékeztetésemet, melyet már máskor is érintettem, hogy *a művészet édig érő lajtorja*, melynek több-kevesebb fokain fölghághatni ugyan; de mindnyájan szinte az édig nem; ezért a színművész ne azon lajtorjafokokra sanditson, miken már túlhágot, hanem azok után sovárogon, mik még fölötte állnak”.¹⁰⁰ (Kiemelés – B. K. Á.)

Ifj. gr. Bethlen Miklós, a színész

„Szemlélőkben nem lehetett hiánya egy oly nemes küzdelemnek, a melyben hazánk főrangú családai egyikének tagja versenyre szállt, hogy nemesi cimerebe a művészet koszoruját is kivívja, miután abból a fejedelmi bot, a vezéri kard s az írói toll nem hiányzanak.”

(*Hetilap*, 1855. jan. 31. 9. sz.)

Az ötvenes évek sajátos színházi világába illeszkedik az a színészi pályaszakasz, amely már akkor is érzékelhetően, utólag visszatekintve

⁹⁹ *Kolozsvári Színházi Közlöny*, 1860. jan. 30. 69. sz. 274.

¹⁰⁰ *Kolozsvári Színházi Közlöny*, 1860. jan. 31. 70. sz. 278.

pedig jól láthatóan megváltoztatott valamit, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Ifj. gr. Bethlen Miklós rendhagyó színészi pályaválasztása egyszerre pezsdítette föl a színeszet ügyét és borzolta egyes főúri körök kedélyét. Id. gr. Bethlen Jánosnak (1792–1851), az erdélyi kancellária tiszteletbeli titkárának, a harmincas évek kiemelkedő szónoki tehetséggel megáldott politikus-diplomatájának volt a fia. Pályaválasztását nagy valószínűséggel nem csupán apja szónoki tehetsége befolyásolta, hanem az a vonzó pályakép, amit a kolozsvári színházi élet jeles színházi személyiségei mondhattak magukénak. Az ifjú grófnak Gyulai Pál volt a házi tanítója, aki szenvedélyes színházba járó hírében állott, s nem véletlen ragadt rá ifjúkorában a Rollé név.¹⁰¹ Gyulai Prielle Kornéliának írott leveléből azt is tudjuk, hogy ifj. Bethlen Miklós valósággal rajongott a tehetséges szép színésznőért.¹⁰² Az ifj. Bethlen Miklós és a fiatal költő, Gyulai közti szellemi kapcsolat minden bizonnyal meghatározó lehetett Bethlen későbbi pályájára is.¹⁰³ A kolozsvári Református Főtanoda bölcsészhallgatója, az ifjú gróf az *Album Studiosorum* szerint az 1845–46-os és az 1847–48-as tanévekben kitűnő osztályzatokat nyert, tizenhét évesen pedig, az 1848-as márciusi kolozsvári mozgalomban Gyulaival az ifjúság szónokaként a politikai élet színpadán is próbát tett.¹⁰⁴ Valódi színészpróbát azonban csak apja halála után tehetett.

¹⁰¹ SOMOGYI 1977, 36.

¹⁰² SOMOGYI 1961, 26.

¹⁰³ Egy kései levél merőben más helyzetben tünteti fel a a szerkesztő-kritikus Gyulaihoz forduló Bethlen Miklóst, aki ekkor politikai levelezésből és tárcaírásból élt. „Régi barátját” történelmi elbeszélésének közlésére kéri. (Ifj. Bethlen Miklós levele Gyulai Pálhoz. Kelt Budapesten, 1898 febr. 9-én. OSZK Ktt. Levelestár). A válaszlevél ez idáig ismeretlen. (T. Szabó Levente szíves közlése.)

¹⁰⁴ PAPP 1930.

Shakespeare-szerepekben

Ifj. gróf Bethlen Miklós – Bolnai álnéven – a Vörösmarty fordította *Julius Caesar*ban Antoniusként való pesti Nemzeti Színházi fellépését (1854. október 9.) egy akkori kritikusi vélemény az arisztokrácia színpadi fellépéseként nyugtázta, (ha egyúttal némileg visszakozni is tűnik): „Valóban igen örülünk e jelenségen, nem mert az arisztokratia köréből a magyar színvilágba láttunk valakit leszállni; a művészet arisztokratája mindennél fényesb, s ide csak fölszállni lehet, hanem mert a magyar színművészet egy szép reményű nagyon szép reményű tehetséggel gazdagodott”.¹⁰⁵ Érdekes az, hogy a beszámoló a „jelenség”-re fekteti a hangsúlyt, az előadás-kritika pedig olyannyira háttérbe kerül, hogy még Shakespeare nevét sem említi meg. Az írás nem is annyira az előadás értékelésére, mint inkább az arisztokrata származású színész fellépésére helyezi a hangsúlyt.

Bolnai fellépésének ténye nagyobb fontossággal bírt magánál az előadásnál. Úgy tűnik, hogy ebből következően aratott nagy sikert a kezdő színész, s az előadás fényét, „melyhez hasonlót még színpadunkon nem láttunk: kiállítás, díszletek alkalmazása, csoportozatok, mind mind lehető legjobb”,¹⁰⁶ a jó rendezés is emelte.

Egy másik vélemény nem abban látja produkciójának egyediségét, hogy egy főúri személy lép hivatásosként színpadra, hanem abban, hogy elsőként lép fel úgy egy színész, hogy „nem megelőzött gyakorlat, hanem rendszeres elmélet útján képezte magát e pályára”.¹⁰⁷ Ha első fellépései megítélésében meg is oszlanak a szakmai vélemények, mindent összevetve mégis ígéretes pályakezdsnek tartják. A *Hölgyfutár* színikritikusa kiemeli a *Hamlet*ben (1854. okt. 30.) egészen új fölfogásban adott játékát, utal dialektusára, és kezdőre emlékeztető játékbeli „szögletességére”, de ezeket a hibákat másodrendűnek tartja, s meggyőződése, „hogy ő valódi ihletett, hivatott művészi tehetség, ő Hamletet saját, és sok részben helyes fölfogása szerint alakítva annyi bensőséggel adá, mennyit színünkön valóban ritkán láthatni; Bolnai a mit tesz, teljesen átgondolja, s átérzi, köl-

¹⁰⁵ *Hölgyfutár*, 1854. okt. 11. 219. sz. 888.

¹⁰⁶ *Hölgyfutár*, 1854. okt. 11. 219. sz. 888.

¹⁰⁷ GREGUSS 1872, 21.

tőileg átérzi, s ez az, mi által most is már mélyen hat, egykor pedig elfog ragadni – a többi színhonosság, intonáció sat. magától megjön”.¹⁰⁸ Greguss kitűnő arcjátékát és kevésbé jó hanglejtését említi, játékát kissé mozaikszerűnek, még nem teljesen kiforrottnak ítéli a *Julius Caesar*ban (1854. okt. 9.), másodszori Hamlet-alkítása (1854. nov. 13.) után pedig öntudatos és önálló művésznek nevezi, habár néhány (szerinte elhibázott) felfogásban adott részletet azért kifogásol.¹⁰⁹ Ez utóbbi alakításáról a *Hölgyfutár* már a kivételes, kiválasztottakat megillető, a Shakespeare-színészeknek kijáró nyelven beszél: „[Hamlet] főszerepében ma ismét találkozáink egyikével ama kevés választottaknak, ki a nagy költő szellemét fölfogva áll előttünk. – Bolnaival. Csaknem általános nézet, miszerint az ifjú művész Shakespeare ezen alakját egészen új s így eredeti alakban adja vissza, s mindazon óriási nehézségeknek, melyek a színész lelki erejét oly erős tusára hívják fel e szerepben, nem csak kitartó, de növekedő erővel felel meg. Ezen állítás valóságának ma is tanúi válánk”.¹¹⁰ A december 29-i *Julius Caesar*-előadás kritikusa úgy látja, hogy Bolnai kevesebb „bensőséggel”, de több rutinnal játszta Antoniuszt, mint első alkalommal, és azon javaslatát is megfogalmazza, hogy térjen át Bolnai a szerinte neki jobban illő intrikus szerepkörre.¹¹¹ Hasonló kritikusi viszonyulásmód kíséri Bolnai 1855-ös kolozsvári fellépéseit is. A sajtóvisszhang a Kolozsvárról elszármazott ifjú művész példátlan próbálkozását emeli ki: azáltal, hogy egy arisztokrata száll szembe a színészeket övező előítéletekkel, egyben a pálya presztízsét is emeli: „Jan. 29-kén *Hamlet*. Bolnai ur első föllépte Színházunk ma oly szokatlanul telve volt, mint e föllépés példátlan színészetünk történetében. Nem volt a teremnek egyetlen zuga, az orchesterbe rögtönzött zárszékektől kezdve a karzat legvégső szegletéig, a melyet a közönség be nem töltött volna. S mi ezen nem csodálkozunk. Szemlélőkben nem lehetett hiánya egy oly *nemes küzdelemnek*, a melyben hazánk főrangú családai egyikének tagja versenyre szállt, hogy nemesi czimerébe a művészet koszoruját is

¹⁰⁸ *Hölgyfutár*, 1854. nov. 2. 237. sz. 5. évf. 960.

¹⁰⁹ GREGUSS 1872, 23.

¹¹⁰ *Hölgyfutár*, 1854. nov. 17. 250. sz. 1012.

¹¹¹ *Hölgyfutár*, 1854. dec. 30. 284. sz. 1148.

kivívja, miután abból a fejedelmi bot, a vezéri kard s az írói toll nem hiányzanak. E föllépés megkezdett harc azon előítéletek hada ellen, a melyek eddig legyőzhetetlennek látszó hatalomként gátolták, hogy a tehetség azon térre lépjen, a melyre hivatva van. S ha e föllépésében csak kísérletet látnánk is a nemes diadalra, buzdító tapsra nyílnának kezeink; de Bolnai föllépte több a kísérletnél, több a kezdeményezésnél. A fulladásig telt színház csak kíváncsiság eredménye is lehetne, de a fokonként növekedett tetszészaj s szűnni nem akaró kihívások azt bizonyítják, hogy Bolnai nem avatatlan kézzel nyult a babér után, a melyet fejére tehetni annyival biztosb reménye lehet, minthogy benne a valódi tehetséget el kell ismernünk. Nem elemezzük játékát, csak annyit mondunk, hogy meglepett azok után is, amit arról a pesti lapokban olvastunk, s e meglepetést osztá a közönség is. Az előadás méltó volt ez *epochalis naphoz*. Különösen ki kell emelnünk Opheliát, a kit H. Prielle Cornelia a legnagyobb tetszés közt személyesített” – írja a *Hetilap* tudósítója.¹¹² (Kiemelés – B. K. Á.)

Az ifj. Bethlen kolozsvári fellépéssorozatait összefoglaló színházi tudósítás kitér alakítására is. A Bolnai fellépéseinek hangulatát megelevenítő, a részletekre és a közönség rezdüléseire is kitérő beszámolót részletesen közöljük: „A fiatal gróf a magyar színészet történetében egy korszakot indul alkotni, melyet később a történész kutatni fog: néhány sort mi is jegyzünk számára. A gróf a színpadon, születése és tehetségei által mindenesetre meglepő jelenség. Tagja lévén az annyi valódi érdemekkel koronázott s anyi derék fővel megáldott Bethlen háznak, leggazdagabb aristocrat családaink egyikének: már a pesti színpadon föllépésével itt nagy szenzatiót idézett elő. A mily merész volt a föllépési gondolat, hasonló volt szembe szállni az oly keserűen igaz mondással: nemo profeta in patria. Érdekes volt lejövetelével a vélemények tarkaságát gyűjtögetni: az előítélet kárhóztatá, a nagy rész bizarmak találta, s első fölléptéről föltételezé véleményét. Az aristocrazia öregei botrányt láttak abban, hogy egy gróf a karzat 25 kráért magát kitapsoltatni engedje. Ily előjelek közt lépett fel, jan 29-kén először, *Hamlet*ben. A színlap sehol sem volt, s már legfeszültebb várakozás. Öt nappal fellépése előtt egyetlen zártszék vagy páholy. Estve a színház teljesen zsufoltan

¹¹² *Hetilap*, 1855. jan. 31. 9. sz.

várta a különös jelenetet. A nem athletai termet, a szinpadí fresco vonásokat nem bíró arcz, s még némi növendékes tartás, s hangjának kölcsönzött ércze: a tapsolni szokott közönséget egyelőre nem hangolta oda, hogy tapsvihart keltsen a fiatal művész lelkesítésére. A páholyok pedig nálunk nem igen tapsolnak, a nők, nem tudjuk honnan, datált szokásnál fogva éppen nem. A magasabb dráma után égő közönség az óriás dramaticus ez óriás művére, melyet pár év előtt tönkre silányított vala egy fiatal színész, kíváncsi volt. Azonnal feltűnt, hogy a fiatal gróf, a szenvedélyizgatott Hamletet, az apja gyilkosa keresésének mindent feláldozó ábrándost teljesen felfogta ... Az alakcserélés nehéz nuancirozását a kettős alak, kettős érzület kitérései merész festéseit a műértő közönség méltánylata karolta fel ... Ez estén kevés, de sokat jelentő taps volt, aligha prófétája volt a közönségnek.

Julius Caesarban lépett fel másodszor mint Antonius. A két első felvonásban, hol csak a gondolkodó Antonius huzódik néhányszor át, a közönség még mind meglehetősen kielégítetlen maradt: de annál nagyobb volt a meglepetés, mit a harmadik felvonásban a rost-rumoni szónoklat remek előadásával idézett fel. E pontnál kezdett a közönség Bethlen iránt lelkesülni. E közönség, mely az életmelegben megifjult valót keresi, s mely a klasszicitás kiszámított művészetét nemigen vadássza. Bethlent sem a fáradságos *Hamletben*, hanem a lélekrohamoknak engedő Antoniusban kezdette szeretni. A lelkesülés lelkesítette fel, vagyis a szinpad azon vezérgondolata, mikép sirnod kell, ha rikatni akarsz. (...) Fárságon jött, s 12-szer lépett föl, s mind annyiszor tele színház. Páholy üresen nem volt, s néhányszor a zenekar helyisége zárt-székké alakított. A taps pár játéka után megadatott, s feles kihívásokban részesített. S jutalomjátékain a gyönyörű koszorúk közt volt egy természetes kameliák-ból. Valódi élvezet volt ez estvéken szinpadunk. Józan közönségünk nem látott benne Garrickot, Talmát, nem egy bevégzett művészt, de az óriás szorgalom erőfejtését bámulta. A gróf pár hónap alatt valóban csodát csinált. Részünkről üdvözöljük a nemes gróftól mulékony koszorúkkal oly gazdag pályán. Keblének istene erőt fog nyújtani demosthenesi erőfejtésekre, s *a pályán, melyre nemzeti büszkeséggel öntudatosan lépett*, s mit vasszorgalommal fejt: a grófnak szép jövődőt ígérünk. Fejtse önmagát, stereotyp ne legyen, szerezzen

plasztikát: s azt hisszük dicsőségére váland családjának, Erdélynek, a magyar színvilágnak”.¹¹³ (Kiemelés – B. K. Á.)

A tudósítás Bolnai pályaválasztásának a nagyközönséget is foglalkoztató hatását mutatja, és egyben a színészi hivatás, pálya újraértelmezésének szükségességét és társadalmi megbecsülésének változását is.

A színészképzés önálló útja

Az ifjú gróf – erre szakosodott intézmény hiányában – a színészképzés egy Magyarországon szokatlan útját választja. Bolnai nagyon is tudatosan készül a szakmára, nem elégszik meg a színészképzés hagyományos magyarországi gyakorlatával. A vándorszínészet iskolája sok nemzedéktársához hasonlóan előtte is ott állt mint a színészi tapasztalatszerzés lehetősége,¹¹⁴ de a tanulóidőt ő inkább egy jeles színész magántanítványaként kívánta eltölteni: Egressy Gábornak fizetett színészeti leckékért és szorgalmasan tanult.¹¹⁵ Később, 1859-ben egy arra szakosodott egyetemi intézménybe, Párizsba, a színészeti Conservatoire-ba ment,¹¹⁶ és tetemes összeget, 20 000 pengőforintot költött szakmai képzésére, amint ez Szigligeti Edéhez írott leveléből kiderül.¹¹⁷ Párizsban feltehetően színi oklevelet is kapott, de mivel pénze elfogyott, a pesti Nemzeti Színházhoz folyamodott munkáért, de az intézménnyel nem sikerült elfogadható szerződést kötnie.

¹¹³ *Hetilap*, 1855. márc. 7. 19. sz.

¹¹⁴ Bár Szigeti József színésztanárként kétségbe is vonta a vidéki társulatok színésznevelő képességét és igazi hasznát a hetvenes években, az ötvenes években, ha nem színészgyerekként figyelt fel a szakma egy kezdőre, vagy nagyobb szerencsének nem köszönhette korai felismerését, a Nemzeti Színházba való bejutást szinte kivétel nélkül a vidéken formálódó, s onnan kiemelkedő életpálya-modell kellett, hogy megelőzze. L. SZIGETI 1999.

¹¹⁵ L. Egressy Gáborhoz 1855. július 26-én és Egressy Gábornéhoz (keltezten) címzett leveleit. OSZK Ktt. Levelestár

¹¹⁶ A család krónikása tévesen 1856–1857-re teszi párizsi egyetemi tanulmányainak idejét: LUKINICH 1927, 487.

¹¹⁷ Párizs, 1859. márc. 15. OSZK Ktt. Levelestár

A színházi életet közvetlen közléről szemlélve, európai színházak ismeretében fogalmazza meg azon tapasztalatát, hogy a színiiskolák elsődrendű fontossággal bírnak a színészképzésben. Mindenképpen megemlítendő külföldi fellépésének sajtóvisszhangja. 1854-ben a bécsi várszínház igazgatója hívja vendégszerepelni, de ekkor még öntudatosan visszautasítja a külföldi felkérést, mert kizárólag a Nemzeti Színházat kívánja szolgálni.¹¹⁸ Két év múlva már Hamburgban lép fel a *Hamlet*ben, ahol németül játssza el a nagy szerepet.¹¹⁹

Különböző színházi kultúrákhoz való jó alkalmazkodóképességét bizonyítja az is, hogy 1859-ben, mielőtt egy párizsi színházhoz szerződne, kötelességének tartja ismételten felajánlani színészi szolgálatait a Nemzeti Színháznak, kikötve szerepeit és fizetési igényét is.¹²⁰

A hatvanas években, amikor már nem színészként, hanem hírlapíróként tevékenykedik, többször felemeli hangját egy színi iskola létesítésének az ügyében, ennek elengedhetetlen fontosságát nem győzi eleget hangsúlyozni.¹²¹

Korszerűtlen arisztokratikus megoldás?

Nemcsak a sajtó reagál hevesen egy Bethleni gróf Bethlen színészi tevékenységére, ő maga is reflektál erre. A Nemzeti Színházzal folytatott levelezéséből nagyon érdekesen körvonalazódik az a sajátos viszony, ahogyan saját színészi feladatvállalását szemléli. Amikor a Nemzeti Színházhoz folyamodik szerepért, társadalmi állására hivatkozik. Hangsúlyozza, hogy nem kegyelemért folyamodik, hanem kiváltságos jogként formál igényt szerepre: „Mint hallottam az igazg. elve miszerint kezdőknek, ha szerep adatik ez különös gratia és én is azon kezdők közé számíttatom. *Társadalmi állásom* nem engedi, hogy a' színháznál ilyen állást foglaljak el, annál fogva holnapután elutazom és ilyen viszonyok közt semmi egybekötötéssel sem leszek a' nemzeti színházzal. Ha az igazgatóságnak pénzbeli követe-

¹¹⁸ *Hölgyfutár*, 1854. dec. 5. 265. sz. 1071.

¹¹⁹ *Hölgyfutár*, 1856. nov. 21. 269. sz. 1089.

¹²⁰ L. Szigligetihez 1859-ben címzett levelét Párizsból, OSZK Ktt. Levelestár.

¹²¹ *Magyar Sajtó*, 1862. febr. 23. 45. sz. 177.; 1862. máj. 11. 109. sz. 433.

lései lesznek rajtam, azokat kifizetem. És akkor jövök a színházba vissza, mikor köztünk *jogról* lehet szó és nem kegyelemről”.¹²² (Kiemelés – B. K. Á.) Ez az Egressyhez írott levele mutatja a rendi konvenciók részleges elhagyása mellett a származásából adódó konvenciókhoz való ragaszkodását. Bolnai elvárása, amely az örökletesen kiváltságos csoporthoz tartozás tudatából és az ahhoz asszociált jogi fikció tételezéséből formál jogot színpadi szerepre a Max Weber-i elméletből levezetett viselkedésszociológiai értelemben vett rendiesedés alternatív társadalmi tagolódásnak egy lehetséges állapotát szemlélteti.¹²³

Az ifjú arisztokrata az 1857-es kolozsvári színházi zsebkönyvben közölt *A magyar színészetről* című hosszabb írása bizonyos észrevételeit tekintve az ötvenes évek tipikus színházi gondolkodásába illeszkedik, de egy rendhagyó javaslata kiemeli ezt a szöveget a kor szak hasonló típuszövegei közül.¹²⁴ A szöveg a magyar nemzet missziójának megnevezésével indít. A nemzet küldetése, írja, „a civilizatio terjesztése keleten. Mi két roppant nemzet közt állunk; a szláv és germán nemzet közt – e két nemzet egykor a világ uralma felett fog küzdeni és mi köztük állunk – egy kis sziget az óceánon. – De épen azért, mert egyikhez sem köt semminemű rokonság, mi vagyunk azon híd, melyen át a szomszéd szláv fajok átszívják a civilizatiót a művelt Európától. A nemzeti gyűlölség elhangzik, a kedélyek lecsillapulnak, és a közelünkben egy Róma támad, mi leszünk a görög Rómában”. A patetikus nyitány után kezdődik egy olyan szövegrészlet, amely egyébként színi emlényekben is megjelent.¹²⁵ A szórólapokon is terjesztett, a szerző nevét fel nem tüntető szöveg-

¹²² Pest, 1855. júl. 26., OSZK Ktt. Levelestár

¹²³ Kövér Györgynek az egyén társadalmi státusát illető következtetésével is megerősíthető a gondolatmenet. Eszerint, „ha egy intézményes aktussal lehántják valamiről a jogi burkot, a történeti-jogi értelemben vett rendeket megszüntetik, nem fogja egy csapásra a mögötte meghúzódó viselkedésszociológiai értelemben vett rendiség lerombolását jelenteni.” KÖVÉR 2001, 99.

¹²⁴ BETHLEN 1857, 17–20.

¹²⁵ L. 1858-ban marosvásárhelyi Ev. Ref. Tanoda betűivel nyomtatott *A Sűgő kívánja* című egyleveles emlényt. (Lelőhelye: a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Színlapgyűjteménye.) L. a témában még BARTHA 2006.

részlet a színészet ügyét hatásosan szolgálhatta: „Minden hazafi kötelessége a nemzet művelődésén erejéhez képest munkálni. E művelődést nem anynyira erőszakolni, mint népszerűsíteni, a házat nem aranyozni, hanem biztos alapra fektetni. A művelődés népszerűsítésének egyik hatalmas rugója a színészet, – Hány ember nem olvas soha könyvet mert sem ideje, sem kedve reá, és színházba olykor szórakozás végett eljár. – Ha nem is érti az egész darabot, de öntudatlanul bizonyos rokon és ellenszenvet érzend, gyűlölni és szeretni tanul, hibákat és erényeket, föllelkesül a múltak dicsőségén, és így szellemi életet nyer, mely őt idővel gondolkodásra vezetí”.¹²⁶

Az érezni és gondolkodni tanító színház eszménye kiterjed a társadalom szélesebb köreire is. A színészetet a nemzeti művelődés céljából „szélesbíteni kell”. Bethlen szerint ugyanilyen fontossággal bír a színészet személyes tekintélyének növelése, „mert csak oly pap prédikációját hallgatjuk sikerrel, a kit becsülünk. És ez már a magyar nemzet minden osztályára szól. – Vannak elvek, melyeket ugyan mindenki helyeseknek talál, de azért senki sem gyakorol. Így van sok művelt család, mely helyben hagyja, hogy a színészet ép oly tiszteletre méltó állás mint a lelkészi, ügyvédi sat. de azért egy színészt nem fog házánál oly szívesen látni, mint egy lelkészt vagy ügyvédet. – Még a felsőbb körök is szenvednek e gyöngeségben. Így voltak emberek, midőn szinpadra léptem, bebörtönöztetésemet ajánlották e merényemért, – de azért, ha mondtam nekik, hogy a színészet oly állás mint bármely más, helyben hagyák, s ha pap lettem volna, magok eljönnének prédikációimra. Azonban a színészet e hallgatólagos megvettetése, abban is rejlik, hogy a színészek egy része nem bír azon műveltséggel, melyet állásuk igényel”.¹²⁷ 1855-ös kolozsvári fellépéseit követően a *Hetilap* színikritikáiból, amint fennebb láthattuk, valóban azt olvasni ki, hogy grófi születését s fellépését a közvélemény összeegyeztethetetlennek tartotta. Ennek ellenére Kolozsvár konzervatív közönsége egy sztárnak kijáró izgalommal várta.

Ismeretes, hogy általában a XIX. századi nagy színészek pályájában megtalálható egyazon közös motívum: a szülők ellenkezése da-

¹²⁶ BETHLEN 1857, 18.

¹²⁷ BETHLEN 1857, 18–19.

cára, némelykor a kitagadást is vállalva lesznek színészek (Déryné, Feleký Miklós, Szentpétery Zsigmond, Egressy Gábor, E. Kovács Gyula, Jászai Mari, stb.). A főrangú Bethlen Miklós példája mégis kirívó. A színészek társadalmi helyzetének aktuális kérdéseit boncolgató írása érdekes módon nagyon népszerű volt, kiváltképpen a színházi zsebkönyvek publicitása kedvelte ezt a szöveget, és nem véletlenül. Ez a szöveg nem csak a kolozsvári, hanem a marosvásárhelyi- (1873) és gyulai színházi zsebkönyvben (1872) is megjelent.¹²⁸

A *Magyar színészetről* című írásában a jelzettek mellett egy nem mindennapi javaslattal is előállt. A színészekkel szemben táplált előítéleteket leküzdendő egy lehetséges megoldást is kínált. A magyar színészek európai viszonylatban rossz anyagi helyzetét ecsetelve, saját példájára hivatkozva a legműveltebb, legvagyonosabb osztályból származó ifjakat invitálja a pályára, ami több okból is a színészek javát szolgálná: mind műveltség és iskolázottság, mind pedig az anyagi helyzet szempontjából. Javaslatát, ti. hogy „a szellem és a származás elitje” küldje ifjait színészi pályára, az egalitárius elvek értelmében kódolhatjuk úgy is, hogy Bolnai megengedhetetlennek tartotta, hogy egy nagy tehetség (pl. Kántorné) bérezése alacsony legyen. Bolnai fellépése bizonyíték arra, hogy a színészeti pályát a történeti-jogi arisztokrácia által követésre méltónak tartja. Az, hogy a színészet presztízsét emeli, ha a színészek úri származásúak, kirekesztő gondolatmenetnek is hathat, mivel a társadalomban a rang szerinti választóvonal egyrészt a származás, másrészt a tevékenységszerkezeti (képzettségi) és jövedelemszerkezeti tengelyek függvénye és a színészek helyzetén a jövedelem növelésével sokat lehet javítani. Ezt is hangsúlyozza azzal a sugallatával, hogy a legvagyonosabb osztály vállalja fel átmeneti megoldásként – „míg a magyar nemzet összes erővel a színészetnek fényesebb állást készít” – a színészet feladatait. A színészeti iskola felállításának fontossága mellett a bérezés jelentős növelését tartja szükségesnek. „Addig míg nincs jutalom, nincs cél és nincs verseny. – Volna csak egy első rendű színész fizetése 5000–6000 pft., meglátnók, miként

¹²⁸ L. a zsebkönyvbibliográfia 479, 676, ill. 573-as számú színházi zsebkönyveinek adatait. HANKISS–BERCZELI 1961.

fejlődnének a talentumok minden színészi iskola nélkül”. A színészek társadalmi-szociális helyzetén való javítás vágya, valamint a színház intézményének megerősítésére való törekvése mellett fogalmazza meg azt az új gondolatot, voltaképpen egy tükörmetaforával élve, hogy egy adott nemzet civilizációjáról legtöbbet a színháza mond el.

A legszívesebben vállalt, a szerephierarchiában legmagasabb fokon álló Shakespeare-tragédiák jellemszerepeit Egressy magántanítványaként sajátítja el. Ezért a kiváló Shakespeare-színész Egressy szerepe, s ennek színészként a közéletben is felvállalt szerepértelmezése Bolnai színésszé formálódására is hatással volt. Egressy Gábor a művész társadalmon belül a színészet külön osztályával számolt,¹²⁹ s komolyan foglalkoztatta a színészelet és a magánember ellentmondásos helyzete, a nyilvános és magánszféra egymásba fonódása.¹³⁰ Színész-státusát s az ezzel felvállalt szerepet nem hétköznapien éli meg. Kossuthal is szembeszáll a színészet ügyében (1841),¹³¹ később egy hírlapi vita következtében (1862) még párbajra is kiáll a színészet becsületéért. A Kossuth durva és a színészek évi fizetés-követelését sokalló, és munkájukat becsmérő, elcsapással fenyegetőző vezércikkére válaszoló színész (akinek Széchenyi, Vörösmarty és Henszlmann Imre is igazat adott) maga is rácsodálkozik a közéleti szereplésből következő védtelenségére, de öntudatos színészi szerepvállalása s becsületessége kívánja, hogy ne hagyja a maga igazát. Így a hírlapi vitába keveredő Egressy 1841. május 25-én jó barátjának, a kolozsvári Krizbai Miklósnak felvállalt szerepében nem kételkedve, felszólalása helyességét igazolva írja: „Nem tartoztam-e azzal magunknak – hiszen valakinek csak lenni kell közülünk *ki ezt az istenadta osztályt a' literatúrában képviselje,* 's annyira marni, sőt egészen eltapodni ne engedje; mert hiszen, ha világhírű nem vagyunk is, némi önérzetet csak igényelhetünk? És a kebelnek e' legérzékenyebb pontja az mit Kossuth uram és olly

¹²⁹ EGRESSY 1980, [1842] 46.

¹³⁰ „Visszajedtem magamtól Miklós, midőn észre kezdém venni, hogy a' színész a privát embernek áldozatja kezd lenni nálam” – írja Krizbai Miklósnak 1841. március 29-én. SZENTIMREI 1956, 1880.

¹³¹ A vita részletes ismertetését l. RAKODCZAY 1911a, I. 227–240.

durván illettek; akkor lettem volna megvetésre méltó, ha e durva bántást hallgatással bírtam volna túrni”.¹³² A színház és színész becsületéért áll ki akkor is, amikor a hírlapi szópárbajokat valódi duellumként folytatja. Máskor a színészet nevében, ennek legitimitásáért, Egressy valódi pisztolypárbajban is részt vesz.¹³³

Hogy a tanítvány, Bolnai színészi próbálkozását nem fogadta egyértelmű ováció, az főként a konzervatív szemléletű arisztokraták véleményének volt köszönhető. Nem egy róla emlékező azonban a szakma veszteségének tartotta a színészi pályáról való lelépését.¹³⁴ Ő maga megmarad Egressy hűséges bámulójának,¹³⁵ s egy évtized múlva is őt tartja Európa első *Hamletjének*.

Amikor Bethlen (Bolnai) megkísérli a színész-státus értelmezését, válaszfalakat is diagnosztizál. Az azonos szakma kovácsolta közösség nevében, de azon kívül is nyilatkozik; a színésznők társadalmi helyzetéről értekezve tisztán látja, hogy milyen mércével mér

¹³² SZENTIMREI 1956, 1882.

¹³³ Szigligeti Egressy párbajairól az ellenfelek nevének említése nélkül ír (Bajza Jenővel és Zilahy Károllyal való pisztolypárbaját, valamint Dobsa Lajos ellen karddal vívandó párbaját említi). S hogy Egressy párbajai a színész-szakma védelmének és becsületének kivívásaként értékelték, annak igazolására hadd idézzük egyik életrajzíróját: „Mily magasra tevő Egressy a koszorút a színész részére, láttuk. Ha elgondoljuk, hogy ő e koszorúért lankadatlan szorgalommal egy életen át küzdött, nem fogunk rajta szerfölött megütközni, hogy azt oly féltékenyen, s *ha kellett életével is kész volt oltalmazni*. Bántotta őt, ha a színészetről kicsinylőleg beszéltek; védelmére mindig kész volt felszólalni, miből heves polémiák fejlődtek, s a vitát nem egyszer párbaj zárta le. SZIGLIGETI 1878, 120. (Kiemelés – B. K. Á.) Párbajaira vonatkozóan I. SZIGLIGETI 1878, 120–122.; RAKODCZAY 1911a, II. 316–328.; CLAIR 2002, 259. Ez utóbbi rögzíti Dobsa Lajossal karddal vívandó párbaját is, azonban Jókai Mór, az egyik segéd, a párbaj színhelyén kibékítette az ellenfeleket. (Megjegyzendő, hogy Clairnél Beniczky Samu neve szerepel Zilahy Károly helyett.)

¹³⁴ RAKODCZAY 1911a, I. 473.; MOLNÁR 1881, 232.

¹³⁵ „Egressy Hamlet-ja nagyszerű – Értelmileg tökéletesebb, mint bármely német és angol Hamlet. Ez alak legtökéletesebb rugóit Egressy a legnagyobb könnyűséggel kezeli, s büszke önérzettel elmondhatja, hogy jelenleg Európában a magyar Hamlet a legtökéletesebb” – írja Bethlen. *Magyar Sajtó*, 1862. máj. 21. 465.

a közvélemény, hogy a tisztességes nő és a színésznő kategóriáit jobbra egymást kizáró kategóriákként tartja számon,¹³⁶ s bár maga is érzékelte színészi pályája választásakor az előítéleteket, színpadra lépésével mégis falakat döntött le.

Bolnai színészi pályája voltaképpen a foglalkozás, a hivatás presztízshierarchiájának az átalakulását jelzi. A hierarchikus társadalomszerkezet és a reformkori polgári átalakulás fő jelszavainak és ezek végleges átrendeződésének átmeneti időszakában (a rendi klasszifikáció szempontrendszerének formális eltűnésével) az ifj. gr. Bethlen már nem mecénási vagy közírói tevékenységével kívánja a magyar színház ügyét szolgálni, mint Petrichevich Horváth a harmincasnegyvenes években vagy még korábban atyja – színházat pártoló-segélyző, főúri műkedvelő színész, intendáns, drámaíró, fordító szerepeiben –, hanem előzetes intenzív elméleti színészképzéssel, Egressy Gábor gyakorlati tanácsait foganatosítva a hivatásos színpadon is érvényt kíván szerezni saját rátermettségének.

Bolnai színházi koncepciója eltér a korszak színházi nézeteitől. Arisztokrata létére elsőként vállalkozik hivatásos színészi pályára. Amint pályája jelzi, azon szereplehetőségek határai, melyeket elviekben egy színházi aktív szerepet vállaló főúri származású személy elvállalhatott a reformkorban, a századközépen már átléphetők voltak. A színházi kérdésköröket vizsgáló szövegek, ill. a saját társadalmi körében rendhagyó színészi próbálkozás és ennek írott kontextusa az egyéni próbálkozásokon túlmutató társadalmi-szociális háttér erővonalait is jelzik. Jelesen a színházzal mint önálló mű-

¹³⁶ Laborfalvi Róza kivételes tehetségét elemezve írja: „Amivel adózik a világnak az asszonynak mint művésznőnek bámulatban és tiszteletben, azt megvonja tőle mint asszonytól. A társadalom kétféle mérleggel mér az úgynevezett becsületes nőnek és a művésznőnek”. S habár mindkét elvárást teljesítheti egy-egy kivételes személy, az előítélet erősen tartja magát: „Egyike a legszebb és legfényesebb kivételeknek Laborfalvy Róza, Jókai neje volt. Én korom összes nagy színművészeit és művésznőit láttam Bécsben épúgy mint Párizsban és Londonban, s nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy Jókainé asszony művészi talentuma egy színvonalon állott a Rachelével és a Ristoriéval”. BETHLEN 1888, 137–138.

vészettel szembeni elvárásokat, valamint a színművészettel mint hivatással, foglalkozással és státussal szembeni elvárások változását.

Shakespeare a róla folyó szakmai diskurzusban, valamint a művelt körök diskurzusában a XIX. század közepén változatlanul megőrzi kiváltságos szerepét. Művészet és társadalom összefüggései nem véletlenül kerülnek a Shakespeare-kérdéssel együtt a korabeli színházi kérdésköröket tárgyaló, annak helyét és feladatát kereső írásokba. A két korántsem távoli kérdéskomplexum együttszemlélése – egyfelől a magyar színművészet művelése, másfelől Shakespeare színpadi honosításának ügye – úgy is megmutatkozhat, mint két különböző színházi szereplő kiemelése. A Shakespeare-értés nem válik közkinccsé, megőrzi rangját, ami megmutatkozik abban is, hogy az arisztokraták közül ketten is, más-más úton, de egyaránt a kolozsvári színházi élmények hatására jut el Shakespeare-hez. Mindketten valamiféle szellemi közösséget vállalnak a drámaíróval, amikor külföldi mintáktól is erősítve az egyik ír róla, a másik pedig színpadra lép.

Noha Shakespeare drámái a korszakban alulreprezentáltak a kolozsvári és a vidéki műsoron, egyes játékkalkalmak, a romantikus színjátszás két kiemelkedő tehetsége: Lendvay és Egressy szereplései, Bolnai feltűnést keltő fellépései, az alkalmankénti vidéki Shakespeare-előadások révén és a folyóiratok közvetítette olvasatokban a brit szerző drámái a figyelem központjába kerülnek.

AZ E. KOVÁCS-KORSZAK (kb. 1866–1899)

Ecsedi Kovács Gyula színész, Egressy Gábor rajongója és stílusának folytatója Shakespeare darabjainak sorozatos színpadra vitelével és számos szerepének megformálásával a drámaköltő „csodaműveinek” igézetében alkotott nagyot. Szellemének megragadására törve olyan színpadi nyelv továbbvivője és teremtője volt az erdélyi színpadokon, amelynek jellegzetességei jogosan keltették fel a színházi szakma kíváncsiságát.

A korszak jelentős kulturális központjaként, egyszersmind a társadalmi élet agorájaként működő kolozsvári Nemzeti Színház egy olyan művészt mondhatott magáénak, aki színházi emberként magas színházi kultúrát közvetített, de irodalmi tevékenysége révén – mint költő, prózaíró, fordító, valamint a Petőfi Társaság, az Erdélyi Irodalmi Társaság, a nagyváradi Szigligeti Társaság és a debreceni Csokonai-kör aktív tagja is – jelen volt a korabeli irodalomban. Ezen kívül gyakori vendégszereplései révén Erdély-szerte, a Pesti Nemzeti Színházban és Magyarország jó néhány városában is megfordult. Nemzetközi hírnevét bizonyítja, hogy a századvégen londoni meghívásáról olvashatunk a kolozsvári sajtóban. (Nincs adatunk arról, hogy a vendégszereplés megvalósult volna.¹)

Neve a köztudatban összeforrott a XIX. századi kolozsvári színházi életével. Néhány rá emlékező a kolozsvári Nemzeti Színház fénykorát Kovács pályafutásával kapcsolja össze.² Igazi irányítónak, a magyar színpadi művészet hőskora egyik „legnagyobbérdemű és leggazdagabb tehetségű vezéregyéniségének” nevezik őt, aki egy

¹ Vö. *Ellenzék*, 1898. máj. 17.

² L. Kiss Menyhért szócikkét. In: SCHÖPFLIN 1929–31, III. 26.

egész korszakot képviselt, a magyar színpadi művészet legáldásosabb korszakát. Mint színész, rendező és művezető-irányította a Farkas utcai színház életét „diadalról diadalra”.³ A Shakespeare-kultusz és a magyar klasszikus dráma újraélesztőjeként és fenntartójaként nyerte el a szakma elismerését, alakításával a közönség csodálatát.

Kovács Gyula kolozsvári működésének első fele tulajdonképpen egybeesett az első teljes magyar Shakespeare-kiadás nyilvánosságra kerülésével. A Kisfaludy Társaság által sorozatban kiadott *Shakspeare minden munkái* (1864–1878) Ecsedi színpadi törekvését nagymértékben segítette. Nemcsak azáltal, hogy a színháznak (úgy a színpadra vivőnek, mint a színésznek) irodalmi értékű fordításokat adott, hanem azáltal is, hogy a színházba járó közönséget magyarul olvasható Shakespeare-drámákkal látta el. Így sajátosan találkozott össze a közönség érdekében a színészi kezdeményezés (konceptiózus program) és az intézményes keretek között létrejött fordítás. Shakespeare erdélyi közönségének formálódása szempontjából is figyelemreméltó korszak az E. Kovács nevével fémjelezett színházi időszak. A közönség (bizonyos réteget tekintve) immár saját elolvasott drámaszöveg-élményét hasonlíthatja össze a színházi előadászöveg olvasásával. A két élménytípus változatai – a színházi jelrendszerek viszonyrendszerében konkretizálódó, ill. a személyes olvasat révén formálódó – új megértésekre tették alkalmassá a befogadókat (nézőket és olvasókat).

Ennek köszönhetően jelentősen megnő a kolozsvári színpadon ebben a korszakban előadott Shakespeare-darabok száma. 1867-től 1900-ig 24 különböző Shakespeare-drámának 287 előadásával számol a szakirodalom.⁴ Figyelemreméltó az az összehasonlítás is, amely a budapesti Nemzeti Színház Shakespeare-előadás adatairól szól: Ebben az időszakban a Nemzeti Színházban 507 alkalommal játszanak 19 különböző Shakespeare-darabot. A kolozsvári előadászám viszont úgy mutatja meg jelentőségét a Nemzeti Színház adatai mellett, ha nem hagyjuk figyelmen kívül azt, hogy ez utóbbi intézmény drámai műsorának nagyobb teret biztosít a népszínmű (1875-től), majd az opera leválása a műsorrendről (1884-től). A Kolozsvári

³ L. egyebek mellett Janovics írását: *Keleti Újság*, 1939. febr. 37. sz.

⁴ [BAYER] 1908, 275.

Nemzeti Színháznak továbbra is egyedül kell kiszolgáltatnia mindenféle műsorigényt a zenés műfajoktól a klasszikus tragédiáig, egyetlen épületben kell megférnie a színes, többretegű repertoárnak. Természetesen a játszott 24 különböző Shakespeare-dráma közül van, amelyik csak két vagy három előadásszámot ér el. Olyan év is van, amikor mindössze két vagy három előadással van jelen Shakespeare a kolozsvári műsoron, 1894-ben a Shakespeare-ciklus évében viszont húsz Shakespeare-előadást is láthat a közönség.

E. Kovács Gyula mellett a hetvenes évek nevesebb Shakespeare-szerepet játszóit közt már feltűnnek a Színészeti Tanodát végzett új nemzedék tagjai: Egressy Ákos, Szacsвай Imre, Mátray Betegh Béla, Helvey Laura, Ditróiné Eibenschütz Mari. De ott van a színészeti iskolát nem járt, viszont tehetséges színészek egész sora is: a már nem fiatal Jókainé Laborfalvi Róza, a kántortanítóból színésszé lett Szentgyörgyi István, Jászai Mari, Boér Emma (később Szacswayné), Némethy Irma, Hunyady Margit. A nyolcvanas évektől újabb színész-nevek bukkannak fel többször is Shakespeare-szerepekben (nagyobbrészt már színészeti akadémiát végeztek): Zilahy Gyula, Vedress Gyula, Rónai Gyula, Csíky László, Gál Gyula, Megyeri Dezső, Ditrói Mór, Dömjén Rózsa, Farkas Irma, Medgyaszai Evelin, Gerő Lina; az évtized végén a budapesti Nemzeti Színház tagja, Ivánfi Jenő és Márkus Emilia is fellép itt. A kilencvenes években az új Shakespeare-szerepet alakítók szinte kivétel nélkül színészeti akadémiát végeztek: Fáy Szeréna, Szerémy Gizella, Maróthi Margit, György Ilona, valamint az E. Kovács-tanítványoknak is tartott Klenovits György és Szakács Andor, s mellettük Janovics Jenő és Tompa Kálmán.

Amint az a színlapokról megállapítható, E. Kovácson kívül Szentgyörgyi István, Szacsвай Imre és Mátray Betegh Béla rendezőként is alkotott különböző Shakespeare-produkciókban. Ekkoriban a színlapok többnyire csak esetlegesen tüntették fel a rendezők nevét. A két utóbbi színész és rendező útja a pesti Színészeti Tanodából egyenesen a Kolozsvári Nemzeti Színházhoz vezetett (Mátray 1869-ben, Szacsвай 1874-ben kerül ide.) Ditrói Mór működése a Kolozsvári Színház élén (1887–1896) az intézmény egyik kiemelkedő korszaka lett, s bár tudjuk, hogy aktívan részt vett a produkciók létrehozásában, nevét állítólag nem engedte feltüntetni a színlapokon.

A kilencvenes években (1894–1895) a Ditrói Mór–E. Kovács szer-vezte Shakespeare-ciklus mellett a neves olasz színészdinasztia egyik tagja, Gustavo Salvini és olasz társulata kelt Shakespeare kolozsvári történetében feltűnést. Gustavo, apja Tomasso Salvini nyomdokait követte, aki a késő romantikus színjátszás jelentős személyisége volt. Azonban Gustavo Salvini nemcsak Pesten mutatkozott be, mint apja vagy a korszak neves olasz verista színművészei, hanem társulatá-
val vidéki körútra is indult. Kolozsváron összesen hatszor lépett fel 1897 február havában: Romeo, Hamlet, Petruccio, Shylock és Ot-hello szerepeiben, valamint Katona *Bánkjában* is. Az előadásoknak jelentős sajtóvisszhangja volt. Kolozsvár környékéről is sokan fel-
utaztak a hagyományos színészi eszközöket és a naturalista-verista
játszásmódot sajátosan ötvöző nagy színművész és a mellette mint-
egy csak statisztáló társulat olasz nyelven folyó előadásaira.⁵

A XIX. század utolsó harmadának erdélyi Shakespeare-recepció-
ját a korszak meghatározó színészegyeniségének perspektívájából
vizsgáljuk. A fejezet a színházi kommunikációs modell megvilá-
gítása érdekében színésznek és közönségnek kulturális domínium-
ma közti közös tudást, e kettő találkozását figyeli. A színházi tény
kontextuális analízisének módszerével különféle dokumentumokat
vonunk be a vizsgálatba, amelyek közvetlenül vagy közvetetten vo-
natkoznak a Shakespeare-színész E. Kovács és közönsége színházi
kapcsolatára. Rekonstruktív, interpretatív célok érdekében hetero-
materiális dokumentumokat faggatunk: színlapokat, színházi zseb-
könyveket, sűgőpéldányokat, színikritikákat, személyes típusú em-
lékezéseket, E. Kovács saját emlékiratát és egyéb szövegeinek írott
médiumait, valamint vizuális dokumentumokat. A színészre mint
Shakespeare-nevelőre, shakespeare-i kultúra-közvetítőre, színházi
gondolkodóra figyelünk. A korabeli színpadi formanyelv sajátossá-
gaira, valamint egy sűgőkönyv filológiai-színházi szempontú elem-

⁵ L. az *Ellenzék*ben megjelent híradásokat (*Ellenzék*, 1897. febr. 8. 30. sz. és febr. 15. 36. sz.). Salvini és olasz társulata ez évben Kolozsváron kívül Aradon, Nagyváradon, Temesváron és Brassóban is bemutatkozott Shakes-
peare-darabokban. János-Szatmári Szabolcs a nagyváradai előadásairól ír, Nyerges László pesti fellépéseikről és hatásukról: NYERGES 2001, 440–
441. és JÁNOS-SZATMÁRI 2003.

zése révén egyik szerepének modellálását kíséreljük meg a korabeli játékértelmezések viszonylatában, és kitérünk a közönség Shakespeare-képének színházi vonatkozására, amelyet viselkedésmódjának vizsgálatával szemléltetünk.

A Shakespeare-kultusz apostola

Bayer József hívja fel a figyelmet arra, hogy a kolozsvári Shakespeare-előadások művészi értékére nagy hatással volt az, hogy Kovács Gyula egyéniségéhez az 1868–1878 és 1881–1899 közötti időszakban 160 Shakespeare-előadás emléke fűződik. 33 év 287 magyar nyelvű előadásából 160 Shakespeare-előadás óriási eredmény.⁶ Egressy Gábor után ő a magyar színpad Shakespeare-kultuszának – Janovics szóhasználatával – „a leglelkesebb és leghűségesebb apostola”, aki olyan Shakespeare-kultuszt fejlesztett ki, amellyel Európában a legelső helyre lendült a kolozsvári Nemzeti Színház.⁷

Kovács Gyula színésszé válásának történetében talán nem is az otthonról való megszökés izgalmas epizódja a legérdekesebb,⁸ amely színészi elhivatottságát, kivételes elszántságát bizonyítja, hanem sokkal inkább példakeresése és mintakövetése; az a mód, ahogyan saját maga konstruálja színészi imázsát. Debreceni tanulóéveire visszatekintve fogalmazza meg, hogy akkoriban Csokonai Vitéz Mihály és Petőfi Sándor mellett Egressy Gábor pályája vonzotta a leginkább, ez utóbbit is nevezi meg ideáljának. A példakövetés nemcsak játékstílusában, hanem pályájának tudatos formálásában is tetten érhető. (Egressy Gáborral ennek felesége révén rokonságba is került.⁹) 1852-ben látja először Egressy Gábort játszani (Szatmáron), ez az élmény olyan meghatározó lesz számára, hogy 1856 augusztusában Lángh Boldizsár társulatában tizenhét évesen színpadra is lép Szigligeti Ede *Pál fordulása* című vígjátékában. Az 1856–62 közötti időszakban a vándorszínészet kenyerét eszi. Lángh társulata után

⁶ [BAYER] 1908, 277.

⁷ JANOVICS 1939.

⁸ L. *Az első levél* című írását: E. KOVÁCS 1896, 27–34.

⁹ E. KOVÁCS 1896, 87.

Fejér Károly, Budai József és Latabár Endre társulataiban ismerkedik a színészzel. Szerelmes színészként indul, Latabárnál népszínmű-énekesként¹⁰ is sikert arat. Egressy a színészet iskolájaként a vándorszínészetet nevezi meg, amelyet a színésznek szükségképpen végig kell járnia: „Az én koromba a kezdő a pályát szükségképp a színlapok írásával kezdte; szét is hordta; közreműködött a színpadépítésnél, festéket tört a díszítőnek, segített ennek díszleteket festeni és fölállítani; a lámpákat öntötte és gyújtotta; bútorozta a színpadot, mint színházi szolgál; majd írta a szerepeket és másolta a darabot, működött mint szereplő színész, táncos, kardalnok és magánénekes; egypár jelmezét át meg átalakította százféleképpen; mert ugyanazon öltönyből kellett kitelni a magyar fényes dolmánynak és a német lovagöltönynek, különböző részletekkel, s mert kiki maga tartozott ellátni magát az előadás kellékeivel. Mint sűgónak alkalma volt a kezdőnek a színpadművekről egészséges fogalmakat szerezhetni”.¹¹ E. Kovács hasonlóan tanulta ki a vándorszínészet iskoláját, járta végig a XIX. századi vándorszínészek „tövises útját”. 1878-as mátészalkai vendégszereplése egy 21 évvel korábbi élményét juttatja eszébe: „azt a szegény éhező komédiást, ki akkor mint hős szerelmes, népszínműénekes, requisitarus és színlaphordó” volt.¹² A vándorszínészet mint a színésszé válás szükséges megpróbáltatása nyilván hátrányokkal is járt, minthogy kevés igazán tehetséges művészt tudott jó színésszé nevelni vagy ekként megtartani a mostoha körülmények között.

Nem véletlen, hogy E. Kovács játéktílusát illetően is felemlítik Egressy nevét. Szász Gerő levelét idézi Vértesy Jenő: „volt benne valami Egressy páthoszából és méltóságos stílusából, de modernebb, diszcretebb formában”.¹³ Névváltoztatását is színésszé válásának fontos pillanatakként értelmezhetjük. Nem kívánt sem színészként, sem költőként Kovács Gyula nevére egy debreceni Kovács Gyulá-

¹⁰ Egyik Latabár Endréhez fűződő színpadi élményéről a *Képzelték csak, nem hallották, mégis roppant megtapsolták* c. írásában olvashatunk. E. KOVÁCS 1892. A vándorévekről vö. KÖRÖSI 1896. és E. KOVÁCS 1900.

¹¹ EGRESSY 1860.

¹² E. KOVÁCS 1896, 108.

¹³ VÉRTESY 1907.

val osztozkodni.¹⁴ Először a Rengetegi Zoltán romantikusan hangzó névre gondol, végül az Ecsedi előnévvel különbözteti meg magát. Első nagy sikere 1862 májusában Pesten a *Könyves Kálmán*ban Álmos szerepében volt, ekkor a *Hölgyfutár* Kovácsot Lendvay utódjaként üdvözölte.¹⁵ 1865-ben Kolozsváron *Bánk bán* főszerepében, egy év múlva *Coriolanus* címszerepében vívott ki magának elismerést. Gyalui Farkas, aki Ecsedit személyesen is ismerte, Egressy Gábor mellett őt nevezi a magyar színpad legbuzgóbb Shakespeare-művészenek. A színművész Ecsedi Kovács Gyalui visszaemlékezése szerint tanulókorának meghatározó élménye volt. Nemcsak őt, hanem az egész ifjúságot lelkesítette és nevelte a színpadról klasszikusok és hazafias darabok által. „Ő még abban a meggyőződésben nevelkedett, hogy a színház, úgy, mint ma mondanánk kultúrház, a színész apostol, tanító. Ma a színház többnyire vállalkozás, mely megtöri az ideális célokat, üzleti plakátnak, sőt dísznek is szívesen használja, de nem főadatának tekinti a kultúrcélt. E. Kovács Gyulában, mint mesterében Egressy Gáborban egész életük célja, jutalma az volt, hogy a művészettel a nemzetet szolgálják.”¹⁶

Műsorteremtő működése a Paulay vezette Pesti Nemzeti Színházéval vetekedett. Molière-t, Racine-t, Schillert vitte színpadra és Goethe *Faustját* ő adta magyar nyelven először (1876. jan. 8.).¹⁷ A magyar klasszikusok közül színre alkalmazta egyebek mellett Madách Imre *Mózes és Csák végnapjai* című drámáit, Petőfi *Tigris és hiénáját*, de a legnagyobb odaadást Shakespeare drámái és szerepei iránt tanúsította.

A XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveinek kolozsvári Shakespeare-előadásain elsősorban a nagy tragédiák szerepeltek, a legtöbb címszerepet ő játszotta. Nagyobb szerepei: Othello, Hamlet, Macbeth, Lear király, Coriolanus, Shylock, III. Richárd, Athéni Timon,

¹⁴ L. Debreceni visszaemlékezés és az én E. betűm című írását. E. Kovács 1896, 131–146., ill. E. Kovácsnak az *Ellenzék tárcájában* megjelenő írását: *Ellenzék*, 1894. 266–269. sz.

¹⁵ *Hölgyfutár*, 1862. máj. 8. 440.

¹⁶ GYALUI 1924.

¹⁷ L. Kolozsvári Nemzeti Színházi Zseb-Könyv 1874 máj. 1-től 1878. máj. 1-ig. Kolozsvár. 1878. 44.

Antonius (az *Antonius és Cleopatra*, valamint a *Julius Caesar* darabokból), Faulconbridge és János király (a *János Királyban*), Posthumus (*Cymbelineben*). Budapestet megelőzve Kolozsvárt került először színre a *Cymbeline*¹⁸ 1876. december 2-án, a *VI. Henrik király* III. része (*III Richárd ifjúsága* címmel) 1878. március 23-án, a *János király* 1883. január 29-én, az *Ahogy tetszik* „pásztori vígjáték” 1886. október 16-án és a *II. Richárd király* 1889. január 19-én. Ezeket mind E. Kovács Gyula alkalmazta színre, ő rendezte, és a főszerepeket bennük maga játszotta.

Rendezőként E. Kovács komoly munkát végzett, minthogy nem volt csekély feladat a részben opera és operett társulatot tragédiákra tanítani. A dráma Eszterházy Kálmán gróf intendánsága (1878–81 és 1884–85) után a Kolozsvári Színháznál lassan háttérbe kezdett szorulni. Ezzel szemben E. Kovács Gyula művezetőként¹⁹ is a klasszikus irodalomért szállt síkra. A színházi magánvállalkozás idején Csóka Sándor (1886), Bölöni József (1887) és Ditrói Mór (1887–96) igazgatása alatt is a klasszikus darabok vezetője és képviselője volt. Bár kompromisszumokat volt kénytelen kötni, meg kellett elégednie azzal, hogy színre hozhatott egyáltalán drámát is bizonyos arányban. Az operetteket fényes kiállítással, elegendő számú próbával adták, a drámára viszont nem jutott elég idő. Az operett pár évtized alatt kétségtelenül háttérbe szorította a drámát.²⁰ E. Kovács Gyula erőfejtése és művészi megvalósítása annál inkább értékelendő. Modern rendezési szemlélete a korhúségre, a tömegjelentekre és összjátékra

¹⁸ A darab kéziratos szöveggönyve a Széchényi Könyvtárban megtalálható: *Cymbeline Regényes színmű 5 felvonásban*. Irta Schakspere. Ford. Rákosi Jenő. Magyar színen nem adatott; Szabadon színre alkalmazta E. Kovács Gyula. 1875. Kolozsvárt. OSZK Szt. N.SZ.C. 89.

¹⁹ Korabeli kifejezés a „művészeti vezető”-re. Mindazonáltal a ma használatos „művészeti vezető” tevékenysége nem feleltethető meg tökéletesen a korabeli „művezető” tevékenységének. L. még a *Színművészeti lexikon* „művezető” szócikkét! (SCHÖPFLIN 1929–31, III. 303–304.)

²⁰ A budapesti Népszínház 1870-es, 80-as évekbeli operett-kultuszának hatását Kolozsvár sem kerülhette el. Amikor első alkalommal 1866-ban adták Offenbach Dunanan apó című operettjét, Kolozsváron füttyökkel és ellenséges tüntetéssel fogadta a fiatalság, de pár évtized alatt a közönség meghódította. Vö. GYALUI 1924.

való törekvésben is megnyilvánult. A történelmi színművek előadásai alkalmával tanulmányozta történelmi alakok arcképeit, korhű díszletek, autentikus jelmezek színpadi bevonására törekedett. Sajnos, a kolozsvári Nemzeti Színház szűkös anyagi körülményei nem engedhették meg az előadások fényűző kiállítását.

Kassai Vidor *Emlékezéseiben* – feleségével, Jászai Marival a kolozsvári társulathoz való kerülésüket felidézve – így ír E. Kovács Gyuláról: „[Jászai] E. Kovács Gyula hősszínészre (partnerére) gyakran bosszankodva panaszkodott, amiért az hevesebb jelenetekben karjait kékre-vörösre szorongatta s a rajta levő vékonyhéjú üveggyöngyöket összeroppangatta. De ezen nem lehetett segíteni, mert E. Kovács Gyula meglehetősen alanyi (szubjektív) színész volt, s az is maradt. E. Kovács Gyula nélkül a kolozsvári színházat már el sem lehetett volna képzelni. Ő ott hol művezető, hol rendező, de mindenkor első drámai színész volt; néhány évnyi megszakítással, melyeket szakonkint a pesti Nemzeti Színháznál töltött, csaknem egész életét Kolozsváron töltötte el. E. Kovács Gyula klasszikus törekvésű, szorgalmas művész volt, több érzékkel és igyekezettel, mintsem kiviteli erővel; gátolták kissé hajlékonytalan hangja és szervezete. Különböző lantos költő és könnyelműen jószívű ember is volt – a körülményekhez képest. Alakja magas, vaskos, csaknem rövid derékkal. Szép telt piros arca, gyönyörű kék őszemei (e hasonlat nem a színre, hanem a kifejezésre vonatkozik, mert az ő szeme fekete). Mint ember s mint színész: rokonszenves. Bár folyton pénzzavarokkal küzdött, mégis megelégedett és jókedvű cimbora tudott maradni. Sok tekintetben ma is talány előttem. Hiányjai mellett is elismeréssel kell E. Kovács Gyulának adóznom, mert Egressy Gábor óta (ki rokona és példaképe volt), meg Tóth József óta színészetünk legerősebb férfitrágikái ábrázolójának tartom (Molnár György nem hevült, Nagy Imre nem tanult)”.²¹

Rakodczay Pál színész és színház-teoretikus, aki a századvégen számos erdélyi városban Shakespeare-szerepekben lépett fel az igazgatása alatt álló társulattal, pontosan megadja az alanyias színész definícióját.²² Szerinte voltak és vannak olyan magyar színészek, akik

²¹ KOZOCSA 1940, 272–273.

²² „A színész *alanyiasága* alatt természettől nyert ihletét értjük, vagyis

az *alanyiaság* és *tárgyiasság* közt ingadozva alkottak nagyot. Ilyen színésznek látta a született tragikus Bartha Jánost, és szerinte ilyen volt Jókainé Laborfalvi Róza. A korban ilyen művésznek tartotta Kovács Gyulát és Molnár Györgyöt. „Kovács ábrándos kedélye, légysága nem képes egyes bonyolódottabb jellemek felé kerekedni. A hideg Konstantinban Grittiben egyformán érzeleg, minden képzelem hián. Váratlanul meglepő aztán Lear-ben, nem azért mintha a jellem alapelemeit szétszedte volna, hanem mert maga kedélye, a szerep bizonyos jellemvonásával oly szerencsésen azonosul, hogy készségesen mondunk le a shakespeare-i Learnek és tapsolunk Kovács végtelenül nemes, költői, részvétteljes költői aggastyánának, mely egymaga legmagasabb színészeink közé emeli e mindenk fölött lírai színészüket. (...) Kovács és Molnár nem vehetők kizárólag alanyias számba, mert játékukban szemmel látható a tárgyilagos intenció”.²³

Az „alanyias-tárgyas” színész E. Kovács, ámbár kardalos- és segéd-színészként kezdi, kiemelkedő drámai jellemszínésszé képezi magát, amelyre tehetsége mellett kedvező fizikai adottsága is determinálja: magas termet, beszédes szemek, kifejező arcjáték, zengő orgánium. Kovácsot főként a nagy tragikus szerepek vonzották, s igencsak sokoldalú színész volt, intrikusnak, tragikusnak is kiváló, népszínműben és vígjátékban is magával ragadta a közönséget. Sokoldalú tehetség volt, és különféle szerepei révén nemcsak tragédiák hőseiben, hanem vígjátékok kisebb formátumú alakjaiban is jeleskedett; mindez a szerepkörök hierarchiájának normáin való túllépés személyes igényét is modellálja.²⁴

---

azt, mennyire képes szerepét átérezni. Alanyiaság a színész érzelmi anyaga. (...) A színész veleszületett tulajdonsága ez az, amit fluidumnak neveznek: Tűz, kedély, humor, vérmérséklet, színészi furfang, utánzó-képesség. Ez a fluidum az, melynél fogva némely kevésbé cirkalmazó színészek is át tudják küzdeni az estét, anélkül, hogy egy pillanatot is üresen hagyának a néző számára. A többség kizárólag veleszületett tehetségével, alanyiaságával járul a szerephez, anélkül, hogy alanyiaságán módosítana valamit. Ezek a *naturalistak*, a folyton önmagukat játszó. Fő gondjuk az, hogy szerepeiket mentől jobban átérezzék, kritika nélkül, hol, minő mennyiségű érzelmet kíván a szerep”. RAKODCZAY 1884, 29–30. (Kiemelés – B. K. Á.)

²³ RAKODCZAY 1884, 32–33.

²⁴ A szerepköri tagozódás hierarchiát jelentett a színházban és ennek alapján

A Shakespeare-színész és a Shakespeare-ciklus

Ditrói Mór színigazgató az 1894–95-ös téli szezonra tervezett Shakespeare-ciklusát főként E. Kovács Gyula színművészetére alapozva valósíthatta meg. Magyar színpadon ez volt az első ilyen jellegű próbálkozás. Az *Ellenzék* híre szerint a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatósága által tervezett Shakespeare-ciklusba huszonnégy előadást terveztek.²⁵ A Shakespeare-ciklus hírére eleinte nem lelkesedett annyira a közönség, mint amennyire talán elvárható lett volna: „A közönség némi közönnyel veszi az egészet, mint valami mindennapi hírt”. A lap szerint a kor vastag realizmusa mulatságot keres a színházban és „jobban szereti az érzék csiklandoztató operetteket, s az újabbkori francia szellemnek könnyed, játszi sziporkázó ötleteit, semmint Shakespere-féle szellemeknek mély örök jellemeit”.²⁶ Az *Ellenzék* című lap, mely kezdetben huszonnégy különböző Shakespeare-dráma előadásáról adott hírt, később már csak húsz művet említ, ami – ahogy ez különböző dokumentumok alapján rekonstruálható – nem jelent húsz különböző Shakespeare-drámát.²⁷ (A számban benne vannak az ismétlések is.)

A Shakespeare-ciklus 1894. október 20-án a *Lear Király*-előadással kezdődött. 1895. március 1-jén *A két veronai ifjúval*, a Shakespeare-ciklus huszadik darabjával zárult a sorozat. Összesen tizenhét különböző Shakespeare drámát játszanak: *Lear Király*, *A makrancos hölgy*, *Hamlet*, *Ahogy tetszik*, *A velencei kalmár*, *Coriolanus*, *Vízkereszt vagy amit akartok*, *Macbeth*, *Tévedések játéka*, *Romeo és*

---

történt a színészek bérezése is. A szerepkörök hierarchiájában a jellemző színész értékesebb az intrikusnál, jobban is fizetik. (FERENCZI 1897, 474.) Megjegyzendő, hogy pl. Rakodczay Pál *A színészet rendszerében* (1884) kissé ellentmondásosan tárgyal a szerepkörökről. Maga is hierarchiát állít fel a szerepkörök közt, majd azt állítja, hogy nincsenek is szerepkörök, mint ahogy kizárólag hős-, szerelmes-, genre-, szolgál-, cselszövő-, apa-ember sincsen. Felismerve a szerepköri tagolódás beskatulyázó rendszerének káros voltát, inkább a jellem kategóriával próbál operálni. Számára a jellemszínész a legmagasabb teremtő színészi fogalom.

²⁵ *Ellenzék*, 1894. szept. 26. 220. sz.

²⁶ *Ellenzék*, 1894. nov. 9. 257. sz.

²⁷ L. az adattár forrásjegyzékét és megjegyzéseit.

Júlia, Julius Caesar, Téli rege, A windsori víg asszonyok, Othello, Antonius és Cleopatra, III. Richárd, A két veronai ifjú című darabokat. *A makrancos hölgyet, a Tévedések játékát* és *Julius Caesart* kétszer játszották.²⁸ A húsz előadásból E. Kovács Gyula tizenöt előadásban főszerepet vitt, és a rendezésben is nagymértékben részt vállalt.²⁹

E rendhagyó színházi vállalkozást voltaképpen vegyesen fogadta a közönség: az ismerős nagy tragédiák főszerepeit játszó E. Kovácsnak hűségesen tapsolt (az újonnan bemutatott darabokkal szemben kevésbé volt fogékony). Erre utal a kritikus híradása is: úgy véli, a *Lear királyban* alakításával Shakespeare felérhetetlen magasságig képes jutni, színpadra vitt szövegével alighanem egyenértékűt alkotni: „Kovács mindazon érzelmeknek terjedelmes skáláját juttatta kifejezésre, melyen Lear király lelki világa keresztül megy, a legapróbb árnyalatokig mindenütt híven és mindig oly megrázó erővel és tartalommal, minőt csak Shakespeare lángesze tudott jellemeibe önteni, s minőt csak E. Kovács Gyula művészete tud ma kifejezni. (...) dicsérettel adózunk a rendezvény korrektségének, mi szintén Kovács Gyula érdeme”³⁰

A *Hamletet* is telt ház előtt adták, és ebben a szerepében is kiemelkedőt alkotott E. Kovács.³¹ A *Coriolanus* a sok színváltozás és

²⁸ Mind ez ideig a szakirodalom nem foglalkozott behatóan az E. Kovács és Ditrői Mór nevéhez köthető kolozsvári Shakespeare-ciklus vállalkozással. Ha említik, általában pontatlanul vagy igen keveset írnak róla. Galamb Sándor írása tévesen csak tizennégy Shakespeare-előadásról tud a kolozsvári Shakespeare cikluson belül, és ennek időpontját helytelenül adja meg: „A ciklus 1894 októberétől 1895 januárjáig tartott és tizennégy darabot ölelt fel. Elősorolásuk fölösleges, csak annyi említendő meg, hogy a nálunk [ti. Magyarországon] ritkán adott *Tévedések játéka* is közéjük tartozott”. (GALAMB 1965, 90.) F. Fejér Mária már tizenhét Shakespeare-előadásról ír, ellenben nem jelzi, hogy melyek ezek a darabok: F. FEJÉR 1981, 64. A Darvay Nagy–Székely szerzőpáros is csak megemlíti e Shakespeare-ciklus vállalkozást: DARVAY NAGY–SZÉKELY 2001, 277.

²⁹ Nem játszott *A velencei kalmár*, a *Vízkereszt vagy amit akartok*, a *Romeo és Júlia*, *A windsori víg asszonyok* és *A két veronai ifjú* színjátékokban.

³⁰ *Ellenzék*, 1894. okt. 22. 242. sz.

³¹ *Ellenzék*, 1894. nov. 3. 252. sz.

megszakítás miatt túl hosszúra nyúlt, de E. Kovács „teljesen hű vonásokban mutatta be” Coriolanus jellemét.³²

Az *Ahogy tetszik* című „tündéries vígjáték”-ot új betanulással először adták. E. Kovács Jaques szerepét játszotta. A bemutatóval általában elégedetlen az *Ellenzék* színi referense, Shakespeare igen gyenge alkotásának tartja, az „ötletes mondásokat” ugyan értékeli a darabban, de a színpadra vitel módja nem bizonyult sikeresnek, mivel a színváltások miatt sokszor kellett félbeszakítani a darabot. „Ez a körülmény aztán a cselekvés nélkül szűkölködő darabot fárasztóvá, unottá teszi, bármilyen sok is benne az elevenség és ötlet. A közönség egy része tényleg nem várta be az előadás végét. Pedig az előadás ellen nem lehetett panasz. A szereplők kifogástalanul játszottak s a darab ügyesen volt rendezve”.³³ A Shakespeare-ciklus hetedik darabja a *Vizkereszt*-előadás is telt ház előtt folyt. A darabban nem játszott Ecsedi, de nyilván nem ez okozta az előadással szembeni elégedetlenséget: „a közönség élvezetvágya alig elégítette ki, mert egyrészt a darab folytonos megszakításaival nem a mai színpadra való, másrészt az előadás is gyenge volt (...) A szereplők közül többen készületlenül játszottak”.³⁴ A *makrancos hölgy*-előadásának viszont nagy sikere volt, E. Kovács Gyula Petruchioként, K. Gerő Lina Makrancos Kata szerepében „igazi művészi élvezetet nyújtottak”.³⁵

Hogy mit is jelentett E. Kovács színészegyénisége, és eljátszott Shakespeare-szerepei mit képviseltek a korabeli kolozsvári Nemzeti Színház műsorpolitikájában, azt Rencz János írásából idézve jelezzük, melyet a Shakespeare-ciklus harmadik bemutatott darabja, a *Hamlet*-előadás alkalmával írt: „A mai kor közönsége – mívelt és míveletlen egyaránt – nagy elismeréssel adózik E. Kovács Gyula művészetének. És E. Kovács Gyula méltó az elismerésre azon eszmiségért, mely benne megnyilatkozik a színpadon, s mellyel annyiszor felemeli lelkünket a köznapiságból, s elfeledteti velünk a jelent. S ezt a nemesítő, fölemelő érzetet gyűjtja föl E. Kovács Gyula

³² *Ellenzék*, 1894. nov. 15. 262. sz.

³³ *Ellenzék*, 1894. nov. 5. 253. sz.

³⁴ *Ellenzék*, 1894. nov. 19. 265. sz.

³⁵ *Ellenzék*, 1894. okt. 25. 245. sz.

oly kornak közönségében, melynek vastag realizmusa egyáltalán nem rajong magas eszményekért, mely a színpadon is jobban szereti az alacsony színvonalú operettek meztelen pikanteriát, s a francia szellemnek könnyed, sziporkázó ötleteit, semmint Shakespeare-féle szellemeknek mély örök jellemeit. És a közönség ízlésének ezen hajlamával szemben a kolozsvári színpadon repertoiron van az összes Shakespeare-drámák s az összes classicus tragédiák. Pedig jegyezzük meg, a Kolozsvári Színház nem állami intézet még, melynél első szempont a minél előkelőbb műsor; a kolozsvári színház műsorának megállapításában is a minél nagyobb bevétel a főindíték. És mégis mit látunk? Azt, hogy Kolozsvárott a színházi repertoir fele részben az E. Kovács Gyula magas művészetének szerepköréből telik ki. E. Kovács Gyula vívja ki a mai kornak sok ledér, avagy komoly, de nem költői színjátéka fölött lelkünkben azon klasszikus szépnek győzelmét, melynek klasszicitását tudják mindnyájan, de érezni ma csak kevesen érzik. A művészi szépnek fényes diadala ez. Pedig a mai kor közönsége, tulajdonképp csak felerészben fogja föl E. Kovács Gyula színművészetét, sőt némileg félreismeri azt”.³⁶

A színész által felvállalt misszió, a Shakespeare-drámák közvetítése (a meg nem értés és félreértés kockázatának kitéve) a közönségből a színész iránti csodálatot váltotta ki. A színész kiemelkedik a köznapiság szférájából, s közönségét magával ragadva félistenné magasztosul. Az angol Shakespeare-színészeket övező diskurzusokkal vethetjük össze az E. Kovácsról szóló leírásokat. Ma már az angol próza klasszikus példajaként idézik William Hazlitt (1778–1830) Edmund Kean és Sarah Siddons színészek játékáról írt kritikáját. Hazlitt szerint Kean az *Othello* III. felvonásában a tökéletes tragikus színjátszás mintapéldája, Sarah Siddons Lady Macbethként pedig maga a megszemélyesített tragédia.³⁷ A kiragadott példák,

³⁶ *Ellenzék*, 1894. nov. 3. 252. sz.

³⁷ Hazlitt jellemző szenvedéllyel nyilatkozik Keanról: „Any one who has not seen [Kean] in the third act of *Othello* (and seen him near) cannot have an idea of perfect tragic acting”. Idézem Sarah Siddonsról írott híres Lady Macbeth portréját: „We can conceive of nothing grander. It was something above nature. It seemed almost as if being of a superior

az előadás kritikáiban fennmaradt élményközeli reflexiók a shakespeare-i játéknelv részeiként értelmezendők. Ezek a megfogalmazások a színészt helyezik a centrumba, és ilyen módon a Shakespeare iránti hódolat a színikritikákban a színészekre helyeződik át. A Shakespeare-színész így módon a halhatatlanság szférájába kerül.

Nemcsak a nagy angol Shakespeare-színészek játékát, hanem az E. Kovács játékaról alkotott képet is színész-centrikus kritikák örökítik meg. A színész éltetése és ünneplése egyben a szöveg ünneplését is jelenti. A Shakespeare-színészt övező diskurzus nemcsak a játékminőségről beszél, hanem a színész által életben tartott shakespeare-i szövegről is. Mindenekelőtt ezért fontos az E. Kovácsot centrális pozícióba helyező színikritikáknak a shakespeare-i játékra vonatkozó retorikáját figyelemmel kísérni. Nem véletlen, hogy Rakodczay Pál korabeli színházelméleti írása a színészre, a jellemre való összpontosítást javasolja, azt vallja és követelményként állítja fel, hogy a színészt kell a kutatások, feldolgozások központjába helyezni.³⁸ Hasonlóan érvelt Beöthy Zsolt, aki elengedhetetlennek tartotta a kritikában az író vagy a színész egyéniségének vizsgálatát. Nézete szerint az egyéniség a maga teljességében, a műalkotásnak nemcsak forrása, hanem magyarázata is.³⁹

A shakespeare-i előadásmódról való beszédmód a színjáték intenzívebb formájaként jelentkezik az előadás-kritikákban. A Shakespeare-szeretet a színész szeretetére transzponálódik és Kovács játékát illetően egyfajta kivételező diskurzus jön létre shakespeare-i szerepformálásainak leírásában.

---

order had dropped from a higher sphere to awe the world with the majesty of her appearance... she was tragedy personified". Idézi BUZACOTT 1991, 3.

³⁸ RAKODCZAY 1881, 19.

³⁹ BEÖTHY 1882.

A Shakespeare-en gondolkodó

„Oh te leghatalmasabb angol! Fogantatásodban
igazán kimerült mind a kilenc múzsa!
Mint láttál te az idők méhének rejtelseibe?!
Mennyire nyiltan, föl-és kitárva állott teelötted
az emberek szíve, veséje és legrejtelmesebb gondolata!
Volt-e, van-e, lesz-é poéta, ki az idők szellemében,
Az idők lelke szerint érezni, gondolkozni, költőileg teremteni,
Alakítani úgy és annyit, annyi különfélélt tudott volna?
Bír-e valaki valaha?!”

(E. Kovács Gyula: Julius Caesar.
Magyar Polgár, 1876. ápr. 12. 84. sz.)

Amint azt *Julius Caesar*-ról írott tanulmánya is bizonyítja,⁴⁰ Shakespeare szövegeihez fűződő viszonyát E. Kovács Gyula szent szövegekkel való emelkedett foglalataskodásként fogta fel. A Shakespeare-alakokat játszó személyeket ennél fogva többnyire méltatlanoknak és alkalmatlanoknak vélte szerepük eljátszására. A *Julius Caesar* megfelelő színvonalú előadását csak egy összeurópai, európai színházi mércével mérve is jó színházi társulat összefogásával tudta volna elképzelni, „ezeknek kiválogatott személyzete által, isteni hatalommal egyenelvűvé varázsolt művészi csapat által”. Shakespeare-színésznek lenni számára nem a hétköznapi rutinszerű játszómesterségét jelentette, mivel véleménye szerint Shakespeare-hez sok stúdium kívántatik, érző lélek, gondolkodó alkat, tehetség, megfelelő fizikum és orgánus. Félművelt színész, félig-meddig rendezett társaság vagy vidéki társulat általi shakespeare-i szerepformálást és az ilyen Shakespeare-előadást kontár munkának tartotta. A Vörösmarty fordította *Julius Caesar* öt felvonásos tragédiájának bemutatását pedig épp e miatt a magas mérce miatt egyenesen vakmerőségnek nevezte. A példaképpel választott Egressy Gábor Shakespeare-alakításai, szerepeihez való viszonya ellenben valóban mintául szolgálhattak a többi színész számára. Ecsedi felidézi, hogy Egressy már napokkal a bemutató előtt Coriolanként járt-kelt, vagy már a *Hamlet*-bemutató

⁴⁰ A tanulmány a *Magyar Polgárban* jelent meg folytatásokban, a bemutatót (1876. ápr. 13.) megelőzően. L. E. KOVÁCS 1876.

előkészületei idején dán hercegeként viselkedett. Intenzíven próbált, nemcsak mormolva beszélt, vagyis „marquirozott”, mint legtöbb színésztársa a próbák idején.

A történeti alakok megformálását megelőzően színészünknel belső igényként jelentkezett a történeti kútfők felkutatása és studiózása: „de énrészemről, fölvelt hősöm és helyzeteinek ilyszerű historíai alapon körülmányozása nélkül nagyon rosszul, nagyon bizonytalanul, ingoványos talajon érezném magam. Meg lenne kötve kezem, lábam, szellemem. Nem tudnék mozogni; legalább nem oly biztos, nem oly szabadon, fesztelenül, mint egy dráma hősének illik és kell. De meg tapasztalataim világosan is mutatják, hogy minden költő számít arra, kisebb nagyobb mértékben, hogy az aki historíai alapon épült művét olvasni vagy előadni fogja: nem egészen járatlan Izraelben; hogy azt, amit ő nem részletezhetett mint drámaköltő, az űrt, melyet áthidalni, – két-három óra szűk korláti közt – nem volt hatalmában: az olvasó, vagy a szóló művész képzelme, előadási modora, éles figyelem, jellemzési ereje által kiszínez, betölt s egyöntetű kerek egészé domborít. Ez az eljárás sehol sem szükségesebb, mint a dráma-költők királyánál: Shakesperenél” – vallja E. Kovács Gyula.⁴¹ A történeti kútfők studiózása és az autentikusság iránti igénye mégsem jelentkezett olyan szélsőségesen, mint az a kortárs angol Shakespeare-színésznél, Edmund Kean fiánál Charles Kean-nél, akinek rendezéseiben a Shakespeare-drámák már-már muzeális anyaggá lényegültek át, ennek aprólékos historizmusra törekvése következtében.⁴² Kétségtelen, hogy inkább a színház nehéz anyagi helyzetének következménye a be-becsúszo inadekvát díszlet előfordulása az E. Kovács által rendezett Shakespeare-darabokban, semmint hozzá nem értésének vagy figyelmetlenségének. Egy ilyen bakira figyel fel az *Ellenzék* szemfüles színi referense a *Lear király*-előadásában: „Dicséret a rendezés korrektségének, mi szintén Kovács Gyula érdeme, s amely a Shakespeare-drámáknál, annál inkább méltánylandó, mert Shakespeare a rendezésre mondhatni semmit, vagy csak hiányos útbaigazítást ad. Azt azonban a dekorációt, illetőleg nagyon Shakespeare-esnek találtuk [!], hogy Lear király trónját a ma-

⁴¹ E. KOVÁCS 1876.

⁴² WELLS 2002, 297–298.

gyar korona ékesíti”.⁴³ De találunk ellenpéldát is a díszlet kiállításának e fonákságára: E. Kovács Szigligeti *Béldi Páljának* bemutatójára mindössze pár forintból készítette el Kolozsvár régi hadilobogójának másolatát, s így tudott legalább egy „szemernyi valóságot” a színpadra vinni, mivel másra nem tellett a színház pénztárából.⁴⁴

Ámbár Shakespeare-t a drámaköltők királyának nevezi, E. Kovács korántsem tekinthető a nagy angol költő kritikátlan rajongójának. Vígjátékait például ki nem állhatja (ami a tragikus szerepeket megformáló drámai jellemszínészi – valamint az ennek megfelelő alkati és lelki – beállítottságából következik). A *Julius Caesar*ban kritizálja, hogy a IV. felvonás után a történeti szálak nem futnak össze. Shakespeare szerinte túlságosan is ragaszkodik a történelmi adatokhoz. „Nincs poéta, ki hívebben ragaszkodnék a történelemhez, mint ő; nincs, aki oly pietással bánnék el a történeti adatokkal, mint ő, épen ő, ki nem történetből merített darabjainál a kölcsönzött tárgyak felhasználásában a legféktelenebb csapongással járt el, anynyira, hogy néhol semmit se tartott meg egyebet csak a címet” – írja tanulmányában. Kovács szerint a drámaiság a fő cél, s ennek érdekében, ha kell, a történeti hűség a feláldozandó.

A *Julius Caesar*-előadás bemutatója előtt megjelent tanulmánya nemcsak a darab értelmezése tekintetében, hanem a rendezői munka vonatkozásában is forrásként kezelhető. Végre egy költségeket nem kímélő előadás jöhetett létre. A *Julius Caesar* bemutatójára a pesti társulattal vetekedő kolozsvári színésztársaság készült. Olyan díszes és költséges kiállítású produkció volt várható E. Kovács tanulmánya szerint, amelyhez a kolozsvári Nemzeti Színház történetében nem hasonlítható semelyik ezt megelőző előadás. Ez a produkció az igényes színpadkép megkonstruálása tekintetében úttörő jelentőségű a társulat életében. E. Kovács így ír munkájáról: „Scenirozásomban arra törekedtem, hogy hosszadalmasság által unalmas ne legyek; caltratiomban: hogy életeret ne vágjak. Szükségesnek tartom még elmondani, hogy magáért Julius Caesar előadhatásáért nem tartottam volna okosságnak ily költségekbe vezetni bele nagy-

⁴³ *Ellenzék*, 1894. okt. 22. 242. sz.

⁴⁴ GYALUI 1927.

rabecsült intendánsunkat.⁴⁵ De fájt a lelkem, ha elgondoltam, hogy hány kitűnő eredeti és külföldi darab hever élvezetlenül, előadhatatlanul a könyvtár porai közt, csak azért, mert római vagy görög tárgy, s a közönség mint ilyenektől irtózik. És miért? Mert e darabok színészi emlékezet óta lepedőkben, rongyokban, értelem, ízlés, lelkesedés, utánjárás nélkül voltak kiállítva, színre hozva mind. Már pedig hiába declamál nekem egy mezitlábos, rongycafatokkal eléktelenített váz az értelem egy sugara, a lelkesedés egy szikrája nélkül ott a hol világrendítő hősookról szól a színlap. (...) A koldus nézzen ki koldusnak, az ur urnak! Legyünk, lehessünk azok, miket játszunk! Fürdőlepedőkben: Coriolan! Fehér alsó szoknyában: Sappho, Medea. Törülközőkben: római gladiátorok!! Hallatlan! De igaz volt ugyan egy pár türhető öltönydarabunk, de senátort, papot, öreget, Druidákat nem is képzeltünk másképp, mint a jó Diana fürdő megstemplizett lepedőiben. Ez volt a mi hűséges costumirozónk esztendőök óta. Köszönet neki a magyar színművészet oltárára hozott áldozatáért! Ez áldástalan áldozatot kellett végre megszüntetnünk. Ez égbe kiáltó hiányon lett segítve e költséges kiállítással, azon kívül, hogy egy Shaksperei remek emelkedett a repertoireba. A Pompeius csarnoka, a római forum ujonnan és úgy vannak festve, hogy többé nem leszünk kénytelenek goth építészettel botránkozgatni a szemet más római vagy görög darabokban sem. Az öltönyök úgy szabva és díszítve, különböző római korokra úgy általánosítva, hogy csekély változással mindig és mindenütt kifogástalanul használhatók. Bútorok, jelvények, ha nem nagy mennyiségben is, de korhíven és gondal készítvék, a menyi épen elég⁴⁶

Nem véletlenül idéztem ilyen hosszan E. Kovács tanulmányából. A kosztümök és dekorációk kivitelezése által a kolozsvári társulat más (görög és római tárgyú) darabok színrevitelének lehetőségét is megteremtő kezdeményezésről informál, és emellett (a „szcenírozó”

⁴⁵ Korbuly Bogdán intendánsról van szó, aki Kovács ezen vállalkozásában nagyszerű partnere tudott lenni: nemcsak jó társulat szervezőként intendánsága alatt Kolozsváron, hanem a költséges kiállítású darabra is elő tudta teremteni a szükséges összeget.

⁴⁶ *Magyar Polgár*, 1876. ápr. 12. 84. sz.

lekesült hangja által) a színész rendezői törekvésének elvei is megragadhatóvá válnak.

Az E. Kovács Gyula által színre alkalmazott *Julius Caesart* 1876. április 13-án mutatták be. A *Magyar Polgár* szerint szebb drámai előadást a Kolozsvári Színház nem látott még soha: „Mint már említettük a díszletek, jelmezek, csoportozatok már a főpróbán figyelmet keltettek, az este azonban nagyban emelték az előadás hatását. Kovács Gyula (Brutus) Szentgyörgyi (Caesar), Szacsvey (Antonius), Mátray (Cassius) egyenként stúdiumot csináltak szerepeikből, s ha itt ott volna is megjegyezni valónk, készséggel mondunk le róla ma, midőn tudjuk, hogy egy ilyen nagyszabású darab előadása mennyi legyőzni való akadályt gördít az útba. A nők közül Boér Emma (Portia) és Kovácsné (Calpurnia) kifogástalanul feleltek meg szerepeinek. A népjelenetek elég élénkek voltak, e ezek még több gondot is megérdemelnek. Ditróit (Casca) még nem láttuk annyi sikerrel játszani mint ma. Készséggel jegyezzük fel, hogy a fellépte komoly haladást jelez. Felvonások után kihívták Kovácsot, Szacsvait és Beczkóyt,⁴⁷ ki a díszletet, Pompeius csarnokát, a római fórumot stb. festé. A felémelt árak miatt néhány páholy üresen maradt, de a színház többi része megtelt egészen”.⁴⁸

A színpadkép mint vizuális tárgy (színpadkép és tabló)

A XIX. század második felének színpadi formanyelvében megfigyelhető a barokk, reneszánsz és késő középkori színpadi hagyományokra alapozó színpadkép megkonstruálására irányuló tendencia. A reneszánsz kori színpadi csoportosulások koreográfiája az udvari protokollból és szabályrendszerekből sok mindent átvett. A nyugat-európai főúri színházak által használt allegorikus tablók hagyományának valamilyen módosult formája mentődik át ezekben.

⁴⁷ Beczkóy János a színház hivatalos díszletfestője volt. Pesti és debreceni színházaknál is tanulmányozott díszleteket. (*A Kolozsvári Nemzeti Színházi Zsebkönyv /1878/ a díszítményi személyzet sorában fel is tünteti.*)

⁴⁸ *Magyar Polgár*, 1876. ápr. 14. 86. sz.

A tabló,⁴⁹ más elnevezései szerint néma ábrázolat vagy élőkép, a magyar színháztörténet folyamán többször és más-más funkciót betöltve jelenik meg. A németalföldi érzékenyjátékok színpadi előadásának keretén belül gyakran allegorikus állóképet mutattak be, amely a mondanivalót áttekinthető csoportozattal fejezte ki. Az érzékenyjátékok a XVIII. század végi és XIX. század eleji magyar színpadon is egyre nagyobb teret nyertek. A színpadok érzékenyjátéki tablóinak kimerevített nagyjelenete a látványt igyekezett bevésni a nézők emlékezetébe.⁵⁰ Hazai egyházi és világi műkedvelői előzmények mellett a nemzetközi hivatásos színházkultúrának hozánk elsősorban Bécsen keresztül eljutó hatása ismerhető fel a magyar színjátszók tablóin. Ez a műfaj a XIX. században a vándortársulatoknál volt leginkább divatban. Ezek mutattak be gyakran tablókat, néma ábrázolatokat egy vagy több képből álló látványosságot. Ilyen volt Balog István több fennmaradt tablója, például a *Vérpohár* vagy a *rang áldozatja*.⁵¹

A század első fele hivatásos színjátszásának műsora a tablók változatos képeit tárja elénk. Leggyakoribbak a hazafias, történelmi, allegorikus, bibliai képek, ókori tárgyú tablók, valamint a romantikus, tüneményes ún. képezetek.⁵² Nevesebb tablórendezőként Fánscy La-

⁴⁹ A műfaj korai nyomait Pór Anna a középkori vallásos színjáték kezdetleges formájában fedezi fel. L. PÓR 1967–1968. Az itáliai devóciós prédikáció keretében a passió egyes mozzanatait képek és szobrok felmutatásán kívül némajátékkal is illusztrálták. Az allegorikus élőkép legismertebb megjelenési formája Európa-szerte a XVII. század színházához kapcsolódik. Hazánkban a nagy pompájú barokk udvari és jezsuita iskolai színjáték allegorikus balettjeiről, némajátékairól maradtak fenn források. Hivatásos színjátszásunk tablóival alig-alig foglalkozott színház- és drámatörténet-írásunk. A rendezéstörténeti kutatás is csak nemrég figyelt fel rájuk (Mályuszné Császár Edit, Pór Anna, Kerényi Ferenc, János-Szatmári Szabolcs). Rendszeres számbavétele és feldolgozása, színháztörténeti jelentőségének vizsgálata még nem történt meg. Általában felvonásvégi vagy önálló, intermedium-szerű látványosságként tartják számon.

⁵⁰ KERÉNYI 1981, 46.

⁵¹ VÖ. BARNA 1928.

⁵² Illusztrációképpen álljon itt néhány példa: „1849. április 14-én Kolozs-

jost, Komlóssy Ferencet, később Molnár Györgyöt tartja számon a színháztörténet. E. Kovács mellett Rakodczay Pál rendezéseiben hangsúlyozottan élt az élőképek nyújtotta színpadi hatáskeltés eszközével. A *III. Richárd* előadását általában úgy tette még hatásosabbá, hogy az V. felvonásban, amelynek külön címe *A szellemek bosszúja* volt, élőképet is alkalmazott, s ezáltal a felfokozott érzelmi élmény által képes volt a darab befogadjára szinte zsigerileg hatni. Az előadást hirdető színlapok *A csatátér halottai nagy látványos élőkép* vizuális élményre hívták fel a közönség figyelmét például Nagyváradon 1888. márc. 21-én, majd Aradon 1892. szept. 6-án és Szatmáron 1881. márc. 1-én.⁵³ Egyik általa rendezett szatmári *Julius Caesar*-előadás, a színlap tanúsága szerint (1899. dec. 16.) szintén főszereplővé léptette elő az élőképet: „*A III. felvonásban nagy csoportozat: Julius Caesar megöletése. (Camuccini, olasz festő képe szerint rendezve). A tömegek mozgása és moraja a híres meini-geni előadások mintájára rendeztetik*”.

Molnár György rendező és színész Shakespeare-rendezéseiben a bemutatott tablókval való minél teljesebb érzelmi-érzelmi azonosulásra ösztönöz. Déván 1882. jún. 24-én a *Coriolanus* 4. felvonását, a Rómából való száműzetés jelenetét *nagy történelmi jelenet*

---

váron a nemzet függetlensége nagy ünnepére: *A két fejű sas halála. Allegorikai képezet* 1 szakaszban” adják elő. A rendező Gyulai Ferenc, a díszleteket Balogh József festette. A történelmi helyzet fordultával, a császári hadak kolozsvári megszállása után Pergő Celesztin 1849. okt. 1-jén pl. „az Erdélyi Nagyfejedelemség császári királyi polgári és katonai fő kormányzója tiszteletére *Polgári Hódolat Allegorikai képezet*” mutatják be (OSZK Szt., Színlapok, Kolozsvár). Hadd említsünk egy 1843. augusztus 19-i kézdívsárhelyi színlap által megőrzött tábló-dokumentumot is, amely a hivatásos vándorszíntársulat előadásáról vall a Kolozsvár–Marosvásárhely centrumoktól távol eső végeken. A színlap utolsó előadást hirdető Farkass Lajos javára. Előadják Szigligetinek a *Troubadour*, vagy *A külföldi lantos* című négy felvonásos szomorújátékát. „Az előadást be-zárja szakaszokra osztott néma ábrázolat (tableau) fényes görög tüzzel világítva, e’ cím alatt „*Mária Theresia koronázása*” a címszemély Déryné asszony (Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum. Színlap-gyűjtemény).

⁵³ L. OSZK Szt. szlp.

komponálta. Ugyanez a látvánnyal való tudatos hatni akarás érhető tetten Shakespeare-szcenárióiban is, amelyeket maga állított össze, és 1882-es erdélyi körútja alkalmával előszeretettel játszott. Ezen Shakespeare-estek programja a brit szerző két-három drámájának egy-egy felvonásából állt, amelyeknek külön címet is adott. A dévai 1882. jún 24-i produkció a következő volt: *Lear király III. fv. a híres átok és örülési scénával*; *III. Richárd I. fv. A világhírű koporsó jelenettel*; *Coriolan Róma hőse 4. fv. a száműzetés Rómából és a történelmi nagy jelenet a volszok táborában, Volumnia és a gyászoló római nők a hazaáruuló fiú, Coriolan előtt*; de hasonló, erősen élőképekben fogalmazó produkciót láthatott bizonyíthatóan Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Erzsébetváros és Déva színházi közönsége Molnár György főszereplésében.⁵⁴

Ekkoriban az élőképek⁵⁵ bemutatása a hivatásos színpadok mellett különösen a főúri műkedvelők körében dívott. Főként ünnepi alkalmakkor, mulatságokon kapott helyet. 1892. november 11-én a hivatásos erdélyi színművészet centenáriumi ünnepségén előkelő erdélyi nemesek közreműködésével a történelmi hitelesség igényével és aprólékos műgonddal megkomponált monumentális tablót mutattak be: a *Zrínyi esküje* és a *Zrínyi kirohanása* címűeket.⁵⁶ Kovács élőképek iránti különös vonzódását Gyalui Farkas jegyezte fel: „A tablók nagy barátja volt, amiről sokan mosolyogva beszéltek (...), de lehetetlen meg nem látni Kovács tablóiban művészi érzékének bizonyosságát”.⁵⁷ Mivel Gyalui nem említ példákat, a sajtó néhány erre vonatkozó reflexióját említjük. 1883. november 24-én Nyíró Sándor *Fütty* című verses népszínművének bemutatója végén E. Kovács „Az újkor hajnala címmel gyönyörű élőképletet rendezett, amely Kossuthot, szabadságharcunk és az 1848-iki nagy eszmék és vívmányok nagy vezérfiát tünteti fel, körülvéve a szabadság, egyen-

⁵⁴ Vö. OSZK Sztt. szlp.

⁵⁵ Az élőkép elnevezés voltaképpen képzőművészeti alkotások élő emberek által való bemutatását jelentette, de ezt az elnevezést használták az önálló csoportozatok megnevezésül is. Az élőkép különösen a biedermeier-színpadon játszott szerepet. Az élőképről l. SCHÖPFLIN 1929–31, I. 404.

⁵⁶ HEGYESY 1892.

⁵⁷ *Ellenzék*, 1924. febr. 24. 44. sz.

lőség és testvériség geniuszaitól és ezen eszmékért vívott nemzet különböző rétegeit képviselő egyes alakoktól. A közönség mindkét előadás alkalmával megtöltötte a nézőteret és élénken megtapsolta a főbb szereplőket”.⁵⁸ Shakespeare *János király* című tragédiáját E. Kovács szcenírozásával 1883. január 29-én mutatták be, amelyet az Arany János-szoboralapra rendezett a színház.⁵⁹ „Az előadás végén a személyzet apotheozis gyanánt Arany arcképét s Arany illusztrált műveiből vett elő képleteteket, melyet görög tűzfény mellett sikerülten és érdekesen mutatta be”.⁶⁰

Nem mindegyik bemutatott tablót fogadták tetszéssel a nézők. A tabló és egyes színház-igazgatónék színpadi teljesítményének ironikus összekapcsolását olvashatjuk a *Magyar Polgár* színi referensének, Jónásnak írásában. A *Színházi apróságok* rovatban Jónás ekként ajánl az olvasóközönség figyelmébe néhány színész-arcképet: „magam photographiroztam őket, de a retouchírozást készséggel átengedem”. A kolozsvári társulatról közölt néhány színészportré valóban nem „retouchíroz”, inkább a hű vonásokat igyekszik felfedni, s a portré hűségének eldöntését az olvasóra bizza. Az igazgatónéról készült tollrajz címe: *Fehérváriné görögtűz fénynél*. Egy általános érvényűnek tetsző megállapítással kezd: „Az igazgatóné különös privilegiumok, hogy ők képviselhetik a nagy tableaunál görögtűz fény mellett Pannoniát, amint áldást hint az előtte térdeplő cinóberrel kifestett hős magyarokra”. A referens kissé maliciózan állapítja meg, hogy „alászállt mostanában a színház hivatalos nemtője a lámpa fényhez is”, vagyis az igazgatónő színésznőként is debütált. Ezt a kísérletét Jónás azonban nem sokra értékeli: szerinte az igazgatóné nem igyekszik alakításával a közönségre hatni, szerepeiből nem szokott stúdiumot csinálni.⁶¹ A rövidke jellemzés nemcsak Fehérváryné tehetségét vonja kétségbe, a tabló bemutatását sem köti tehetséges szí-

⁵⁸ *Ellenzék*, 1883. november 26. 271. sz.

⁵⁹ L. Shakespeare William: *János király*. *Szomorú játék 5 felvonásban*. Ford. Arany János. Színré alkalmazta: E. Kovács Gyula. é. n. Kéziratossugópéldány. KÁMSZDT, Sz. 1521.

⁶⁰ *Ellenzék*, 1883. január 30. 24. sz.

⁶¹ *Magyar Polgár*, 1870. okt. 23. 125. sz. és okt. 26. 126. sz.

nészekhez, s így áttételesen a tablókat kiragadja a színházművészet köréből.

A színházi kommunikáció térben és időben játszódó struktúraként a jelalkotás verbális és vizuális elemeit egyaránt kombinálja. Ilyenképpen a színpadi tabló a jelalkotás vizuális elemeire építő színházi kommunikációs formaként a verbális jelrendszer kiiktatásával az ábrázolat, a kép, festmény, fénykép hatását kelti és ez is a célja. A pillanatokra kimerevített tablók, megannyi más ábrázoló tevékenységhez hasonlóan, az eltűnt és a folyamatban lévő időt kergetik. Amint a fentiekből is kiderült, a tabló a színpadi ábrázolásnak egy olyan szegmense, amely a szöveg illusztrációjaként jelenik meg, látványosságával hat. Bizonyos előfordulásait tekintve a dráma illusztratív formája. A korabeli színpadkép rekonstrukciójára, ill. a rendezés gyakorlatára vonatkozóan a tablók fontos forrásul szolgálnak. Ilyen értelemben hozhatók kapcsolatba egy másik vizuális dokumentummal, a fotóval.

A színészi játék forrásaként szolgáló fénykép és színikritika

A színházi tabló az idő megállításának, a kimerevített alakok kompozíciójának megörökítésére tett kísérlet. De csupán a jelenet megállításáig, kimerevítéséig jut el ez a műfaj, megörökítésére azonban nem képes. Az örökkévalóságot kívánja megragadni, de a jelenséget nem menti meg az elmúlástól. A tabló nézéséből származó élmény jellege, ti. hogy a közönség hosszan szemlél egy beállított, mozdulatlan képet, a festmény vagy a fénykép nézegetésének élményéhez hasonló. A mozdulatlan kép a fotó asszociációját hívja elő a fényképezés feltalálásának és korai fejlődésének korában. A tabló a színházi pillanat leképezése. A néző szemlélődhet, elgondolkozhat a gondos beállításon. (Bizonyos szempontból a fénykép funkcióját tölti be, hiszen ugyanúgy szakít ki egy pillanatot az előadás folyamatából, mint egy fotó.)

Kétségtelen, hogy a fényképezés felfedezése a színházművészetre is hatással volt, így például a színpadi tabló tekintetében kifejezetten kihívást is jelenthetett. Már az 1840-es és 1850-es években, a fényképezés feltalálását követő első két évtizedben, terjedőben volt az

a gondolkodásmód, amely potenciális fényképek sokaságának tekint a világot.⁶²A fényképezésnek a festészettel szembeni előnye a műfaj objektívitasában, dokumentativitásában rejlik. Először történt, hogy semmi nem iktatódott az ábrázolás tárgya és az ábrázolás közé. A külső világ képe az ember teremtő beavatkozása nélkül, a szigorú determinizmus jegyében, automatikusan formálódott meg. A fényképész rendelkezik azzal az eszköztárral, melynek révén a dolgok valóságát magára az ábrázolásra képes átvinni. A színházi előadás természete szerint azonban – ezzel szemben – ki van téve a múltkonyságnak.

Ami a színpadi tablót illeti: mintha ennek felfüggesztésére törekedne. Ezért támad furcsa érzésünk, ha egy tablót megörökítő fényképre tekintünk. A kolozsvári hivatásos színjátszás száz éves évfordulójának az emlékére kiadott emlékkönyvben fényképen láthatjuk a *Zrínyi esküje* és a *Zrínyi Kirohánása* című élőképeket, melyek fennmaradása igen örvendetes. A jubileumi díszelőadás érdeklődéssel várt fénypontja volt az *Élőképek Körner Zrínyi-jéből* című tablók bemutatása. A „képletek” létrejöttének érdeme Bély Ákosné

⁶² A fényképes gondolkodásmód tényleges korai terjedéséről Susan Sontag így ír: „Már korai fényképész mestereknél is, mint David Octavius Hill és Julia Margaret Cameron, akik festői képek előállítására használták a fényképezőgépet, az volt a fotózás lényege, hogy általa gyökeresen elrugaszkodjanak a festők céljaitól.” (SONTAG 1999, 14.) A színházban bemutatott történelmi tablóknak úgy kompozícióit, mint a jelmezeket, sok esetben festmények ihlették. Ilyen szempontból a festmények hatása a tablókra legalább olyan fontossággal bír, mint a fényképeké, amelyeknek mesterségesen beállított modelljei a fényképezés korai szakaszában még nagyon kötődnek a festmények kompozíciós elveihez. Fontos arra is figyelni, hogy a fényképész munkája sem mentes a művészet és az igazság közt feszülő általában problematikus viszony hatásaitól. A fénykép is egyfajta értelmezése a világnak, akárcsak a festmény. Úgy rögzíthet, hogy közben értékel is. Figyelemreméltó, hogy a kolozsvári *Fényképeszeti Lapok* hasábjain megjelent írás, *A fényképezészet esztetikája* az eszményítés fényképkészeti eljárása mellett érvel. A szerző, Sárffy Aladár szerint a modell „fogyatkozásait lehetőleg palástolni kell” és törekedni kell a „lehető emberi tökéletességre”, az ideális eszmei alkotásra, hisz a fényképezészetben ettől függ a szépség: SÁRFFY 1887.

grófnőé, a színpadi rendezése pedig Ditrói Mór színigazgatóé. A láttak a nézőkre nagyszerű hatással lehettek. Így őrződött meg egy szemtanú emlékezetében: „Feledhetetlenek maradnak a tündérszép képek mindenki előtt, aki azokat látta. A közönség alig tudott betelni nézésükkel, s szüntelen volt a viharos taps és éljenzés”.⁶³ A „Zrínyiképletek”-ről a Dunky testvérek készítettek fotókat, melyek Divald Károly műintézetének jól sikerült fénynyomataiban kerültek be az emlékkönyvbe. A fénykép dokumentatív ereje megőrizte a színpadi pillanatot a nyomtalan elmúlástól. Az élőképekről készült fotókhoz hasonlóan a színészekről is készültek – műtermi körülmények között – színészportrék. Ezek jól szemléltetik, egy már nem létező univerzumot idézve, a kor látásmódját, vizuális esztétikáját, fotós szemléletét. Ezért vizsgáljuk a kép megalkotásának, esztétikai megformáltságának, stílusának, retorikájának, kompozíciójának jellemzőit.

A Lear-maszkban vagy Antonius-jelmezben pózoló E. Kovács Gyulát fényképfelvételek örökítették meg az utókor számára. Így nemcsak a maszkírozott színészarc milyenségéről alkothatunk tárgyilagos képet: a színész által felvett póz a színházi formanyelv és a játéktípus egy lehetséges forrásaként is szolgál. A színikritikák némelyike fel is jegyzi az akkoriban szokásos maszk néhány jellegzetességét, a leírás azonban nem rendelkezik a megelevenítés olyan erejével, mint a fénykép. Látjuk E. Kovácsot fehér hosszú álszakállal, torzonborz haján töviskoszorúval tágra nyitott szemmel felfelé tekintve, menekülő pózban, mintha csak a vihar és sorsa üldözné. Menekülő pózát a fényképész műterem díszlete, a sziklacsoportozat is segíti. Egyik lábával a sziklafalra mászva, meghajolva, kezei a műsziklák köveire támaszkodnak.⁶⁴ Nagy hatású örülesi jelenetének egy sűrítve láttató szegmensét örökíti meg ez a fotó.⁶⁵

⁶³ HEGYESY 1892, 98.

⁶⁴ Érdekességként megemlítjük, hogy Veress Ferenc kolozsvári fényképész néhány arisztokrata népviseletbe öltöztetett hölgy modelljének háttérében ugyancsak ez a szikla és fatönc szolgál dekorációként. (SAS 2003, 80–81.)

⁶⁵ Lear-fotó. OSZK. Szt. K.B. 5058/1. *Veress Ferenc Kolozsvártt.* 1869 febr. 20-i dátummal.

Antoniusként térdel, jobb kezét a szívére helyezi, és fél térdre ereszkedik. Betartja a plasztikus póz ekkoriban előírt és elfogadott szabályát, úgy, amint ezt Rakodczay Pál *A színészet rendszerében* kodifikálta.⁶⁶ Sem két keze, sem két lába nincs egymással hasonló, párhuzamos helyzetben. Látjuk Othellóként is sötétre mázolt arccal. Ezen a képen egy asztal mellett ül, jobb felé kifordulva, határozottan jobb felé tekintve, kezei bal oldalt az asztalon hevernek egy könyvet tartva. A kifordult törzset az előrehelyezett, behajlított térdű láb támasztja, a másik láb a szék alá csúszik. Mintha csak a Rakodczay Pál által leírt szabálynak engedelmessé válna, a plasztikus, festői ülő póz leírása köszön vissza E. Kovács Othellójának fényképén.⁶⁷ Rakodczay szerint: „*Üléskor az egyik lábunkat előre nyújtjuk, a másikat pedig alatta – anélkül, hogy érné a másikat – keresztbe rakjuk*”.⁶⁸ A tágra nyitott szemek arról árulkodnak, hogy a szem izmai a színészeknél ekkoriban elvárt tornáztatása nem volt hiábavaló. A szem meregetésében, föl-alá és oldalt forgatásában a színészek nagy gyakorlatra tettek szert, s arcjátékukban mindenekelőtt a szem kifejezőbbé tételére törekedtek. Jól megkomponált képek ezek a Shakespeare-szerepet életre keltő Kovácsról: egyszerre színpadiasak és festőiek. Ezek a fényképek nagyszerű dokumentumai mind Veress Ferenc fotóművész munkásságának, mind E. Kovács Gyula Shakespeare-színészi alakításainak.

Veress Ferenc a beállítás művészi gondosságáról így ír: „Abban kell igyekeznünk, hogy minden egyént lehetőségig jellegéhez, állásköréhez képest fényképezzünk le. Aki ez ellen tiltakoznék, illedelmesen és rokonérzéssel úgy tereljük a helyes útra, hogy sem megkisebbitve, vagy sértve ne érezze magát, s készséggel egyezzen bele a helyes eljárásunkba. Aztán igyekezzünk róla jó képet előállítani, mely nem a körülötte helyezett cifra bútor, s másnemű csecsebecse féle hiábavaló dolgokkal nyerjen kellő hatást, hanem az alak állításában, a test egyes tagjainak tetszetős elhelyezésében. Kiváló figyelemmel kell lennünk arra, hogy a leveendő egyén természetének

⁶⁶ RAKODCZAY 1884, 345.

⁶⁷ Veress Ferenc: Othello-fotó I. OSZK. Szt. K.B. 5058/6.

⁶⁸ RAKODCZAY 1884, 345.

megfelelő arckifejezéssel legyen apparátusunk előtt”.⁶⁹ Sárffy Aladár *A fényképészet esztetikájában* külön fejezetet szentel *A fényképészeti állításról általában* problémájának, amelyben az „ültetni”, „térdelni”, „csoportosítani” „plasztikai szép”, „széptani elvek szerint vizsgált pozitúrák”, a „test részeinek szimmetrikus beosztása”, „a térbeli elhelyezés szimmetriája”, „a kifejező plasztikai állás”, a „jellemző állás”, végül „az életszerű fogalmak” kifejezésekkel operál.⁷⁰ Veress említi, hogy a fényképésznek a modellel való bánás során, a jó fénykép készítésének érdekében színművésznek kell lennie (egyéb gondjait elfeledve a megrendelőre kell figyelni, s őt meggyőzni). Azonban nemcsak a színművészhez hasonlóan kell eljárnia. Az izléses fénykép megalkotásának és a modellek beállításának problémáját taglaló szerző munkakörét a maximális körültekintés és koncentráltóság, az összhangot teremtés igénye tekintetében a színházi rendező, a színpadmester munkaköréhez hasonlítja.

Az 1884. április 3-án Szentgyörgyi István Shakespeare *VIII. Henrik*⁷¹ tragédiáját választja jutalomjátékául, melyet ő alkalmaz színpadra és ő is rendezi. Ebben az előadásban Ecsedi Kovács a címszerepet játszotta. „Kovács VIII. Henrikjének a maszkja jól volt megválasztva, s habár ez nem éppen lényeg, de emlékeztetett arra, minőnek a királyt arcképein láttuk”.⁷² Hogy ez a maszk-választás tudatos és nem véletlen gesztus volt a részéről, azt Gyalui Farkas Ecsediről emlékező cikkében⁷³ említi meg. Gyalui leírja, hogy gyakran felkereste az egyetemi könyvtárban őt is, hogy történelmi arcképeket, korhű jelmezeket tanulmányozzon. Amikor Szigligeti *Béldi Páljának* bemutatására

⁶⁹ VERESS 1882, 8.

⁷⁰ SÁRFFY 1887.

⁷¹ A Szentgyörgyi István kézjeggyével és bejegyzéseivel ellátott rendezőpéldány, amely nem utolsó sorban Szentgyörgyre, a rendezőre is figyelemre teszi a kutatót a Széchényi Könyvtárban található. (OSZK Szt. MM. 17331.) A szakma a rendező Szentgyörgyiről mind ez ideig nem beszélt. Így a *Magyar színházművészeti Lexikon* is csak színészként tartja számon Szentgyörgyit: SZÉKELY 1994.

⁷² *Ellenzék*, 1884. ápr. 4. 80. sz.

⁷³ Gyalui Farkas: *E. Kovács Gyula emlékezete* című folytatásban megjelent cikke az *Ellenzék* hasábjain látott napvilágot (1924. febr. 24. 44. sz. és 1924. márc. 2. 50. sz.).

készültek, sokáig nézegette Béli színes arcképét, tanulmányozta a korjelmezeit, ruháit, fejezetét ábrázoló képeket.

A III. Richárdot játszó Kovácsról így ír a J. K. szignójú színikritikus: „III. Richárd vastag szemöldököt visel halántékra tapadt fülhajjal. Lépése nehézkes, mintha testi súlyával is kifejezésre akarna juttatni a lelkét terhelő bűnöket. Tagjai, izmai állandó vonaglásban, mintegy feltüntetve, hogy az orgyilok, a szenteskedés, a hősiesség, a dicsvágy, a cselszövény és a hazugság miként zavarják meg testének, lelkének az egyensúlyát atomonként és idegszálanként. Görcsös keze határozatlanul kapkod hol a töréhez, hol ruhájának széléhez, hol a levegőhöz, s az ember látja, hogy ez a borzasztó kéz belemarkolt a balsorsba, hogy annak végzetterhes súlyát mázsánként dobja környezetére és hazájára. Ez az egész test egy idéltlen és félelmes tömeg, mely mozog, jár, sántít, hánykódik, térdepel. Harcol és bukik. Egy undorító polip, gerinccel csonttal és akaraterővel”.⁷⁴ Íme egy maszkot, fizikumot, gesztusokat, mozgást elemző leírás E. Kovács III. Richárd alakításáról.⁷⁵

Az 1883. december 10-i *Ellenzék* E. Kovács Gyula Coriolanusát méltatja, maszkját is említi, de nem részletezi. „Kovácsban mint Coriolanusban nehéz lenne kivétőt találni, megjelenése, játéka, maszkja kifogástalan, hangjának teljes birtokában volt s nem érzett rajta annyi dikció után se a kimerülés vagy fáradtság legkisebb jele is”.⁷⁶ A maszk funkcióját tekintve csak akkor éri el célját, ha kifejező, nem pedig merev arc viseli. Rakodczay szerint az arc nagyon sok gyakorlatot kíván. A maszk ráncait is oda kell festeni, ahol a színész ráncai vannak, mert a maszk arra való, hogy a vonásokat erősítse. Ott kell festeni, ahol az arcot a leginkább tudjuk mozgatni.⁷⁷

E. Kovács maszkjai nem pusztán festésből álltak, amint láthattuk, szemöldökét, haját, szakállát, egész külső valóságát igyekezett átlénygíteni, az eljátszandó szerephez alakítani.⁷⁸

⁷⁴ *Ellenzék*, 1889. márc. 9. 59. sz.

⁷⁵ Vö. OSZK. Színháztörténeti Tár. Fotók. K.B. 5058/5. Kellékei: a jogar, kard láthatók, ő maga előre bámul.

⁷⁶ *Ellenzék*, 1883. dec. 10. 282. sz.

⁷⁷ RAKODCZAY 1884, 341.

⁷⁸ Az arcjátékról l. még EGRESSY 1879. A *Fényképészeti Lapok* Piderit

Gyalui az előadásra készül, magát maszkírozó, átlényegítő E. Kovácsról így írt: „Már délután négy órakor fölment öltözőjébe, a régi színházba, ott gondosan, lassan kezdett öltözködni, kezdte maszkírozni magát, átnézte szerepét: lassanként belevarázsolta magát szerepe korába s hangulatába. Azt hiszem életének legboldogabb órái voltak azok, amelyekben átálmodhatta magát a klasszikus darabok levegőjébe. Hősi szerepeiben szerette a minél diszesebb jelmezt, mert az alakot szerette, melyet játszott. Mindig teljes hévvel és érzéssel játszott”.⁷⁹ Szentgyörgyi István színésszé válásánál Ecsedi bábáskodott. A maszkírozás átlényegítő, átváltoztató és színésszé szentelő gesztusként értelmezhető. 1861-ben Szentgyörgyi István Kassára megy, E. Kovács Gyula ajánlja őt be Latabár Endre társulatához. Első szerepe a *Szigetvári vértanúk* Nachnumanzadé török pap volt. „Gyula barátom kimaszkírozott úgy, hogy magamra nem ismertem”.⁸⁰ A tablót rendező E. Kovács már nem élte meg a mozi betörését, mint ahogy Szentgyörgyi István megélte. Ezt Gyalui a mozi veszteségeként értelmezi (tablóiban pedig a filmkockákkal vetekedő művészsíget vél felfedezni).

E. Kovácsot rendkívül izgatta a fénykép jelensége. A beállítás, beállítás kérdésein maga is eltöprengett. Hadd idézzem 1873. október 14-én Abonyi Lajoshoz küldött levelét: „Az illető nyilatkozat rendkívül jól esett. Egy kis sugár azon tájról, melynek sötétét láttam eddig csak. Azt hiszed ama Gyuri Bandi fényképemet nem rég elküldtem volna ha teljesen meglettem volna vele elégedve? Csak azt várom, hogy Kolozsvárra haza jöhessenek. Itt van egy pompás fényképész. Ezzel akarok egyet készíteni, s azt küldöm el neked. A vásárhelyi azért nem jó mert a lábaimat hátul szétvetettem. Felső része igen sikerült, de az alsó compromittálná ízlésemet azok előtt a kiknek van. Vásárhelyen ilyenektől nem kelle félnem. Új darabjaidat küldenéd el elolvasásra? (...) Néhány nap múlva küldöm a képet, remélem hogy olyan lesz minőt megmutathatsz bárkinek. Nem volna érdekes ha

---

Theodor *Physiognomik* című munkájából az arcjáték alapvonásairól szóló részt Várad Antal fordításában közli. (*Fényképészeti Lapok*, 1888. 12. füz.)

⁷⁹ *Ellenzék*, 1924. febr. 24. 44. sz.

⁸⁰ SZENTGYÖRGYI 1923, 9.

például majd egy képes lapon engem és Tamásit bemutatna a nagyvilágnak. Éretted tám inkább megtennék mint ha magam járnék utánna. Gondolkozzál rajta! Ég veled ... örök híved”.⁸¹

A fenti idézet „pompás fényképész”-e Veress Ferenc fotográfust fedi. A levélrészletet olvashatjuk a fényképészeti és színházi szaknyelv és gondolkodásmód egymásra hatásának tanúságaként is, egyúttal E. Kovács azon igyekezetének dokumentumaként, hogy méltó emléket állítson egyik szerepének.

A színikritikák vizuális nyelve

E. Kovács Gyula néhány Shakespeare-alakításáról fennmaradt színikritikák diskurzuselemzése révén, a korabeli színházelmélet kontextusában e szövegek nyelvhasználati módjának egyik sajátosságára figyelünk, jelesen a beszédmódba beépülő „vizuális” nyelvre.

Rakodczay Pál *A színészet rendszere* című munkájában (1884), a magyar színművészetről szóló irodalomban igen korán hangsúlyozza, hogy a színészet önálló, a drámától sok vonatkozásban független művészet. Rakodczay előszavának – *A színészet a művészetek rendszerében* – széles horizontja figyelemreméltó a korszakban.⁸² A szerző itt fejt ki azt az elvét, hogy minden egyes művészeti ágban „közösen érvényesülő alakítási törvény az ellentétek megkülönböztetése”.⁸³ A festészetben – e szerint – a távlat és a szín ellentéte, kettőssége érvényesül. A szobrászatban az alaki ellentét, amin a „testtömörség végleiteit” érti. Szerinte a művészetek rendszerébe is eszerint illeszthető a színészet, amelynek lényege egyéni megközelítésében a monológ és dialóg közti szembenálláson alapszik. Festészet, szobrászat és színészet mint vizuális művészetek, értelemszerűen kerülhetnek egymás mellé Rakodczay rendszerében. Minthogy ekkoriban a fotográfia még nem nyert önálló művészet-státust – a fotós szakmai berkekben ekkoriban születő írások a fotográfia önálló

⁸¹ E. KOVÁCS 1873.

⁸² Vö. BÉCSY 2001, 364–367.

⁸³ RAKODCZAY 1884, VII.

művészetként való elfogadtatásáért szállnak síkra –,⁸⁴ érthető, hogy Rakodczay ezzel az új médiummal nem foglalkozik a művészetek rendszeréről írott részben. Fontos azonban, hogy ennek ellenére fényképekre is hivatkozik munkájában: a maszkírozás kapcsán fényképek és festmények által megörökített arckifejezéseket ajánl a színészeknek tanulmányozásul. Szerinte Jászai Marinak meglepően jól sikerültek azok a fotói, amelyeken pl. Erzsébet királyné arcának kifejezését utánozta. *A színészeti képzelem* című fejezetében a képzőművészetek tanulságos példáit is említi, hangsúlyozva, hogy „a színész a kép vagy szobor némán kifejezett szenvedélyeiből sokat tanulhat”.⁸⁵

A mű előszavának tág perspektívákat nyitó szemlélete is igazolhatja, hogy a színészet elméleti és gyakorlati vonatkozásai nem szakítandók el a többi vizuális művészettől, határaik érintkezhetnek egymással, sajátos világláttatásuk, vizuális gondolkodásmódjuk háttással lehetnek egymásra. Ezzel együtt, ahogy a magyar költészet egy-egy híres sora, metaforája beivódott kifejezőkészletünkbe, ugyanúgy válhat például a vizuális művészetek metanyelvének néhány kulcsfogalma is a színházi látásmód, gondolkodásmód tekintetében értelemalkotó, megérettítő kifejezéssé.

A korszak színművészetét tárgyaló elméleti írásoknak⁸⁶ és színikritikáknak közös és feltűnő jellemzője a következetlen és kísérletező fogalomhasználat: ezek az írások erősen támaszkodnak a vizuális művészetek – festészet, szobrászat, valamint a fényképezés – korabeli metanyelvére. Nem meglepő, hogy a még csak alakulófélben levő színházi metanyelv a képzőművészetre (néha az irodalomra, a zenére) utaló szavakat használ. A festészet fogalmköréből kölcsönzött kifejezések a játék leírása során roppant kifejező erővel bírnak.

Rakodczay Pál az érzelmi mozgás egyik fajtát „festő mozgás”-nak nevezi, pontosabban „plasztikai mozgás”-okat különböztet meg az „előadó stíl” keretén belül. Az általa használt terminus technicus olyan mozdulatokat jelent, amelyeket átérzés nélkül használ a szí-

⁸⁴ L. ÜRMÖSI 1883. A kérdésről l. még BEKE 1990.

⁸⁵ RAKODCZAY 1884, 59.

⁸⁶ EGRESSY 1879., PAULAY 1871., RAKODCZAY 1884.

nész. „Ezek azon magyarázó, fogalmakat szemléltető mozdulatok, melyekkel kivált elbeszélés alkalmával élünk. Festő mozgásnak nevezik – bár szerintem helyesebben plasztikai mozgásnak kellene neveznünk, mert a kéz az alakot leírhatja a levegőbe, de nem a színt (...). Igazi nevükön utánzó mozdulatok az effélék, mert a tárgyak alakját, fekvését mutatjuk, magyarázzuk velük”.⁸⁷ Ez a rövid szövegrész is jól mutatja a kifejező terminus megtalálásának a nehézségét. A színházi gesztusnyelv verbalizálásának kísérletében Rakodczay az adott mozdulatot festőinek, plasztikainak és utánzónak egyaránt nevezi. Azt is megjegyzi, hogy a nők általában hajlandóbbak utánzó mozdulatokra, mint a férfiak.⁸⁸

A „plasztikai mozgás” elnevezés magyarázata, vagyis hogy alakot leírhat a kéz, ellenben színt nem, Toldy (Schedel) Ferenc fordításelméletének „alakhű” és „anyagmű” kategóriáját, illetve azok Radó Antal által megérezkített magyarázatát juttatja eszünkbe. Toldy szerint az alakhű fordításban a műalkotás az eredeti formai mása igyekszik lenni. Az anyagmű fordítás kötetlen, folyóbeszédben adja vissza az eredeti anyagát, tartalmát, vagyis tartalmilag lesz hívebb.⁸⁹

⁸⁷ RAKODCZAY 1884, 326–328.

⁸⁸ Ennek kapcsán talán nem érdektelen, ha időben egy kissé visszalépve az Egressy Gábor által *A színészet iskolájában* megnevezett színpadi mozgások három különféle nemét is megemlíti. Egressynél a festő mozgás a tárgyat láthatni akaró, nem pedig annak benyomását érzékíttető mozgást jelent. Megjegyezi, hogy a műveltség legalsó fokán állók szerepkörében alkalmazható. Az utánzó mozgásnak szerinte csak néhány helyzetben van helye, legkivált vígjátékokban. Az értelmező színpadi mozgás az elbeszélés leírását hivatott kísérni. (EGRESSY 1879, 148.) A színpadi mozdulatok kategorizálása Egressynél és Rakodczaynál egyaránt Lessing megfigyeléseire vezethetők vissza. (Vö. LESSING 1963.)

⁸⁹ A Kisfaludy-társaságban 1843-ban tartott felolvasáson Toldy anyagmű, alakhű és szoros fordítások kategóriáit különítette el. (SCHEDEL 1843, 55–66.) Értekezésében a formahű-fordítás nem élvez elsőbbséget, más általa lehetségesnek tartott fordításváltozatokkal szemben. Az anyagmű fordítás kötetlen, folyóbeszédben adja vissza az eredeti anyagát, tartalmát. Ennek a fordítási módnak szerinte az az előnye, hogy tartalmilag hívebb a kötött fordításnál. Ha a kötetlen műfordítás az anyagi hűségtől eltér, szabad fordítás születik. Úgy véli, hogy minél több szabadságot

Radó Antal *A magyar műfordítás történetében* egy érzékletes, ám ma már nem túl meggyőző hasonlatot használ a Toldy-féle fordítás-változatok milyenségének magyarázatára. Az alakhű fordítás szerinte annyival jobb csupán az anyaghűnél, amennyivel a festett arckép jobb a fényképezettnél. A fényképen is ugyanolyan a test tartása, a ruha szabása, az arc alakja, mint az életben, de a festményen vissza van adva mindennek a színe is.⁹⁰ Nem kívánunk hasonlatának igazságságáról dönten, de a hasonlat gyenge pontját abban látjuk, hogy a fénykép felfedezésének korában még nem volt mindenki számára egyértelmű a fényképezőgép képalkotó működése. A gép objektív mechanikusságával szemben a manuálisan megalkotott festmény szubjektív egyedisége óriási különbséget jelent. A század végén a hasonlat már csak a színes fénykép megjelenése miatt is magától értetődően értelmét veszíti. Veress Ferenc, a színes képrögzítés előfutára ekkori kolozsvári kiállításainak sikerei⁹¹ hatására vélhetően a színpadi formastruktúrák színesben való megörökítésének a lehetőségét is fontolóra vette.⁹²

Radó hasonlataiban fontosnak találjuk a fényképnek és a festménynek a feltűnését. Felfigyelhetünk viszont arra, hogy már Toldynál plasztikus kifejezések szolgáltak a műfordításra vonatkozó fogalmakként: *alaki/formai, anyagi*. (Ennek a jelenségnek a fordítottja is megfigyelhető: amikor képre vitelről, képi megjelenítésről van szó, akkor is gyakran használatosak a *lefordít* szó szinonimái.)

---

enged meg magának a fordító, annál inkább közelít műve az eredetihez, mivel már nem az ekvivalencia, hanem az esztétikai hatás szempontjából kerül megítélésre.

⁹⁰ RADÓ 1883, 8.

⁹¹ Veress színes fényképeinek sikeréről l.: *Ellenzék*, 1899. jan. 14. 11. sz.

⁹² Egyes korabeli kritikák különös figyelmet fordítanak a színpadképen belül a szereplők jelmezeire, esetenként a kopottságra vagy a korhű öltözetre, ill. a primadonnák harcát jelző divatos ruhákra. *A makrancos hölgy* egyik előadásának színikritikájában olvashatjuk, hogy „a kosztümök a férfiakon ez alkalommal is kopottak voltak” (*Ellenzék*, 1894. okt. 25. 245.). A Shakespeare-ciklus keretén belül előadott *Coriolanus* előadásáról feljegyezték, hogy „a római polgárok, de főképp a római utcai nők öltözetében nem volt semmi jellemzetes római színezet” (*Ellenzék*, 1894. nov. 15. 262. sz.).

Festészet, szobrászat, fényképezés, valamint a (képre) fordítás művészetének eszközei és metanyelve a verbalizáció szintjén önkéntelenül (és feltételezhetően reflektálatalanul) is beépülhetnek a különféle ábrázoló tevékenységekről folyó diskurzusokba. Az E. Kovács és színésztársai Shakespeare-alakításait értékelő kritikák kifejezései között igen gyakran találkozunk a „fest”, „színez”, „plasztika”, „kép”, „portré”, „leképez”, „lefordít”, „tolmácsol”, „magyaráz”, néha „hangot ad” szavakkal. (A mai színházkritikákban már ritkán találkozunk ilyen kifejezésekkel.)

1871. november 25-én E. Kovács Gyula *Othellót* választja jutalomjátékaul. A kritika általánosságokban fogalmaz alakításáról „mértéket tartott mindvégig s hatalmával azoknak az eszközöknek, melyek sajátjai, amelyeken uralkodik shakespearei alakot teremtett. A némajáték elragadó volt, a Desdemona felkiáltásban a fájdalom és kétségbeesés egész világa hangzott vissza (...) Jago nehéz szerepe Mátray Béla kezeiben illetékes helyt volt. A gázság plasztikája állott előttünk. Hivatottságát még egyszer sem bizonyította be oly tökéletesen, mint Jago szerepében”.⁹³ A „gázság plasztikája” olvastán az ifjú Mátray Betegh Béla színész gesztusainak, színpadi viselkedésének gázságra, gonoszságra rájátszó, az intrikus szerep által ihletett alakítására kell gondolnunk. Állításunkat alátámasztandó, hadd említsük meg az 1881. decemberi 10-i *Othello*-előadás kritikájának a *Keletben* illetve az *Ellenzékben* megjelent, szintén Jagóra vonatkozó részét: „E. Kovács és Mátrai urak együtt játsztakor Kolozsvár színházának karzata Jagón, mint valami operettbodyi véres banditán mulatott”.⁹⁴ „[Jago] túlságosan sötét, csaknem démoni színekkel van festve; azt is megmondhatnók Mátrainak, hogy az elvetemült gonoszság kifejezésére talán nem éppen elkerülhetetlenül szükségesek azok a kiszámítottan sötét attitűdök, azok az alattomos, hiénaszerű tekintetek és kígyózó mozgások; és hogy talán túlozva van a felfogás, midőn Mátray Jagójában nem annyira egy nagyravágyó és celszövő, megromlott lelkületű, de azért még mindig gavallér velencei nemest mutat be, hanem egy emberi alakba bújt félördögöt”.⁹⁵ Jago

⁹³ *Magyar Polgár*, 1871. nov. 28. 271. sz.

⁹⁴ *Kelet*, 1881. dec. 13. 282.

⁹⁵ *Ellenzék*, 1881. dec. 12. 283. sz.

figuráját Mátray a népszerű rémdrámák s kisszerű intrikusok hagyományát követve „festette” komikusra.

E. Kovács Gyula 1883-as nagyszabedű vendégszerepléséről az *Ellenzék* számol be. Ecsedi színművészetéért az Erdélyben lakó különböző ajkú polgárok egyaránt lelkesedtek, ennek bizonyítékául a színész búcsúfellépésének sikerét taglaló *Hermanstädter Zeitung* cikkét idézi az *Ellenzék*: „Hét estvén keresztül a legkülönbözőbb alakokat mutatta be nekünk Kovács úr (...) a színművészetnek egész nyelv kincstára hangban és taglejtésben feltáratott. Minden rendkívüli érzelmeket természetes és eleven képpé láttunk kidomborodni (...) Alkotásainak súlypontja a kedélyjelenetekre nehezedik, amelyekben a művész valóban megragadó hangokat tud adni. Hogy emellett a szerep mellékeszközei nem maradnak elhanyagolva, az egészen természetes egy olyan művésznél. Ehhez járul szép férfias alakja, hódító közvetlensége s minden túlzott színezésnek a kikerülése”.⁹⁶ Az „eleven képpé kidomborodni” kifejezés a vizuális művészetekre – a szobrászművészetre, festészetre és fényképezésre – utal, még akár Pygmalión történetét is felidézheti bennünk.

A *színezés* a korabeli szaknyelvben többnyire a gesztus és hanghordozás egyénítését, változatossá és érdekessé tételét jelenti. A színészek azért színeznek, hogy kifejezővé tegyék beszédüket, mozdulataikat.⁹⁷ Ugyanakkor, a köznyelvhez hasonlóan, pejoratív értelemben is használják ezt a szót: ha valaki túlzottan színez, modorossá válik és ismétli magát. A *Hermanstädter Zeitung* cikke pontosan azt jegyzi meg, hogy E. Kovács színpadi játéknyelve nem esik bele a túlzott színezés hibájába. A *Mi Othellónk* (1884. december 23.) című kritika E. Kovács Othellója rendkívüli hatásának titkát próbálja megfejteni, s az írás a képzőművészet fogalomköréből kölcsönzött kifejezésekben gazdag. „Kovács Gyula nem elégszik meg a hang, a szem, az arcizmok eszközeivel. Ő egész lényét harmóniába hozza a költő alakjával, s hogy ezt tehesse, szándékosan vét a plasztikai formák törvényei ellen. Nagy súlyt fektet arra, hogy minden mozdulatával színezzon, s akként érzelmeinek változása szerint testtartása, járása,

⁹⁶ *Ellenzék*, 1883. okt. 19. 113.

⁹⁷ A színészek szavakat is színeznek, hogy kifejezővé tegyék a mondani-valót. Vö. RAKODCZAY 1884, 230., 234.

taglejtése is mindig változzék. E mozgásban, megállásban, leülésben, heverésben, ha elvontan vesszük, s nem látnók az összhangot a közt és a lelki állapot közt, a félszepségnek igen sok elemét fődöznenék föl. De így éppen ez az ő közvetlenségének és mély hatásának a talánya”.⁹⁸

A mozdulatok fontosságát a színművészetben Rakodczay sem győzte eleget hangsúlyozni. Szerinte a színész a mozgásban kezd és végzi a teremtést. „A mozgás a compositio igényeit határozottabban érvényesíti a hangnál, s ha ez elhibázná a mozgás helyreütheti”.⁹⁹ *A színészet a művészetek rendszerében*-ben részletesen tárgyalja a mozgás eszközeinek kiképzési módját, a test edzését. Azt állítja, hogy a gondolatot fokozatosan a legfinomabb mozgás kell kísérje: a szem és az arc kezdi, az ujjak folytatják, végül a kéz és a kar fejezi be. Néhány kifejező és általa plasztikusnak nevezett példát is említ: „Kezünket mellünkre tehetjük, csakhogy úgy, hogy csupán a középső ujjnak hegye érintse mellünket, így nagyon plasztikus ez a gesztus”. Egy másik példája a kezek csipőre tételét tárgyalja. Ezt a gesztust illetlennek véli, ellenben „festői és plasztikai egyaránt, ha a színész bő köpenyge alatt egyik kezét, de csak az egyiket csipőre teszi”. Figyelmeztet a párhuzamosság kerülésére, mivel véleménye szerint művészietlen, ha egyik végtag a másikhoz hasonló helyzetben van.¹⁰⁰

A gesztusok színezésének E. Kovács-féle gyakorlata a gondolatok és érzelmek kifejezőbbé tételére irányult. A közölt gondolatokkal mozdulatok járnak, melyek a lelkiállapotot fejezik ki. A shakespeare-i alakokkal való egybeolvadásra való törekvés bizonyos színpadi helyzetekben a plasztika törvényeinek az áthágásához vezetnek. Egy korántsem rendhagyó alak megformálása, mint amilyen Othello, olyan végletes érzelem-nyilvánításokra ragadtathatja el a színészt, amely már józan emberi gesztusainkon túlmutat. Ehhez a színésznek olyan eszköztárat kell kifejlesztenie, ami egy ilyen kivételes szerep alakítása során nem mindennapi gesztusok gyakorlását teszi számára lehetővé, s itt már nem lesznek érvényesek a plasztikai formák törvényei sem. A mozdulatok figyelmes színezése, stilizálása mellett

⁹⁸ *Ellenzék*, 1884. dec. 23. 299. sz.

⁹⁹ RAKODCZAY 1884, 26.

¹⁰⁰ RAKODCZAY 1884, 344.

félszepség is leolvasható e színpadi alakításról, melynek közvetlensége nagyon is emberi.

Nem véletlen, hogy Ecsedi kapcsán gyakran találkozunk a plasztikusságra vagy a plasztikai törvényekre való hivatkozással. Janovics Jenőben úgy él E. Kovács képe, mint egy élő szoboré. Egyik emlékező cikkében olvashatjuk: „E. Kovács Gyula már életében szobor volt a transzilvániai közönség szemében. Föllépése a színpadon főpapi istentisztelet. Külsőségei hatásosak és tiszteletkeltők”.¹⁰¹

Huszonöt éves színészi jubileumának ünneplésekor E. Kovács Gyula az első napon Szigligeti Ede *Pál fordulása* című drámájában lépett a közönség elé. A darab kiválasztása nem véletlenszerűen történt, színészi pályájának kezdetére utalt vissza, ugyanis ebben a darabban lépett föl huszonöt évvel korábban először. A második napon a *Julius Caesar*ban Antonius szerepét játszotta. Ezt az alakítást pályafutása egyik legkiemelkedőbb teljesítményeként értékelhette, és ezért esett erre a választása.¹⁰² A darabban nemcsak Antoniusként, hanem rendezőként is excellált. A részletekbe bocsátkozó *E. Kovács Gyula, mint Antonius* című kritika bámulatos átváltozó-képességét és alakításának hitelességét méltatja. Az első két felvonás udvaronca a nézők szeme előtt változik át Caesar halálának okát számon kérő szigorú bírává. A kritika ezzel a mondattal zárul: „Julius Caesar jelen előadása igaz, hű képe volt E. Kovács Gyula egyéniségének, melyben egyfelől érvényre juttatá sokoldalú tehetségeit, másfelől pedig megmutatá, hogy ereje teljében lévő, valódi nagy művész”.¹⁰³ A nagy művész E. Kovács Julius Caesarként saját maga képét is megmutatja. A kettő, Julius Caesar és E. Kovács szinte egygyé válik.

A Lear-t játszó Kovácsról így ír a *Magyar Polgár*: „Lear királynak előadása ha a címszerepre olyan művész akad, minő E. Kovács Gyula – mindig fölér egy ünnepi est összes külső és belső fényével (...) A mi színházunkban az a valódi ünnepnap, amikor ez a jeles mű-

¹⁰¹ JANOVICS 1937.

¹⁰² L. E. Kovács fennebb említett tanulmányát az 1876-os kolozsvári bemutató előtt a *Julius Caesar* című darabról és színpadra vitelének problémájáról: *Magyar Polgár*, 1876. ápr. 9. 82. sz., ápr. 11. 83. sz. és ápr. 12. 84. sz.

¹⁰³ *Magyar Polgár*, 1885. márc. 27. 71.

vész Shakespeare-t magyarázza, és különösen, ha úgy magyarázza, mint tegnap Lear ábrázolása által cselekedte”. E. Kovács nemcsak ábrázol és magyaráz a kritikus szerint, hanem „A műértelemnek, a mű szellemébe való bemélyedésnek, s mondhatni a költő lelkébe való átlényegülésnek oly gazdag jeleit láttatta, amely a nézők lelkét magas régiókba ragadja, s nemes élvezetek osztályosaivá teszi”.¹⁰⁴

Egyik Hamlet-alakítását (1884. okt. 27.) revelációszerű szerepformálásnak tartja az *Ellenzék* színi referense. Gesztusai a dráma homályos szövegét értelemmel töltik fel. A néző számára Hamlet indokolatlan cselekedetei mentén logikusan értelmezhető okok mutatkoznak meg: „Nekem úgy tetszik, hogy a képet tisztán láthattuk vonásról vonásra, a homály eltűnt. Láttuk Hamletet, aki annyira fél minden tevékenységtől, hogy félelmében csaknem megöli magát. Láttuk a monologizáló Hamletet, őt magát, nem a színészt, hanem a valódi tépelődőt – nem betanult mondókéval, hanem a termelésnek [!], az ötleteknek a megfontolásnak félreismerhetetlen közvetlenségével – nem kiállva a színpad közepére s gondos redőkbe szedve köpenyét, s a pantomimika szabályai szerint lehorgasztva fejét, hanem sétálva, dült vonásokkal, mint aki nagyon keres egy gondolatot, s elvégre is belefáradva a küzdelembe s az ítéletnek minden hiábavalóságába, félig összerogy egy kereveten s izzó lelkének egész látómezőjével emel még nagyobb kételyt ama nagy kételyekre, hogy vajon a halálba csak elalszunk- vagy még álmodunk is (...). Kovács Gyula felvilágosított midőn Opheliát brutális beszéllyel bántalmazza. Magyaráz is, midőn egy instrukcióba nem foglalt zokogással és a felébredt gyanúnak biztos jelzésével megmagyarázza a Hamlet vélt csalódását, s így indokolt a jelenet, a tragédia egy igen megható varázsa”.¹⁰⁵

1889. március 8-án a kolozsvári lap kritikája egy hatásos *III. Richárd*-előadásról számol be. „Minden szereplőn érezni látszott a ránehezedő művészeti teher súlyát, s az az öntudat, hogy Shakespeare-t tolmácsol, fokozta erejét, és délceg büszkeséggel viselte a terhet.” A tolmácsolás olyan nagyszerűen sikerült, hogy még a lehetetlen is sikerült: III. Richárd iránt E. Kovács rokonszenvet tud kelteni. Az

¹⁰⁴ *Magyar Polgár*, 1885. nov. 20.

¹⁰⁵ *Ellenzék*, 1884. okt. 29. 253. sz.

„ártatlanság retorikájának”¹⁰⁶ megtestesítőjeként olvashatunk III. Richárd-alakításáról. A szövegben megjelenő démoniságot és rosszat a kivételesen tehetséges színész alakítása, jó játéka által paradox módon képes megváltoztatni. A szövegbeli rossz a jó játék által ártatlanná válik. Az *Ellenzék*ben Kovácsnak ezen képességéről a következő olvasható: „a hősielem érdemel némi rokonszenvet. Ez a lehetetlenség is megtörtént, mikor Kovács Gyula kardot ránt s a színpad sarkánál egy gyors mozdulattal visszatekint seregére, s biztató pillantást vet a jövőbe, valamint akkor, midőn országot ígér egy lóért.” A cikkíró „mély stúdiumánál, teremtő, képzelő és kifejező erejénél fogva” Shakespeare legjelesebb kommentátorának nevezi. Kovács tehát nemcsak tolmácsolja és magyarázza Shakespeare-t a színpadról, hanem értőn kommentálja is.¹⁰⁷

Amint az 1850-es, 1860-as években Kolozsvárt is egyre nagyobb népszerűségnek kezd örvendeni a portréfényképezés, a polgári vagy főúri megrendelők ízlésének megfelelően a fényképezészek gyakran használják a retusálás technikáját. A fent említett Jónás színi referensnek a társulat művészeiről készült jellemzéseiből bevallottan elmaradt a retusálás: a díszítő, finomító, szépítő beavatkozás. Objektív lencsén keresztül vizsgálja az 1870-es évekbeli Kolozsvári Nemzeti Színház társulatát. Így nem véletlen, hogy arra vállalkozik, hogy mintegy fotót készítve az írás eszközeivel megörökítse a Kolozsvári Nemzeti Színház néhány tagját.¹⁰⁸

Kétségtelen, hogy E. Kovács játékára jellemző egyfajta kettősség – az eszményi szerepformálás igénye egyfelől, a valóság illúziójának megteremtésére tett kísérlet (játékban és korhűsége törekvésben) másfelől –, mely a fényképezészet korabeli médiumában is tetten érhető: a korabeli fényképezési esztétika idealizáló szemlélete¹⁰⁹ és

¹⁰⁶ Vö. Buzacott könyvét a shakespeare-i játéknyelvezetről. Egyik kulcsfogalma a Shakespeare-színészekről szóló diskurzusának az „ártatlanság retorikája”: BUZACOTT 1991.

¹⁰⁷ *Ellenzék*, 1889. márc. 9. 59.

¹⁰⁸ *Magyar Polgár*, 1870. okt. 26. 126. sz.

¹⁰⁹ Nemcsak a modell fogyatékoságait korrigálni kívánó retusáló technikák gyakorlatára gondolunk vagy a modelleket sztereotip pózokba állító fotográfus-rendezői gyakorlatra, hanem a kor fotós teoretikus írásaira,

a fotó ontológiai realizmusa sajátosan ízesül egymáshoz és találkozik a színházi szerepformálásban észlelhető reális-ideális dialektikus viszonyal.

Az *Othello* recepciója az 1880-as években

Pest, Kolozsvár és Sepsiszentgyörgy színházművészetének kapcsolatát – és nem e regionális színházi központok elszigeteltségét – mutatja Ecsedi Kovács Gyula színművésze, akinek pályáját végigkísérték az *Othello*-alakítások a Pesti Nemzeti Színháztól kezdve a rövidebb színi idénnyel rendelkező vidéki városokig. Ugyanilyen kapocsként működött ekkoriban Molnár György színművész is, aki az egész ország színpadait bejárta, játszott a fővárosban és vidéken. Repertoárjában Shakespeare-t felváltva játszott operettekkel és látványos színjátékokkal, a magyar klasszikusokat és vásári komédiákat egyaránt a nézők elé vitte. Az *Othello*ról írott tanulmánya (1885) ezen felül a mű alapos ismeretét, Molnár elméleti felkészültségét és rendezői tehetségét is felvillantja. És bár hosszú ideig a vidék kedvelt színésze volt, patetikus és hatásvadászó játékművésze egyre inkább korszerűtlennek bizonyult.

Sajátos kettős szempontú, színháztörténeti és filológiai vizsgálódásunk során az *Othello*t is két oldalról közelítjük meg. Először is adott az írott dráma, Szász Károly magyar fordításában, amely 1864-ben jelent meg nyomtatásban, emellett adott a színházak által használt szövegkönyv, sűgőpéldány is.¹¹⁰ Ez utóbbi kizárólag a színpadra kerülő alapszöveget tartalmazza: a szereplők és jelenetek hiányoznak belőle, mindig az adott színházi lehetőségekhez alakítják és az adott színpadra alkalmazzák. Az „eredeti” Shakespeare-szövegtől – ha van ilyen –, már több áttételen keresztül jut el a színészek kezébe, hogy aztán a számukra kijelölt szereplővel azonosuljanak,

---

amelyek a fényképészetet mint önálló művészetet kívánták elfogadtatni. L. Sárffy jelzett cikkét.

¹¹⁰ Az első magyar Shakespeare-összes kiadása figyelmeztet arra, hogy a színmű-fordítások a „színházakra nézve kéziratnak tekinthetők”. Ezeket a nyomtatott példányokat sűgőkönyvként is használták.

hogy felkínálják saját arcukat az eljátszandó Shakespeare-figura számára. Másodszor az *Othello* mint színdarab a szöveggönyv és sűgőpéldány papirosának szférájától elkülönülve is létezik. Van jelmezes főpróba, bemutató és záró előadás. Az előadások szíveket dobogtatnak meg, de el is bukhatnak. Az *Othello* 1842-es bukása a pesti Nemzeti Színházban jó példa arra, hogy a meg nem értés vagy rossz értelmezés következtében a szöveg világától elszakadt darab neveltségessé is válhat. Mert voltaképpen a kitöltetlen szerepekben, a kihagyásokban van jelen a dráma. A színpadra állítás főleg a kihagyásokat értelmezi, minthogy minden színpadra állítás értelmezés is egyben. Milyen *Othello* személyisége? Hogyan mozog, milyenek a gesztusai, hogyan viselkedik Desdemonával, hogyan Jagóval? Ezek természetesen benne foglaltnak a szövegben, de korántsem egyértelműen. Annyi *Othello* van, ahány *Othellót* játszó színész. Ha végigtekintünk a magyar színháztörténet arcképcsarnokán, ott látjuk például id. Lendvay megnyerő arcát, a sasorrú Egressyt, a magas termetű, beszédes szemű, kifejező arcjátékú és zengő orgánumú E. Kovács Gyulát, a patetikus Molnár Györgyöt és még hosszan sorolhatnánk a többi XIX. századi magyar velencei mórókat.

*Shakespeare-drámák a sepsiszentgyörgyi színpadon az 1880-as években*¹¹¹

Az 1880-as években a Shakespeare-drámák nem tartoztak a (kb. 5000 lakossal bíró) székelyföldi város műsorának gyakran játszott darabjai közé. Az egymást váltó színtársulatok állandó repertoárját csak ritkán gazdagította egy-egy Shakespeare-tragédia. Ezek a ritka alkalmak azonban a város kulturális életének fontos eseményei voltak. Ilyenkor többnyire a helyi sajtó is beszámolt az előadásról, s e beszámolók nem elhanyagolható pozitív hozadék – a tájékoztatáson túl – a közízlés formálása, valamint a nagyközönség drámaismereteinek bővítése.

Sztupa Andor társulata kezdte meg a Shakespeare-előadások sorát. 1881. április–május havában ő bérlti a városháza dísztermét hu-

¹¹¹ Sepsiszentgyörgy XIX. századvégi színházi életéről l. BARTHA 2004.

szonhat előadásra. A meglehetősen vegyes műsorban, amelyben a francia vígjáték és az operett dominál, három Shakespeare-mű is szerepel: az *Othello*, a *Lear király* és a *Szentivánéji álmom*. Salamon Sándor azzal magyarázza a Shakespeare-előadások visszhangtalanságát, hogy nem volt a drámaíró műveihez méltó színészegezés a társulatban. Így ezek a művek csak kuriózum-számba mehettek, a többi műsor-réteggel nem elegendve.¹¹²

A következő évben Molnár Györgyöt, a vidék kedvelt tragikus színészét hívja meg Béneyi István színigazgató vendégszereplésre. Molnár 1882. augusztus 19-én két szórakoztató darab között Shakespeare-pódiummal kísérletezik. Utolsó fellépésének programja a következő volt: az első szakaszban a *Lear király* III. felvonását (Vörösmarty fordításában), a második szakaszban a *III. Richárd* I. felvonását (Szigligeti fordításában) adta elő; a harmadik szakaszban legkitűnőbb vígjátéki szerepében, a két felvonásos *Angol és a szebeni bankárban* lépett fel. Ezt a műsorát erdélyi turnéjakor több városban is előadta (1882. júl. 8-án Székelyudvarhelyen, 1882. júl. 29-én Csíkszeredában, 1882. szept. 16-án Erzsébetvárosban stb.).¹¹³ A színlap igazgatói ajánlása ilyen szavakkal hívja fel a közönség figyelmét a produkcióra: „Molnár György úr fennjelölt szerepeinek leghatásosabb bravour részeit adja elő, mely országos hírű alakításaira tisztelettel figyelmeztetem a t. cz. közönséget”. Egyébként a szentgyörgyi színlap népszerűsítette Molnár György egyik Shakespeare-szerepéről írott tanulmányát is: „III. Richárd királyt magyarázó tanulmány egy vastag füzetben 40 krajcárért a pénztárnál és a színlaposztóknál kapható”.

A *Lear király* III. felvonását a híres örülési szcénával, a *III. Richárd király* I. felvonását a világhírű koporsó-jelenettel reklámozták. Az ilyen előadás nem volt idegen a Molnár képviselte színpadi rendezés jellegétől: a látványos színpadi produkciók első meggyőződéses képviselője volt Magyarországon.¹¹⁴ A kritika általában megróttá modorosságáért, álpátoszáért, játékában számonkérték a természetesség hiányát, túlzó hangsúlyozást és gesztikulálást róttak fel neki.

¹¹² SALAMON 1970, 182.

¹¹³ Vö. *Shakespeare-előadások vidéken és Kolozsváron* című függelék adataival.

¹¹⁴ CSÁSZÁR 1964.

Azt azonban nem tagadták, hogy játéka mélyreható tanulmányok eredménye és egyes részeket mesterien kivitelez.¹¹⁵ Kolozsvári művezetősége idején (1879–1880) Molnár játéktípusa és rendezői koncepciója megosztotta a színházi közvéleményt. Heves polémia olvasható e tárgyban a *Magyar Polgár* és a *Kelet* hasábjain. A két lap egymásnak ellentmondó fogadtatásban részesítette alakításait. Míg a *Kelet* nagyra értékelte teljesítményét, addig a *Magyar Polgár* durván kikelt ellene, támadta hatásvadászatát, kifogásolta, hogy tragikus hősből modoros komédiássá vált, hogy a kiváló rendező „hatásvadász kóklerré” silányodott.¹¹⁶ Sepsiszentgyörgyi fellépéséről a színlapon kívül nem maradt fenn egyéb dokumentum. Vélhető, hogy ez az alakítása is, akár a többi vándorfellépése, ennek a játéktípusnak a jegyében zajlott. Erről az időszakáról írja Szász Károly: „Még tudott volna játszani Molnár György, ha nem ragadta volna még inkább ellenállhatatlanul a hatáskeresés lidércfénye, mert (...) az utolsó vándorévek alatt egy Othello próbán csak magának játszott: gyönyörűen, melegen szavalt ugyan, s valóságos könnyeket hullatott Desdemona halála fölött, de este, a közönség előtt lámpák fényénél a deszkákon már csupa modorosság volt: műpauzák, nyögések, hördületek, arcfintorok, szemforgatások és iszonyúan élénkített mozgások voltak játékának velejárói”¹¹⁷

1883. márciusában Sztupa Andor Fogarasról érkezett Sepsiszentgyörgyre huszonöt lótól vontatott szekérkaravánjával. A csőd előtt álló társulat igazgatója vendégjátéokra hívta és szerződtette a pesti Nemzeti Színház egykori tagját, s ekkor Kolozsvár legnagyobb drámai színészét, Ecsedi Kovács Gyulát. Kovács Gyula 1883. április 19-én Sepsiszentgyörgyön a *Hamlet*ben lépett fel először. A *Székely Nemzet* április 12-i *Napi hírek* rovata már jelzi az előadást, és köszönetet mond Sztupának, hogy „alkalmat nyújtott Háromszékmegye értelmes közönségének Kovács Gyula úr művészi játékával megismerkedhetni”. Az április 21-i *Székely Nemzet* részletesen beszámol az előadásról, s Ecsedi Kovács Gyula színi pályájának méltatása mellett a darab lefolyásáról is bővebben tájékoztat. A Barbarosa

¹¹⁵ SZÁSZ 1930, 363–388.; FERENCZI 1897, 492–493.

¹¹⁶ FERENCZI 1897, 490–493.

¹¹⁷ SZÁSZ 1930, 388.

álnevet viselő kritikus kiemeli a *Hamlet* hatásos jeleneteit, és fáj-
lalja az egyes kihagyásokat: „Hanem Kovács Gyula olyan individuum
– írja – mint egyik princípálisa Shakespeare: nem szorul ő arra,
hogy megdicsérjék, csak arra van szüksége, hogy megértsek. A mi
kisvárosunk és Háromszékmegye értelmisége megértette őt, habár
magát az előadást összességében kifogásolhatta volna. Kicsi színpad,
vidéki színésszettel járó miseriák, gyenge apparátusok, lelkiismeretlen
meghúzások a darabon, mind befolytak arra, hogy az egység szen-
vedjen. A kihúzott egyik leghatásosabb jelenet nélkül, például Rosen-
krantz és Gúldenstern lefejezésére semmi vonatkozás nem történhe-
tett; A sírásók jelenet és Ophelia temetése pedig pláne akkora hézagot
támasztott a könyörtelen mellőzés miatt a darabon, hogy szinte fájt
az ember lelke érte”. Miután részletezi Kovács hatásos jeleneteit, így
fejezi be írását: „A hatás, melyet Kovács Gyula első felléptével elért,
a közönséget oly tüntetésekre ragadta, a mik páratlanok szoktak lenni.
Alig akart a tapsokból kifogyni. Virágcsokrok repültek a lábaihoz
a zsúfoltan tömött házból, s annyi kihívásban részesült, amit ez a kö-
zönség nem tett meg máskor egyszer sem. Nagyon lekötelezte Ko-
vács Gyula vendégszínházával a sepsiszentgyörgyi közönséget”.

A *Székely Nemzet* hasábjain egész áprilisban a színésszel és ala-
kításával foglalkozik. E Kovács jutalomjátékul *Toldi Miklóst* vá-
lasztotta. A szép időben vidékről is sokan bementek az előadásra
szekerekkel. Amikor megjelent a színen, szünni nem akaró taps
fogadta, virágzáró hullott lábai elé, koszorúk, hímezett szalagok-
kal átkötött csokrok repültek a színpadra. Az első felvonás végén
a helybeli Műkedvelő Egyesület küldöttsége egy ezüst billikomot
nyújtott át neki: „E. Kovács Gyulának Sepsi-szent-györgy tisztelői,
1883. ápr. 28.” felirattal.

A színész május 3-án hagyta el a várost egyik tisztelője kocsiján.
A helyi lap május 8-i száma közölte a művésznak a szentgyörgyi
közönséghez szóló levelét: „Gondolatom visszajár mulatni Sepsi-
Szentgyörgy lelkes fiai és hölgyei közé, soká, soká, tán örökre ked-
ves mulató helye lesz lelkemnek”. Az ezüst kehely nemcsak a város
tisztelőjének, hanem Kovács Gyula színészi pályaválasztását nem
helyeslő apja megbékélésének jelképe is lett.¹¹⁸

¹¹⁸ „Azonban atyja, ki józan Magyar észjárással »komolyabb« pályára sze-

Öt év múlva a sepsiszentgyörgyi közönség ismét találkozhat kedvelt színművészeivel, akit Völgyi O. József színigazgatónak sikerül öt vendégszereplésre megnyernie. Kovács Gyula, a Kolozsvári Nemzeti Színház művezetője december 5-én Shakespeare *Othello*-jában lép fel (1888. dec. 2.): „Percekig tartott a viharos taps és éljenzés, mikor a művész a deszkákon először megjelent, s nyílt jelenetekben és felvonások után szünni nem akaró tapsok között hívta elő folyvást a közönség erdélyrészünk eme legkitűnőbb színészét, a kit a nagy tanulmányai és ritka tehetségei a színművészetnek előkelő magaslatára emeltek. Szép érczes hangja, finom plasztikájú, a szenvedélyek skáláinak átlátszó árnyalásai a lelkesültség viharos tetszéseire ragadták a közönséget. (...) *Othello nem a legszerencsésebben választott darab volt, a közönség idegenkedik tőle s hogy mégis számosan megnézték, az a művészvendég iránt való érdeklődésnek számítható be.* E. Kovács Gyula *Othello*-ja a szó valódi értelmében remek alakítás volt, s akik ezt az excentrikus szerepet látták tőle, kibékülnek *Othello*-val. Kovács Gyula *Othello*-ja a katasztrófa után a szánsalom érzetét kelti föl maga iránt s ez a művészi alakítás legnagyobb sikere, a mit kevés színész tud elérni rajta kívül”.¹¹⁹ (Kiemelés – B. K. Á.)

Az 1885. december 5-i *Othello*-előadás Sepsiszentgyörgyön nem hozott különösebb sikert. Az egyetlen forrásunk az előadásról, a *Székely Nemzet* 1888. dec. 6-i *Irodalom és művészet* rovatának színházi beszámolója, meglehetősen ellentmondásos. A szűkszavú kritikából az olvasható ki, hogy egyedül E. Kovács személyének köszönhető, hogy a közönség begyűlt, mert a darabválasztás nem volt szerencsés. Nyilván a témával szemben való idegenkedésre utal ez inkább, mint a drámaíró Shakespeare szellemének visszautasítására. Egy nemes,

---

rette volna vezetni szép reményű fiát, csalatkozva reményeiben, tudni sem akart róla, s éveken át egyetlen sort sem vett tőle és nem írt neki, s csak akkor békül ki pályájával, midőn hat évvel később Pestre szerződött, levelet pedig csak akkor írt neki, midőn 27 évvel később (1883) Sepsiszentgyörgyön vendégszerepelvén, tisztelői emlékül egy kelyhet nyújtottak át, melyet ő atyjának küldött el az úr asztalára, úrvacsorakor a bor kiszolgálására, szent kehelynek.” (FERENCZI 1885, 14.)

¹¹⁹ *Székely Nemzet*, 1888. dec. 6. 188. sz.

vitéz mór megtévesztésének a históriája, amely visszavonhatatlan katasztrófába torkollik, és egy ártatlan, szelíd velencei nő meggyilkolásához vezet, nem részesít szívderítő élményben. A darab témájának disszonáns, megrázó, nyugtalanító hatása, az a tragikus élet-szemlélet, amely az ártatlanságot is elveszejt, nagyobb távolságot hozott létre a közönség és a darab között, hogysesem az könnyedén feloldhatóvá válhatott volna. A szentgyörgyi közönség valószínűleg megütközve nézte végig az előadást. Ámbár ekkor már olvashatók *Shakspeare minden munkáinak* kötetei, a brit szerző darabjai továbbra sem tartoznak a nagyközönség által könnyen emészthető darabok közé.

A hatvanas években a Kisfaludy Társaság égisze alatt munkálkodó Shakespeare-bizottság a teljes szöveg iránti feltétlen hűség jegyében forma- és tartalomhű Shakespeare-köteteket adott ki. A bizottság igazgatója, Arany János által összeállított követelményrendszer a drámák színpadi használatára is tekintettel volt. Fordításaikkal, vállaltan, ezt is igyekeztek kiszolgálni, s a bizottság tagjai munkájuk során figyelembe vették a Nemzeti Színpad számára készült korábbi fordításokat is. Például a *Macbeth* újrafordításának idején a húsz évvel korábbi német forrásszövegből átültetett Egressy-fordítás volt segítségére Szász Károlynak 1864-ben. A szöveg jól szavalhatóságát szem előtt tartó Egressy mint a fordítás egyik hivatalos bírálója megjegyzéseivel segítette Szász munkáját, így különböző fordítói szempontjaik egymást kiegészítve nyerhettek teret a készülő műben.¹²⁰

Nem szabad eltekintenünk azonban attól a tényről, hogy ez a fordítói vállalkozás egy szűk körben és nem a nagyközönség előtt folyt. A magyar Shakespeare-kiadás, amely Tomori Anasztáz mecénási kezdeményezését, illetőleg a Kisfaludy Társaság intézményét tudta maga mögött, s nem utolsó sorban Arany szakértelmét, feltűnően modern szellemben adott választ a Shakespeare-fordítások akkori legfontosabb kérdésére: az illetlennek számító részek finomításának, esetleg kihagyásának, illetőleg hű lefordításának problémájára.

Továbbra sem vált feloldhatóvá az a közönség nagyobbik része

¹²⁰ Vö. BAYER 1909, I. 109–111. és 264–269.

számára dilemmát jelentő álellentmondás, hogy bár Shakespeare drámáinak világa és nyelvezete rendkívül erőteljes szenvedélyeket mozgósít, ezzel szemben Shakespeare-t mindenki zseniális drámaírónak tartja. Ez a dilemma valójában könnyen feloldható, hiszen e két tény között nincs tényleges ellentmondás, ám a Shakespeare-előadásokat a fenti gondolatmenet szellemében akkoriban mégis fenn tartásokkal fogadták.

Hogy mi volt az oka *Othello* sikertelenségének Szentgyörgyön, nemcsak ezzel a dilemmával magyarázható. Azzal sem indokolható pusztán, hogy egy vidéki város rendhagyónak tekinthető előadása volt, amelyhez a közönség nem volt hozzászokva.¹²¹ Ez utóbbi is csak egyik motívuma lehetett az idegenkedésnek. Hogy a téma önmagában ijesztő és inkább nyugtalanító, mintsem felüdítő élményben részesít, szintén nem szolgál teljes magyarázatul. Az előadástól való elfordulás feltételezhetően sokkal összetettebb okra vezethető vissza. Mintha megismétlődne az 1842-es kudarc, a Nemzeti Színház *Othello*-bemutatójának jól dokumentálható sikertelensége. Az ezt megelőző *Othello*-előadások hatásáról szinte semmit sem tudunk, ha némelyik XVIII. századvégi, kora XIX. századi előadás színlap-dokumentuma fenn is maradt. A Vajda Péter-fordítás rövid színpadi pályafutása után Szász Károly fordítását kezdték használni. Először 1869. április 30-án kerül színre a Nemzeti Színház színpadán. Kolozsváron rendszeresebben csak 1871 óta játsszák. Itt a *Romeo és Júlia*, valamint *Hamlet* után az *Othello* volt a legnépszerűbb Shakespeare-dráma, amely 1867-től 1899-ig összesen harminc előadást ért meg. Egy 1871. november 25-i kolozsvári selyemplakát tanúskodik E. Kovács *Othello*-rendezéséről, amelyben egyúttal a főszerepet is ő játszotta. Habár Szacs vay Imre és Ivánfi Jenő is fellépett néhány alkalommal Othellóként, a kolozsvári színpadon következetesen E. Kovács kezében maradt a szerep. *Othello* szerepét már-már automatikusan E. Kovács nevéhez kötötték, aki

¹²¹ Tudunk olyan vidéki *Othello*-előadásról is, amely sokkal lehangolóbb képet mutat egy vidéki kisváros közönségének Shakespeare iránti érdeklődéséről. Gyergyószentmiklóson 1882. aug. 26-án Váradi Ferenc társulata Molnár Györggyel a címszerepben „kongó ház” előtt játszik. („Egy modern »Tartuffe«”. *Ellenzék*, 1882. szept. 2. 200.)

a címszerepben huszonhatszor lépett fel Kolozsváron, és ennél még többször Erdély és Magyarország különböző színpadjain.¹²²

E. Kovács Gyula Othellójának nyomában
(egy Othello-súgókönyv)

Vizsgált példányunk 1889. december 21-i súgóbejegyzése¹²³ azt bizonyítja, hogy ezt a súgókönyvet¹²⁴ használták azon a kolozsvári előadáson is, amelyen E. Kovács Gyula a címszerepet játszotta, Lázár Margit Desdemonát, Gál Gyula Jagót, Szentgyörgyi István pedig Brabantiót alakította. E. Kovács már a Nemzeti Színházhoz való szerződésének első évében, 1869-ben is játszotta Othellót a pesti közönség előtt,¹²⁵ majd a hetvenes években felváltva játszotta Pesten és Kolozsvárt (Kolozsvárt 1871-, 1874-, 1875-, 1876-ban és 1877-ben kétszer is). Pesten 1874-ben óriási sikert aratott alakításával, noha épp a világhírű olasz tragikus, a későromantikus színjátszás nagy személyisége, Ernesto Rossi után lépett fel.¹²⁶ 1878-ban is kitüntette a közönség, a napi sajtó azonban nem szentel különösebb figyelmet fellépésének. Kolozsváron a nyolcvanas évek szinte mindegyikében játszotta Othellót (1881-, 1882-, 1883-, 1884-, 1886-, 1887-, 1888- és 1889-ben).¹²⁷

Vizsgálatunk egyrészt filológiai szempontokat érvényesít,¹²⁸ másrészt a korabeli színházi világ és a színjátszás módja felől kísérli meg a szöveganalízist. A drámai színházban különleges jelentőség

¹²² L. a *Shakespeare vidéken* című adattárat.

¹²³ Vö. a súgópéldány bejegyzéseit a *Függelék* 314. oldalán: Görgényszentimre Sz. 2571.

¹²⁴ *Othello a Velencei Mór*. Tragédia 5. felv. Súgó. Shakespeare után fordította Szász Károly. Lelőhely: KÁMSZDT, Sz. 2571.

¹²⁵ 1869. április 30., r. Paulay. OSZK Szt. szlp.

¹²⁶ FERENCZI 1885, 13.; KÖRÖSI 1896, 115.

¹²⁷ Az adatokat vö. JANOVICS 1911, 313–320. és BAYER 1909, I. 415.

¹²⁸ Manapság már nem fér kétség ahhoz, hogy a filológiai munka alapvetően értelmező feladat. S bár erősen konzervatív jellegű, hiszen eredetileg az írott szövegekben megragadható tradíció fenntartására jött létre, ma is ebben áll feladata. (Vö. SZILÁGYI 2000, 564–572.) A filológiai szempontú vizsgálat a színpadra szánt szövegben feltáruló világteremtés irányába mutat.

illeti a szöveget, az előadás reliktumát, különösen az előadásokon elhangzó szöveget tartalmazó sűgópéldányokat.

Mínthogy az előadás szövege mindig az általa használt jelrendszerek összjátékaként jön létre, a vizuális és akusztikus színházi jelek fontos szerepet töltenek be az előadás-rekonstrukcióban. Lényeges, hogy a dráma szövege nem azonos az előadás szövegével; a színházi szövegét csakis a rendezőpéldányból vagy a sűgópéldányból ismerhetjük meg. Vizsgált korszakunkban nem készítettek még a mai értelemben vett tulajdonképpeni rendezőpéldányokat, amelyek nemcsak a színházi szövegét, hanem a rendezői elgondolást is részletesen tükrözik. A Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában fennmaradt kéziratos Shakespeare-szövegek könyvek is jórészt sűgópéldányok. Tulajdonképpen Paulay Ede készített a Nemzeti Színház igazgatójaként elsőként részletes rendezőpéldányokat, ezt megelőzően csak sűgókönyvekből tudunk a színházi előadásokról tájékozódni.¹²⁹ A sűgókönyvek ezért igen fontos színháztörténeti források, mert a próbák során kialakított végleges szövegváltozatot tartalmazzák, beleértve a szövegen alkalmazott dramaturgiai változtatásokat.

A sűgókönyv az előadáson elhangzott hiteles szöveget tartalmazza, színes ceruzával jelölve a húzásokat. Előfordul, hogy néhány gesztust vagy mozgást is jelölnek, a függőnyhúzást gyakran, ezen kívül a zenét (ha a sűgólukból irányították ezt), a szereposztást, a bemutató időpontját, valamint az előadások dátumait (a sűgások alkalmait, helyszínét és a sűgók neveit). Kizárólag ezekből a példányokból nem tudjuk felidézni a színházi előadás menetét, de hiányukban aligha lehet képet alkotni a színpadi eseményről, hiszen a további mozaik-szerű forrásokból pusztán benyomásokat, sejtéseket szűrhetünk le.

A sűgókönyvről előljárában

Az általunk vizsgált példányban sok a húzás,¹³⁰ mindezek alkalmazását a színrevivők célszerűnek tartották. Vizsgált korszakunkban

¹²⁹ STAUD 1962, 20.; GAJDÓ 1997, 92.

¹³⁰ A húzások különböző színnel vannak jelölve, így elvileg az egyes rendezői koncepciók elkülöníthetőek egymástól. De a piros és kék színű, ill. a grafit

Othello-rendezőként E. Kovács Gyula mellett Mátray Betegh Béla nevét tüntetik föl a kolozsvári színlapok, egy fenmaradt szövegvé-
konyv bejegyzése pedig arról tájékoztat minket, hogy Szentgyörgyi
István is rendezett *Othello*-előadást.¹³¹ A legtöbb *Othello*-színlap azon-
ban sajnos nem közli a rendező nevét.

A szerepek meghúzásának vizsgálata a tragédia színrevitele eszté-
tikai hatásának elemzése szempontjából jelentős. A hiányzó szöveg-
résznek sok esetben kitüntetett szerepe van a korabeli színrevitel,
színi hatás jelentésének, üzenetének feltárásában. Mielőtt messze-
menő következtetéseket vonnánk le a kihagyott vagy törölt szöveg-
részekről, hangsúlyozni szeretnénk, hogy a színpadra alkalmazók
általában a nagyobb szövegrész-kihagyásokat a dráma rövidítésének
céljából alkalmazták, vagyis hogy az elmondandó szöveg egy három
órás előadás idejébe beleférjen. Általában olyan részeket hagytak
ki, amelyeket lényegtelennek tartottak a történet előrehaladásának
szempontjából. Hogy a kihagyások és törlések mögött mégis felfe-
dezzünk egy átgondolt koncepciót, az természetesen nem a véletlen-
szerű törléseknek köszönhető, hanem a törölt szövegrészekből jól
rekonstruálható esztétikai-dramaturgiai-morális megfontolásoknak.

A sűgőkönyv hiányzó szövegrészeit több szempontból osztályoz-
hatjuk. Hiányoznak nagyobb összefüggő részek, ide sorolhatnánk
a teljesen hiányzó felvonásokat vagy egy-egy felvonásban a na-
gyobb szövegrészt érintő összevonásokat, ezzel összefüggésben hi-
ányoznak szereplők is. A gyakran előforduló pár mondatos húzások
célja az egyes szereplők szövegeinek rövidítése volt.

Külön csoportot alkotnak azok a hiányzó részek, amelyek az il-
lendőség elveit sértették.¹³² A sűgőkönyv hiányzó passzusai mellett

---

ceruzával jelölt bejegyzések még nem teszik lehetővé az egyes koncepciók időbeli elkülönítését, mert nem derül ki belőlük, hogy e húzásokat mikor alkalmazták; a kék ceruzával meghúzott részeket alkalmazta-e a piros-, ill. a grafit ceruzával dolgozó vagy csak az adott színnel meghúzott részeket hagyták ki a darabból. (Piros színnel általában a cenzor által javasolt húzásokat jelezték. A színművekre alkalmazott cenzori elvekről vö. Császár 1985, 5–6.)

¹³¹ OSZK Szt. MM. 17329.

¹³² Ez utóbbi szövegrészek hiányaiban vagy szelídebb átirásaiban a XVIII–

betoldások is találhatóak, ám ezek csak színpadi instrukciók. Általában elmondható, hogy szívesebben törlik a szöveget, mintsem, hogy

---

XIX. századi morális megfontolások hagyományainak továbbélését konstatálhatjuk, amelyre a XIX. századvégi közönségnek továbbra is igénye volt. Shakespeare műveinek XIX. századi kiadói politikájában figyelhető meg ez a tendencia, valamint darabjainak ekkori színpadi pályafutásában.

George C. Branam az átdolgozások három korszakát különbözteti meg a XVIII. században. A század első két évtizedében a restauráció korabeli adaptátorok gyakorlatát követve nyersanyagként tekintették műveit, amelyekből új drámákat lehet és kell alkotni. A század közepére lehiggad az átdolgozók hevessége. Többé-kevésbé híven követik már az eredeti szövegeket: a betoldások, hozzáköltések száma aránylag kevés, de a darabok végső kicsengése szempontjából igen fontos. A szövegkritikai munka előrehaladása és a történeti érzék erősödése azonban a század vége felé már egy-egy mondat vagy szó kicserélésére korlátozta az átdolgozók tevékenységét. (BRANAM 1956.) A nézőknek a cselekményt, a jellemeket, Shakespeare nyelvét és stílusát érintő XVII. századvégi, XVIII. századi fenntartásait még a darabok tragikus életszemlélete is növelte, melyet kifogásoltak. Azt is szemére vetették, hogy műveiben nem érvényesül a költői igazságszolgáltatás, hogy az erény nem nyeri el jutalmát, sem a bűn méltó büntetését. Érdemes a XVII. századvégi angol Shakespeare-recepció megvilágító erejű soraiból idézni az *Othello* tragédia morálját gúnyolódva megfogalmazó Thomas Rhymert: „Igen megszívlelendő e történet tanulsága. Először is intő példa ez a darab ifjú nemes hölgyek számára, hogy szüleik beleegyezése nélkül ne szökjenek meg szerencsennel. Másodszor is arra inti ez a darab a jó háziasszonyokat, hogy ne hagyják szanaszét a fehérműjüket. Harmadszor jó lecke ez a férjeknek arra, hogy mielőtt féltékenységüket tragédiába engednék torkollni, előbb matematikai vizsgálatnak vessék alá bizonyítékaikat... De végül is nem más ez a tragédia, mint egyszerűen egy véres bohózat, melynek nincs se sava, se borsó” –Thomas Rhymer *A Short View of Tragedy* (1693) művéből idézi HANKISS 1995, 25–26. Magyar vonatkozásban a cenzúra szempontját is figyelembe kell vennünk. Franz Karl Hagelin (1735–1805) által kidolgozott cenzori elvek (1795) több mint száz évig érvényesültek az osztrák színpadokon, Magyarországon majd csak 1867-ben törlik el a cenzúrárt. A szabályzat szerint erkölcsi szempontból kártékonynak ítélik a házasságtörés, törvénytelen kapcsolat, kerítés stb. ábrázolását, ill. egyes kifejezések használatát. (CSÁSZÁR 1985, 5–6.)

betoldajanak, ugyanis a XIX. század utolsó felében az ilyen jellegű szövegsértés már nem tartozott a bevett úzusok közé. Az áthúzásoknak, törléseknek is több nemét különböztethetjük meg. A fő tendencia azonban a szereplők szövegeinek lerövidítése, oly módon, hogy az ne gátolja a megértést.

Az öt felvonás

Első pillantásra az különbözteti meg a nyomtatásban kiadott *Othello*-szövegtől a sűgőknyvet, hogy az utóbbi sokkal több jelenetre van osztva benne. Az első jelenetet követően ugyanis minden újabb színész színre lépése új jelenetet alkot, ezen felül, ha elhagyja valamelyikük a színpadot vagy egyedül marad egy szereplő, akkor is új jelenetet jelez a sűgőpéldány.¹³³ Vizsgált példányunk első lapján a személyek felsorolásában nem szerepel a bohóc, Bianca neve mellett nem szerepel semmi eligazításul, nem úgy, mint Desdemona neve mellett, ahol ez áll: Brabantio leánya, Othello neje; Emilia: Jago neje.¹³⁴ Az angol szövegben Bianca „mistress to Cassio” magyarázat könnyítette az olvasónak, ill. nézőnek a szerepazonosítást.¹³⁵

¹³³ Az elemzés a sűgőpéldány szövegét veszi alapul, de az angol szöveget és a nyomtatásban kiadott Szász Károly-fordítást ugyanúgy alapszövegnek tekinti. Amikor idéz, a sűgőknyv jelenetfelosztása és oldalszámainak feljegyzése mellett – mivel ez a nagyobb olvasóközönség számára nem hozzáférhető – lábjegyzetben közli eligazításul az angol kiadás felosztását és sorszámozását is. A sűgőknyvből való idézéskor ennek felosztását őrzí meg: felvonást, jelenetet és oldalszámot ad meg. Amikor az angol szövegre utal, a felvonás és a szín megjelölése mellett a sorokat is jelöli. Az angol, illetve a magyar nyelvű idézetek az alábbi kiadásokból valók: *Othello, the Moor of Venice*. 863–894. In: *The Illustrated Stratford Shakespeare*, Chancellor Press, 1982. és *Othello, a velencei mór*. Fordította. Szász Károly In: *Shakespeare színművei*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csíki Gergely, Budapest, 1886.

¹³⁴ Az 1623-as Fólíó kiadású angol szövegben az alakok jellemzően vannak elnevezve: Cassio – tiszteleltre méltó hadnagy, Jago – gazember, Rodrigo – rászedett úriember.

¹³⁵ Az 1881 dec. 10-i, ill. az 1883 okt. 22-i kolozsvári előadások színlapjainak

A személyek között az eredetiben tiszték, zenészek, hajósok is szerepelnek, viszont a sűgőkőnyv nem tőnteti fel ezeket.

Az I. felvonás az eredetiben három színből áll, ezt a sűgőkőnyv tiz jelenetre osztja fel; a II. felvonás szintén három színe helyett tizennegy jelenet található; a III. felvonás négy színét itt tizenkét jelenetre tagolták; a IV. felvonás három színéből tizenkét jelenet lett, míg az utolsó felvonás két színéből mindössze öt jelenet maradt.

Az I. felvonás egyes jeleneteiben gyakori a négy-hat soros hiányzó rész, ez főleg a Jago és Brabantio szővegrészeit érinti. Továbbá gyakoriak a harmadik szín (hetedik-tizedik jelenet) jeleneteiben az át-húzások. Kivételt képez Othello szerelmének a története, amelynek egy sorát sem húzták át (II. fv. 8 j. 20–22.). A főhősnek a dráma során ez a leghosszabb beszéde. A velencei Dózse felszólítására válaszol, aki megkéri, hogy tisztázza a személyét ért vádat. Brabantio biztos benne, hogy lánya varázslat áldozatául esett, mivel teljességgel hihetetlennek tartja, hogy Othello varázslat nélkül elnyerhette Desdemona szerelmét: „El van rabolva ő / Elaltaták, megbűvölték, varázs- / szerekkel, mert a természet, ha csak / Nem vak vagy őrült, nem hibázhatott / Kuruzslat nélkül így”. A Dózse Othello érvét is meg akarja hallgatni, hisz az államnak nagy szüksége van rá, és nem titok, hogy arra használja a mórt, hogy fényes győzelmet arasson a törökökön. Politikai éleslátásból fordítja figyelmét a velenceiek által leányszőktetésnek bélyegzett történetre, és tanúsít majd megértést a hős hadvezér iránt. Othellóból hiányzik a politikai manőverezés tehetsége. Nincs ellentmondás beszéde és gondolatai között. Amit a tanács előtt elmond, az nagyjából a hallgatók előtt is ismeretes. Korábbi csatáiról mesél és senki számára sem kétséges, hogy amit tett, azt helyesen tette. A történetek mesélése és a harcok világa sajátosan összefonódik, és úgy tűnik, hogy Desdemona a mesékbe, az

---

személyeket felsoroló részéből is hiányzik Bianca neve mellől annak feltűntetése, hogy ő Cassio szeretője, noha minden egyes szereplő neve mellett van szerep-beazonosításukat segítő definíció. (Lelőhely: KÁMSZDT, Színlapgyűjtemény.) Bianca szerepének megrövidülése a darabban elfoglalt szerep fontosságának a kisebbítésére, és foglalkozásának illetem sértő voltára is vonatkozhat. Ezt a feltételezést támasztja alá Bianca szerepének meghúzása is a sűgőpéldányban.

Othelloval megesett történetekbe szeret bele: „Ő szeretett engem szenvedéseimért / s én szerettem őt, mert szánt engemet.” (I. fv. 8. j. 22.)¹³⁶

Desdemona azt tudta, hogy Othello egészen más, mint a velencei aranyifjak. Ezért nem ütközünk meg, hogy az I. felvonás harmadik jelenetében ő is kétszer „mór”-ként beszél róla.¹³⁷ Mielőtt a színen megjelenne, így beszél Jago Desdemonáról apjának, Brabantionak: „Most éppen most egy fekete kos / Most lopja meg fehér bárányodat” (I. fv. 2. j. 7.).¹³⁸

Az első felvonás sűgópéldánybeli kihagyásai mellett pár szövegrészt szeretnénk kiemelni, amelyeket az előadás lefolyásának rekonstruálása, valamint korabeli értelmezésének bemutatása szempontjából tartunk fontosnak. Jago démoni-sátáni-intrikus gazember figurája színpadi megformálásnak módján sok múltott. Ezért figyelniünk kell a sűgópéldány ilyen szempontból irányadó bejegyzéseire. Amint az előadás megkezdődik, a színpadra két férfi lép be, és láthatóan egy beszélgetés közepén vannak. Az egyik Jago, a másik pedig azzal vádolja Jagót, hogy az tudott valamiről, amit ő nagyon sérelmez. Emlékezteti Jagót arra is, hogy már sok pénzt kapott tőle, és azt is említi, hogy Jago valaha valakiről azt állította, hogy gyűlöli. A nézőnek nagyon kell koncentrálnia, hogy a ki nem mondott tények és emberek közt kapcsolatot teremtsen. Jago elmondja, hogy mi az oka annak – amint következtethetünk –, hogy egyik fölöttesét ki nem állhatja, ugyanis a hadnagy kinevezést nem neki adta, hanem egy riválisának. Majd miután beszélőtársa megjegyzi, hogy ő nem szolgálná a mórt, ha egyszer gyűlöli, Jago azt válaszolja: „Óh légy nyugodt! Én nála csak magamnak / Szolgállok. (...) Mert jó uram, / Oly szent igaz, mint neved Rodrigo: ha / A mór lehetnék, Jago lenni nem / Vágynám. Magamnak szolgállok tehát / S nem neki, Isten a tanúm! Nem is / hűségből, óh nem! Hasznomért csupán (...)

¹³⁶ „She loved me for the dangers I have passed / And I love her, that she did pity them” (I. 3.; 168–170.)

¹³⁷ Heller Ágnes értelmezése szerint Othello olyan abszolút idegen, aki (sikertelenül) megpróbál asszimilálódni. L. HELLER 2000, 124–125.

¹³⁸ „Even now, now very now, an old black ram / is tuppung your white ewe“ (I. 1.; 89–90.).

Nem vagyok én, / Ami vagyok.” (I. fv. 1. j. 5–6.)¹³⁹ E vallomása, vagyis hogy nem az, akinek mutatja magát (bár a fordítás szórendje az érthetőséget kissé megnehezíti), nemcsak az Erzsébet kori közönség számára – a korabeli drámakonvenciók alapján –, hanem a XIX. századvégi magyar közönség számára is egyértelművé tette, hogy az az ember, akit eddig a darab szókimondó katonájának hittek, valójában a darab szélhámosa, hogy szerepköre az intrikusé. Rodrigo logikus válasza Jago vallomására csakis az lehetne, hogy nem hisz egy ilyen kétszínű alaknak. Rodrigo azonban – mint később megtudjuk – szerelmes, mégpedig abba a nőbe, akit a mór feleségül vett, és vérbeli kereskedőként azt hiszi, hogy pénzzel meg is megvásárolhatja őt.

A harmadik színben ismét találkozunk Rodrigóval és Jagóval. (I. fv. 10. j. 32.) Az utóbbi konkrét tanácsokkal látja el: váltsa pénzre mindenét, és kövesse az ifjú párt Ciprusra, hisz Desdemona is olyan, akár a többi nő, könnyen megnyerhető, s Othello iránti szerelme csak szeszély. Itt Jago mintha kifürkészhetetlen végső célját is elárulná: „Szövetkezzünk bosszúra ellene / Ha szarvakat raksz fejére, magadnak / gyönyört, s nekem multságot / Szerzessz.” (I. fv. 10. j. 32 p.)¹⁴⁰ Szintén a harmadik színben hangzik el egy olyan kijelentés, amelyet később Jago számító esze a saját érdekei szerint használ fel: Brabantio a tanácsból való távozása előtt, mérgében, hogy Desdemona a mórt választja mátkájául – amit egyszerűen nem tud megemésztetni –, utolsó döfésként még odavágja Othellónak: „Tartsd szemmel őt, mór, hogyha van szemed / Megcsalhat téged is, mint engemet.” (I. fv. 9. j. 27.)¹⁴¹

A II. felvonás színhelye Ciprus. Az első jelenet Desdemonáék megérkezéséig alaposan le van rövidítve: a törökökről nem esik szó, csak annyi vehető ki, hogy a kikötőben Montano, a ciprusi kor-

¹³⁹ „O sir, conetent you: / I follow him to serve my turn upon him: (...) It is as sure as you are Rodrigo, / Were are the Moor I would not be Jago. / in following him, I follow but myself, / (...) I am not what I am” (I. 2.; 40–60.).

¹⁴⁰ „Let us be conjunctive in our revenge / against him, thou dost / thyself a pleasure, me a sport” (I. 3.; 370–371.).

¹⁴¹ „Look to her, Moor, if thou hast eyes to see: / She has deceiv'd her father, and may thee” (I. 3.; 292–293.).

mányzó és Cassio hajókat várnak. (II. fv. 1., 2. j. 35–36.) Valószínű, hogy volt olyan előadás, amely a II. felvonást Desdemona Ciprusban való színrelépésével kezdte. A Desdemona-Jago-Emilia-jelenetben számos húzás van. (II. fv. 2. j. 38–41.)¹⁴² Ezt a részt nem is játszották el. Ezt mutatják a többszínű ceruzával való törlések, de ezt bizonyítja maga a párbeszéd témája is, amely ellentétben áll a sűgőkönyv-finomított nyelvezetével. Ez a jelenet Jagónak a szerelemhez és a női nemhez való viszonyáról szól. Cassio így szól:

Zászlótartóm! üdvözöllek.

Isten hozott asszonyom. Megbocsáss,
Derék Jago, nagy szabadságomért,
Az udvariasság vérembe' van.
(Megcsókolja Emiliát.)

JAGO

Ha oly sokat nyújt ajkából neked,
Mint mennyi részem nyelvéből gyakorta
Nekem van, megeléged, úgy hiszem.

DESDEMONA

Szegénynek szava sincs.

JAGO

De sőt igen sok,
Én mindig úgy találom, a mikor
Alunni volna kedvem. Elhiszem,
Nagysád előtt szívébe rejti nyelvét,
S csak gondolatban pöröl.

EMILIA

Nincs okod
Így szólni.

¹⁴² Vö. az angol kiadás szerint: II. 1.; 108–164. részt. Ezt a szövegrészt a Csiki
Gergely-féle nyomtatott kiadás alapján közlöm.

JAGO

Menj, Menj! A házon kívül
Kép vagy; szobádban nagy harang; a konyhán
Sárkány; ha vétesz: álszenteskedő;
Ha bántnak: ördög; *ha dolgozni kell:*
Játékra kész; munkás nő csak – az ágyban.

DESDEMONA

Csúfszájú te!

JAGO

Török legyek, ha nem való.
Mulatni kelsz fel és dolgozni fekszel.

EMILIA

Dicsiratot felőlem nem te írsz,
Azt látom.

JAGO

Mentsen ég!

DESDEMONA

S rólam, ha kell,
Mi dicséretet tudnál mondani?

JAGO

Oh drága hölgy, azt ne kívánd; csupán
Gyalázni tudok én.

A kiemelt szövegrészek a sűgőkönyvből hiányoznak. Nem véletlen, mert akkor az igazságos Emiliáról egészen másképp vélekednénk, ha hitelt adnánk Jago szavainak. S ha a nyers katonastílustól el is tekintenénk, Emilia kétes múltján kellene eltöprengenünk. Jago a nőkről alkotott véleményét Rodrigónak mondja el az I. felvonás harmadik színében: „Azért én azt, mit te szerelemnek nevezess / Csak úgy nézem, mint valami oltó ágat” (a sűgópéldányban ez is át van húzva

késsel). Az első ciprusi jelenet végén elhangzó monológiájában így beszél: „A mór, habár szívemből gyűlölöm / Nemes, hű, szerető természetű / S hiszem belőle jó férj lenne a / Nőcskének, akit magam is szeretnék / Nem buja vágyból egyedül, holott / Nem volna tán természet ellen, / De részint bosszúból, mert nagy gyanúm / Van, hogy e buja mór ágyamba is / Gazdálkodott.” (II. fv. 7. j. 49.) Jago e megnyilvánulása nyilván alátámasztja azt a pszichológiai tételt, amely szerint senki sem tud több jót feltételezni a másikról annál, mint amennyi őbenne is megvan. Ez egyben emberismeretének is a korlátja. Othello katonai nagyságát átlátja, hiszen ő is katona, de máskülönben a vezér az ő szemében csak buja mór. Emiliában, feleségében is csak a ledérségre hajlamos nőt látja (ami Emiliát illeti, talán nincs is rossz nyomon, lásd a IV. felvonás harmadik színének tizenkettedik jelenetét). A két nő párbeszédében Emiliának a bűnösségről és csalásról alkotott véleménye is ezt igazolja, ez is könnyelműbb természetére utal. Azonban ez a szövegrész is hiányzik a sűgőkönyvből. Jago jelleme e jelenetek színrevitelének hiányában más színben tűnik fel (II. 3.).¹⁴³

Othello végre megérkezik, s köszönti feleségét: „(...) Ha e perc hozná meg haláloamat, / Üdvösségben találná lelkemet, / Félek, hogy üdvöm oly magas / Hogy a jövő nem adhat több gyönyört / *Ily kély után.*” (II. fv. 4. j. 42–43.) Desdemonát üdvözlő szavaiból hiányzik ez utóbbi kiemelt sor. És a viszontlátás örömeinek nem az eredeti „megcsókolás” instrukció szerint, hanem a sűgőpéldányban szereplő „ölelés, csókolás” utasítás szerint kellett történnie (az instrukció megváltozásának, kibővülésének oka a század rögzült színpadi konvencióival magyarázható, hisz az ölelés elmaradhatatlan üdvözlő formulává vált). A hatodik jelenetben Jago Rodrigóval elhiteti, hogy igazi vetélytársa és egyedüli akadálya annak, hogy Desdemonához nem férközhet közel, Cassio. Ezért kell az őrt álló Cassiót ingerelnie, hogy így az vesztébe fusson. Ebben a részben áthúzták Jago illemsértőnek vélt szövegét: „Bujálkodás, lelkemre mondom / Setét

¹⁴³ A sok áthúzás nem jelenti feltétlenül azt, hogy az áthúzott szövegrészt nem is játszották el. Talán volt olyan előadás is, ahol a darabot a megfelelő húzásokat alkalmazva vitték színre. Ami bizonyos, az az, hogy az általunk kiemelt rész, ami hiányzott a sűgőkönyvből, nem hangzott el.

folyosó a tisztátalan bűn barlangjában / Majd az ajkaik oly közel érték egymást / Hogy lehelletük egybeolvadt”, a vád azonban áthúzatlan maradt (II. fv. 1. j. 260–264.). A hatodik jelenet után a „függöny le” betoldás olvasható.

A II. felvonás második, a hírnök ünnepet hirdető és a török veszély megszűntét bejelentő színe teljesen hiányzik. De ez a szín általában hiányzott más angol XVIII. századi sűgőkönyvekből is.¹⁴⁴ A harmadik szín (itt hetedik jelenet) „változás”-t jelöl. Ennek első tíz sora is hiányzik. Cassio szövegrészét is alaposan meghúzták, Jago élcelődve beszél Desdemonáról, majd bort itat az alkoholt nem bíró Cassióval. Miután sikerül Cassiót Rodrigo segítségével kelepcebe csalnia, be kell számolnia Othellónak a történetkről. Beszélgetésük során ismét mesterien színlel, de ez a szövegrész is át van húzva. (II. fv. 11. j. 57–59.) A tizenharmadik jelenetben, a tisztességet és becsületét elvesztő Cassio és a vesztét okozó Jago jelenetében is elég sok törlés található. Jago Cassiónak adott tanácsa, miszerint csak Desdemona közbenjárásától várhatja a mór iránta való megnyhülését, azonban lényegében nincs meghúzva,¹⁴⁵ csak a borról és részegségről szóló részt húzták át (II. fv. 3.; 304–306.). A felvonás utolsó Jago–Rodrigo jelenete pirossal és kézzel is át van húzva (II. fv. 14. j. 69.), ebből derülne ki, hogy Rodrigo eredményt vár a pénzéért. Csak a rövid Jago-monológ (amelyben az intrikus tovább szövi terveit) marad érintetlenül.

A III. felvonás az eredeti harmadik színnel kezdődik sűgópéldányunkban. Cassio és Desdemona párbeszéde le van rövidítve. „Hah, ezt nem szeretem” (III. fv. 2. j. 72.).¹⁴⁶ Jagónak ezzel a mondatával kezdődik a második jelenetben Othello megkísértése. Amint a néző számára kiderült Jago monológjaiból (ezek többnyire nincsenek meghúzva), legvégső szándéka féltékennyé tenni a mórt, mégpedig úgy, hogy közvetett eszközökkel, ügyes retorikával hintse el a féltékénység magját Othellóban, hogy majd önmaga vonja le azt a következ-

¹⁴⁴ Vö. Blakemore Evans: *Smock Alley Prompt-Book: Othello*. In: ed. Uő: *Shakespearean Prompt-Books of the Seventeenth Century*. <http://etext.lib.virginia.edu/etcbin/tocce.../promptbook&tag=public&part 1/14/2002>

¹⁴⁵ Vö. II. 3.; 305–322.

¹⁴⁶ „Ha, I like not that.”

tetést, hogy Desdemona megcsalja őt Cassióval. Jago egy indulatszóval („hah”) vonja magára Othello figyelmét, és utal valamire, ami nem tetszik neki. Ez előtt néhány pillanattal mindketten látták amint Cassio, a kegyvesztett hadnagy távozik Desdemonától.

A megjelenő Desdemona egyszerre gátolja és segíti Jago hadmozdulatait. Desdemona nyíltsága minden Jago által keltett bizonytalanságot elsöpör, hisz sürgeti, hogy Othello minél előbb béküljön össze hadnagyával. A mórt fel is zaklatja annyira, hogy finoman el is küldi a feleségét: „Most légy szíves kissé magamra hagyni” (III. fv. 2. j. 75.). Desdemona amilyen hirtelen robbant be a színbe, úgy el is távozik Emiliával: „Emilia jöjj, legyen mint akard / Szeszélyeidben is szolgál vagyok.” Othello „utána néz”, s ezt mondja: „Kedves teremtés, kárhozat reám, / Ha nem szeretlek. Majd ha nem szeretlek / a régi Cháosz újra visszatér.” (II. fv. 2. j. 75.) Az „utána néz” instrukció a sűgőkönyv betoldása. Desdemona alakja, lénye vonzza Othello tekintetét. Az utánanézés gesztusa, ha jól kimerevített volt, akkor „igazi színpadi hatás” lehetett a XIX. századvégi színpadon.¹⁴⁷ Jago kérdését: „Mikor nőd után jártál / Tudá-e Cassio Mihály / szerelmedet?” – Othello értetlenül fogadja, nem érti, hogy miért fontos ez neki, miért érdekli a zászlóst, hogy Cassio ismerte-e a mór udvarlásának történetét. „Csak gondolatomat akartam megnyugtatni.”¹⁴⁸ (III. fv. 1. j. 76.) Egy gondolatra hivatkozik, amelyet nem mond ki és Othellóban gyanút ébreszt Cassio jellemével, becsületességével kapcsolatosan. Ezt két előzmény is motiválja: Cassio előző esti viselkedése és kurta-furcsa távozása. Othello már elveszti türelmét, és nyílt válaszra szólítja fel Jagót: „Visszhang vagy te? Mintha egy rüt

¹⁴⁷ A 76. oldalon fent ceruzabejegyzéssel ez olvasható: „Innen Kovács darabjából a felvonás végéig”. A bejegyzés arra utalhat, hogy E. Kovács Gyula példánya jobban követhető lehetett, és a megkísértés-jelenetet aszerint játszhatták. Ezen kívül még két helyen találkozunk ilyen lapszéli bejegyzéssel: a III. felvonás negyedik színénél (9. j. 100.), majd az V. felvonás második színénél (1. j. 133.) ez a bejegyzés: „Kovács darabjából az egész felvonás végéig”.

¹⁴⁸ „But for a satisfaction of my thought.”

szörnyeteg / Bújdoklanék lelkedben (...) Ha engem szeretsz, mond mit gondolsz?” (III. fv. 1. j. 77.)¹⁴⁹

Jago továbbra is kitart módszere mellett. Ismétél, visszhangoz, nem ad egyenes válaszokat. A hadnagy jelleménél maradv Jago ezt mondja: „Ki ki minek látszatik / Olyannak kell lennie / S ha nem / Bár ne is látszék jobbnak, mint minő.” (III. fv. 2. j. 78.)¹⁵⁰ Othello válasza: „Való az ember az legyen / Minek magát mutatja” – vészjóslóan emlékeztet Jago Rodrigóval való első felvonásbeli párbeszédére „Nem vagyok én, ami vagyok”-állítására.

Amikor Jago Othello unszolása ellenére másodsor vizsgálódik és indokolja meg, hogy miért nem tárja elé gondolatait, már magáról beszél, azonban a sűgókönyvben törölve van ez a rész, és ezzel rejtve marad Jago természetének egy fontos motívuma, ti. hogy kedvvel foglalataskodik gyanús személyekkel és megtévesztő eseményekkel. A szövegrész hiánya ellenére is,¹⁵¹ átlátunk annyira Jagón, hogy túlságosan gyanakvó és kritikus hajlamát észrevehessük. Aztán újabb általánosságban fogalmaz – de kimondja a szót – a féltékenység romboló hatalmáról, és nem sok időbe telik, mire Othellóban felsej-

¹⁴⁹ Kállay Géza Jago megtévesztő retorikájáról írva így foglalja össze a jagoi megtévesztés receptjét: „Egy kellemetlen hírt tudass úgy partnerreddel, hogy azt neki kelljen megfogalmaznia következtetés formájában, s amikor partnered a következtetés helyességét ellenőrizni kívánja, hagy bizonytalanságban kérdéseinek visszaidézéseivel, ezáltal a rossz hír is egyre nagyobb horderejűnek tűnik.” (KÁLLAY 1988, 117.)

¹⁵⁰ „Men should be that they seem, / Or those that be not, would they might seem non!” Othello: „Certain, men should be what they seem”

¹⁵¹ De kérlek,

Ha tán csalódás, a mit gondolok –
(S megvallom, életemnek átka ez:
A bűnt kutatni és féltékenyen
Rosszat gyanítani ott is, hol valóban
Nincs semmi rossz) alaptalan gyanúm,
Vesd félre bölcsen, és bizonytalan
Zilált beszédemet bocsásd a szélnek.
Nem volna jó, hozzám sem illenék, mint
Becsületes, vigyázó férfhoz,
Ha szólanék. – A sűgókönyv a zárójelben lévő részt törli.

lik a kétely Cassio Desdemona iránti érzelmeinek fedhetetlenségét illetően. Jagónak már nem kell különösebb megtévesztő manővert végrehajtania, elég csak utalnia arra, hogy Desdemona egyszer már – apja ellen – vétkezett, hogy a hiszékeny Othellóban felmerüljön az alapos gyanú. Jago korábban azzal tette hihetővé Othello számára Cassio bűnösségét, hogy részegsége való hajlandóságára emlékeztette. És most arra játszik rá, hogy Desdemona egyszer elárulta apja bizalmát (III. fv. 2. j. 84.). Jagóval ellentétben Othello képtelen a számításra. Az ő számítása a próbatételre korlátozódik, amely az ő szemében az igazságot szolgálja. A jelenet végén Jagónak a *buja ösztön* és *kéjvágy* szavakat tartalmazó mondata át van húzva. Az egyedül maradt Othellónak nem marad más, mint hogy Jago becsületességéről, saját bőrszínéről és előrehaladt koráról elmélkedjék. (III. fv. 3. j. 87–88.) Egy grafitceruzával való beírás jelzi, hogy lehetett olyan előadás, amelyben Othello monológját „szünet” követte.

A negyedik és ötödik kendős jelenetet sűgópéldányunkban nagyon érdekesen instruálták. Desdemona zsebkendőjét nyújtja a fejét fájlaló Othellónak. Ő azzal a kifogással, hogy a kendő túl kicsi, elhárítja az ajánlatot. A következő jelenetben Emilia a földön megtalálja a kendőt, és nagy örömmel felkapja, mert férje, Jago, előzőleg többször is kérte rá, hogy lopja el valamilyen módon Desdemonától. Az angol szövegben nincs színpadi eligazítás arra nézve, hogy a zsebkendő hogyan kerül a földre.

Sűgópéldányunk félreértelmezhetetlen utasítása szerint: amikor Othello elutasítja a kendőt, „az adott zsebkendőt elveti” a következő jelenetben Emilia örvend, és „felveszi a kendőt”, amelyet Othello dob el előzőleg. Később Emilia Jagónak azt mondja, hogy a kendőt Desdemona hullatta el véletlenül. Jago nem sokat gondolkozik, „elragadja” a kendőt.¹⁵²

Mindezek az Othello és Jago gesztusaira vonatkozó instrukciók

¹⁵² Szentgyörgyi Istvánnak a Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárába került rendezőpéldánya ezt a kulcsjelenetet ugyancsak így értelmezi. Egyébként elemzett sűgópéldányunk és Szentgyörgyi példánya teljesen megegyező koncepciójú. A húzások, instrukciók, módosítások teljesen fedik egymást. Vö. *Othello* Rp. F. Szász Károly. In: *Shakspeare minden munkái* I. 1864. 138. p. (OSZK Szt. MM. 17329.)

nagyon erősek. Othello csak úgy nem „vetheti el” és nem dobhatja el a jegyajándékot, mert akkor később milyen alapon követeli vissza az általa nagybecsűnek és értékesnek tartott kendőt? Elég hihetetlennek tűnik az is, hogy ebben az esetben Desdemona sem veszi észre, hogy a jegyajándékot a férje ingerültségében eldobja.

Ezen az egy kendőn sok minden múlik, ez lesz ugyanis az „ocular proof” (amit később szinte őrzöngve fog Othello Jagótól követelni), a „bizonyíték” arra, hogy Desdemona Cassióval megcsalja őt. Az angol szöveg nem instruál, mégis egyértelműnek tűnik olvasásakor, hogy Desdemona véletlenül veszíthette el a kendőt (ahogy Emilia is állítja), és az elvesztéshez semmiféle erős, határozott gesztus nem társult.

Mire szolgálhatott a színpadi instrukcióknak ily módon való megváltoztatása? Hogy mit eredményezett, az az általunk említett megjegyzésekből kiolvasható. Othello ingerültségét, forróvérűségét, szenvedélyes megnyilvánulásait így vélte jól ábrázolhatónak az átdolgozó. Csak arra nem gondolt, hogy átdolgozásának Othello jellemét, megítélését érintő következményei lesznek. Hogy Jago elragadja Emiliától a kendőt, az csak ráadás a szövegből kikövetkeztethető gesztusra. Jago rég óta meg akarta szerezni, most végre előtte van, és egy hirtelen gesztussal elveszi. A nyolcadik jelenetben a feldúlt lelkiállapotban lévő Othello látható: „Hah! Hűtlen hozzám!”¹⁵³ felkiáltással lép be a jelenetbe. (III. fv. 8. j. 92.) Jago nyugtatni próbálja, az ezt szolgáló instrukciót kék ceruzával toldották be a példányba: „kezeit a mórra teszi”. Bár gesztusa barátságos, de van benne valami lekezelő is, a hidegvérét mindig megőrző, dühkitörésre magát soha nem ragadtató ember a másik felfokozott idegállapotát tettetett jóindulattal próbálja csillapítani.

Othello elhíresült búcsújelenete: „Boldog volnék még akkor is, ha tán / Egész tábor ölelgeté vala / Csak mit se tudjak felőle / Óh de így oda / Örökre nyugtom, megelégedésem! / Isten veled már harc vidám zaja / holott a nagyravágyás szép erény / Isten veled tüsszögő lovam / Pergő dob, éles síp, vad harsonák (...) S te szörnyű ágyú, mely vad tarkódon / Az ég haragját durván görgeted / Hall-

¹⁵³ A nyomtatott kiadásban: „Hah csalfa ő hozzám!” változatot körülményesebbnek s az eredetit szolgáljaiban követőnek találjuk. „Ha ha! False to me!” (III. 3; 335.)

gass, Othello napja már lejárt.” (III. fv. 8. j. 92–93.)¹⁵⁴ Annyira belehajszolja magát a bizonytalanság állapotába, hogy már kibírhatatlannak érzi, és ekkor fordul határozottan Jagóhoz bizonyosságért. A súpópéldány szerint: „Bizonytságot teremts elő gazember / Hogy Desdemona kéjhölgy – szemtanút!” majd a „nyakon ragadja” betoldás olvasható. A nyomtatott kiadásban „Fickó, tanút rá, hogy nöm szajha volt” – változatot olvashatjuk.¹⁵⁵ Jago ezek után „bizonyítékkal” szolgál: elmeséli, miket beszél Cassio álmában, és mindezt milyen gesztusokkal kíséri. A súpókönyvből hiányzik a szexuális gesztusra vonatkozó passzus: „Aztán a lábát lábamhoz szorítva, / Nyögött, sóhajta, csókban fuldokolt”.¹⁵⁶ Ezek után nem lepődünk meg, hogy Othello ízekre akarja tépni Cassiót. Jago ezt követően a zsebkendős cselhez folyamodik, és ekkor már a mór vért kíván.

A következő jelenet szövegét csaknem teljes terjedelmében tartalmazza a súpópéldány. Othello a kendőt követeli Desdemonától, amelynek szövetében varázserő van, Desdemona pedig arra kéri, hogy Cassióval béküljenek ki. Ezt követően Jago és Cassio is megjelenik a színen. A képmutató Jago csodálkozik, hogy Othello hara-

¹⁵⁴ Boldog lehetnék, bár egész sereg

S a közlegény is ölelné meg őt,

Csak én ne tudnám! Ah de így oda

Örökre nyugtom, megelégedésem!

Isten veled már, harc vidám zaja,

Holott a nagyravágyás szép erény!

Isten veled már, tüsszögő lovam,

Pergő dob, éles síp, vad harsonák,

Királyi zászló, villogó aczél,

Fény, pompa, minden harci készület!

S te szörnyű ágyú, mely vad torkodon

Az ég haragját durván dörgeted,

Hallgass! Othello napja már lejárt! – A kézirásos és a nyomtatott szövegrész párhuzamos közlése mutatóul szolgál a kettő közötti gyakori eltérésekre.

¹⁵⁵ „Villain, be sure thou prove my love a whore: / Be sure of it: give me the ocular proof.” (III. 3.; 360–361.)

¹⁵⁶ „Then laid his leg / Over my tigh, and sigh’d, and kiss’d” (III. 3.; 426.).

gos, de ez a szövegrész is át van húzva késsel.¹⁵⁷ Pedig az áthúzott rész sok mindent elárul a hadvezér jelleméről. Jago számára, aki harcok közepette is látta már Othellót – akit nem hozott ki sodrából saját testvérenek halála sem –, most úgy tűnik, a mór teljesen kibillent lelki egyensúlyából. Ráadásul Desdemona és Emilia is ezt állítja.

A IV. felvonásban Jago tovább fokozza az Othelloban ügyesen felkeltett féltékenység érzését, olyannyira, hogy Othello elájul. Az angol kiadás szerint epilepsziás rohamot kap. A XVIII. században az angol sűgőkönyvek törölték Othello transzba esésének jelenetét (IV. fv. 1. j.), itt azonban megtartották. Az epilepsziás roham a konvencionális színpadi „ájulás” formáját ölti. A híres átverő-jelenetben is van jó néhány módosítás. Míg Othello félrevonul, Jago Cassiótól Bianca felől érdeklődik. Kettejük párbeszédéről Othello azt hiszi, hogy Desdemonára vonatkozik. Biancáról Jago csak ennyit mond a sűgőkönyv szerint: „Az a szegény most Cassióba szeretett”. Az eredeti szöveg jóval többet árul el Bianca személyéről. (IV. fv. 2. j. 113.)¹⁵⁸ Ennek hiányában nem is értjük, miért beszélnek olyan megvetően Bianca Cassio iránt táplált szerelméről. Háta mögött Jago és Cassio kineveti Bianca őszinte szerelmét, és a félrehúzódt Othello már-már alig bírja visszafogni szenvedélyes indulatát, hiszen miközben Jago megalázóan és tréfálkozva beszél Biancaról, Othello abban a hitben van, hogy Desdemonáról tárgyalnak.

A következő jelenet Bianca sűgőkönyv szerinti első jelenete; kezében van a kendő. Erre a látványra Othellónak felforr a vére. Jago távozik, s Othello első szavai a megtorlásra vonatkoznak. A Desdemona alakját megelevenítő részek teljességgel hiányoznak a sűgőpéldányból,¹⁵⁹ és a mór átmenet nélkül kér mérget Jagótól, aki inkább azt ajánlja, hogy fojtsa meg azon az ágyon hitvesét, amelyet

¹⁵⁷ Vö. III. 4.; 138–143.

¹⁵⁸ Az a szegény teremtés, míg magát
Eladja, abbul él s ruházkodik,
Most Cassioba szeretett. Az ily
Ringyóknak átka: hogy ha ők ezer
Férfit kijátszta, őket egy kijátszsa.

¹⁵⁹ „Csak azt mondom, a mi igaz. Oly gyönyörűn varrt! Mesterileg zenélt!
Dalával a medvét megszelídíthet! Esze oly magas, oly találékony!”

meggyalázott. A következő jelenetben Lodovico lép be, Velencéből küldött leveleket hoz, és ad át, majd Cassióról érdeklődik. Jago válasza: „Még él uram” és a betoldás néma, egyúttal vészjósló instrukciót ad: „előre megy”. Desdemona örömét fejezi ki a hírre, hogy Othellót hazahívják, és Cassio veszi át helyét. Ekkor a mór megüti Desdemonát. Lodovico hangot ad megdöbbenésének: „Ez hát a mór kiről egész tanácsunk olyan sokat tart?”

A IV. felvonás második színének Rodrigo-jelenete teljesen hiányzik. (IV. fv. 2. j. 70–240.)¹⁶⁰ A következő jelenetben Desdemona Othello kérésére lepihenni készül. Az Emiliához intézett „fűzz ki kérélek” felszólítás kétszer is előfordul, ám mind a kétszer át van húzva. (IV. fv. 12. j. 162.) Desdemona szerint, az hogy viszket a szeme, sírást jelent. Ez a jóslatszerű kijelentés növeli a feszültséget, s ezáltal sűríti az időt is, mivel jelentősége nem a jelenben van, hanem a jövőben lesz.

Az V. felvonás első színe teljesen hiányzik.¹⁶¹ Példányunkban az utolsó felvonás színhelye „Desdemona hálószobája”, ahol „Egy gyertya ég”. A szövegben az Othello szerepjátékára vonatkozó instrukciót Desdemonától halljuk, aki férjének megváltozott viselkedését konstatálja: „Természetelleni / Szerelméért megölni valakit / Ah! Ajkodat miért harapdosod? / Bósz szenvedély ráz téged át, meg át / Gonosz jel ez, de remélem, remélem / Nem céloz énrám”. Az ajkait harapdáló és a szenvedélytől ziháló mór megijeszti Desdemonát. Egy kis rész ki is marad párbeszédükből. Feltűnő, hogy a sűgőkönyv Othelloja nagyon finomkodva beszél. Desdemona elleni vádja, miszerint Cassio maga vallott Desdemona ellen, a sűgőpéldányban így szerepel:

¹⁶⁰ E jelenetben Rodrigo számon kéri Jagón mindazon ékszereket, melyeket Desdemonának küldött, és melyeknek fejében eredményt várt. Szövetkeznek Cassio meggyilkolására, melyet Rodrigónak kell végrehajtania.

¹⁶¹ Az V. felvonás első színéből kiderül, hogy Jagónak az lenne jó, ha nemcsak Cassiót, hanem Rodrigót is elveszejtene, aki már terhére kezd válni követelődzései miatt. Végül másképp alakul minden: Cassio szűrja le Rodrigót, Jago pedig orvul megsebzti Cassiót. Lodovico és Gratiano is megjelenik, később Bianca is, akinek sápadtságát Jago árulkodó jelnek titulálja, és a Cassiót ért merénylet gyanúját igyekszik ráterelni.

„Hogy veled társalkodott”, mely a nyomtatásban megjelent „Hogy veled élt”-nél¹⁶² sokkal enyhébb megfogalmazás. (V. fv. 1. j. 131.)

Desdemona még egy kevés időért könyörög, de Othello nem gyengül el, megfojtja. A sűgőkönv ezután „szűnet”-et jelez, egy más színű bejegyzés fölötte „gőrögtűz”-et, ez utóbbi megoldás a szűnet helyett is lehetett, a megfojtás feszűltségét oldandó. Emilia kiabál kintről és Othello ijedtében „tovább fojtogatja” (ez az instrukció is betoldás) Desdemonát, aki úgy tűnik, még nem halt meg. Emilia kintről tovább kiabál, fontos közölnivalója van. Othello az ágy függőnyét lebocsátja (a nyomtatott kiadásban összehűzza, de mindez csak gyakorlati szempontból jelez eltérést). A belépő Emilia gyilkosságot jelent egy újabb gyilkosság színhelyén, emerről még nem tudva. Cassio megölte Rodrigót, Cassio még él. Desdemona elhaló hangon árulást kiált vagy inkább hőrög, majd azt, hogy ártatlanul hal meg, s azt mondja Emiliának, hogy „ő maga tevő”. Ezután már feltartóztathatatlan gyorsasággal derűl fény a félreértések láncolatára. Othello így indokolja tettét: „Bűn örvényén járt és rossz életű volt”¹⁶³ (V. fv. 2. j. 140.), a nyomtatott kiadvány: „Ő bűnbe esett és parázna volt” az angol szöveg hűbb fordítása helyett, a „Cassio alá adá magát” helyett „Cassiót szerette” szerepel a sűgőpéldányban.¹⁶⁴

A következő jelenetben Montano, Gratiano és Jago is megjelenik. Jago bűnösségét felfedik, s Emilia „sírva” (betoldás) mondja a bűnbánatában Desdemona ágyára boruló Othellónak: „Úgy vesd magad le, a leghívőbb, / a legerényesebb nőt, ki valaha élt, / öled meg”. A kendő történetére is fény derűl. Emilia vérszopónak, örűlt bolondnak nevezi Othellót, ezt követően Jago leszűrja Emiliát, és elszalad. (Emilia végszavainak három sora hiányzik.) Az ötödik jelenetben Lodovico és Montano a foglyul ejtett Jagóval közösen érkezik meg. Othello megsűrja Jagót, majd elmondja, hogy mindent, amit tett, becsűletből tette. Lodovico és Cassio nagyobb szövegrésze szintén hiányzik, melyek mind a törtétek megvilágítását szolgálják és a szereplők közötti viszonyokat fedik fel Othello előtt. Othello öngyilkosság előtt monológja nincs meghűzva.

¹⁶² „That he hath us'd thee.” (V. 2.; 69.)

¹⁶³ „She turn'd to folly and she was a whore.” (V. 2.; 135.)

¹⁶⁴ „Cassio did tup her, ask thy husband else.” (V. 2.; 139.)

A sűgópeldány két változatot is tartalmaz a drăma lezărására. Az egyik változat szerint Othello utolsó mondatával és halálával ér vėget a színjăték, a măsik változat szerint (az angol teljes szőveget kővetve) Lodovico szavaival. Ő előbb Jagóhoz szól, kit tenger ragálnak nevez, majd siet haza jelenteni e „bűs történetet”. A régi erkölcsi rend a végszavakban nyer megerősítést. A bűn nem tőrlődik ki, de a megtorlás még ebben a világban elérkezik. Az erény azonban nem magasztosul fel, hanem épp úgy elbukik, mint a hűség, és mint más shakespeare-i tragédiák, ez is az etikai racionalizmus cáfolataként értékelhető. Annak bizonyosságát ugyanis, hogy az erény jelenti a boldogságot, nem láthatták a nézők, mivel az erényesek éppen úgy elbuknak, mint a bűnösök.

A hűzások alakítóereje

Manapság is több Shakespeare-darab színrevitele bizonyítja, hogy a hűzások révén nem egyszer friss és erőtlen jelentés tőr a felszínre. Egy darab színrevitelekor épp ezért bírnak jelentéssel a hűzások. A darabot a kihagyások felől is lehet értelmezni. Kérdés, hogy ami megmarad, az miért marad meg, és ilyen formában milyen jelentés érvényesül. A cselekménynek fő- és mellékszálra való tagolódása az Erzsébet korabeli drăma egyik konvenciója volt. Az *Othelló*ban a drăma egyetlen, Othello és Jago között feszülő konfliktusból bomlik ki. A többi szereplő segítségével viszik véghez tetteiket, és általuk válik a két főalak lelkében végbemenő drămai folyamat külső történeté, értékelhető cselekménnyé.

Láthattuk, hogy a sűgőkőnyvben nemcsak a főalakok szerepei vannak meghűzva, hanem a mellékszereplőké is, akik a tragédia menetében pontosan meghatározott feladattal bírnak. Megállapítható, hogy a drăma ökonómiája diktálta az epizódszerepek esetében ezek megrővidítését, azonban a hűzásokkal a szerepek veszítenek fontosságukból, és a kihagyások kővetkeztében megváltoznak.

A *Rodrigo* szerepét érintő hűzások számlájára írandó, hogy az alak sokat veszít jelentőségéből. A hiányzó Rodrigo-jelenetek miatt a hozzá kapcsolódó történetszál is elvarratlan marad. Az I. felvonás első jelenetében megtudjuk róla, hogy szerelmes, és azt hiszi, hogy

pénzen megvásárolhatja Desdemona szerelmét. Az I. felvonás végén is találkozunk vele, amikor Jago azt ajánlja neki, hogy mindenét váltsa pénzzé, és álruhában kövesse Desdemonát Ciprusra. (I. fv. 10. j.) Része van abban is, hogy Cassio kiesik Othello kegyeiből, hisz ő provokálja Jago utasítására az ittas hadnagyot. (II. fv. 6., 11. j.) A II. felvonás tizenegyedik jelenete azonban ki van húzva, a kihúzott részben már eredményt vár Jagótól tetteiért és pénzéért. Hiányzik az a jelenet is, amelyben szövetkezik Jagóval Cassio megölésére. (IV. 2. 170–240). Az V. felvonás első színe is hiányzik a sűgópéldányból, így arról, hogy Cassio leszúrja őt, Emiliától szerzünk tudomást. (Egy színen való gyilkossággal kevesebb.)

Emilia, Jago felesége a kihagyások és a húzások következtében jellegtelen figura lesz, és a végén nemcsak a közönséget, Jagót is meglepi (s ez a fontosabb) igazságszeretetével, és önfeláldozásával. Szinte önként megy a halálba, amiatt, hogy szenvedélyesen kiáll az igazság mellett. Azok a szövegrészek, amelyek Emiliának a drámai világ ideje előtti életére segítenek következtetni, s amelyek Emiliát egyénítik, s nem pusztán az úrhölgyét szolgáló komornává egyszerűsítik, hiányoznak a sűgópéldányból vagy át vannak húzva. A II. felvonás harmadik ciprusi jelenetében találkozunk először vele. A sűgópéldány ki nem húzott részéből csak arra következtethetünk, hogy Jago a feleségét igencsak könnyelmű nőnek tartja, elég megvetően beszél róla Desdemona és Cassio előtt. Emilia itt alig hallatja a hangját. Az angol szövegben – és magyar fordításában – a IV. felvonás utolsó színeben nyílik meg Emilia, ez az a szöveghely, amiből teljesebb képet alkothatunk róla, de ez hiányzik sűgópéldányunkból. Így csak egyetlen mondata hangzik el, amely arra utal, hogy nem a szigorú erényesség híve, s alkalomadtán Jagót felcserélné valaki mással. Desdemona csodálkozva kérdezi tőle, hogy valóban léteznek-e olyan asszonyok, akik képesek megcsalni férjüket. Emilia megerősíti, hogy valóban léteznek. Desdemonának arra a kérdésére, hogy csalna-e az egész világért, Emilia nem ad egyenes választ, de sokkal többre enged következtetni: „Hah! Az egész világ nagy drága bér / Ily kis bűnért.” (IV. fv. 11. j. 133.) A III. felvonás tizenegyedik jelenetében is hangot ad egyéni véleményének, s az is szintén a férfiakra utal, de a sűgókönyv ezt is kihagyásra ítélte. Elmondhatjuk, hogy ami Emilia férfiügyekben való jártasságára vonatkozik, az nagyon is enyhe formában jelenik meg a sűgókönyvben.

A Bianca-figurát szinte teljesen kivágták, ennek a szerepnek a megcsonkítása részben a XVIII. századi angol sűgőkőnyvek gyakorlatának hagyományához csatlakozik, amelyekből szintén teljesen törölték, illetve kihűzták Bianca szerepét, mivel illetlennek tartották.¹⁶⁵ Ezzel hozható kapcsolatba, hogy sűgőkőnyvűnkből kihagyták azokat a részeket, amelyek kifejezik, hogy Bianca abból él, hogy a férfiak megfizetik szolgáltatásait, és csak az a rész maradt meg, amely arra utal, hogy Cassióba igazán beleszeretett. Egyetlen jelenése van csupán a sűgőpéldány szerint a IV. felvonás harmadik jelenetében, amikor a jegykendővel jelenik meg, s azzal vádolja Cassiót, hogy biztos valamelyik szeretőjétől kapta. A Biancánál lévő jegykendőben az elrejtőzött Othello Desdemona csalfaságának egyértelmű bizonyítékát látja. Az angol szövegben Bianca a III. felvonás harmadik színében jelenik meg először. Itt arra panaszkodik, hogy Cassio elhanyagolja őt, és ekkor kapja kiengesztelésül Cassiótól a kendőt. Utolsó jelenése az V. felvonás első színében van, ahol a sebesült Cassióért aggódik. Az egyetlen jelenete alapján, amelyből kizárólag Cassio iránti szerelméről értesülünk, nem tudjuk meg, hogy valójában ki ez a nő. (Hiszen az „oly nő” megnevezés nem egyértelműen jelent könnyelmű nőt, és a sűgőpéldányunk által előszeretettel használt „kėjhőlgý” kategóriába sem illeszthető). A sűgőkőnyv szereplő listája és az akkori színlapok sem árulkodnak erről. Mégis Jago és Cassio becsmérelve és lekezelően beszél róla. Ez a kihagyásos átdolgozás ebből a szempontból következetlen és tendenciózus. A többi alak szerepeit érintő kihagyások (Cassio, a velencei Dózse, Brabantio, Gratiano, Lodovico s a ciprusi kormányzó, valamint a két tanácsos) nem változtatnak ilyen mértékben az alakok jellemén.

Sűgőkőnyv és színkritika

Az 1881. december 10-i előadásról szóló cikk számunkra a két főszereplő alakítására vonatkozó megállapítások szempontjából fontos. Ha a *Kelet* beszámolóját összehasonlítjuk a vizsgált sűgőkőnyv színpadi instrukcióival, betoldásaival, olyan jellegű utasításokat ta-

¹⁶⁵ Vő. BLAKEMORE 2002.

lálunk, amelyek igazolják a sajtóban kritizált alakításmódot. A *Kelet* „Nemzeti színház” című rovata dicshimnuszokat zeng E. Kovácsról az előadás kapcsán: „E. Kovács Gyula úr visszatérte, annyit jelent, hogy színpadunkra egy darab szálla alá a művészet igazi egéből, ennek legmagasabb régióiból. Ily dús phisikumnak hazánk művészei közt alig található társa, legkevésbé minálunk, a tragikai szerepkörben, munkás értelmet s kritikai erőt pedig mi nélkülöztünk mindeddig legsajnosabban”.¹⁶⁶ Az előadásról nem szól bővebben, inkább örvend a színész első vendégföllépésének, és üdvözli, hogy Budapest után Kolozsvárra is elhozta Othellóját.

Úgy gondolnánk, hogy a Jagót játszó színésznek nem szerencsés elárulnia külsejével, hogy maga a megtestesült gonoszság. Jago csupán a néző előtt leplezi le igazi valóját, s a szereplők előtt ez a darab végéig rejtve marad, így sikerül neki a darab során Rodrigót, Othellót és mindenki mást megteveszteni. Nem árulja el valódi jellemét, s a darab elején elhangzó „Nem az vagyok, aki vagyok” állításához tartja magát. A romantikus Jago-alakítás a szemforgató, megtestesült gonoszt vitte színre. A *Kelet* azonban egy londoni előadást említ, ahol Jago „romantikus comme il faut lovag”-ként jelent meg, amely persze jóval közelebb áll egy valószínű alakításhoz, mint az a démoni figura, akiről messziről lerí ártó szándéka. Mivel, ha ez utóbbit játssza meg, akkor Othellóról és a darab minden szereplőjéről már a kezdet kezdetén elmondható lesz az, amit Emilia vág az V. felvonásban a mór fejéhez: „gull”, „dolt”, „as ignorant as dirt”, s a tragédia egyszerre véres komédiává válik, ahol egyetlen ember rángat zsinóron sok balgát.

Elgondolkozhatunk, hogy milyen lehetett annak az előadásnak a hatása, ahol „E. Kovács és Mátrai urak együtt játsztakor Kolozsvár színházának karzata Jagón, mint valami operettbeli véres banditán mulatott”. Ezt a kijelentését korántsem szánta ironikusnak a cikkíró, mivel az előadásból az E. Kovács Othello- és Mátray Béla Jago-alakítását emeli csak ki, s az említett londoni comme il faut lovag Jago-megformálása mellé helyezi Mátray „tréfás Jago” felfogását, akit a karzat hálásan megtapsolt. A cikkíró így ír a velencei mórról: „Othellót, kiben Shakespeare szenvedély korbácsolta korának indu-

¹⁶⁶ *Kelet*, 1881. dec. 13. 282. sz.

latossága lüktet lázasan, E. Kovács úr helyenként a gyenge idegzetű modern ízlést nagyon is megborzongatva állítja elénk, mert a pátosz fenségét őrjöngés iszonyataig csigázza”. E. Kovács Othello szenvedélyességét erőteljesen adta, őrjöngése pedig megborzongatta a gyenge idegzetű nézőt. Mátray Jago figuráját komikusan játszotta a népszerű rémdrámák s kisszerű intrikusok hagyományát követve. Hogy milyennek tűnik fel a szenvedélyes Othello, az őrjöngés állapotáig juttatott és féltékenységében gyilkosságot elkövető szereplő, egy könnyű fajsúlyú „tréfás Jago” megtévesztett eszközeként, az egy érdekes kérdés. Valószínűleg inkább furcsa, tragikomikus, mint tragikus hatású előadást eredményez. Ha ezen a Jagon mulatni lehet, és nem ébreszt a közönségben gyűlöletet, akkor Othello sorsán sem tudunk megrendülni. Főlélegesen tarthatjuk nagy hevét, és rettentően naivnak őt magát, ha ez a bohócos operettbeli bandita így túl tud járni a nemes, jóindulatú és hiszékeny mór eszén. Othello így hiszékeny áldozat, naiv és megtévesztett ember, aki bár nem igaz, mégis elhiszi, hogy felszarvzták. De ha egy operettbeli bandita veri át és nem egy dörzsölt, jóképű gavallér, akinek már a megjelenése is bizalmat kelt, akkor rettentően szánalmas figurának látjuk őt.

A *tréfás Jago* szerepfelfogást alátámasztják a sűgőkönyv egyes instrukciói. Három ilyen szeretnénk kiemelni. A ciprusi jelenetben Jagonak a nőkről szóló véleménye az egyik ilyen rész. Miután Desdemona kérésére kifejti, hogy véleménye szerint milyenek a nők, s végül arra a kérdésre is választ ad, hogy milyen a szép és erényes nő, Jago következtetése így hangzik: „Jó lesz szoptatni, s árulni a sört”. Frappáns válaszában ő maga is nevet. A „hahaha” betoldás a saját viccét értékelő jagoi attitűd kifejezése. (II. fv. 2. j).

A IV. felvonásban Othello és Jago megegyeztek már abban, hogy hogyan bosszulják meg Desdemona és Cassio „bűnét”. Lodovico érkezik meg Velencéből, és híreket hoz. Cassio felől érdeklődik, hiszen Othello helyét kell majd elfoglalnia Ciprusban, a mórt pedig hazahívják. Jago válasza Lodovico kérdésére csupán ennyi: „Még él”, utána betoldásképpen az „előre megy” instrukciót olvashatjuk, amely értelmezi nemcsak az elmondottakhoz való viszonyát, hanem az előbb elhangzott egyezségekre is visszautal ezzel a gesztussal. Sok mindent foglal magába ez a gesztus. Előre megy, ezzel hang-

súlyozva az elmondottakat, hogy él még az, akiről érdeklődik a velleencei követ, de azt is jelzi, hogy az idő nagyon is behatárolt, és nemsokára már nem fog élni. Ebben a pár lépésben fenyegetés és magabiztosság is van. Jago e néma aktusával, amint előre lép, azt is kifejezi, hogy ő milyen nagyszerű játékos, hisz mindent úgy intézett mindeddig, ahogy elképzelte. S ahogy előbbre ért – válasza közben vagy után –, s megáll, egy kaján vigyort is látunk az arcán.

Egy harmadik megmozdulása már nemcsak a szerepértelmezés, hanem a korabeli színpadi konvenciók nyomát is magán viseli. Jago Othelloban kellőképpen elültette a kétely csiráit ahhoz, hogy a mór egyre biztosabb legyen benne, hogy Desdemona hűtlen hozzá. Jago látszólag nyugtatni szeretné a zaklatott idegállapotba juttatott mórt, s ezért „kezét a mórra teszi”. Barátságosnak tűnő mozdulatából nemcsak a megnyugtató szándék vehető ki, mivel ezt szavai amúgy is kifejezik, hanem a mór hiszékenységet megvető és lekezelő gesztus is, amelyhez szintén járulhat vigyor.

A *szenvedélyes Othello*-alakítást a drámaszöveg nagyon is igazolja. Azok a színpadi utasítások, amelyek az angol szövegben nem szerepelnek, csak a sűgőkönyvben, a mór szenvedélyes alakítását instruálják. Semmi okunk Kovács Gyula alakítását a XIX. század végi gyakran félreértelmezett vagy rosszul értelmezett Othello-alakítások közé sorolni. Szokás volt a mór szenvedélyességére rájátszani. Ekkoriban a mórok faji sajátosságairól kialakult kép, amely az egzotikumot és szenvedélyességet hangsúlyozta, erőteljesen befolyásolta Othello megformálásának módját. Ez olvasható ki Molnár György írásából is: „Shakespeare Othellót megtette mórnak, hogy a tragédia cselekményeit és katasztrófáját valószínűbbé tegye, de méginkább azért, hogy Desdemona tragikuma igazolva legyen az erkölcsi világrend és természet törvényével való szembeszállás és ellentét miatt; különben csak ártatlan áldozat volna ha Othello (...) szintén hővérű olasz és fehér ember volna”.¹⁶⁷ Noha egy oldallal később azt állítja, hogy Shakespeare Othelloban a jellemet és nem a vérmérsékletet vitte színpadra, mégis a faji megkülönböztetésnek tulajdonított nagy szerepet, s méltán mondhatjuk, hogy nemcsak ő, hanem a korabeli közönség is. Ezt a fajta értelmezést erősíti a tra-

¹⁶⁷ MOLNÁR 1885, 13.

gédában szereplő velenceiek viselkedése, akik Othellót a másság képviselőjének tekintik. Othellót rendszerint a „mórként” említik és nem nevén. Tehát környezetében az „abszolút idegen típusaként” jelenik meg, de nem úgy Shakespeare szemében: ő a jó katonát és naiv embert olyan szituációba helyezi, melyben annak irracionális féltékenysége elsöpri méltóságát és tisztességét, és a végén önmagát ítéli el.¹⁶⁸

Hogy a XIX. század végén a színpadon főleg a szenvedélyességükről ismeretes Othellokat láthatott a közönség, az a szenvedélyes kitöréseknek is köszönhető volt. Az Othellót alakító színészek általában az első megjelenéstől fogva erre játszottak rá, s így a ripacszkodó, kápráztató fogásokat alkalmazó, a némajátékot gyakran igénybe vevő komédiás szerep irányába vitték el a főhős karakterét.

Súgókönyvünkben nem szerepel olyan jellegű színpadi utasítás, amely megelőlegezné a mór szenvedélyességének a kifejezését. Az instrukció-betoldások olyan helyeken vannak, ahol valóban hitelesnek fogadható el Othello szenvedélyességének fizikai megnyilvánulása. A III. felvonás nyolcadik jelenetében a lelki egyensúlyából kibillent mór a bizonytalanságot tovább már nem bírván „nyakon ragadja Jagót”, akitől bizonyosságot követel, hogy valóban megcsalja-e őt felesége. Ez a mozzanat megmagyarázható. A „fojtogatja” betoldás az V. felvonás ötödik jelenetében talán gyilkosabb hajlamra utalhat, ha már egyszer volt egy „megfojtja” instrukció, s így fölöslegessé válik a betoldás.

A korabeli *Othello*-alakításokról

A korabeli *Othello*-alakítások történetéhez kapcsolódik Molnár György *Shakespeare Othello tragédiája és előadásáról* című írása.¹⁶⁹ Korabeli színészek játékát említi követendő avagy elvetendő példaként. Számunkra elsősorban az elvetendő példák érdekesek. A Jago-alakításokról nem beszél, és csak egy helyen utal egy érzéki Desdemonát

¹⁶⁸ HELLER 2000, 145.

¹⁶⁹ MOLNÁR 1885.

alakító művésznő gesztusaira,¹⁷⁰ a dráma egyéb szerepeinek alakítására azonban nem, csak a tragédia címadójának megformálására összpontosít. A tragédia színreviteléről szólva fontosnak tarja a darab rövidítését a dráma ökonómiájának érdekében, a tragédiát a nem előrevivő jelenetekről „szcenikailag kevesbíteni”, természetesen „a mű értelmetlen megcsonkítása nélkül”.¹⁷¹ Mindenekelőtt a drámai szöveg hű adaptációját tartja szem előtt: „A színésznek csakis a költő tárgyához való hűséggel szabad még a mű hézagain is – ha ugyan volnának – javítani, de hogy ott, ahol a költő világosan kifejezi eszményét, elvegyen, vagy hozzáadjon valamit akár szóval, akár játékbeli kifejezéssel, az már hamisítás, és így bűn a színésztől”. A *mű hézagai* szókapcsolat pontosan a drámaszöveg és a színpadra vitt alakítás különeműségét jelenti Molnárnál is. A szövegben benne rejlik nagyon sok minden, így a hézagok is – a rejtett kihagyások (idő- és értelemkonstituáló kihagyások) –, amelyek a drámai sűrítéssel együtt érvényesülnek, és csakis a kitöltött hézag, a színpadravitel révén válnak értelmessé. A *játékbeli kifejezés* szókapcsolat a némajátékra, a gesztusokra vonatkozik.

A hamisítatlan Shakespeare-alakításokhoz nemcsak a szöveg-hűség, hanem a gesztusnyelv is hozzátartozik, amelynek a szövegvilágot kell kiegészítenie és hangsúlyoznia. Molnár György általában az Othello-szerep alakításának gyöngítő motívumaira, valamint ezek okaira próbál rákérdezni. A mór „forróvérűség”-ének az exponálása már az első jelenetekben félreértésekre adhat okot. A nem a maguk helyén, hanem előzetesen alkalmazott kifejezésmódok és ezek ismétlései egyhangúvá, lapossá teszik az alkotást. Ha a „hővérűség”-re

¹⁷⁰ „A Desdemonát alakítók között akad olyan is, aki Othello kérésére (a II. felvonásban) távozván vissza-vissza fordul és Othello eme szavára: »mindjárt követlek«, hívogató, kacér pillantásokat vet a mórra, sőt oly csábító kifejezéseket, az ajak közt való oly nyelvsúrolást mutogat, mintha csakugyan az az érzéki Desdemona volna, akit Othello a féltés őrjöngésében egy silány kéjhölgynek nevez, és nem az a Desdemona, kit Shakespeare a nőerény (...) ragyogó példajaként alkot meg. Az ilyen Desdemonának csak kirakatnak veszik a múzsák oltárát, és nem a művészetnek áldoznak, s a főszenpont előttük az, hogy minél sikkesebbek legyenek, mert ma ez a divat, ez a hatásos.” MOLNÁR 1885, 31.

¹⁷¹ MOLNÁR 1885, 8.

tevédik a hangsúly már az elején, akkor elvész a jellem belső alakulásának összes mozzanata. „Amig nincs ok reá és nincsen lelki vívódás, ugyan mire való volna a forróvérűséget mutogatni az egyén, az erkölcsi ember, a jellem exponálása helyett? (...) Ha előlegezve mutogatja ezeket a színész, akkor mivel, mi által mozgatná és fejlesztené bensőleg tovább az eseményeket, mi szülné a természetes helyzeteket a tragédiában és mi vinné véghez a művet, a következményt, a megsemmisülést?!¹⁷² A darab megfelelő részeit kiemelve jól szemléltethetők a színészi alakítások gyakori félreértései, a koncepcióhiány, végül hogy ekkoriban korántsem volt problémátlan Othellónak mint mórnak a színpadra vitele. Kezdjük az öltözettel, az előadás egyik fontos kellékével, amelyről Molnár azt állítja, hogy: „helytelen és mennyire komédiásos öltözködés Othellóban törökös, arabus jelmezt ölteni föl”.¹⁷³ Szerinte Salvini jelmeze ilyen volt, ellenben Talma és Ludwig Dessoir is a velencei köztársaság rokokó egyenruhájába öltözött. Az, hogy a velencei hadsereg fővezére nem az állam egyenruhájában, hanem arabos-törökös öltözetben mutatkozott, Molnár szerint fölöttebb furcsának hatott.

A tanulmány kikel az olyan túlzó gesztuláció és mimika ellen, amelyek mögött semmi motiváció nem rejlik, amelyeket pusztán a színész magamutogató vágya magyaráz. „A néző zavarba jő, amikor szemével az ilyen forróvérűséget fitogtató Othellók ok nélkül való csodálatos mozdulatait, ideges rángatózásait látja, a füleivel pedig a méltóságos nyugodt lélek és állapot festő szavait hallja (...) a jellem eltűnik már az első jelenetben s a néző előtt a fizikai báb ember áll, a hővérűsködő színész”¹⁷⁴.

A Molnár által részletesen elemzett Othello-alakítások közül néhány olyan, a korra jellemző félreértelmezett szerepformálásra hívjuk fel a figyelmet, melynek eredményeként a mór alakja sokszor karikírozott benyomást keltett. A szerelme történetét a velencei tanács előtt elmesélő Othellót alakító színész mondanivalóját ugyais gyakran széles mozdulatokkal és heveskedéssel kívánta hangsúlyozni, noha a történet egyszerűségében nagyszerű, és nem kíván meg rá-

¹⁷² MOLNÁR 1885, 10.

¹⁷³ MOLNÁR 1885, 9.

¹⁷⁴ MOLNÁR 1885, 15.

adásképpen nagyobb fizikai erőbedobást. S íme, a megdöbbenő példa: „Hány kackiás Othello játszót láttam, aki a levegőt összevissza vagdalva, szelve, előre-hátra lépegetve, hódító amorozóként adta elő az elbeszélést. Az előforduló képeket kidülledt szem és hosszúra nyújtott arkifejezéssel kísérte: rémisztő és titokzatos volt, majd érzelgős és furulyázó hangon beszélő, végre derékba szakadt, hetyke állásba csapva magát e szavaknál: »De itt jön ő. Kérdjétek őt magát« oly kérkedő Don Juan, mintha csak ellenállhatatlanságáról és férfiúi kellemeiről akarta volna a Doget és a tanácsot meggyőzni, s aztán a fejét nagy hetykén megbiccentve a Doge előtt, pattogó apró léptekkel a háttérbe lebegett, ahol sarkon fordulva győzelemittas tekintettel hallgatta Desdemona bizonyító szavait, és oly diadalmos pillantásokat vetett a tanácsra, mintha ezt mondotta volna: no hallottátok ugy-e nem kuruzslattal nyerém meg a leányt, – hisz ez nem is lehet másként, mert én ellenállhatatlan vagyok”. Molnár szerint Devrient Emil és id. Lendvay Márton is így játszott.¹⁷⁵ Ezek az Othellók nem figyeltek fel arra, hogy már korosodó férfit kell alakítaniuk.

Véleménye szerint a végkifejlet megelőlegezésének egyik példája a mór néma játéka az első felvonásban: a Brabantio vészjósoló szavaira reagáló Othello – indokolatlanul és érthetetlenül – túlzó mimikáját, reakcióját tekinti ilyen megelőlegező mozzanatként. Desdemona a tanács előtt nyíltan vállalja a mór iránti szerelmét. Brabantio, az apa ennek hallatán megsemmisül, és távoztakor a szégyen és harag mondatja vele: „Tartsd szemmel őt mór, hogy ha van, / megcsalhat téged is mint engemet”. A Molnár által említett Othellót alakító színészek sokkal többet visznek bele a jelenetbe saját magukból, mint amennyit a szituáció megkíván: „Brabantio szavaira mintha kigyó csípte volna meg Othello szívét, a szempár karikába kidülled, mintha ezt mondaná, azt érezné: hogy hátha úgy lesz?! És csak a borzalmas karikákba kidüllo szem és eltorzult arcjáték után Desdemónára pillantva megnyugszik (mintha ennek a külseje volna meggyőző és bizonyító)”.¹⁷⁶ Nyilván itt Othellónak aligha van oka arra, hogy ilyen furcsa némajátékkal fejezze ki bizalmatlanságát és ké-

¹⁷⁵ MOLNÁR 1885, 17–18.

¹⁷⁶ MOLNÁR 1885, 21.

sőbbi féltékenységét. Brabantiónak egy ilyen kijelentésére Othellóban az „arabus vér” vészjóslóan egyszeriben felforr, és olyannyira, hogy a szeme is „karikába düledt” – állítja a szerző. Érthető Molnár György következtetése az ilyen színészeiről: „Az olyan Othello, aki már az elején minduntalan forróvérűsködik, később az arabusi vértől örülten dühöngene”.¹⁷⁷ Véleménye szerint csak a III. felvonásban van helye a karikába kidüledt szemnek és arcjátéknak, akkor, amikor Jago Brabantio szavaira emlékezteti a mórt, hangsúlyozva, hogy Desdemona az apját már egyszer megcsalta, és ha valaha ilyet tett, másodszor is eltántorodhat. Molnár nem helyesli, hogy az Othello-színész a harci emlékeitől búcsúzó jelenetben siránkozik. Könnyeket hullatni azon a részen hiteles és helyén való, írja, ahol Othello már eldöntötte, hogy megbosszulja Desdemona tettét, de még egy pár mondattal elsiratja. (IV. fv. 4. j. Ez a rész a szöveggönyvünkéből hiányzik.)

A Don Juan-típusú és a forróvérűsködő Othello mellett megemlítjük a Molnár által *akrobata Othellónak* nevezett alakításmódot. Ez utóbbi Othello-típus akkor érvényesül leginkább, amikor a IV. felvonás nyolcadik jelenetében Othello Desdemonát kéjhölgynek titulálja, és elküldi maga mellől: „Némely Othellók e helyen, meg előbb is, az »el tőlem el, el« szavaknál valóságos akrobatai mozdulatokkal távoznak el Desdemonától. Nem a lélekállapot egyszerű igazságával lefestve a helyzetet, hanem külsőleg azt mutogatván, hogy mily ügyes tornászok is ők. Leguggolva, derékba töréssel, mint forgó szél vagy bűgő csiga a színen végigforognak maguk körül eszeveszetteen”.¹⁷⁸

A nyílt színen való gyilkosságot Molnár nemcsak szükségesnek, de fontosnak is ítélte.¹⁷⁹ Bajza József néhány évtizeddel korábban

¹⁷⁷ MOLNÁR 1885, 23.

¹⁷⁸ MOLNÁR 1885, 24.

¹⁷⁹ A jó modorra, társaságbeli viselkedésre különösen érzékeny francia színházi közönség bizonyos változásokat is igényelt. Így például Ducis átdolgozásában Desdemona zsebkendője „szalonképesebb” arany-nyakékké alakult át, Voltaire-nél levéllé. Othello fekete szerecsenből világosbarna mórrá vedlik át, és Desdemonát nem fojtja meg, mint egy gazember, hanem igazi tragikus hőshöz illően leszúrja. De a nyíltszíni gyilkosságnak

a közönség nevében még felháborodottan kelt ki a nyílt színen való fojtogatás ellen, amelyet elviselhetetlennek tartott, és azt javasolta, hogy a gyilkosság behúzott kárpitok mögött történjen meg.¹⁸⁰ Molnár viszont azt tartja színpadi szempontból helytelen megoldásnak, ha Desdemonát behúzott függönyök mögött öli meg a mór, mert így a hálófülke kínzókamra hatását kelti, Othello pedig így egy „végrehajtó bérszolga” pozíciójában tűnik fel. Ily módon a címszereplő olyan színben mutatkozna, mint „aki nyugodt és tudatos lelkiállapottal mézsáros vagy bakó módjára hajtaná végre a tettet, és ráérne előbb arra gondolni, hogy a függönyt összehúzza”.¹⁸¹ Shakespeare szövegéből világosan kiderül az, hogy a függönyt csak akkor húzza össze Othello, amikor Emilia hangját meghallja, mielőtt őt beengedi. Csak akkor kezd eszmélni és ekkor tesz óvintézkedéseket. A másíkok, amiért az Othellót játszókat hamarabb összevonják a függönyt, az a színésztérlemző szerint azért van, hogy Emilia szavára „megint egy rémisztő arcjátékot produkáljanak, egy borzadályosán eltorzult fejet, zilált hajat (...) és oly képet, mint Hugo Nevető emberé”.¹⁸²

Olvashatunk még egy, a mai elvárásrendszerünk felől tekintve megdöbbentő színészi megoldásról is: „Egyik hírneves Othello e jelenetben egész külön kautsuk kassírozott álarcot csapott föl hirtelen és ezzel tekingetett ki a nyaka körül szorosan összehúzott vörös függöny fodrai közül. A sötét arc a világos sötét redők közül, a borzasztóan eltorzult arcvonásokkal és karikába kidülledt forgó szemmel igazán rémisztő volt, – de nem tragikailag megdöbbentő”.¹⁸³ A közönség, sőt a kritikusok egy részének is tetszett a szerző szerint az ilyen jellegű „közönségnek brillirozó Othello”.

---

ezt a kulturáltabb változatát sem viselte el a Corneille-en és Racine-on nevelkedett közönség. A bemutató (1792) botrányba fulladt, a nézők elszörnyedve hagyták el helyüket, sokan el is ájultak. Ezért Ducis megváltoztatta a darab végét, és ebben a változatban az utolsó pillanatban lép be a Dózse, mindent megmagyaráz és Othello kibékül Desdemonával. (HANKISS 1995, 23.)

¹⁸⁰ BAJZA 2004, [1842] 206–233.

¹⁸¹ MOLNÁR 1885, 33–34.

¹⁸² MOLNÁR 1885, 34.

¹⁸³ MOLNÁR 1885, 34.

Az arcjáték és „játékbeli kifejezések”, némajátékok szerepe, e tanulmány alapján is úgy tűnik, hogy sokkal fontosabb volt, és nagyobb szerepet vitt a műsorban, mint ahogy ma elképzelhetnénk. A XVIII. századvégi, XIX. század eleji kis vándortársulatok műfajának fő attrakciója volt a pantomim, s ez a hagyomány erős hatást gyakorolt a XIX. századi Shakespeare-alakításokra is. Molnár György úgy vélte, hogy az Othello-alakításokban továbbélő pantomim jellegű elemek bűvészkedő, komédiás, hamisító előadóművészeknek tulajdoníthatók, azonban kétségtelen, hogy nemcsak vidéki előadók, hanem nevesebb Othellók játékára is hatott valamilyen mértékben.

E. Kovács Gyula és közönsége (a színházi előadás megtekintéséhez kapcsolódó szokások)

Az alfejezet E. Kovács színészről és közönségéről kíván képet adni. A Shakespeare-szerepekben játszó színész perspektívájából közelít a színi előadások megtekintéséhez kapcsolódó szokások kérdéséhez, feltáró jellegű megjegyzéseket fűz e tárgyhoz színikritikák, korabeli színházi gondolkodók teoretikus és gyakorlati célzatú írásainak kontextusában.

A Pesti Nemzeti Színház közönségével szemben a konzervatívabb szokásrendszerüként számon tartott kolozsvári színházi közönséget nincs okunk homogén közönségként vizsgálni. A kb. 1500 személyes befogadóképességű Farkas utcai színházban¹⁸⁴ a társadalmi tagozódás üléshely-fajtánként kialakított és megőrzött rendje az előadásokhoz való viszonyban, ill. az egyes csoportok színházi viselkedésében is jól tükröződik. A páholyokban (a színházban relatíve sok, 50 darab páholy volt található) nagyrészt a történeti arisztokrácia, a zártisékekben az értelmiségi és polgári látogató, a karzaton pedig az ifjúság képviseltette magát. Ezek a különböző társadalmi csoportok akár különbözőképpen is viszonyulhattak az adott előadáshoz, amint ezt az alábbiakban majd láthatjuk.

¹⁸⁴ A színház tervrajza nem maradt fenn, ellenben leírásokból ismerjük befogadóképességét, térkiképzését. Vö. KERÉNYI 1990, 160–161.

A XIX. század második felében mind Kolozsvár színpadán, mind a vidéki színpadokon egyaránt szokás volt egyrészt a jelenetek után tapsolni, másrészt a nyílt jelenéseket is szokás volt megtapsolni. Amikor a színész egy hatásos jelenetben a közönség felé fordult, egyetlen mondat vagy akár szó is azonnali tapsot válthatott ki. A jelenet közepén való tapsolás, a jelenetfolyamba való beletapsolás szokása elfogadott volt, és a közönségnek az előadáshoz való viszonyulását volt hivatott kifejezni. A század utolsó évtizedeiben Pest, Kolozsvár és a vidék színházaiban még természetesnek számított a közönség részéről a nyílt jelenetek megszakítása. A nyugati országok vidéki színpadain szintén dívott ez a szokás, a nyugati fővárosok színházaiban (pl. Párizsban és Londonban) ez a fajta megnyilvánulás azonban ekkoriban már nem járta: műveletlen, nem értő viselkedésnek számított. Ez a közönség már nem szakította félbe a színészt a jelenet közepén, hanem kivárta a végét és akkor tapsolt. Nem azonnal juttatta kifejezésre, hogy az előadóművész hatással volt rá.¹⁸⁵

A kolozsvári közönség viselkedése fokozatosan változott meg, és a jellegzetesen nagyvárosi jelenségként számon tartott újfajta csenddel tüntette ki a játzókat. Az 1850-es évek városi színházlátogatója még minden feszélyezettség nélkül szólította meg előadás közben a szomszédját, ha valamilyen mondanivalója volt számára. A század utolsó harmadának színikritikáiban már jóval fegyelmezettebb közönségről olvashatunk. Előadás közben beszélgetni és megjegyzéseket tenni ekkor már ízléstelenségnek, otrombaságnak számított. A színházi közönség csendes viselkedése lett a norma. Hogy ez volt az elvárás, azt éppen e norma áthágását feljegyző dokumentumok bizonyítják. Nyilván a szokatlan, a kivételes viselkedés nyomát öröközik meg a feljegyzések, hiszen, aminek az ismeretével a potenciális címzettek, a színházba járó közönség már amúgy is rendelkezett, arra vonatkozóan hallgatnak a színikritikák. A század hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes éveiben is előfordult Kolozsváron – főként a vidéki vendégjátékok alkalmával –, hogy a közönség nyílt jelenetek közben kihívta és nagy tapssal jutalmazta a színész E. Kovácsot. (Ekkoriban a Pesti Nemzeti Színházban már hivatalos lépéseket tettek a nyílt jelenetek tapsolásának eltörlésére.) A színikritikák erre

¹⁸⁵ Vö. SENNETT 1998, 224.

vonatkozó reflexiói jól szemléltetik a közönségnek e szokását. 1883. január 20-án E. Kovács Gyula II. Richárdot játszotta. „A közönség Kovácsot több ízben zajosan megtapsolta és hatásosabb részeknél nyílt jelenések közben is kihívta és Kovács művészi játékával valóban ki is érdemelte a közönség elismerését” – áll az *Ellenzékben*.¹⁸⁶ *A mi Othellónk* című írás így őrzi meg Kovács Othellójának 1884. december 22-i nagy sikerét: „Alig hiszem, hogy Othellónak egyetlen mondatja volna, amire különös tanulmányt ne fordított volna. E tekintetben a kulminációt szintén a III. felvonásban éri el, midőn találkozik nejével s alig néhány szót szól hozzá. E néhány szóért, mely végzetszerűen lebegett a szellő enyelve és a vihar zúgás között, nyílt jelenetben négyszer tapsolták ki”. A különösen nagyhatású jelenetet a közönség késedelem nélkül méltányolja. 1885. november 19-én a közönség így nyilvánította ki a Lear király alakítója iránti tetszését: „Felvonások végén és többször nyílt jelenetben is sokszoros kihívással tüntette ki.”¹⁸⁷ 1889 novemberében a közönség hasonlóan reagál Lear szerepét illetően: „A nagy művész egyik legnagyobb szerepét Lear királyt játszotta művészetének egész erejével.”¹⁸⁸ A közönség elragadtatva tüntetett a legnagyobb magyar tragikus mellett, s minden felvonás után, többször nyílt jelenetben is ismételten kihívta.”¹⁸⁹ 1883 áprilisában E. Kovács Gyula Sepsiszentgyörgyön vendégszerepelt. Először Hamlet szerepében lépett fel. Oriási sikerét a kihívások száma is igazolja. „E. Kovács Gyula csütörtöki vendégjátéka alkalmával zsúfolásig telt meg a színház. A jeles színésznek díszes virágcsokrok hullottak lábaihoz s minden jelenése után zajos tapsokkal hívták ki és éljeneztek meg (...) Érdekes végül feljegyezni, hogy Kovács Gyulát, csütörtöki játék alkalmával huszonnégyszer hívták ki”¹⁹⁰

Hogy a jelenetek végén és a felvonásvégeken a közönség megtapsolja, ami tetszett neki, az természetesnek vehető, de hogy nyílt

¹⁸⁶ *Ellenzék*, 1883. jan. 22. 17. sz.

¹⁸⁷ *Magyar Polgár*, 1885. nov. 20. 252. sz.

¹⁸⁸ Megjegyezzük, hogy Rakodczay Pál a *Lear király* főszerepét tartotta Kovács alakításai közül a csúcsteljesítménynek: RAKODCZAY 1881.

¹⁸⁹ *Ellenzék*, 1889. nov. 21. 270. sz.

¹⁹⁰ *Székely Nemzet*, 1883. ápr. 21. 60. sz.

jelenetekben is ezt tegye, az már a tetszés legfelső foka kifejezése-ként értelmezendő, egyúttal pedig a vidékinek mondható közönség viselkedésmódjáról árulkodik. Érdekes módon legtöbbször úgy fogalmaznak a különböző színi referensek, hogy „nyílt jelentben is”. Az „is” szócska a kivételes bánásmód kifejezését jelenti: nemcsak felvonásvégeken, hanem nyílt jelenetben is kihívták az ünnepeelt színészt, ami azt jelenti, hogy a hangos tetszés-nyilvánítás, amely a jelenetet megszakítja, a közönség részéről nem mindennapi reakció, hanem a kivételes tehetségnek járó ráadás, s egyben a hatásos pillanatok méltánylása. Ugyanakkor azt is mutatja, hogy a szerepformálás művészetét, s a színjátékot nem önmagában, nem egy egészként fogták fel.

Nem tudjuk, milyen módon reagált E. Kovács e heves ünnepi megnyilvánulásokra, viszont a kortárs tragika, Jászai Mari, akivel nemegyszer együtt játszották – hatalmas sikerrel – az *Antonius és Cleopatra* címszerepeit, így írt erről a közönségzokásról: „Mikor 1872-ben a Nemzeti Színházához jutottam, akkor még szokásban volt itt a tapsra visszamenni jelenetek közben is a közönség elé, nemcsak a felvonások végén. És különben is mennyire elcsodálkoztam, mikor az első tapsot meg kellett köszönnöm! De elámultam ezen, aki nem ismertem a színházi szokásokat, hogy a tapsot, amit jutalmul kapunk, vissza kell menni megköszönnünk. Ma már tetszik nekem a taps, érzem, hogy az éleszti az est tűzét, a tapssal küldi nekünk a közönség a belőle kiáradó meleget, és szereti, ha viszontlát minket a függöny előtt, hogy azt közélről átadhassa. De azok a jelenetek között való visszatérések és hajlongások nem fértek össze az én színpad iránt való áhítatommal. Nem akartam a tapsra visszamenni. Örökké renitenskedtem, nem bírtam elviselni, ha a bennmaradt színésznek miattam abba kelljen hagynia játékát, míg én ott magammal jó tehetetlenül ostobán hajlongok, vagy pláne, ha meghalások után akartak visszatuszkolni! A kulisszába kapaszkodva kapálództam. Fölírtak és megbüntettek, mert a tapsra visszamenni színházi törvény. Fölírtak és megbüntettek, de hányszor! Így került nekem pénzembe a taps, míg végre a színház unta meg a büntetést. Paulay igazgató jó ízlése eltörülte az illúzió-rontó visszatéréseket és hajlongásokat”.¹⁹¹ Ez a val-

¹⁹¹ JÁSZAI 1918, 26–27.

lomás némileg Jászai egyéni eredményes harcának tünteti fel a nyílt jelenetekbe való beletapsolás megszüntetését, noha ennek intézményesített kísérlete már korábban elkezdődött. Egressy Gábor és Gyulai Pál is felszólalt a színházi kihívások illúzióromboló szokása ellen.¹⁹² Ezt követően az 1868. áprilisi színházi rendelet megtiltja, hogy jelenetek után való kihívásokra kimenjenek a színészek. A *Fővárosi Lapok* 1868. április 16-i száma örvendetes hírt közöl: „A színházi kihívások mégsem lesznek száműzve a Nemzeti Színpadról. Csak jelenetek közben nem engednek megjelenni senkit; de felvonások után ezután is kijöhetnek és bókot csinálhatnak a szereplők”.¹⁹³ 1870-ben pedig a budai városkapitányság szól bele a közönség ünneplésébe a sokáig tartó demonstrációk miatt.

A korabeli színikritikusok nagy része feszült figyelemmel számolgatta, és aztán fel is jegyezte a rekord-kihívások számát. (L. Kovács sepsiszentgyörgyi Hamletjének sikerét.) A nyílt jelenetekben való kihívás szokása összefüggésben állt a szerepformálás azon módjának szokásával, hogy játékkukat a szerep bizonyos momentumaira hegyezték ki a színészek. Nagyobb energiát fordítottak arra a bizonyos momentumra, és fokozottabb beleéléssel alakították ezt, melyet értelmezésük alapján reprezentatív pillanatnak szántak. Ily módon hozzájárultak a közönség előbb taglalt szokásának kialakulásához. A közönség a nagyobb hangsúllyal és odaadással játszott jelenetet felismerve, igyekezett azt azonnal méltányolni. Ez a játékmód nem eredményezett egységes szerepformálást, és azt az érzést kelthette, mintha az egyes jelenetek nem függnének össze. Az E. Kovács egyes jeleneteit méltató előadás-kritikák és beszámolók szerzői, ill. a hivatkozott közönség a romantikus színjátszás individuumközpontú, a színészóriás hősök kultuszán alapuló mércével mérték a színészt, ezért valószínűleg az egyéni manírok demonstrálását várták el tőle. Jól látható ez a sepsiszentgyörgyi közönség viselkedésén is, amely E. Kovács minden egyes jelenését tapssal méltányolta, és az ennek a nézői viselkedésnek tápot adó játéktílusnak bizonyos fokú meglétére és továbbhagyományozódására következtethetünk a kolozsvári kritikákból is.

¹⁹² L. GYULAI 1863.

¹⁹³ *Fővárosi Lapok*, 1868. ápr. 16. 88. sz.

Nincs okunk a Rakodczay Pál által említett színészek sorába állítani E. Kovácsot – akit művelt, tudatos, szerepeiből „stúdiumot csináló” színészként tartunk számon –, ámbár kétségtelen, hogy a saját nemzedékét megelőző játéktílusból is megőrzött sok elemet. Ő maga nem tartozott az „egészből alkotás”¹⁹⁴ célkitűzése ellen vétő színészek körébe, akik nem vették tekintetbe, hogy az egyes jelenetek összefüggnek és egymáshoz szorosan illeszkednek. Rakodczay szerint a legtöbb színész egy-egy jelenetet önálló versnek tekint, amely nem függ össze a többivel. A színházi játéknak ez a színjátékot kiemelt jelenetekben kezelő gyakorlata nem volt jellemző a nagy tehetségű jellemszínészekre. Főként a hatásvadászó, kisebb kaliberű vidéki és vándortársulatok színészei tartogatták erejüket, színészi képességüket egyes tetőző momentumokra, miközben a többi jelenetet elhanyagolták. A kiemelkedő momentumokra sok színész rá is játszott, s a közönség hangos tetszésnyilvánítására szomjazva a közönséggel összekacsingató, velük „koketírozó” játékmódot fejlesztett ki. A színházi kommunikációnak ezt a típusát az 1870-es évek kolozsvári kritikái már elítélik, és csakis félművelt, vidéki, sikerhajászó színészekre tartják jellemzőnek. Jónás színi referens 1870 októberében a téli színi idény kezdetén egy humoros, hangulatos *Proclamatiót* intéz a Nemzeti Színház személyzetéhez, ami a korabeli színészi rossz szokásokról sok mindent elárul: „A primadonnai rögtön keletkező betegségek ezennel eltöröltetnek, a szerep nem tudások, sűgő utáni kapkodás – technikus kifejezéssel élve, »művészi hosszabb pausák« – a forgalomból kitöröltetnek, a karzattali kokettírozás és mindennemű provocalt tapsok mint nem önérzetes magyar színészhez való charlatánkodások nevetségessé tétetnek minden alkalmommal – apró ákációzuskodásnak hely nem adatik –, szóval a régi Sándor korszak helyett alkotmányos életet léptetünk életbe, s a kormányzatot felelőssé tesszük Fehérváry Antal úr személyében”.¹⁹⁵ A tetszésnyilvánításnak a tapson kívül más módjai is voltak, amelyből bőven részesíthette Kolozsvár közönsége E. Kovácsot. Babér-, virág- és ezüstkoszorúkkal, számos emléktárggyal, fáklyás felvonulással, nagy parádéval ünnepelte nagy tehetségű színészt, és nem is

¹⁹⁴ Rakodczy szóhasználata. RAKODCZAY 1884, 72–73.

¹⁹⁵ *Magyar Polgár*, 1870. okt. 9. 119. sz.

egy vers íródott a színész E. Kovács Gyulának. 1871-ben a Pestről Kolozsvárra hazatérő színészt parádés fogadtatásban részesítették. Az új színházi idény október elején a *Bánk bámmal* nyílt meg. „Kovács Gyulát most is parádéval fogadta a közönség. Szünni nem akaró tapsvihar és éljenzésben mondtak színházlátogatóink egy Isten hozott Kovácsnak. Ez bizonyára megérdemelt figyelem és kitüntetés, ki nem csak színész, de gondolkodó színész is”.¹⁹⁶

Ugyanez év november 25-én a pénztár ostrom alatt állt, E. Kovács jutalomjátékként az *Othellóban* lépett fel. „Kovács Gyula elég arra, hogy tisztelői zsúfolásig megtöltsék a színházat. (...) A felvonás közét Kovács tisztelői nyilvános óvatióra használták fel. Az ifjú Versényi szép, de kissé hosszú szónoklata mellett nyílt szcénán átnyújtották Kovácsnak az ezüsből készült babékoszorút, melynek levelein Kovács szerepei díszlettek aranyozott lemezeken. Kovács meghatottan rövid köszönetet mondott (...) azt mondanunk sem kell, hogy a virágok, koszorúk és költemények özöne nem maradt ki.” A színészünneplés és a gyakori színpadi átalakítások az előadás folytonosságának rovására mentek, s a színházi est 11-ig tartott.¹⁹⁷

A nagy ünneplések mellett a közönség részvétlenségéről is szólnak tudósítások. 1883. május 12-i *Lear király*-előadásán csekély számú publikum előtt játszott a színház társulata. Ennek dacára E. Kovács játéka és „heve” magával ragadja a többi szereplőt is, kik mindannyian sikerrel játszanak.¹⁹⁸

Egyik alkalommal a kolozsvári közönség részvételi arányát a színi referens szimptomatikusnak véli a helyi Shakespeare-kultúrára nézve. 1884. október 28-án a kolozsvári társulat a *Hamletet* játssza: „A színház tele volt, amiből következik, hogy Kolozsvár színi viszonyai sokkal »vidéki«-ebbek a budapestinél, miután fővárosunkban Shakespeare – mint közelebről is olvashattuk – üresen szokta hagyni a helyeket. Hát csak elmaradott egy fészek ez a Kolozsvár. Conservatív hajlamokat mutat s csak a középső páholyok conservatívjei látszanak a régi jó brittel szemben radikálisoknak. Valóban kár – nem Shakespeare-re nézve (...) Kovács Gyula szebben, hatásosabban ját-

¹⁹⁶ *Magyar Polgár*, 1871. okt. 5. 226. sz.

¹⁹⁷ *Magyar Polgár*, 1871. nov. 28. 271. sz.

¹⁹⁸ *Ellenzék*, 1883. máj. 15. 109. sz.

szott mint bármikor. Merjük állítani, jobban soha nem játszott”. A színikritikus Kovács finom diszkrécióját is említi, „mellyel átsiklott az obszcén kifejezéseken úgy, hogy a drámai felvonás közben egyetlen-egyszer hallottuk felhangzani a szó durvasága által elkaptott karzat kacaját”¹⁹⁹

A karzat hangos reakciójára egy másik példát is hadd említsünk. Az egyik *Othello*-előadásról értekező kritika a Desdemonát alakító Boér Emma játékát modorosnak tartja. „A t. kisasszony beleéli magát bizonyos mozdulatokba és stereotyp lesz. A levetkezési jelenetben – erről ne beszéljünk, mert azt a tapsot nem szeretnénk a lényegre vezetni.” Nem kétséges, hogy ez a jelenet a karzat reakciójából indult ki. Az *Ellenzék* egyik karcolata pontosan a karzat hálás szerepéről beszél, ugyanakkor ennek árnyoldalait is felmutatja, ti. hogy hársánysága s hirtelen reakciói a csendes közönségre zavaróan hatnak. A színházban a kakasülő „az egyetlen magaslat, ahonnan rossz a kilátás. Hanem a publikum, amelyik ide szokott járni, a leghálásabb publikuma a színésznek. A művésznek többet ér aranyból s pénznél az a viharos taps és dörgő éljenzés, melyet a karzat indít feljűk. Már pedig ebben a karzat a mester (...) Hanem újabban a karzat is változott a korszellem ízlése szerint. Igaz, hogy a nép mindig egyforma, de néha a divatáramlatnak ő is hódol. Az ő érzéke is megszokja mindazt a mi könnyű, üres, felületes és léha. Ezért szívesen veszi az útszéli vicceket, a piaci tréfákat s más hasonló termékeit az operett cultus által megposványosított színpadnak. (...) Ilyenkor aztán rakoncátlan, éppen úgy, mint ahogy rakoncátlan az a műfaj. Miért legyen külön az ő morálja, mint a színpad morálja. Így esik meg, hogy a karzat gyakran kritizál, belebeszél és megjegyzéseket tesz a karzatról. Diskurál zavarólag, éljenez szólóban a felvonások végén és rendkívül elégedett, ha ízetlen megjegyzéseire a kikacagás moraja zúdul fel a nézőtéren ... hanem azért a karzatnak tisztelet adassék” – így zárul az okfejtés.

A páholybeliek viselkedése összehasonlíthatatlanul finomabb a karzatéinál, a földszintiek tapsa is csekély a karzat zajosságával összevetve: „A páholyban csak egy-egy kézmozdulat márkírozza a tapsot, egy-egy legyező kopogtat halkán elismerőleg. A földszinten egy

¹⁹⁹ *Kolozsvári Közlöny*, 1884. okt. 30.

láb, egy-két bágyadt tenyér (tisztelet az állóhely diákjainak és tisztelet az ők fáradhatatlan kezeiknek) riadoz – hanem a karzat, az olyan mint az égi háború”.²⁰⁰

Egy 1889. decemberi *Othello*-előadás, úgy tűnik, rácsófol arra az általános nézetre, hogy a karzat zavarni szokta az előadások kulturált lefolyását. „A halhatatlan költő egyik legjobb darabja *Othello* adatott csekély számú közönség előtt s még az is nem úgy viselte magát, ahogy egy shakespeare-i előadás megérdemli. Úgy a páholyokban, mint a földszinten mindegyre hangos beszédek zavarták meg az előadást, mely pedig minden tekintetben megérdemelte az odaadó figyelmet (...) E. Kovács Gyulának talán a legjobb szerepe *Othello*. Egész művészi ereje és ambíciója érvényesül benne. Valódi élvezet őt e szerepben látni, nagy mulasztást követ el az, aki ebben a darabban Kovács Gyulát meg nem nézi”.²⁰¹

A Shakespeare-előadásokra a közönség bizonyos része nemcsak szórakozást keresni megy, hanem tudatosan vállalja a szöveggel szembeni kihívást és tanulmányozza is azt. Noha a *Coriolanus* 1894. november 14-i előadására nem gyűlt be nagyszámú közönség, „de a diákság kellő számban képviselve volt, kezükben a tragédia szövegével jelentek meg sokan a diákok közül, hogy összehasonlítást tegyenek s lássák, hogy mit hagynak ki a darabból”.²⁰² Az alaposan meghúzott szöveg dacára az előadás elég hosszúra nyúlt. 1889 januárjában a *II. Richárd* kolozsvári bemutatóján a nézőtér több páholy kivételével egészen megtelt. A magyar színpadon még nem játszott Shakespeare-tragédia iránti érdeklődést csak növelte, hogy E. Kovács jutalomjátékaul választotta *II. Richard* címszerepét. A zenekarból pompás babérkoszorút nyújtottak fel megjelentekor a főszereplőknek.²⁰³

Huszonöt éves jubileumakor a színészt kétnapos rendezvény keretében ünnepelték, s több város küldöttsége is köszöntötte őt. A kolozsvári társulattól ezüst babérkoszorút kapott – a koszorú minden levelén egy-egy nagy alakítását tüntették fel –, mely „a színészek

²⁰⁰ *Ellenzék*, 1894. jan. 12. 9. sz.

²⁰¹ *Ellenzék*, 1889. dec. 23. 298. sz.

²⁰² *Ellenzék*, 1894. nov. 15. 262. sz.

²⁰³ *Ellenzék*, 1889. jan. 21. 17. sz.

hódolatának szimbóluma volt a mester előtt”.²⁰⁴ Az igazgatóság díszes mentekötővel lepte meg az ünnepelt színészt, „méltó ajándék Kovácshoz, kinek a magyar Thalia annyi hálával tartozik”.²⁰⁵ Jubileumának második napján a *Julius Caesar* került színpadra. Ebben az előadásban Antoniusként kitűnő átváltozási képességét mutatta meg, s rendezőként is – az 1876-os bemutató sikerére alapozva – nagy sikert aratott. A *Magyar Polgár* kritikusa a *Julius Caesar*-rendezést a színész-rendező legfényesebb sikereként emlegeti. Kovács szerintük mintaelőadássá avatta a tragédiát a kolozsvári színpadon. Az ünnepi előadásban nagy hangsúlyt fektetett a színpadi csoportosulásokra, a historikus jelmezekre. „A Capitolium előtti népcsoportulatok, a Caesart váró kíváncsi tömeg; Caesar bevonulása stb stb. egyen-egyen igen jól sikerültek; – a lázadás kitörésekor való zavar és kétségbeesett futkosás pedig valóban megrázó hatást tett (...) Legkitűnőbb volt azonban a Fórumi jelenet, midőn szónoklatával – bosszúra ingerli a népet. A szónoki virtuozitás netovábbja valóban méltó tolmácsra akadt E. Kovács Gyulában. A megilletődés halk, de megrázó hangján kezdte és így emelkedett fölőbb és fölőbb aszerint, amint az érzelmek fokozódnak – míg a következő soroknál: »Cesarral[!] szívem ott a gyászpardon van / Pihennem kell, míg hozzám visszatér...« majdnem zokogásba tört ki. Caesar végrendeletének felolvasásakor igen helyesen egy kis gúnyt vegyített játékába a véleményét és hangulatát a körülmények szerint oly gyorsan változtató csőcselékkel szemben. Azt követő részletben, midőn Caesar sebeit fölfedve, a gyilkosság lefolyását adja elő, oly közvetlen és oly kifejező, hogy még egyszer elvonult előttünk az iszonyúság és mintegy magunk előtt láttuk az egész jelenetet”.²⁰⁶

Korántsem elhanyagolható a *meiningenizmus* színházművészeti stílus terjedő hatása a korabeli színházi gondolkodásra. A meiningeni társulat 1874–1894 között Európa harmincnyolc városában tartott nagy sikerű vendégelőadásokat. Pesten az 1875-, 1879-, 1881- és 1889-es években játszottak.²⁰⁷ A kizárólag remekművekre és klasz-

²⁰⁴ *Magyar Polgár*, 1885. márc. 24. 69. sz.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ *Magyar Polgár*, 1885. márc. 27. 71. sz.

²⁰⁷ Vö. SZÉKELY 2001b, 418–419. A meiningenizmus színházi játéknyelvet

szikus darabok bemutatására specializálódott II. György meiningeni herceg Ludwig Croneghk által vezetett udvari színtársulata egész Európa színházi világát elkápráztatta, sőt, Amerikába is eljutott. A szakma a meiningeniek előadásait a rendezői színház első jelentős eredményeként tartja számon, és a színházi realizmus csíráit ezzel hozza kapcsolatba.²⁰⁸ II. György rendezéseiben részben Charles Kean kísérleteire, részben pedig a korabeli, Piloty-féle romantikus festészeti historizmus divatjára támaszkodott. Előadásaik scenikai megoldásai, történeti hűségre való törekvése, a kialakított együttes játéka, valamint részletesen kidolgozott, egyénített, statisztákra épülő látványos tömegjeleneteik hatással voltak az európai színházi köznyelvre. A meiningeniek alighanem leghíresebb előadása a *Julius Caesar* volt. Stanley Wells *Shakespeare for all times* című könyvében látni a meiningeni társulat által színpadra állított *Julius Caesar* előadásának fórumai jelenetét J. Kleinmichel 1879-es illusztrációjában.²⁰⁹ Róma polgárai a képen legalább olyan fontos szerepet játszanak, mint a Caesar halotti leplét kezében tartó Antonius. Mindannyiuk arca rendkívül kifejező, valamennyien részesei a színpadi történéseknek. Az ensemble kiállítását következtében az egyéni manírok, az individuális színészi manír demonstrálására alapuló játéktípus visszavétele történt meg. Olyan játéknyelvet teremtettek, amely nem volt mérhető a romantikus színjátszás individuumpözpontú, a színészóriási hősök kultuszán alapuló mércével.

E. Kovács Gyula már a hetvenes évek közepétől (I. Julius Caesar tanulmányát, valamint az előadáskritikát) olyan rendezési elveket gyakorolhatott, amelyek rokonságot mutatnak a meiningenizmus néhány jellegzetes aspektusával. Itt gondolhatunk úgy scenikai megoldásaira, mint történeti hűségre való törekvésre a színpadkép egységességének kialakításában vagy a látványos tömegjelenetek bevonására és szerepük növelésére a színpadi hatás érdekében. E. Kovácsot színpadképei, ill. színpadi alakjai megformálásában nemcsak törté-

---

megújító hatásáról a korabeli magyar színházi irodalomban mások mellett Rakodczay is felismerte. Vö. RAKODCZAY 1911a, II. 101–102.; RAKODCZAY 1882.

²⁰⁸ KÉKESI KUN 2004.

²⁰⁹ WELLS 2002, 307.

neti kútfők és vizuális dokumentumok tanulmányozása segítette, hanem a korszakban divatos, a főúri műkedvelők körében és általa is kedvelt élőképek rendezési gyakorlata is. A fénykép felfedezése általában is hatással volt a színművészet ábrázolási módjára, mivel ezen új médium felfedezése a korban mindenkinek – aki vizuális művészetekkel foglalkozott – újradefiniálta részlethűség-, pontosság- és valódiság-fogalmát, de E. Kovács vizuális gondolkodásmódját kimutathatóan is formálta. Nem túlzás E. Kovács rendezői elveit a meiningenizmussal rokonítani.²¹⁰ A történelmi arcképek, korhű jelmezek Kovács általi alapos vizsgálata, rendezési elvei, a színpadkép és színpadi alak megformálásával szemben támasztott elvárásai, amelyekről írásai vallanak, valamint Shakespeare-alakjainak maszkjai, jelmeze a fényképeken és színikritikák leírásaiban mind ezt támasztják alá.

Ecsedi Kovács Gyulához, a színházi emberhez és Shakespeare-színészhez, a Shakespeare-kultúra közvetítőjéhez különféle dokumentumok összehasonlítása révén kívántunk közelíteni. A vizsgálatba bevont színpadi tablók és élőképek a színpadkép tekintetében dokumentumok, és maguk is tanulmányozás tárgyává váltak más dokumentumok, a fényképek elemzése alapján. Ebben a kontextusban, megfordítva, az elemzés eredeti tárgyai a színpadkép elemei, beállítás és formai jegyek dokumentumként váltak kezelhetővé a színpadi szöveg tekintetében. A vizsgálat azt is fontos szempontnak tekintette, hogy hogyan segíti forrásként a színpadkép a színpadi szöveget az előadás rekonstrukciójában, és azt, hogy a kialakított színpadi for-

²¹⁰ Darvay Nagy Adrienne–Székely György Ditrói személyéhez köti a meiningenizmus sajátos Szamos-parti változatának kialakulását (DARVAY NAGY–SZÉKELY 2001, 277.). De pusztán a Ditrói személyéhez való kapcsolat leegyszerűsítene ezen színművészeti stílus kolozsvári kialakulásának történetét. Kétségtelen, hogy Ditrói majdnem egy évtizedes színházigazgatása a kolozsvári Nemzeti Színház kiemelkedő korszaka volt. Ellenben aligha tudta volna E. Kovács markáns személyisége és tehetsége nélkül megvalósítani elképzeléseit. S amint E. Kovács egyik vizsgálat tárgyává tett tanulmányából kiderült, jóval hamarabb, már Korbuly Bogdán intendatúrája alatt sikerült Kovácsnak a korszakos jelentőségű *Julius Caesar*-előadást (1876) megrendeznie, melyet a meiningenizmus korai kolozsvári jelentkezésének egyik első kísérleteként tarthatunk számon.

mák hogyan módosítják a színpadi szöveget. A beállítások, színpadi formastruktúrák árnyalják a színpadi jelentést, de el is vonhatják a figyelmet a szövegről. Lényeges az, hogy hogyan alakul ki a jelentés a dráma szövegében, és hogyan teremődik meg a jelentés az előadás kontextusában. Egy-egy színpadi figura eltörpülhet, mások viszont kiemelkednek.

A színikritikák elsősorban E. Kovács színészi teljesítményére koncentrálnak, s ezért figyelmen kívül hagyják a többi szereplőt, de legalábbis kevesebb figyelemre méltatják őket. A színésztársak a hősközpontú kritikában csekély szerepet kapnak. A tömegek mozgásának megfelelő hatását a színpadon csak fokozatosan tudták elérni. Az 1876-os március 6-i *Coriolanus*-előadásban a tömegjelenet még inkább rontott az összhatáson, habár a címszereplő E. Kovács kiválóan játszott.²¹¹ A *Julius Caesar* egyik 1885-ös kritikája szerint a színpadi csoportosulások már segítik a színpadon formálódó és szövegben is megcélzott jelentést. A színpadi tömeg koordinált mozgása néha ugyan zűrzavart okoz a színpadon, máskor azonban a kívánt hatást megfelelően éri el.

A fenti vizsgálat érvényesíteni kívánta E. Kovács különféle társadalmi csoporthoz tartozó nézőinek szempontjait, azt ti., hogy a különféle társadalmi csoportok nézői milyen Shakespeare-alakot láttak E. Kovácsban, milyen elvárásokkal érkeztek a színházba, és hogyan reagáltak a szöveg, illetőleg az alakítás kihívásaira. Amellett, hogy az előadásról írt kritikák többnyire kultikusan viszonyulnak a szöveghez és az azt előadó színészhez, mellékesen gyakran beszámolnak a különböző nézői rétegekről is. A harsány reakciójú és vegyes

²¹¹ „Általában a római tragédiákban is az össz-hatás elérésére főtényező a nép, a hatásos csoportozatok, – mi tegnap teljesen hiányzott. Látott-e valaki zajongó, háborgó vagy lelkesült néptömeget kifogástalan félkörben az utcán állni? Vagy volt-e valaha népcsődület, melynél senki oda nem fordul szomszédjához, csak ott áll mint egy földhöz szegzett karó s egész gépiesen mondja el a sűgőkőnyvben regisztrált felkiáltásokat, anélkül, hogy bármi kezdetleges arcjátékot, tagmozdulatot csinálna hozzá. Az efféle nép csak rontja a hatást és hasztalan a főszereplő minden fáradsága – a rettenetes öntehetetlen környezet kiragad minden illúzióból.” (Magyar Polgár, 1876. márc. 8. 55. sz.)

összetételű karzaton, valamikint a nem egyszer elmaradó páholybérlőkön kívül a közönség olyan rérszéről is olvashatunk, amely a *Coriolanus*-előadásra a Petőfi fordította kötettel érkezik. (Ez egy olyan befogadói réteg jelenlétét mutatja, ami már nem elégszik meg az előadáson elhangzott szöveggel, hanem azt a teljes szöveggel kívánja összehasonlítani.)

E. Kovács alakításait a korabeli kritikák nem feltétel nélkül fogadták el. Kifogások, megjegyzések is olvashatók az egykorú sajtóban, de az E. Kovács Gyuláról általánosan kialakult kép mégis a kivételesen tehetséges Shakespeare-színészé volt, akinek alakításai ünnepi alkalmaknak számítottak. A csodálat és bámulat, ami övezte, és ami gyakori ünnepléséhez is vezetett, nem volt ok nélkül való: nagy erőfeszítéseket tett a tömegkultúra hatását mutató operett-kultusz idején, hogy a klasszikus irodalomnak helyet és érvényt szerezzen Kolozsvár színpadán. Valóban szellemi vezére volt ennek a színháznak: az inkább kikapcsolódásra vágyó nézőket komoly darabokhoz szoktatta, s az a magas színvonalú színházi kultúra, amelyben az egyik legfontosabb szerepet Shakespeare drámái kapták, általa találkozhatott a közönséggel.

KONKLÚZIÓK

Shakespeare XIX. századi erdélyi recepciójának alap kutatásokra támaszkodó, feltáró-elemző vizsgálatára vállalkoztunk. A fogadtatás eddig kevésbé vizsgált mozzanatait a már ismert eredményekkel ötvözve színháztörténeti és olvasástörténeti perspektívából kívántuk leírni.

A Shakespeare-olvasók, fordítók, értelmezők, színészek, rendezők, stílussteremtő személyiségek, ill. bizonyos intézmények, szellemi műhelyek (város, iskola, könyvtár, sajtó, színház) körének felmérése, valamint a közegekből kinövő produkciók (fordítás, átdolgozás, tanulmány, szövegekönyv, előadás stb.) Shakespeare recepciójában betöltött szerepe csakis egy több irányból közelítő módszerrel vált leírhatóvá.

Shakespeare műveinek terjesztésében kiemelkedő szerepet játszott – élénk szellemi életének köszönhetően – Erdély központi városa, *Kolozsvár*. A város a XIX. században fontos iskolaközpont, arisztokrata pártolással létrejött színházi centrum, a kiegyezést követően pedig önálló felsőoktatási központ, jelentős kulturális havi közlönyök és kulturális egyesületek színhelye volt. Ezért, értelemszerűen, Shakespeare recepciójának XIX. századi erdélyi története vizsgálatában Kolozsvár kiemelten kezelendő, mindazonáltal figyelemreméltó Nagyenyed és Marosvásárhely szerepe is.

A Nagyenyedi Bethlen Kollégium – nyugat-európai egyetemeket látogatott és színészetpártoló tanárai révén – már a XVIII. század végén és a XIX. század elején jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy művelt és Shakespeare drámái iránt is fogékony diákok kerüljenek ki padosaiból. A kollégium végzős diákjainak egy része az első erdélyi hivatásos szintársulat tagjaként szerzett magának hírnevet.

(Benke Mihály filozófiaprofesszor kurzusának Shakespeare-t illető megjegyzései a szerző népszerűsítéséhez járultak hozzá. A kollégiumból került ki Sáska János, Koncz József, Jancsó Pál és később Pergő Celesztin színészek.) A Nagyenyedi Kollégium a század első felében olyan jelentékeny szellemi műhelynek adott otthont, amelyben a későbbiekben Shakespeare kanonizációjában betöltött szerepük miatt is fontosnak ítéltető szerzők: Szász Károly, Salamon Ferenc és Jancsó Lajos, a kollégium önképzőkörének aktív tagjaiként vettek részt. Szász Károly az intézményes keretek között létrejött *Shakspere minden munkái* (1864–1878) munkatársa és fordítója, Salamon Ferenc ígéretes pesti színházi kritikus lett, Jancsó Lajos pedig R. W. Emerson *Shakespeare* című tanulmányát fordítja le magyarra, amely az Arany János szerkesztette *Koszorúban* jelent meg. (Jancsó később a kolozsvári Református Főtanoda igazgatója lett. Jól látható az is, hogy a Szász Károly és Jancsó Lajos közti diákkori jó kapcsolat nemcsak bizonyos irodalmi művek iránti érzékenységet, hanem bizonyos szerzők iránti preferenciát is jelentett, minden bizonnyal az azonos közegű neveltetés eredményeként. A közös dráma-tervek után a későbbiekben például mindkettejükre kimutathatóan hatnak Shakespeare mellett R. W. Emerson munkái. Szász lefordítja *Az emberi szellem képviselői* című Emerson művet, Jancsó pedig ugyanezen mű két tanulmányát.) Nagyenyed városa azonban, kevésbé fizetőképes polgárai miatt, nem tudott a században olyan színházi életet kialakítani, mint Kolozsvár.

A Marosvásárhelyi Református Kollégium birtokában lévő Shakespeare-könyvek és ezek olvasóit rekonstruálni segítő források sem engednek olyan élénk Shakespeare iránti érdeklődésre következtetni, mint amelyet Kolozsváron tapasztalhattunk. Ámbár egyik könyvében igen korán említi a holland egyetemeken tanult kollégium bölcselettanára, Tsernátoni Sámuel az angol drámaszerző nevét (1795. 61–62). A kollégium jónéhány Shakespeare-könyve, ill. posszeszszori bejegyzése mutatja, hogy németül, magyarul, angolul és franciául is olvassák műveit. Nemcsak a nagynevű Bolyai Farkas, de az ismeretlenebb Bod Péter is (a *Magyar Athenás* szerzőjével azonos nevet viselő kollégiumi könyvtáros a XIX. századból) elmélyül a Shakespeare-drámák világában. (Ez a Bod Péter a bethleni Bethlen család jogügyi biztosaként kap ajándékba egy angol nyelvű Shakes-

peare-összest, amint a könyv kézírásos ajánlása mutatja: „Grigory Bethlen Presents to Péter Bod as Remembrance. 1835. 26 March”.) Elmondható, hogy Kolozsvárhoz mérten a brit drámaíró művei iránti érdeklődés itt arányaiban szerényebb. Ez nem pusztán a viszonylag kis számú Shakespeare-dráma-kölcsönzésnek tulajdonítható, hanem minden valószínűség szerint a rövidebb színi idényeknek is. Marosvásárhely a századelőn és a század második felében jelentősen kevesebb Shakespeare-előadás otthona volt.

Az erdélyi recepciótörténetet tekintve lényeges volt a különféle intézmények – iskola, színház, folyóiratok – Shakespeare-műveltség-közvetítő szerepét megvilágítanunk. A tág értelemben vett befogadók (olvasók, nézők, interpretátorok, előadók) mint a Shakespeare-kultúra hordozói bizonyos értelemben sajátos társadalmat alkotnak. A drámaíró XIX. századi erdélyi *olvasótábora* mellett beszélhetünk a műveket reprezentáló, a drámai szerepeket alakító színészre is áttevődő ritualizált viszonyulásmódról (l. a színikritikák nyelvhasználatát, a színészünneplés különböző rítusait), melynek révén megragadható a *Shakespeare-előadásokat látogató társadalom* is. Véleményünk szerint mindez a drámaszerző műveinek közösségteremtő energiája által konstituálódott.

A mindenkori társadalmi-hatalmi rendszerek által kézben tartott jó *iskolának* döntő szerepe volt az esztétikai ízlés, jártasság kialakulásában, az értékes művek terjesztésében. A nagyenyedi kollégium és a marosvásárhelyi református kollégium Shakespeare- vonatkozásai mellett a kolozsvári felekezeti iskolák és főtanodák felmérhető olvasó köre (az iskola, a könyvtár, az önképzőkör nyújtotta lehetőségekkel) feltűnően gazdag eredményt hozott a drámák XIX. századi elterjedését és ismeretét illetően. Az olvasói perspektívával párhuzamosan a Kolozsvári Színház Shakespeare-előadás kínálatát is vizsgálni tudtuk. A Shakespeare-olvasók egyéni érték-választásában láthatatlanul jelen van neveltetésük, a korszellem, a társadalom habitusa. A drámaíró erdélyi recepciótörténeti modell-jének szerkezeti részébe illeszkedett az *olvasót* mint a könyvtári jegyzékek egyik főszereplőjét központi jelentőségűvé emelő vizsgálat. Bár meglehetősen hiányosan maradtak fenn egyes korszakokból a kölcsönzőnaplók, vizsgálatuk jó néhány fontos felismerésre vezetett.

A század első három évtizedében Shakespeare drámáinak kolozsvári olvasói és színházi befogadása a drámák preferenciái tekintetében külön-külön úton haladt. Többen olvassák már *A vihar*, a *Vízkereszt*, a *Szentivánéji álom*, a *Julius Caesar*, az *Ahogy tetszik*, a *III. Richárd*, a *Téli regge* stb. német fordításait, de e darabok színpadi térnyerésére még jó néhány évtizedet kellett várnia a magyar színházba járó közönségnek; persze egyazon darab mindkét formában való befogadására is van példa. A *Hamlet*, az *Othello*, a *Romeo és Júlia*, a *Macbeth* című tragédiák már nemcsak az egyéni olvasó élményei voltak, korai színpadi bemutatásuk révén a színházba járó közönség élményvilágát is gazdagították. A hetvenes évektől az olvasói és színházi befogadás egységesülni látszik. A kolozsvári olvasói Shakespeare-láz, amely minden Shakespeare-drámára kiterjedt, valamint az egyre több Shakespeare-előadás – amely az 1894–95-ös színi évad első magyar Shakespeare-ciklusában jut el a legnagyobb számú Shakespeare-darab bemutatásáig, a drámaszerző összes színműveinek színpadi bemutatására tett kísérletként – a teljes Shakespeare-kánon befogadásának irányába mutat.

A színházi és olvasói befogadás kölcsönös egymásra hatásának jele, hogy bár Shakespeare drámái a század során *nem képezik részét a kötelező tananyag*nak, a kolozsvári színpad Shakespeare-előadásainak kulturális és társadalmi esemény-jellege a drámák olvasását is motíválja, segíti. A színházba járó közönség diákrétege valósággal kihívásként értelmezi az előadásokat: saját interpretációját a színpadra vitt jelentéssel kívánja összeegyeztetni. Ámbár a Református Kollégium és Főiskola, ill. az Unitárius Kollégium a Shakespeare-olvasottság tekintetében eltéréseket mutat, tény, hogy az egyes kollégiumi könyvtárak felekezeti hovatartozástól függetlenül szolgálták ki az olvasókat. Emellett figyelemreméltó a város három felekezeti kollégiuma diákságának közös színházba járási szokása (a hozzájuk csatlakozó külső olvasók és nem utolsósorban az 1872-től működő kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem színházba járó diáksága) nem csupán a brit drámaírók szövegei iránti érdeklődés megnyilvánulásaként, hanem ennek közösségszervező volta miatt is.

A drámaköltő kolozsvári olvasóit – a meghatározott intézményekhez kötött olvasási szokásokat górcső alá véve – nem pusztán pozitív adatokként kívántuk vizsgálni. A kiadott drámaszövegek és

a színpadra szánt szövegek könyvek olvasói-nézői interpretációi elsődlegesen nem passzív befogadókra utalnak – amint ezt a színpadra vitt szöveggel szembeni kritikus beállítódás vagy a szóróvers, a kommunikatív gesztusként értelmezhető, a Shakespeare-színészt éltető versalkotás példái jelzik –, mindezek Shakespeare drámáinak produktív recepcióját dokumentálják. Az áttekintett kollégiumi, ill. főiskolai könyvtári lajstromok főként diákok, tanárok kölcsönzéseit tartalmazzák, de több olyan kölcsönzőnapló is megmaradt, főként a század első feléből, amely városi polgárok és különféle tisztségviselők mellett arisztokrata olvasók neveit, valamint több nőolvasó nevét is őrzi. A könyvtári jegyzékek által megőrzött olvasói nevek feltűnnek a *színpadi recepciót* szem előtt tartó későbbi fejezetekben is: személyes kapcsolataik, irodalmi-színházi érdeklődésük, a Shakespeare-művek iránti lelkesedésük révén ezek az olvasók a színpadi értelmezés felől is megszólíthatóak voltak.

A könyvtári jegyzékek vizsgálatának tanulságai a recepciótörténet bizonyos, eddig homályos területeire is rávilágítottak. Bayer József a század első három évtizedének Shakespeare-ismerőit az irodalmi berkek körére szűkítette.¹ A kölcsönzési jegyzékek adatai bizonyítják, hogy már ekkor a kolozsvári lakosok szélesebb köre olvassa Shakespeare-t. Drámáit németül olvassa a kollégiumi diákokon kívül a főrangúak egész sora (gróf Toldalaghy, báró Bánffy László, báró Jósika Samu); Shakespeare-t kölcsönöznek a város értelmiségi polgárai: a guberniumi tisztviselő (Lészai Lőrinc), a tanítónevelő (Balogh Pál), a tanár (Szilágyi Ferenc) a műkedvelő színész, énekes és királybíró (Gyergyai Ferenc), a piarista esztéta, költő, az *Erdélyi Múzeum*-alapító (Buczy Emil), kapitány stb. Emellett több könyvgyűjtőnek is van saját Shakespeare-kötete. Kétségtelen azonban, hogy a század elején Shakespeare drámáinak angol eredetiből származó ismerete csak kevesek kiváltságának számított, és voltaképpen a harmincas évek elejéig, Döbrentei Gábor angolból fordított *Macbeth*jének megjelenéséig (1830) csak kevesek egyéni kedvtelése lehetett az angol nyelvű darabokkal való foglalatosság. Azt, hogy a nyilvános élet számára a vándorló magyar színészet állt a Shakespeare-honosítás szolgálatába, már színháztörténeti adatsorok

¹ BAYER 1909, I. 40.

is igazolják, s az angol drámaköltő művei műsorukról ezután sem tűnnek el.

A XVIII. század végétől a Pesti Magyar Színház megnyitásáig, 1837-ig előadott Shakespeare-darabokat eddigi adataink szerint Döbrenței *Macbeth*-fordításán kívül német átdolgozások alapján játszották. Ebben a periódusban Kolozsváré a vezető szerep a Shakespeare-repertoár terén: egy kivétellel – *Szabolcs vezér*, a *Lear király* átdolgozása (bemutatója: 1795. szeptember 22.) – az említett időszakban itt mutatják be először Shakespeare darbjait. Erdélyben és Magyarországon is prózában fordított Shakespeare-t játszanak. Előszörban a próza-műsorhoz szokott vándorszínészek képességeit teszik próbára a metrikus Shakespeare-szövegek. Jól mutatja ezt a Döbrenței verses fordításában egyetlen alkalommal játszott *Macbeth*-előadás esete (Buda, 1834. június 17.), ahol a színészeknek legnagyobb nehézséget a jambusok szavalása jelentette.

Kazinczy Ferenc és Döbrenței Gábor mint a Shakespeare-honosítás első pár évtizedének két „állandó és kitartó híve” többek között drámafordításaiknak is köszönhetik korszakalkotó jelentőségüket. A fenti két szerző irodalmi értékűnek tartott fordításai és színpadi adaptációinak vizsgálata mellett Shener György műkedvelő *Makrancos hölgy*-átdolgozását mint eddig alig figyelemre méltatott szöveget emeltük be a recepciótörténet vizsgálatába. Műtörténeti és ízléstörténeti változások tekintetében is figyelmet érdemelt az előadások alapszövegeinek, valamint a fordítói gyakorlat alakulásának nyomon követése. A népszerű *II. Gaszner* a befogadó, magyar kultúrához igazított Shakespeare-átdolgozás (f. Shener György, 1818) színpadi pályafutásának vizsgálata a siker társadalmi érvényességeinek okaira is választ adott. A vígjáték német közvetítő szöveg nyomán magyarított változata a korabeli színházi közönségizlés fokmérőjének is tekinthető, főként, ha az angol eredetiből átültetett szöveghű *Macbeth*-fordítás színpadi sikertelenségével párhuzamosan szemléljük. Az 1812-es kolozsvári *Macbeth*-előadás rekonstrukciós vizsgálata a fordítás és előadás viszonyának kérdései mellett a színpadi struktúra és a korabeli színészképzés egy sajátos gyakorlatának, a kettőzésnek a szerepét, előadásban betöltött funkcióját világította meg.

Az 1837. augusztus 22-én megnyílt Pesti Magyar Színház, majd

1840-től Nemzeti Színház nevet viselő játékszín új helyzet elé állította a Kolozsvári Színházat. Az 1821-től állandó színházépülettel rendelkező Kolozsvár Shakespeare-műsora az 1830-as évek végén, a negyvenes és ötvenes években szembeötlően szegényes volt. A darabok színrevitele legtöbb esetben egy Pestről jövő színész vendégszereplésével esett egybe. A szabadságharc leverése utáni években, 1849–1852 között Kolozsvárról egyetlen Shakespeare-előadás dokumentuma sem maradt ránk. Az ötvenes évek első Shakespeare-előadása 1853. január 8-án a *Hamlet* volt Pergő Celesztinnel a címszerepben. Ez évtől 1866-ig tizenegy Shakespeare-dráma volt műsoron harminchét estén. Viszont megállapítható, hogy 1866-tól váratlanul megnő az előadások száma, ez évben új Shakespeare-előadók tűnnek fel: Dráguss Károly Hamlet, Lear király, III. Richárd és Romeo szerepeiben, Paulay Ede Hamlet, Rónai Gyula Lear király, E. Kovács Gyula pedig Coriolanus szerepében lép fel. A színésznők között Boér Emma Júliaként mutatkozik be, Némethy Irma többek között Ophelia, Lady Anna, Portia szerepében látható.

Az 1838–1866-os időszak Shakespeare-előadásainak alakulása egyéb színházat érintő tényezőkre is figyelmessé tett. Az új korszak kolozsvári Shakespeare-előadásainak alapszövegét két előadás kivételével (amelyekben Celesztin főszereplésével a Schröder–Kazincyféle *Hamlet* kerül színre) immár a pesti Nemzeti Színház „házi használatra” készült fordításai nyújtják. Az ötvenes-hatvanas években elég gyakori a pesti vendégművészek itteni szereplése, de a kolozsvári színpad fokozatosan a maga erejéből is kezd Shakespeare-produkciókat rendezni. Shakespeare-szerepekben Egressy, Fánccsy és Lendvay mellett Komáromy Alajos, a már csak származása miatt is feltűnést keltő Bolnai (ifj. gróf Bethlen Miklós), Feleky Miklós, Gyulai Ferenc, Rónai Gyula, Szigeti József, Prielle Kornélia, Némethy Irma, Boér Emma volt látható. Szatmáron 1857-ben a Molnár György–Hetényi József vezette társulata mutott be négy különböző Shakespeare-színjátékot. Az ötvenes években Egressy Gábor látható több vidéki Shakespeare-előadás főszerepében. A hatvanas évek elején ifj. Lendvay Márton játszik több Shakespeare-alakot, legtöbbször feleségével, a szépséges Fánccsy Ilkával együtt Kolozsváron és vidéki színpadokon is.

A korszak színházi-irodalmi művészetének és társadalmának ösz-

szefüggései a szűkebb elit színművészethez való viszonyát tekintve (a „magas művészet” iránti vonzódás alakjában vagy az értékelvű színházművészet-alkotás kérdéseit és feltételeit firtatva), nem véletlenül került a Shakespeare-kérdéssel együtt az ekkori színházi kérdésköröket tárgyaló, annak helyét és feladatát kereső írásokba. A két, korántsem távoli kérdéskomplexum együtt szemlélése – egyfelől a magyar színművészet művelése, másfelől Shakespeare színpadi honosításának ügye – akkor is megmutatkozott, amikor mintegy kontroll-módszerrel két keveset emlegetett kolozsvári születésű színházi szereplőt emeltünk ki: P. Horváth Lázárt és ifj. gr. Bethlen Miklóst. P. Horváth Lázár színházi tárgyú írásai, amelyek színházhoz kapcsolódó viszonyát, elit (egyfajta „megosztott”) színházművészeti koncepcióját, valamint saját színházi-olvasói élménye és külföldi minták nyomán formálódott Shakespeare-képét tárták elének, sajátosan viszonyultak a korabeli magyar színházi-irodalmi gondolkodáshoz.

Az ötvenes években magát Shakespeare-színészként kipróbáló ifj. arisztokrata Bethlen Miklós (Bolnai) pályájának vizsgálata a színész *foglalkozás-hivatás presztízshierarchiájának az átalakulását* mutatta ki. Pályája is jelzi, hogy a századközépre azok a *szereplehetőségek*, melyeket elviekben egy színházi szerepet vállaló főúri származású személy a reformkorban elvállalhatott, bővültek. Bizonyos társadalmi *határok* ekkor már átléphetőknek bizonyultak. A *Shakespeare-értés* nem volt közkinccs, megőrizte *rangját*, s megnyilatkozott abban is, ahogy a két arisztokrata származású színházi ember más-más módon, de egyaránt a kolozsvári színházi élmények hatására jutottak el Shakespeare-hez. Valamiféle szellemi közösséget vállalva a drámaíróval, egyikük külföldi mintáktól is erősítve ír róla, míg másikuk szerepeiben mutatkozik meg.

Shakespeare erdélyi recepciójának kiemelkedő időszaka a század utolsó harmada. *E. Kovács Gyula* színész kolozsvári működésének első fele tulajdonképpen egybeesett az első magyar Shakespeare-összkiadás nyilvánosságra kerülésével. A Kisfaludy Társaság által sorozatban kiadott *Shakspere minden munkái* (1864–1878) Kovács színpadi törekvését nagymértékben segítette. Nemcsak azáltal, hogy a színháznak (színpadra állítónak és színésznek) *irodalmi értékű fordításokat* adott, hanem azáltal is, hogy a színházba járó közönséget

magyarul olvasható Shakespeare-drámákkal látta el. Így sajátosan találkozott össze a közönség érdekében a színészi kezdeményezés (a koncepciózus program – Kolozsvár és Erdély különböző városainak színpadán színpadra állított Shakespeare-előadások –, magyar színpadon elsőként vállalt Shakespeare-ciklus, amely nagyrészt E. Kovács színészi tehetségén alapult) és az intézményes keretek között létrejött fordítás.

Shakespeare erdélyi közönségének formálódása szempontjából is figyelemreméltó az E. Kovács névvel fémjelezett korszak. A közönség (bizonyos rétegét tekintve) immár saját drámaszöveg-élményét hasonlíthatta össze a színházi előadásszöveg olvasatával. A kétféle élmény, ill. olvasat a színházi jelek viszonyrendszerében konkretizálódó, valamint a személyes olvasat révén új megértésekre tették alkalmassá a befogadókat, nézőket és olvasókat.

A fejezet egyszerre több, a színházművészet oldaláról felvethető kérdésre kívánt választ adni: a korszakot a színházi játéknelv, a közönség reakciói, az európai színházművészeti stílusok, ill. konkrét esettanulmányok közegében vizsgáltuk. A Shakespeare-dráma és -előadás mint nyílt szerkezet a befogadó aktív hozzájárulására van utalva, recepciójuk a drámák történeti sokrétűségét hívja életre; vizsgálatuk felfedte, hogyan változik egy adott mű befogadása a különböző korszakokban. Láthattuk, hogy a Shakespeare-befogadói attitűd – bizonyos rétegeit tekintve – inkább az erkölcsi reflexióra hajlott, mint az esztétikai észlelésre. (L. az *Othello*-előadások szövegkönyvének vizsgálatát, kritikai befogadását és a közönség válaszát). Az átdolgozott, magyarított *Makrancos hölgytől* az „autentikus” szövegű klasszikus Shakespeare-előadásokig a XIX. századi magyar Shakespeare-kultúrahordozó társadalom nagy utat tett meg. (Ámbár az *Othello* színpadra szánt szövege, az angol eredetiből fordított formahű-fordítás sem nélkülözött bizonyos erkölcsi szempontú finomító tendenciát).

Bizonyos értelemben Shakespeare erdélyi recepciójának részeként kezelhető a század utolsó harmadának kolozsvári székhelyű és európai mércével mérve is korai komparatista kezdeményezése, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (1877–1888), akkor is, ha kiemelten nem is foglalkozott Shakespeare drámáinak hazai fogadtatástörténetével. A lap a soknyelvűség elvét érvényesítve nem

véletlenül vallotta, hogy „aki az idegen irodalmakat támogatja (természetesen csakis elsőrangú megnyilatkozásaiban), saját nemzetének irodalmát is segíti”.² A szász családból származó Meltzl Hugó, a kolozsvári Unitárius Kollégium egykori diákja, majd a kolozsvári egyetem német professzora mint a lap ifjú szerkesztője a hetvenhét éves Brassai Sámuel mellett az összehasonlító irodalomtudomány axiómájának tartotta a fentebb idézetteket. A fordításművészetet a világirodalommal azonosítva egyik fejtegetésében önkéntelenül is a németországi Shakespeare-kultuszt említette példaképpen mint irodalmi szempontból termékeny jelenséget és felbecsülhetetlen értéket.

A XIX. század utolsó harmadában Kolozsvár és a vidék színpadain együtt játszott immár a *Színészeti Tanodát* kijárt új színész-nemzedék és a hagyományos vándorszínészet iskoláján nevelődött nemzedék tehetséges tagjainak egész sora, így a Shakespeare-színész E. Kovács, aki a maga nemében szintén iskolát teremtő színészegyéniség volt. Elmondható, hogy a század során a Shakespeare-szerep megőrizte kiváltságos helyét a színházi világban: a színész alkalmasságának próbája, mércéje volt, a színésztársadalom hierarchiájában a legmagasabb pozíció a Shakespeare-színészt illette. Ez a „Shakespeare-szerep mint mérce” elgondolás mutatkozik meg abban is, hogy a Színészeti Tanoda drámai gyakorlat tanterve az oktatásban kötelező Shakespeare-szerepekre támaszkodik.

A *kiegyezést követő évtizedek* a magyar színházi kultúra kivételesen *dinamikus korszakát* jelentették. A színház intézménye ekkor lépést tartott a dualista államrendszer által létrehozott nagyszabású politikai, gazdasági és társadalmi változásokkal. Csak egyetlen ilyen tényezőt említünk, az országos vasúthálózat kiépülését, amely Erdélyt is bekapcsolta az ország vérkeringésébe. Ez a tényező a művészi igények emelkedését is előidézte, hiszen jelentősen növelte a színtársulatok és a Shakespeare-művészek mozgékonyosságát. Így juthatott el Gustavo Salvini és olasz társulata Erdély különböző városaiba, alkalmat adva az erdélyi közönségnek és a szakmának egyaránt, hogy az olasz színház verista játéknyelvével, a színészi alakítás jellemteremtő erejével találkozzon. S voltaképpen a vasút

² GAAL 1975, 72.

könnyít a Shakespeare terjesztését hivatásuknak tudó művészek munkáján is, ez segíti E. Kovács Gyulát, Rakodczay Pált, valamint Molnár Györgyöt, hogy Erdély különböző vidéki városaiban Shakespeare-szerepekben lépjenek fel. (A korabeli vidéki sajtó egyébként gyakran reflektál arra, hogy a színművészek melyik vonattal érkeztek.)

A század utolsó harmadában elszaporodott magyar nyelvű társulatok útvonalainak a feltérképezése még nem történt meg, ami a Shakespeare-előadások vidéki terjedését feltérképezni kívánó kutató munkáját nagymértékben megnehezíti. A 1880–1890-es évektől a szakma új szervezeti szabályozásokat volt kénytelen foganatosítani. Az Országos Színészegyesületnek (1880) és hivatalos lapjának (*Színészek Lapja*) köszönhetően fogalmat alkothatunk a társulatok mennyiségéről. Egy-egy évadban mintegy negyven társulattal számol a jelenlegi színháztörténet-írás. Ezek a történeti Magyarország jelentős részét bejárták. A kormányzat a vidéki társulatok működését színi kerületek megszervezésével (1878-tól) és állami szubvenció juttatásával befolyásolta. A dinamikus fejlődést igazolja, hogy a korszakban új, állandó színházépülettel gyarapodott több erdélyi város (Temesvár 1875, Máramarosszigeti Nyári Színkör 1887, Dés 1886). Csakhamar természetes rangsor alakult ki a városok között aszerint, hogy hol mennyi időre volt biztosítva az adott társulat megélhetése: az öt-hat hónapos színi idényt vállaló Kolozsvár, Arad járt elől, mögöttük a valamivel rövidebb színi idényt biztosító Nagyvárada, Szatmár, valamint a csak egy-két hónapot elbíró helységek (Marosvásárhely) következnek, a sor végére pedig azok a települések kerülnek, amelyek egy-két hétre, ill. pár napra tudtak elegendő színházi közönséget begyűjteni.

A vidéki színházkultúrát, ezen belül a Shakespeare-előadások jelenlétét és színvonalát az állandó és jól felszerelt színjátszóhely mellett a fizetőképes közönség száma határozta meg. Az angol drámaszerző vidéki színpadi recepciójának rekonstrukciójára tett kísérletet egy székelyföldi kisváros, ekkor – a század nyolcvanas éveiben – kb. 5000 lakossal rendelkező Sepsiszentgyörgy, korabeli Shakespeare-előadásainak fogadtatása reprezentálja a dolgozatban. A többi erdélyi város konkrét Shakespeare-előadásainak összegyűjtött adatai a dolgozat részét képező függelékben található.

Kétségtelen, hogy az eddig talált adatok tükrében nem lehet lé-

nyegesen felülírni a kisebb vidéki városok Shakespeare-előadástörténetét és a közönségnek a Shakespeare-előadásokhoz való viszonyát. Az újabb adatoknak, s azok színházi kontextusának vizsgálata is azt mutatja, hogy a Shakespeare-drámák előadására nem alkalmasak a vidéki, állandó színházzal nem rendelkező, szedett-vedett társultok és ideiglenesen összetákolt színpadok. A vidéki társulatok főként felkészületlenségük miatt nem vállalkozhattak Shakespeare-bemutatókra, inkább a könnyebben fogyasztható színpadi műfajokat preferálták. Ha mégis színpadra került, az többnyire egy jeles Shakespeare-színésznek, leginkább a kolozsvári vagy a pesti Nemzeti Színház tagjának a vendégjátéka alkalmával történt. Ekkor meglehetősen egyenetlen színvonalú produkciót láthatott a kisebb város közönsége, melyet a kimagasló vendégszínész játéka és a társulat többi tagjának jobbára csak kiegészítő funkciót betöltő asszisztenciája jellemezett. Ha elő is fordult nagyon ritkán, hogy neves színész hiányában a Shakespeare-drámák vidéki színpadra vitelével kísérleteztek, az eredmény az előbb vázoltnál is siralmasabb volt; az előadásról olvasható beszámolók igen lehangoló képet festettek.

FÜGGELÉK

Átnézett könyvtári jegyzékek

A Kolozsvári Református Kollégium kéziratos könyvjegyzékei
Lelőhely: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár

(A jegyzékeket betűhív átiratban közlöm.)

- A Kolozsvári Ref. Koll. Könyvtárának könyvkiviteli naplója. 1794–1816. MsR. 1632.
- A' Kolozsvári ev. ref. Collegium Könyvtárából, September 1ő napjától 1840 olvasás végett kivett könyvek név jegyzéke. Obis Kúthy Károly könyvtárnoksága második évében. [1840–1843] MsR. 1635.
- Nemes Dóbóka Vgyében Bontzidán a' néhai Méltóságos L. B. Bánffy László Ur Bontzidai Udvarában találtatott könyveknek Martius 4kén kezdve 1840ben fel írása. Könyvek Laistroma 1840. MsR. 1622.
- A Kolozsvári ev. Ref. Főiskola nagy Könyvtárából olvasás végett kiadott könyvek névjegyzéke 1851 apr. 14. Kezde Baczó Gábor könyvtárnoksága alatt (1851–74). MsR. 1944.
A Kolozsvári ev. ref Főiskola Könyvtárából olvasás végett kivett könyvek névjegyzéke 1844 nyárhaván kezdve (1844–47). MsR. 1942.
- A Kolozsvári Ref. Koll. Könyvtárának leltára 1854-ből. / A kolozsvári ev. ref. tanodai olvasó egyesület könyvtárának összes jegyzéke számba vétetvén; eddigi ily általános kimutatás hiánya miatt e rendbe iratott. Kvártt, Szept. 20. 854 / Farnos Elek óá. Kvári

- Akad. Kvtár MsR. 1625–1626. / A külső thekában az ablak feletti polczon levő kalendáriumok jegyzéke. MsR. 1623.
- A Kolozsvári Református Kollégium új könyvtárában található könyvek jegyzéke / Az új vagy 4ik könyvtárban levő könyvek címei. MsR. 1624.
  - Kemény Sámuel gr. és Kemény József gr. könyveinek tárgykör és szám szerinti leltára. 1855./1855ben Febr 3dikán Gróf Kemény Sámuel Ur Ő Nagysága Könyvtárában találtam. /témák szerint csoportosítva, nem cím, hanem darabszámokat tüntet fel. MsR. 1627.
  - A kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának könyvkiviteli naplója 1825–35 között. MsR. 1633.
  - A Kolozsvári Református Anyaoskola könyvtárából olvasás végett kivett könyvek Névjegyzéke. 1835–39. MsR. 1634.
  - A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárának könyvkiadási lajstroma 1862–67-ből. MsR. 1638.
  - A Kolozsvári Ev. Ref. Főtanodai Olvasó-Egylet (könyvkölcsönzési) naplója. 1872–1876. MsR. 1639.
  - A Kolozsvári Ev. Ref. iskolai Olvasó-Egylet könyveinek jegyzéke 1859. Sept 1-én. MsR. 1637.
  - A kolozsvári ref. kollégium könyvtárának az 1870-es évektől kezdődő szaporodásáról való kimutatások. MsR. 1656.
  - A Kolozsvári Ref. Koll. Új könyvtárában található könyvek jegyzéke. MsR. 1624.
  - A Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárának könyvkiadási lajstroma 1876–79ből. MsR. 1640.
  - A Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárának könyvkiadási lajstroma 1879–1882-ből. MsR. 1641.
  - A Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárának könyvkiadási lajstroma 1883–84-ből. MsR. 1642.
  - A Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárának könyvkiadási lajstroma 1884–1887-ből. MsR. 1643.
  - Könyvjegyzék a kolozsvári Ref. Koll. Könyvtárának Teleki tékájáról. MsR. 1620.
  - A Kolozsvári Ev. Ref. Anyaoskola Könyv-háza. MsR. 1621.
  - A Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárának adományozásairól szóló kimutatás. MsR. 1628.

- A kolozsvári Ev. Ref. Főgymn Olvasó Egyletének könyvkiadási jegyzőkönyve 1893. dec. 17-től kezdődőleg. MsR. 1646.
- A Kolozsvári református kollégium könyvtárának könyvkiadási naplója. MsR. 1649.
- A Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárának könyvkiadási lajstroma 1886–1890-ből. Kovács Dezső könyvtárnoksága alatt. MsR. 1644.
- A Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárának könyvkiadási jegyzőkönyve 1890–94 között Kovács Dániel könyvtárnoksága alatt. MsR. 1645/A.
- A kolozsvári Ev. Ref. Kollégium könyvtárának vásárlás és ajándékozás útján történt szaporításáról való leltárak az 1880-as évektől. MsR. 1657.
- A kolozsvári Ev. Ref. Kollégium könyvtárának szaporodási naplója 1894–95-ből. MsR. 1658.
- A Kolozsvári Ref. Kollégium könyvtárának leltártöredékei a XIX. század II. feléből. MsR. 1661/A.
- A kolozsvári Ev. Ref. Kollégium szegény tanulók könyvtárának nyilvántartási könyve 1884–1898. MsR. 1919.
- A kolozsvári ref. tanári kar által a tanoda könyvtára számára hozott szakkönyvek ellenőrzési könyve 1860. jan. 1-től 1869-ig. MsR. 1959.
- Könyvjegyzék a kolozsvári Ref. Koll. Könyvtárából. MsR. 1611.
- Könyvjegyzék a kolozsvári Ref. Koll. Könyvtárából. MsR. 1609.
- Catalogus Bibliotheca Anno 1825. MsR. 1615.
- Könyvjegyzék a kolozsvári Ref. Koll. Könyvtárából. MsR. 1617.
- Catalogus Librorum b. Josephi de Nalázt. MsR. 1618/A.
- Lajstroma a' Kolozsvári Ref. Collégium' könyvtárának Széki Teleki Imre által ajándékozott könyveknek. Hosszúfalu. 1837. MsR. 1619.

A kolozsvári Állami Levéltár Református Kollégiumának fondjában is található 1843–1857 időkörből származó könyvtári kölcsönzéseket tartalmazó dokumentumok. (Kvári Áll. Lev. Fond. nr. 289. Kolozsvári Ref Koll. acta nr. 198.)

A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvjegyzékei

Lelöhely: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár

- H. Sz. Mártoni Gedő József ur által az unitáriusok közönségének a kolozsvári főiskola számára ajándékozott könyvek Laistroma. MsU. 1691.
- Könyvek kiadásáról való Jegyzés. 1818. December 1őjén (1818–1830). MsU. 785/E.I.
- Könyvkiviteli napló 1813–48. MsU. 917.
- Könyvek kiadásáról való jegyzés. Kezdődött 1832 mártiusában–[1840]. MsU. 785/E.II.
- Bölöni Farkas Sándor könyvtára. MsU. 2328.
- Kolozsvári könyvtári adományok. Catalogus Librorum Halma-giorum, Thoroczkó, 1829. MsU. 1684/1.
- Catalogus Librorum 1829–1841. MsU. 1699.
- Pákéi Lajos könyvadományáról levél, Kolozsvár, 1841. MsU. 1684/2.
- D. Sz. Mártoni Szabó József a könyvtár állapota. Kolozsvár. 1841. MsU. 1684/3.
- Sebes Pál (1786–1864), a torockói iskola mesetrének könyvei. MsU. 2159.
- Suky-könyvtár. XVIII. sz. vége, XIX. sz. eleje, MsU. 1686.
- Brassai Sámuel, Augusztinovics Pál és az angol-amerikai hitro-konaink könyvtárának polcz-lajstroma. MsU. 1693.
- Régi könyvtár betűsoros lajstroma. MsU. 1675.
- Egyetemes lajstrom 1868–78. MsU. 1678/I.
- Könyvtári egyetemes lajstrom 1868-tól 1876. Szerzemény könyv. MsU. 1678/II.
- Napló a könyvtár gyarapodásáról. 1883–85. MsU. 1709.
- Unitárius tankönyvek írói. MsU. 1708.
- Betűsoros könyvtári lajstrom. 1895. MsU. 1702.
- Dr. Joó István által hagyományozott könyvek lajstroma. MsU. 1696.
- Simén Domokos-féle könyvtár lajstroma. MsU. 1694.
- Bölöni Farkas Sándornak Könyvei Laistroma. 1825. October 16kán. MsU. 785/C.
- Sebes Pál könyvtárának laistroma. MsU. 2159.
- Olvasóegylet tagjainak névsora 1833-tól 1848-ig. MsU. 1308.

A kolozsvári Római Katolikus Főtanoda könyvjegyzékei

Lelőhely: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár

- A kolozsvári katolikus főtanoda könyvtárának alap könyvsorjegyzéke. 1848/1849 évből MsC. 669.
- A kolozsvári katolikus főtanoda könyvtárának tudományszak betürendű könyvsorjegyzéke. 1848-ik évben. MsC. 670.
- A kolozsvári róm. Kath. Főgymnasium könyvtárának sorjegyzéke. 1883 MsC. 671.
- A kolozsvári róm. Kath. Főgymnasium Kézi Könyvtárából kivett könyvek jegyzéke. 1899–1900 januárjától. MsC. 748.

A Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár

kéziratos könyvjegyzékei

- Martin Albert: *Catalogus Alphabeticus Librorum Publicae Bibliothecae. Illustris Collegii Evangelico Reformatorum, Vasarhelyensis ad Marisum. Descriptus et concinnatus per Martinum Albert ad. An. 1832.* Ms. 10213.
- Jegyzőkönyve a' használás végett kivett könyvek 's czimjöknek és kivevők neveinek. Garda Márton könyvtárnoksága alatt. [1841–1850]- Ms. 454.
- A kollégiumi könyvtár kölcsönzési jegyzéke 1839–1841. Ms. 454.
- A' Maros Vásárhelyt és vidékén Magyar könyvek honi olvashatására 1837-ben alakúlt Olvasó Társaság' Szabályai tagjai nevei és könyvei lajstroma. Marosvásárhelyt, ny. Az Ev. Ref. Ns. Koll. Betüivel. Felső Visti Kali Simeon felügyelete alatt. 1839. Szász Kálmán marosvásárhelyi tanár, Mós István marosvásárhelyi ügyvéd, Ercsei János marosvásárhelyi tanár, Ercsei József torda megyei tanár, Bod Péter bethleni juriusinspector, Incze Ferenc által a marosvásárhelyi ref. Tanodának adott és hagyományozott könyvek lajstroma (XIX. sz vége, Koncz József összeírása). Ms. 463.
- A Marosvásárhelyi ev. Ref. Kollegium könyvtárának betűsoros czimtára (*Catalogus Alphabeticus.*) 1872. Ms. 451.
- A marosvásárhelyi könyvtár újabb gyarapodása 1872. Ms. 453.

- Uj gyarap a Nagy Könyvtárban 1885. Ms. 456.
- Marosvásárhelyi ev. ref. Koll. Könyvtárának gyarapodási jegyzéke 1872–1888-ig. Ms. 460.
- A marosvásárhelyi ev. ref. Kollegium könyvtárának gyarapodási jegyzéke 1889 július haván kezdve 1889/90-ik tanévben. Ms. 461.

Shakespeare-előadások vidéken és Kolozsváron¹

ABRUDBÁNYA

- 1865. júl. *Hamlet, Dánia hercege*. F. Vajda Péter. Hamlet: ifj. Lendvay Márton mv. Claudius: Szabolcsi, Gertrúd: Sepsiné, Polonius: Dancz, Ophelia: Nyiriné, Nyiri György szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp. (é. n.); *Korunk*, V. évf. 1865. júl. 16. 83. sz.
- 1865. júl. *Makranczos hölgy*. ifj. Lendvay Márton mv. Nyiri György szt.
Forrás: *Korunk*, V. évf. 1865. júl. 16. 83. sz.
- 1900. júl. 7. *Romeo és Júlia*. F. Szász Károly, r. Szabadhegyi Aladár, Romeo: Szabadhegyi Aladár, Júlia: Berzsényi Margit, Szabadhegyi Aladár szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.

ARAD

- 1847. nov. 20. *A' velencei kalmár*. Dr. 4 felv. Fánccsy Lajos mv.
Forrás: sz. zsk. 14.
- 1850. ápr. 25. *Othello*. F. Vajda Péter
Forrás: sz. zsk. 15.
- 1858. febr. 6. *Hamlet*. Egressy Gábor mv.
Forrás: Rakodczay 1911. 79., sz. zsk. 27.
- 1858. febr. 11. *Lear király*. Egressy Gábor mv.
Forrás: Rakodczay 1911. 79., sz. zsk. 27.
- 1858. febr. 15. *Hamlet*. Egressy Gábor mv.

¹ Mivel a rendelkezésünkre álló források nem minden esetben tartalmazták az előadások létrehozásában szerepet játszó fontos alkotókat, csak a pozitív adatok esetében közölhettük ezeket. Amennyiben lehetett, megőriztük a forrásban talált címváltozatot és műfaji elnevezést.

- Forrás: Rakodczay 1911. 79., sz. zsk. 27.
- 1860. nov. 20. *Tévedések vigjátéka*. F. Egressy Gábor, Filippovics István–Gyulai Ferenc–Szabó József–Szathmáry Károly–Takács Ádám szt.
Forrás: sz. zsk. 34.
  - 1860. dec. 3. *Makranczos hölgy*. F. Fekete Soma, Filippovics István–Gyulai Ferenc–Szabó József–Szathmáry Károly–Takács Ádám szt.
Forrás: sz. zsk. 33.
  - 1866. nov. 15. *Hamlet*. F. Arany János, tr. 5 fv., drámai r. E. Kovács Gyula, Follinus János szt.
Forrás: sz. zsk. 49.
  - 1866. nov. 21. *Othello*. F. Szász Károly, szj. 5 fv. E. Kovács Gyula jutj., r. E. Kovács Gyula, Follinus János szt.
Forrás: sz. zsk. 49.
  - 1867. febr. 12. *Macbeth*. F. Szász Károly, E. Kovács Gyula jutj., Follinus János szt. drámai r. Dráguss Károly
Forrás: sz. zsk. 51.
  - 1867. márc. 2. *Hamlet*. F. Arany János, Follinus János szt.
Forrás: sz. zsk. 51.
  - 1867. márc. 13. *Coriolan*. F. Petőfi Sándor, E. Kovács Gyula rendezői jutj., drámai r. E. Kovács Gyula, Follinus János szt.
Forrás: sz. zsk. 49.
  - 1867. márc. 21. *Makranczos hölgy*. F. Lévai József, Komlósi Ida III. fellépte, Follinus János szt.
Forrás: sz. zsk. 51.
  - 1869. jan. 7. *Velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, Follinus János szt. drámai r. Mándoky Béla
Forrás: sz. zsk. 53.
  - 1870. márc. 17. *Romeo és Júlia*. F. Szász Károly, Follinus János szt.
Forrás: sz. zsk. 55.
  - 1874. nov. 14. *Lear király*. Szj. 5 fv. F. Vörösmarty Mihály, r. Egressy Ákos, Lear: Tóth Antal, Cordelia: Follinusz Hermin, Aradi Gerő–Tanner István szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
  - 1874. nov. 28. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv. F. Ács Zsigmond, r. Egressy Ákos, Shylock: Egressy Ákos, Jessica: Újfalussy Gizella, Aradi Gerő–Tanner István szt.

- Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1875. jan. 26. *Hamlet, dán királyfi*. Tr. 5 fv. F. Arany János, Hamlet: Egressy Ákos, r. Egressy Ákos, Ophelia: Somogyiné, Aradi Gerő–Tanner István szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1875. febr. 24. *Othello, a velencei szerecsen*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, r. Tóth Antal, Othello: Tóth Antal, Desdemona: Pifko Karolin, Aradi Gerő–Tanner István szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1875. márc. 10. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv. F. Ács Zsigmond, r. Tóth Antal, Shylock: Tóth Antal, Aradi Gerő–Tanner István szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1877. okt. 17. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, r. Mátray B. Béla, Shylock: Mátray, Antonio: Kazaliczky, Jessica: Kutassy
Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1884. máj. *Téli rege*. „Látványos színmű”. F. Szász Károly, színre alk. Molnár György, Mosonyi Károly szt.
Forrás: OSZK Szt. e. szj.
  - 1885. okt. 26. *Romeo és Júlia*. Szj. 5 fv. F. Szász Károly r. Somló Sándor, Romeo: Pálffy György, Júlia: Kissné Hegyessi Mari
Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1886. jan. 14. *Hamlet dán királyfi*. Tr. 5 fv. F. Arany János, r. Krecsányi Ignác, Hamlet: Somló Sándor, Ophelia: Kissné Hegyessi Mari
Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1886. márc. 16. *A velencei kalmár*. Szmű. 4 fv. F. Ács Zsigmond r. Somló Sándor, Shylock: Molnár Antal jutj., Jessica: Kükemey Vilma
Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1886. márc. 30. *A makrancos hölgy*. Vígj. 5 fv. F. Lévy József, r. Krecsányi Ignác, Katalin: Krecsányiné Kiss Vera jutj., Petruccio: Pálffy György
Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1886. ápr. 12. *Romeo és Júlia*. Szj. 5 fv. F. Szász Károly, r. Somló Sándor, Romeo: Somló Sándor, Júlia: K. Hegyessi Mari

- Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1886. okt. 25. *Romeo és Julia*. Szj. 5 fv. F. Szász Károly, r. Somló Sándor, Romeo: Somló Sándor, Julia: Czanyuga Emma
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
  - 1887. febr. 27. *Cymbeline*. Dr. 5 fv. F. Rákosy Jenő, r. Makó Lajos, Cymbeline: Sárdy Károly, Imogén: Jászai Mari mv.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
  - 1887. ápr. 21. *Lear Király*. Lear: E. Kovács Gyula mv., Cordélia: Hunyadi Margit
Forrás: *Alföld*, XXVII. évf. 1887. ápr. 22. 91. sz.
  - 1887. dec. 17. *Romeo és Julia*. Romeo: Somló Sándor, Julia: Czanyuga Emma
Forrás: *Alföld*, XXVII. évf. dec. 18.
  - 1888. okt. 24. *Romeo és Julia*. Romeo: Mészáros Lajos mv., Júlia: Medgyaszai Evelin
Forrás: *Alföld*, XXVIII. évf. 1888. okt. 25. 247. sz.
  - 1892. ápr. 25. *Hamlet*. Hamlet: Mihályffy Károly mv.
Forrás: *Alföld*, XXXII. évf. 1892. ápr. 26. 95. sz.
  - 1892. szept. 3. *A velencei kalmár*. Romantikus szmü. F. Ács Zsigmond, Shylock: Rakodczay Pál, Jessica: Ábray Aranka, Rakodczay Pál szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
  - 1892. szept. 4. *Lear király*. Tr. 5 fv. F. Vörösmarty Mihály, Lear: Rakodczay Pál, Cordélia: Ábray Aranka, Rakodczay Pál szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
  - 1892. szept. 6. *III. Richárd király*. Tört. tr. 5 fv. F. Szigligeti Ede, III. Richárd: Rakodczay Pál, Lady Anna: Laczkó Aranka, Rakodczay Pál szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
  - 1892. nov. 14. *Szentivánéji álom*. Szmü 5 fv. F. Arany János, z. Mendelsohn, Theseus: Vedress, Heléna: Arányi Bella
Forrás: OSZMI szlp.
  - 1897. jan. *Hamlet, Othello, Romeo és Julia, A makrancos hölgy*. Gustavo Salvini mv.
  - 1898. febr. 3. *Othello, a velencei mór*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly. Othello: Kesztyer Ede, Desdemona: Horváth Piroska, Jago: Szendrei M., Leszkay András szt.

Forrás: OSZK Sztt. szlp.

- 1898. ápr. 28. *Szentivánéji álom*. Tündéries vígj. F. Arany János, z. Mendelsohn, Müller Ottó karnagy jutj., Theseus: Keszler Ede, Lysander: Molnár Gyula, Leszkay András szt.

Forrás: OSZK Sztt. szlp.

- 1898. okt. 14. *Lear király*. Tr. 5 fv., 8 képben, f. Vörösmarty Mihály. Lear: Csíky László, Cordelia: György Ilona, Leszkay András szt.

Forrás: OSZK Sztt. szlp.

- 1899. szept. 30. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv., f. Szász Károly, Romeo: Pethes Imre, Julia: R. Balogh Etel, Leszkay András szt.

Forrás: OSZK Sztt. szlp.

- 1899. okt. 13. *Hamlet, dán királyfi*. Tr. 5 fv., f. Arany János, Claudius: Bács Károly, Hamlet: Pethes Imre, Ophelia: R. Balogh Etel, Gertrud: Bácsné M. Júlia

Forrás: OSZK Sztt. szlp.

- 1900. szept. 29. *Hamlet, dán királyfi*. Tr. 5 fv., f. Arany János, Hamlet: Molnár László mv., Ophelia: Angyal Ilka, Claudius: Bács Károly, Gertrud: Kalocs Róza, Laertes: Palágyi Lajos, Leszkay András szt.

Forrás: OSZK Sztt. szlp.

BARÓT

- 1812. júl. 5–szept. 19. *Macbeth, Lear, Hamlet*

Forrás: *Magyar Kurir*, 1819. okt. 26. és ENYEDI 1972. 173.

BELÉNYES

- 1889. nov. *Othello*. F. Szász Károly, E. Kovács Gyula mv., Deréky Antal szt.

Forrás: *Erdélyi Híradó*, 1889. nov. 12. 266. sz.

BESZTERCE

- 1891. *Hamlet, A velencei kalmár*. Zajonghy Elemér szt.

Forrás: ENYEDI 1999. 47.

BRASSÓ

- 1823. okt. 9. *Hamlet*. Szj. 6 fv. Hamlet: Kótsi, Udvarhelyiné jutj., Erdélyi Magyar Nemzeti Játzó Társaság

Forrás: Orbán 1939. 191–220.

- 1830. ápr. 29. *Énekes Quodlibet v. Kinek mi tetszik*. Keszy J. jutj.-ennek I. szakaszában *Hamletből*, Gusztáv: Diletant, két sirásó: Rákosy, Szaklányi, duettel Keszy József szt.

Forrás: Orbán 1939. 191–220.

- 1830. máj. 19. *Énekes Quodlibet*. I. szakaszban 3. *Hamletből*, Gusztáv: Koronkay, két sirásó Hubay, Rákosy

Forrás: Orbán 1939. 191–220.

- 1895. júl. 8. *Othello, a velencei mór*. Tr. 5 fv., f. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula jutj. Jago: Hegedűs Gyula, Desdemona: Szolinszky Olympia, Emilia: Hunyady Margit, Kolozsvári Nemzeti Színház szt.

Forrás: OSZK Szt. szlp., Megj.: VITÉZ (WELSER) é. n. szerint júl 6-án volt.

CSÍKSZEREDA

- 1871. aug.–szept. *Makranczos hölgy*. Györffy Antal szt.

Forrás: ENYEDI 1999. 71.

- 1882. júl. 29. *Lear király, III. Richárd* nevezetesebb felvonásai-ból. Molnár György mv. Várad Ferenc szt.

Forrás: *Ellenzék*, 1882. aug. 3. 175. sz.

- 1890. máj. 24. *Romeo és Júlia*. F. Szász Károly, Romeo: Benedek Gyula, Julia: Örsy Aranka, Bocskai Julis szt.

Forrás: *Csiki Lapok*, 1890. jún. 4. 24. sz.

- 1893. júl. 10. *Hamlet*. F. Arany János, E. Kovács Gyula mv., Egy Kálmán szt.

Forrás: *Csiki Lapok*, 1893. júl. 12. 28.

- 1893. júl. 13. *Othello*. F. Szász Károly, E. Kovács Gyula mv., Egy Kálmán szt.

Forrás: *Csiki Lapok*, 1893. júl. 19. 29. sz.

DÉS

- 1807. aug. 12. *Hamlet*. Szj. Schröder u. f. Kazinczy

Forrás: ENYEDI 1972.

- 1859. július *Hamlet, A makrancos hölgy*. Egressy Gábor mv., Posonyi–Molnár–Boér szt.

Forrás: *Hölgyfutár*, 1859. júl. 30. 10. évf. 90. sz.

- 1865. aug. 17. *Hamlet, A makrancos hölgy*. ifj. Lendvay mv., Nyiri György szt.
Forrás: *Fővárosi Lapok*, 2. évf. 1865. aug. 17. 187. sz., *Korunk*, 1865. 5. évf. aug. 11. 94. sz.
- 1871. ápr. *Hamlet*. Szegedi Mihály szt.
Forrás: sz. zsk. 191.
- 1871. ápr. *Makranczos hölgy*. F. Lévy József, Szegedi Mihály szt.
Forrás: sz. zsk. 191.
- 1879. febr. 16. *Romeo és Julia*. Dr. 5 fv. Romeo: Szacsvay Imre, Júlia: D. Boér Emma mv.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1879. jún. 22. *Lear király*. Lear: Tóth Antal jutj. Goneril: Maár Julis, Edgár: Kuthy, Gloster: Tóthfalussy
Forrás: *Szolnok-Doboka*, IV. évf. 1879. jún. 22. 25. sz.
- 1880. febr. 7. *A makranczos hölgy*. F. Lévy József, vígj. 4 fv. R. Sándor Emil, Petruccio: Sándor Emil, Katalin: Györfi Ida, Bianca: Váradi Róza, Baptista: Gál, Várady Ferenc szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1880. febr. 17. *A velencei kalmár*. Shylock: Mátray B. Béla [!]
Forrás: OSZK Szt. e. szj.
- 1880 *Makranczos hölgy*. Sándor Emil jutj.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, V. évf. 1880. febr. 22. 8. sz.
- 1881. dec. *Coriolan, Lear király, Othello*. Bényei István szt.
Forrás: OSZK Szt. e. szj.
- 1882. szept. 23. *Othello, a velencei mór*. Tr. 5 fv., f. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula mv., Desdemona: Zádorné, Jago: Lubinszky, Sztupa Andor szt.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, VII. évf. 1882. 40. sz.
- 1889. márc. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Miskolczy Gyula szt.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, XIV. évf. 1889. márc. 10. 10. sz.
- 1890. dec. 3. *Hamlet, a dán királyfi*. Tr. 5 fv., f. Arany János, Hamlet: Geröffy Andor, Ophelia: Geröffyné Cornélia, Claudius: Ferenczi Béla, Gertrúd: Benkő Jolán, Geröffy Andor szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1891. okt. *A velencei kalmár*. Szathmáry Károly szt.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, XVI. évf. 1891. okt. 25. 43. sz.

- 1893. április 19. *Hamlet*. Hamlet: Benedek Gyula, Ophelia: Miklósi Ida, r. Benedek Gyula, Kömley Gyula szt.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, XVIII. évf. 1893. ápr. 23. 17. sz.
- 1895. ápr. 24. *Romeo és Julia*. Tr. Romeo: Pethes Imre, Julia: Ábray Aranka, Makó Lajos szt.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, XX. évf. 1895. ápr. 28. 17. sz.
- 1896. máj. 1. *Macbeth*. Macbeth: Szakács Andor jutj., Lady Macbeth: Szilágyi Berta, Makó Lajos szt.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, XXI. évf. 1896. máj. 4. 14. sz.
- 1898. ápr. 20. *Romeo és Julia*. Romeo: Deési (Kämpf) Alfréd mv., Julia: R. Balogh Etel, Makó Lajos szt.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, XXIV. évf. 1899. ápr. 30. 18. sz.
- 1899. ápr. *A velencei kalmár*. Shylock: Szakács Andor, Portia: Jeszenszky Irén, Antonio: Sebestyén, Bassanio: Könyves, Lorenzo: Delli L., Tiszay Dezső szt.
Forrás: *Szolnok-Doboka*, XXIV. évf. 1899. ápr. 30. 18. sz.

DÉVA

- 1882. jún. 24. *Lear király* III. fv. („a híres átok és örülési scénával”); *III. Richárd* I. fv. („A világhírű koporsó jelenettel”); *Coriolan Róma hőse* 4. fv. („a száműzetés Rómából és a történelmi nagy jelenet a volszok táborában, Volumnia és a gyászoló római nők a hazaáruló fiú, Coriolan előtt”) Molnár György mv., Sztupa Andor szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1890. okt. *Lear király*. Lear: Sággy Zsigmond jutj., Edgar: Egri, Kömley Gyula szt.
Forrás: *Hunyad*. 1890. XIV. évf. nov. 8. 46. sz.; *Magyar Polgár*, 1890. nov. 8.

ERZSÉBETVÁROS (Ebesfalva)

- 1867. jan. 13. *Hamlet*. *Dánia hercege*. Szj. 5 fv., f. Vajda Péter, Hamlet: Dráguss Károly mv., Ophelia: Szaplóczai Ida, Claudius: Farkas, Gertrúd: Gerőné, Polonius: Horváth
Forrás: OSZK Szt. kéziratos szlp.
- 1882. szept. 16. *Lear király* 3. felvonása „a híres átok és örülési scénával”. Lear: Molnár György mv., Kent: Wesselényi, Regan: Homo-

kainé; *III. Richárd*, 1. fv. „a világhírű koporsó jelenet” *III. Richard*: Molnár György mv., *Lady Anna*: Benkő Jolán, Nyéki János szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp. és ENYEDI 1999. 103.

GÖRGÉNYSZENTIMRE

- 1893. aug. 2. *Othello*. F. Szász Károly
Forrás: *Othello. A velencei Mór*. Súgókönyv. KÁMSZDT Sz. 2571

GYERGYÓSZENTMIKLÓS

- 1881. szept. 17. *Lear király*. Tr. 5 fv., f. Vörösmarty Mihály, r. Kazaliczky Antal, *Lear*: Veress Sándor jutj., *Goneril*: Sztupáné, *Kolonics Alfonza*, *Sztupa Andor* szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp. és ENYEDI 1999. 141.
- 1882. aug. 26. *Othello*. F. Szász Károly, Molnár György mv., *Váradi Ferenc* szt.
Forrás: *Ellenzék*, 1882. szept. 2. 200.

GYULAFEHÉRVÁR

- 1863. *A makranczos hölgy; Hamlet*. ifj. Lendvay és felesége Fánecs Ilka mv., *Nyíry György* szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 143.
- 1884. febr. *Hamlet, Othello*. E. Kovács Gyula mv.
Forrás: ENYEDI 1999, 143.
- 1887. jún. 24. *Makrancos hölgy*. *Petruchio*: Rónai Gyula, *Katalin*: Breznay Anna, *Csóka Sándor* szt.
Forrás: *Gyulafehérvár*, I. évf. 1887. jún. 29. 14. sz
- 1900. dec. 6. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv., f. Szász Károly, r. Szabadhegyi Aladár, *Romeo*: Szabadhegyi Aladár, *Julia*: Berzsényi Margit, *Szabadhegyi Aladár* szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.

KÉZDIVÁSÁRHELY

- 1884. jún. *Hamlet*. E. Kovács Gyula mv. *Sztupa Andor* szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 197.
- 1898. júl. 17. *Romeó és Júlia*. *Júlia*: Gazdy Aranka, *Szalkay Lajos* szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 197.

- 1899. júl. 17. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv., f. Szász Károly, Romeo: Deéry Béla, Julia: Gazdy Aranka, Szalkay Lajos szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.

KOLOZSVÁR

- 1793. nov. 23. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc
- 1793. dec. 30. *Romeo és Júlia*. Polgári szj. 5 fv., f. Weisse Cristian Felix u. Kun-Szabó Sándor
- 1794. jan. 27. *Hamlet*. Szj. VI. fv., f. Schröder u. Kazinczy Ferenc, Hamlet: Kótsi Patkó János Ophélia: Járdos Annamária, Polonius/Oldenholm: Kontz József,
- 1794. márc. 24. *Othello*. F. K. Boér Sándor
- 1799. febr. 12. *Második Gászner (A makrancos hölgy)*. Vígj., f. Kóréh Zsigmond
Forrás: *A Magyar Nemzeti Szín Játzó Társaság Cassájának minden napi Jövedelme és költsége. Kolosvárot 27a Decembris 1799*. OSZK. Szt. Analekta 92. Megj.: Enyednél nem szerepel.
- 1799. ápr. 5. *Hamlet*. Szj. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc
Forrás: *A Magyar Nemzeti Szín Játzó Társaság Cassájának minden napi Jövedelme és költsége. Kolosvárot 27a Decembris 1799*. OSZK Szt. Analekta 92. Megj.: Enyednél nem szerepel.
- 1800. febr. 12. *Második. Gászner (A makrancos hölgy)*. Vígj., f. Kóréh Zsigmond
- 1800. ápr. 4. *Hamlet*. Szj., f. Schröder u. Kazinczy Ferenc. Hamlet: Kótsi Patkó József, Oldenholm/Polonius: Jancsó Pál, Ophelia: Lángné Járdos Annamária
- 1804. márc. 24. *Hamlet*. hérosi nagy szj. 5 fv., f. Schröder u. Kazinczy Ferenc. Hamlet: Kótsi Patkó József, Oldenholm/Polonius: Jancsó Pál, Ophelia: Lángné Járdos Annamária, Király: Sáska János, Királyné: Sáskáné
- 1804. ápr. 21. *II. Gászner (A makrancos hölgy)*. Vígj. 4 fv. F. Kóréh Zsigmond, Gaszner/Petruchio: Kótsi Patkó János, Franciska/Kata: Lefèvre Theresia, Cseki: Jancsó Pál, Köhegyi: Sáska János, Köhegyiné: Sáskáné, Gaszner szolgálai: Kemény János, Simonfi György, Traver mester: Székely József
Forrás: KváriEgyKvtár, egykori *Erdélyi Múzeum* színlaptára
- 1804. nov. 11. *II. Gászner igen mulatságos vígj. (A makrancos*

- hölgy*) 4 fv., f. Kóréh Zsigmond, Gaszner/Petruchio: Kótsi Patkó János, Franciska/Kata: Ernyiné Termetzky Franciska, Cseki úr: Jancsó Pál, Kőhegyi: Sáska János, Kőhegyiné: Sáskáné, Egy tsziamadia: Némethi, Egy szabó: Simonfi György
- 1805. jan. 5. *Othello, a' velencei szeretseny*. Szj. 5 fv., f. K. Boér Sándor, Othello: Sáska János, Jago: Kemény János, Desdemona: Lángné Járados Annamária, Brabantio: Kótsi Patkó János, Rodrigo: Székely József, Emilia: Sáskáné Koronka Borbála
  - 1805. nov. 23. *Hamlet. nagy hérosi szj.* 5 fv., f. Schröder u. Kazinczy Ferenc. Hamlet: Kótsi Patkó József, Oldenholm/Polonius: Jancsó Pál, Ophelia: Lángné Járados Annamária
  - 1806. ápr. 13. *II. Gászner (A makrancos hölgy)*. Vigj. 4 fv. F. Kóréh Zsigmond, Gaszner/Petruchio: Kótsi Patkó János, Franciska/Kata: Lefèvre Theresia, Cseki: Jancsó Pál, Kőhegyi: Sáska János, Kőhegyiné: Sáskáné, Margot doktor: Ernyi Mihály, A felesége: Simény Borbála
Forrás: OSZMI szlp.
  - 1807. febr. 12. *Hamlet. nagy szj.*, f. Schröder u. Kazinczy Ferenc, Király: Sáska János, Királyné: Kótsiné, Hamlet: Kótsi Patkó József, Oldenholm/Polonius: Jancsó Pál, Ophelia: Simény Borbála, Laertes: Láng Ádám,
Forrás: OSZMI szlp.
  - 1810. nov. 20. *Hamlet. nagy hérosi szj.* 5 fv., f. Schröder u. Kazinczy Ferenc. Hamlet: Wándza Mihály, Oldenholm/Polonius: Jancsó Pál, Ophelia: Simény Borbála, Király: Pergő, Laertes: Éder
  - 1811. ápr. 4. *Lear király. hérosi szj.* (bem.), f. Sófalvi József, Lear: Wándza Mihály, Cordélia: Simény Borbála
  - 1812. jan. 28. *Leár. Egy nagy Hérosi szj.* 5 fv., f. Sófalvi József, Lear: Wándza Mihály, Cordélia: Simény Borbála, Lord Gloster: Jancsó Pál, Lord Kent: Mohai Sándor, Edgar: Celesztin, Edmund: Diószegi Sámuel, Bolond: Török István, Osvald: Rátz Sándor
Forrás: KváriEgyKvtár
  - 1812. febr. 11. *Macbeth. herósi nagy szj.* 5 fv., f. Döbrentei Gábor, Macbeth: Wándza Mihály, Lady Macbeth: Székelyné Ungár Anna, Banquo: Székely József, Duncan: Sáska János
  - 1812. febr. 13. *Rómeo és Júlia. nagy szj.* 5 fv., f. Weisse Christian

- Felix u. Kun-Szabó Sándor, Romeo: Celesztin, Júlia: S[imény] Borbála, Kapellet: Pergő József, Kapelletné: Sáskáné
 Forrás: KváriEgyKvtár
- 1812. febr. 29. *Othello. nagy szj.* 5 fv., f. K. Boér Sándor. Othello: Celesztin, Desdemona: Simény Borbála, Jago: Diószegi Sámuel, Brabantio: Mohai Sándor, Lodovico: Rátz Sándor, Cassio: Török István, Rodrigo: Sáska János, Emilia: Kiricsics Jozefa
  - 1812. ápr. 19. *Második Gászner (A makrancos hölgy)*. F. Kórész Zsigmond, Gaszner/Petruchio: Székely József
  - 1812. jún. 2. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc, Hamlet: Wándza Mihály, Ophelia: Székelyné Ungár Anna, Oldenholm/Polonius: Jancsó Pál, Laertes: Török István, Dán király: Sáska János, Királyné: Sáskáné Koronka Borbála
  - 1814. jan. 5. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc
 Forrás: OSZK Szt. Kolozsvár színház. Irattár 74. 245. fólió.
 Megj.: Enyedinél nem szerepel.
  - 1819. jún. 6. *II. Gászner (A makrancos hölgy)*. F. Shener György, Gaszner/Petruchio: Székely József
  - 1820. jan. 24. *Romeo és Júlia*. F. Weisse u. Kun-Szabó Sándor
 Forrás: OSZK. Szt. Kolozsvár színház. Irattár 74. 261. fólió.
 Megj.: Enyedinél nem szerepel.
  - 1820. ápr. 27. *Lear király*. F. Sófalvi József
  - 1820. febr. *Romeo és Julia*. F. Weisse u. Kun-Szabó Sándor, Júlia: Kótsi Katalin
  - 1820. ápr. 27. *Lear király*. F. Sófalvi József
  - 1821. ápr. 7. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc
  - 1821. máj. 10. *Othello*. F. K. Boér Sándor, ill. Kelemen László
  - 1821. dec. 29. *Lear király. érzékenyítő játék* 5 fv., f. Sófalvi József. Lear: Székely József, Cordélia: Székelyné Ungár Anna, Goneril: Borbála, Udvari bolond: Jancsó Pál, Edgar: Celesztin, Kornvallis hertzeg: Göde István, Lord Kent: ifj. Székely, Test őrző: Rác Sándor
  - 1829. febr. 10. *Hamlet*. Szj. 5 fv., f. Schröder u. Kazinczy Ferenc. Hamlet: Celesztin, Oldenholm/Polonius: Kemény János, Ophelia: Udvarhelyiné, Laertes: Köszegehy, Dán király: Hetényi, Királyné: Néb Mária
 Forrás: KÁMSZDT szlp.

- 1829. márc. 25. *Lear király*. F. Sófalvi József
- 1835. jan. 24. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc. Hamlet: Egressy Gábor, Ophelia: Székelyné Ungár Anna, Oldenholm/Polonius: Szilágyi
- 1835. dec. 13. *A Szezelem mindent véghez vihet (A makrancos hölgy)*. F. Komlóssy Ferenc. Pály Elek szt. Kata/Franciska: Kántorné
- 1838. szept. 18. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc. Egressy Gábor mv. Kilyényi Dávid szt.
- 1838. szept. 22. *Lear király*. F. Vajda – Jakab – Egressy, Lear: Egressy Gábor mv. jutj., Kent gróf: Kilyényi Dávid, Cordelia: Lipcsey Klára, Kilyényi Dávid szt.
Forrás: OSZMI szlp.
- 1840. jan. 29. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc
- 1840. máj. 24. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv., f. Lukács Lajos. Shylock: Megyeri Károly mv. jutj., Velencei Doge: Kecskés, Antonio: Fejér, Bassanio: Hegedűs, Portia: Déryné, Jessica: Julcsa
Forrás: OSZMI szlp.
- 1840. aug. 6. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv., f. Lukács Lajos, Shylock: Megyeri Károly mv.
- 1840. szept. 19. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv., f. Lukács Lajos, Velencei Doge: Magoss, Portia: Déryné, Antonio: Haray, Bassanio: Hegdüs, Shylock: Fánccsy Lajos mv., Jessica: Julcsa, Nerissa: Széppataky Johanna
Forrás: OSZMI szlp.
- 1840. szept. 17. *A szerelem mindent véghez vihet (A makrancos hölgy)*. F. Komlóssy Ferenc
Forrás: JANOVICS 1911a. 220. Megj.: Ferenczi szerint 1840. okt. 18-án játszották. FERENCZI 1897. 524.
- 1841. jan. 29. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc. Hamlet: Lendvay Márton mv. Kilyényi Dávid szt.
- 1841. máj. 25. *Lear király*. F. Vajda–Jakab–Egressy, Lear: Bartha János mv. Kilyényi Dávid szt.
Forrás: FERENCZI 1897. 349.
- 1841. okt. 13. *A szerelem mindent véghez vihet (A makrancos hölgy)*. F. Komlóssy Ferenc, Kilyényi Dávid szt.
Forrás: JANOVICS 1911a. 220., Megj.: Ferenczi szerint 1841. máj. 13-án játszották. FERENCZI 1897. 524.

- 1842. jan. 5. *Hamlet*. F. Vajda Péter
- 1842. márc. 12. *Coriolan*. (bem.), f. Dobrossy István–Egressy Gábor, Coriolan: Egressy Gábor mv., Volumnia: Déryné, Virgília: Chabainé, Kilyényi Dávid szt.
Forrás: *Erdélyi Híradó*, 1842. márc. 11. 20. sz.
- 1843. jan. 30. *Othello, velencei szerecsen*. Szj. 5 fv. Velencei herceg: Újfalusy, Othello: Szilágyi József, Cassio: Haray Viktor, Jago: Somogyi Sándor, Desdemona: Komlóssy Ida jutj., Montano: Várossy József, Rodrigo: Arday János, Emilia: Szilágyiné
Forrás: OSZMI szlp. *Erdélyi Híradó*, 1843. jan. 27. 8. sz. Megj.: Bayernél, Ferenczinél nem szerepel.
- 1843. dec. 3. *Macbethből az „Alvajáró jelenet”*. Lady Macbeth: Kántorné Engelhárdt Anna
- 1846. jan. 16. *IV. Henrik*. F. Egressy Gábor–Matisz Pál
- 1846. márc. 28. *Hamlet*. F. Vajda Péter
- 1847. máj. 15. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel, Romeo: Lendvay Márton, Julia: Lendvayné Hivatal Anikó jutj.
Forrás: OSZK Szt. szlp., Megj.: Janovics nem említi, vö. JANOVICS 1911a, 219–223.
- 1847. dec. 27. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel
- 1848. aug. 5. *Lear király*. F. Vajda–Jakab–Egressy, Feleky Miklós szt.
Forrás: FERENCZI 1897. Lugossy József kalendáriumbejegyzése *A Kolozsvári naptár az 1848-ik szökő évre*. Székely Nemzeti Múzeum, jelzet n.
- 1853. jan. 8. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy, Hamlet: Pergő Cellesztin, Ophelia: Follinuszné
- 1853. nov. 3. *A velencei kalmár*. F. Lukács Lajos, Shylock: Fánscy Lajos mv., Antonio: Károlyi, Bassanio: Lendvay, Portia: Follinuszné, Jessica: Rónainé
Forrás: OSZMI szlp., Székely Nemzeti Múzeum szlp. Megj.: Janovics nem említi.
- 1853. nov. 26. *Othello a velencei szerecsen*. F. Vajda Péter, Othello: Lendvay Márton, Desdemona: Follinuszné, Jago: Rónai Gyula
- 1854. márc. 2. *Romeo és Júlia*. F. Gondol Dániel, Romeo: Lendvay Márton, Julia: Bulyovszkyné mv.

- 1854. nov. 25. *Othello a velencei szerecsen*. F. Vajda Péter, Othello: Komáromy Alajos, Desdemona: H. Prielle Kornélia, Jago: Gyulai Ferenc
- 1855. jan. 29. *Hamlet*. Szj. 5 fv., f. Vajda Péter, r. Gyulai Ferenc, Claudius: Gyulai Ferenc, Hamlet: Bolnai, Polonius: Szilágyi Sándor, Laertes: Komáromi, Gertrud: Váradiné, Ophelia: H. Prielle Kornélia
Forrás: Kvári Áll. Levéltár szlp.
- 1855. febr. 3. *Julius Caesar*. Szj. 6 fv., f. Vörösmarty Mihály, r. Gyulai Ferenc, jelmez: Várnoki Sándor, Moltai József, Julius Caesar: Komáromy Alajos, Octavius Caesar: Nagy, Marcus Antonius: Bolnai, Brutus: Rónai Gyula, Cassius: Gyulai Ferenc, Calpurnia: H. Prielle Kornélia, Portia: Váradiné
Forrás: Kvári Áll. Levéltár szlp.
- 1855. márc. 8. *Hamlet*. Szj. 5 fv., f. Vajda Péter, r. Gyulai Ferenc, Claudius: Gyulai Ferenc, Hamlet: Bolnai, Polonius: Szilágyi Sándor, Laertes: Komáromi, Gertrud: Váradiné, Ophelia: H. Prielle Kornélia
Forrás: Kvári Áll. Levéltár szlp.
- 1855. nov. 24. *Hamlet*. F. Vajda Péter, Hamlet: Egressy Gábor, Ophelia: H. Prielle Kornélia, Claudius: Gyulai Ferenc
- 1855. dec. 1. *A makranczos hölgy*. Vígj. 4 fv., f. Deihardstein u. Fekete Soma, r. Benedek József, Petruchio: Egressy Gábor mv., Katalin: H. Prielle Kornélia, Bianka: Rónainé Prielle Lilla, Gremio: Gyulai Ferenc, Hortensio: Pesti. „Hazánk egykori művésznője Székelyné asszony tiszteletére és jutalmául kettős világitással”
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1855. dec. 8. *Lear király*. Szj. 5 fv., f. Vajda Péter–Egressy Gábor, r. Gyulai Ferenc, Lear: Egressy Gábor mv. jutj., Edgar: Gyulai Ferenc, Edmund: Rónai, Goneril: Filippovicsné, Regan: Hetényiné, Cordélia: H. Prielle Kornélia
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1856. jan. 12. *Macbeth*. F. Egressy Gábor, r. Gyulai Ferenc, Macbeth: Gyulai Ferenc, Lady Macbeth: Tóthné, Duncan: Károlyi Lajos, Banquo: Dózsa, Macduff: Rónai Gyula,
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1856. márc. 8. *III. Richárd király*. (bem.), f. Vajda Péter-Egressy Gábor, r. Gyulai Ferenc, IV. Edvard: Károlyi Lajos, Richárd: Rónai Gyula jutj., Buckingham: Gyulai, Erzsébet: Benedekné, Margit: Tóthné, Lady Anna: H. Prielle Cornélia
Forrás: OSZK Sztt. szlp. fotó
- 1856. nov. 12. *Othello a velencei szerecseny*. F. Vajda Péter, r. Rónai Gyula, Othello: Rónai Gyula, Desdemona: H. Prielle Kornélia, Brabantio: Dózsa, Jago: Gyulai Ferenc, Cassio: Pesti,
- 1858. jan. 27. *Coriolan*. F. Dobrossy István–Egressy Gábor, r. Szigeti József, Coriolanus: Szigeti József mv., Volumnia: Váradiné, Virgilia: Takácsné
Forrás: OSZMI szlp.
- 1858. márc. 30. *Romeo és Julia*. Szj. 5 fv., f. Gondol Dániel, Romeo: Feleky Miklós jutj., Julia: Lángh Boldizsárné, Láng Boldizsár szt.
- 1859. ápr. 28. *Romeo és Julia*. Szj. 5 fv., f. Gondol Dániel, Romeo: Paulay Ede mv., Julia: Follinuszné, Havi Mihály szt.
Forrás: OSZMI szlp.
- 1859. jún. 28. *Othello, a velencei szerecsen*. Szj. 5 fv., f. Vajda Péter, Othello: Egressy Gábor mv., Desdemona: Polákovicsné, Havi Mihály szt. („Egressy Gábor első fellépte”)
Forrás: OSZMI szlp.
- 1859. júl. 2. *Hamlet*. Szj. 5 fv., f. Vajda Péter, Claudius: Gyulai Ferenc, Hamlet: Egressy Gábor, Ophelia: J. Polákovicsné, Gert-rúd: Boérné („Egressy Gábor utolsó fellépte”)
Forrás: OSZMI szlp.
- 1861. febr. 4. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel, Romeo: Komáromy Alajos, Júlia: Szigligeti Anna mv.
- 1861. febr. 26. *Othello, a velencei szerecsen*. Othello: Komáromy Alajos mv., Desdemona: Ujfalusyné, Jago: Molnár
- 1863. jan. 27. *Hamlet*. F. Vajda Péter, Hamlet: Paulay Ede, Ophelia: Szöllősi Rózsa, Claudius: Gyulai Ferenc
- 1863. ápr. 8. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel, Romeo: ifj. Lendvay Márton mv., Júlia: Lendvayné Fánecs Ilka mv., Capulet: Gyulai, Capuletné: Albisiné
- 1863. ápr. 9. *A makranczos hölgy*. F. Fekete Soma, Petruchio: ifj. Lendvay Márton mv., Katalin: Lendvayné Fánecs Ilka mv., Lucentio: Paulay, Gremio: Gyulai

- 1863. ápr. 14. *Hamlet*. F. Vajda Péter, Hamlet: ifj. Lendvay Márton mv. jutj., Ophelia: Lendvayné Fánccsy Ilka mv., Claudius: Gyulai Ferenc, Gertrud: Paulayné,
- 1863. máj. 16. *A velencei kalmár*. F. Lukács Lajos, Shylock: Gyulai Ferenc jutj., Antonio: Komáromi Alajos, Portia: Paulayné, Bassanio: Paulay Ede
- 1864. ápr. 7. *III. Richárd király*. F. Vajda Péter–Egressy Gábor, Richárd: Rónai Gyula mv. jutj., Lady Anna: Rónainé Prielle Lilla mv.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1864. ápr. 25. *Othello, a velencei szerecsen*. F. Vajda Péter, Othello: Rónai Gyula, Desdemona: Rónainé Prielle Lilla, Jago: Gyulai Ferenc. („Díszelőadás Shakespeare Vilmos háromezredes születésének emlékére. Az előadást megelőzi: Rákóczy induló átirata Berlioz Hectortól, előadva a rendkívül megerősített zenekar által. Ezt követi *Aphoteosis* Shakespeare emlékére. Allegorikai képlet 1 szakaszban”)
Forrás: OSZK Sztt. szlp. Megj.: az 592-es sz. zsk. nem tünteti fel.
- 1865. dec. 13. *A velencei kalmár*. F. Lukács Lajos, Shylock: Gyulai Ferenc, Portia: Némethy Irma, Bassanio: Kovács Gyula
- 1866. jan. 6. *Hamlet*. F. Vajda Péter, Hamlet: Dráguss Károly, Ophelia: Némethy Irma
- 1866. jan. 13. *III. Richárd király*. F. Vajda Péter–Egressy Gábor, Richárd: Dráguss Károly, Lady Anna: Némethy Irma
- 1866. jan. 26. *Hamlet*. F. Vajda Péter, Hamlet: Dráguss Károly, Ophelia: Némethy Irma
- 1866. febr. 3. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel, Romeo: Dráguss Károly, Julia: Boér Emma
- 1866. febr. 20. *Coriolan*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula, Virgilia: Némethy Irma, Volumnia: Fodorné
- 1866. ápr. 5. *Lear király*. F. Vajda–Jakab–Egressy, Lear: Rónai Gyula, Cordélia: Szépné Mátray Laura
- 1866. dec. 5. *Hamlet*. F. Vajda Péter, Hamlet: Paulay Ede, Ophelia: Szépné Mátray Laura
- 1866. dec. 18. *A vetélytársak (A két veronai ifjú)*. F. Arany László, Proteus: Bercsényi, Valentin: Balla, Ugri: Timár Lajos

- 1867. jan. 28. *Othello, a velencei szerecsen*. F. Szász Károly, Othello: Feleky Miklós, Desdemona: Szépné Mátray Laura, Jago: Újházi Ede
- 1867. márc. 30. *Szentivánéji álom*. F. Arany János, Lysander: Balla, Puck: Gilday Erneszt, Vackor: Bokody Antal
- 1867. ápr. 11. *III. Richárd király*. F. Vajda Péter–Egressy Gábor, Richárd: Dráguss Károly, Erzsébet: Dráguss Károlyné, Buckingham: Újházi Ede
- 1867. máj. 20. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel, Romeo: Prielle Péter, Julia: Szépné Mátray Laura
- 1867. okt. 30. *Hamlet*. F. Vajda Péter, Hamlet: Egressy Ákos, Ophelia: Bercsényiné, Claudius: Sztupa Andor, Gertrud: V. K. Alfonza
Forrás: OSZK Szt. szlp. és *Kolozsvári Közlöny*, 1867. nov. 5. 132. sz. Megj.: a 600-as sz. zsk. tévesen 31-i dátummal jegyzi.
- 1867. dec. 5. *Hamlet*. F. Vajda Péter – Egressy Gábor, Hamlet: Paulay Ede mv.
Forrás: 600-as zsk. Megj.: Janovics nem említi.
- 1868. jan. 11. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: Egressy Ákos jutj., Lady Macbeth: Fehérváryné, Duncan: Balogh, Banquo: Újházi, Macduff: Prielle Péter, Hecate: K. P. Szabó Pepi
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1868. jan. 24. *Hamlet*. F. Vajda Péter–Egressy Gábor, Hamlet: Egressy Ákos, Ophelia: Sz. Mátray Laura, Claudius: Újházi, Polonius: Balogh, Laertes: Bercsényi, Gertrud: V. Kolonics Alfonz
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1868. febr. 6. *III. Richárd*. F. Vajda Péter–Egressy Gábor, IV. Eduard: Újfalusy, Richárd: Dráguss Károly mv., Buckingham: Újházi Ede, Erzsébet: V. K. Alfonza, Margit: Fehérváryné, Lady Anna: Sz. Mátray Laura
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1868. febr. 12. *A velencei kalmár*. F. Lukács Lajos, Shylock: Dráguss Károly mv.
- 1868. ápr. 1. *III. Richárd király*. F. Vajda Péter–Egressy Gábor, IV. Eduard: Újfalusy, Richárd: Tóth József mv., Erzsébet: V. K. Alfonza, Buckingham: Újházi, Margit: Fehérváryné, Lady Anna: Sz. Mátray Laura
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1868. okt. 14. *Macbeth*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Fehérváryné, Banquo: Takács Ádám
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1868. dec. 21. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel, Romeo: Mándoky Béla, Julia: Sz. Mátray Laura
- 1869. jan. 27. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Sz. Mátray Laura, Claudius: Takács Ádám
- 1869. febr. 23. *Lear király*. F. Egressy Gábor–Vajda Péter, r. E. Kovács Gyula, Lear: E. Kovács Gyula, Gloster: Takács, Kent: Gonda, Edgar: Priell Péter, Edmund: Leövey, Cordelia: Sz. Mátray Laura
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1869. ápr. 2. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Fehérváryné, Banquo: Takács Ádám
- 1869. nov. 17. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, r. Takács Ádám, Antonio: Korády Gyula, Bassanio: Prielle, Shylock: Takács Ádám, Portia: Kassayné Jászay Mari, Jessica: Dancz Nina
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1869. dec. 6. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel, r. Takács Ádám, Romeo: Prielle Péter, Julia: Sz. Mátray Laura, Montechi: Ürményi Lajos, Capulet: Korádi Gyula, Lőrincz: Takács Ádám
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1870. márc. 2. *Romeo és Julia*. F. Gondol Dániel, r. Takács Ádám, Romeo: Prielle Péter, Julia: Sz. Mátray Laura, Montechi: Ürményi Lajos, Capulet: Takács Ádám, Lőrinc: Szentkúthy
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1870. okt. 18. *Hamlet*. F. Arany János, r. E. Kovács Gyula, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Sz. Mátray Laura, Claudius: Takács Ádám, Gertrud: Fehérváryné
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1870. dec. 7. *Antonius és Cleopatra*. F. Szász Károly, Antonius: E. Kovács Gyula jutj., Cleopatra: Sz. Mátray Laura, Caesar: Erdélyi, Octavia: K. Jászai Mari
Forrás: *Kolozsvári Közlöny*, 1870. dec. 8. 145. sz.
- 1871. máj. 27. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula, Virgilia: K. Jászai Mari, Volumnia: Némethy Irma, Brutus: Szentgyötygi István

- 1871. okt. 28. *Hamlet*. F. Arany János, Claudius: Szentgyörgyi István
Forrás: Szentgyörgyi István: Színi napló 1871. Ápr. 14-től 1874
Május 1-ig. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai 179. Megj.:
Janovicsnál nem szerepel.
- 1871. nov. 25. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello:
E. Kovács Gyula, Desdemona: Boér Emma, Jago: Mátray Betegh
Béla, Brabantio: Szentgyörgyi István
- 1872. febr. 17. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, z. Mendel-
sohn, karnagy: Jakobi Jakab, r. Szilágyi Béla, Theseus: Mátray,
Hyppolita: Fehérváryné, Lysander: Krasznay Mihály, Demetrius:
Lenkey, Hermia: Eichner Anna, Heléna: Boér Emma, Zuboly: Szi-
lágyi Béla, Puck: Szentgyörgyiné, Vackor: Török Károly, Egeus:
Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1872. márc. 16. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, Richárd:
E. Kovács Gyula, Erzsébet: K. Jászai Mari, Buckingham: Mátray
Betegh Béla, Hastings: Szentgyörgyi István
- 1872. nov. 2. *Macbeth*. F. Szász Károly, r. Egressy Ákos, Dun-
can: Mátray, Macbeth: Egressy Ákos, Lady Macbeth: Némethy
Irma, Banquo: Berényi Gyula, Macduff: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1872. nov. 23. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk.
Tóth József, r. Mátray B. Béla, Antonio: Krasznay Mihály, Bas-
sanio: E. Kovács Gyula, Shylock: Mátray Betegh Béla, Portia:
Boér Emma, Jessica: Eichner Anna
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1872. nov. 27. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk.
Tóth József, r. Mátray B. Béla, Antonio: Krasznay Mihály, Bas-
sanio: E. Kovács Gyula, Shylock: Mátray Betegh Béla, Portia:
Boér Emma, Jessica: Eichner Anna
Forrás: Szentgyörgyi István: Színi napló 1871. Ápr. 14-től 1874
Május 1-ig. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai 179. Megj.:
Janovicsnál nem szerepel.
- 1872. dec. 4. *Makranczos hölgy*. Baptista: Szentgyörgyi István
Forrás: Szentgyörgyi István: Színi napló 1871. Apr. 14-től 1874
Május 1-ig. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai 179. Megj.: Jano-
vicsnál nem szerepel.

- 1873. jan. 25. *Hamlet*. F. Arany János, r. Egressy Ákos, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Fodorné, Hamlet: Egressy Ákos, Ophelia: Boér Emma, Laertes: Dezső, Horatio: Krasznay, Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1873. ápr. 9. *Lear király*. F. Vörösmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Lear: E. Kovács Gyula, Cordélia: Boér Emma, Kent: Szentgyörgyi István, Gloster: Parragh, Edgar: Krasznay Mihály, Edmund: Mátray Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1873. nov. 22. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, r. E. Kovács Gyula, Antonio: Krasznay, Bassanio: Körösmezei, Shylock: E. Kovács Gyula, Portia: E. Kovács Gyuláné, Jessica: Follinusz Hermin Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1874. márc. 14. *Hamlet*. F. Arany János, r. E. Kovács Gyula, Claudius: Szentgyörgyi, Királyné: E. Kovács Gyuláné, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: S. Dobozi Lina, Laertes: Körösmezei, Horatio: Krasznay Mihály Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1874. márc. 28. *Macbeth*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Némethy Irma, Duncan: Veres, Banquo: Körösmezei, Macduff: Szentgyörgyi, Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1874. aug. 3. *Macbeth*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: K. Jászai Mari jutj., Banquo: Mátray, Macduff: Szentgyörgyi Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1874. okt. 3. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Szacsvay Imre, Julia: Eibenschütz Mari, Capulet: Szentgyörgyi
- 1874. okt. 12. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Némethy Irma, Jago: Mátray Betegh Béla, Brabantio: Szentgyörgyi
- 1874. okt. 28. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Szacsvay Imre, Julia: Eibenschütz Mari, Capulet: Szentgyörgyi
- 1874. nov. 25. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Jókainé Laborfalvi Róza mv., Duncan: Mátray, Banquo: Ditrói, Macduff: Szentgyörgyi Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1874. dec. 3. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula, Volumnia: Jókainé Laborfalvi Róza mv., Virgilia: E. Kovács Gyuláné, Iunius Brutus: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1874. dec. 12. *VIII. Henrik*. F. Szász Károly, VIII. Henrik: E. Kovács Gyula, Katalin: Jókainé Laborfalvi Róza jutj., Wolsey: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1875. jan. 9. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: D. Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István, Gertrud: Fehérváryné, Laertes: Szacs vay
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1875. febr. 20. *Lear király*. F. Vörösmarty, Lear: E. Kovács Gyula, Cordelia: D. Boér Emma, Alban: Szacs vay, Kent: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1875. márc. 20. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, Antonio: Krasznay Mihály, Shylock: Szentgyörgyi István, Jessica: K. Pappné, Jessica: D. Boér Emma
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1875. ápr. 17. *III. Richárd*. F. Szigligeti Ede, Richárd: E. Kovács Gyula, Erzsébet: Beczkóyné, Buckingham: Mátray Beteg Béla, Lady Anna: E. Kovács Gyuláné, Hastings: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1875. szept. 27. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Szacs vay Imre, Julia: Törökné Szakáll Róza (mv.), Escalus: E. Kovács Gyula, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1875. okt. 21. *Tévedések játéka*. (Új kiosztás és betanulással), f. Arany László, Solinus: Ditrói Mór, Ephesusi Antipholus: E. Kovács Gyula, Syracusi Antipholus: Hetényi, Ephesusi Dromio: Földényi, Syracusi Dromio: Mátray, Aegon: Szentgyörgyi, Adriana: D. Boér Emma
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1875. nov. 8. *Tévedések játéka*. F. Arany László, Solinus: Ditrói Mór, Ephesusi Antipholus: E. Kovács Gyula, Syracusi Antipholus: Hetényi, Ephesusi Dromio: Földényi, Syracusi Dromio: Mátray, Aegon: Szentgyörgyi, Adriana: D. Boér Emma
Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1875. dec. 11. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: D. Boér Emma, Jago: Mátray Beteg Béla, Brabantio: Szentgyörgyi, Cassio: Szacs vay
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. jan. 21. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Szacs vay Imre, Julia: D. Boér Emma, Montague: Török, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. febr. 21. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Némethy Irma, Banquo: Ditrói, Macduff: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. márc. 2. *Hamlet*. F. Arany János, tr. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: D. Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István, Gertrud: E. Kovácsné, Laertes: Szacs vay Imre, sírásó 1: Kassai, öreg Hamlet szelleme: Ditrói
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. márc. 6. *Coriolanus*. Tr. 5 fv., f. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula, Agrippa: Mátray Betegh Béla, Sicinius Velutus: Hetényi, Iunius Brutus: Szentgyörgyi István, Tullus Aufidius: Szacs vay Imre, Volumnia: Némethy Irma, Virgilia: D. Boér Emma
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. ápr. 12. *Julius Caesar*. (Új szcenírozással, díszkiállítással), f. Vörösmarty Mihály, színre alk. E. Kovács Gyula, z. Tittl, díszlet: Becskóy János, jelmez: Varga János, Julius Caesar: Szentgyörgyi István, Marcus Antonius: Szacs vay Imre, Brutus: E. Kovács Gyula, Portia: D. Boér Emma, Calpurnia: E. Kovács Gyuláné
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. ápr. 13. *Julius Caesar*. F. Vörösmarty Mihály, színre alk. E. Kovács Gyula, z. Tittl, díszlet: Becskóy János, jelmez: Varga János, Julius Caesar: Szentgyörgyi István, Marcus Antonius: Szacs vay Imre, Brutus: E. Kovács Gyula, Portia: D. Boér Emma, Calpurnia: E. Kovács Gyuláné
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. ápr. 25. *A makranczos hölgy*. F. Csepreghy József, Baptista: Szentgyörgyi István, Petruchio: Szacs vay Imre, Katalin: D. Boér Emma
Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1876. máj. 4. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, Antonio: Krasznay Mihály, Bassanio: Szacs vay, Shylock: Mátray Betegh Béla, Portia: E. Kovács Gyuláné, Jessica: Kutassy Janka
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. aug. 19. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, Lysander: Szacs vay Imre jutj., Demetrius: Hetényi, Puck: Ditróiné, Vaczkor: Mátray Beteg Béla, Theseus: E. Kovács Gyula, Hermia: Kutassy Janka, Heléna: E. Kovács Gyuláné, Gyalu: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. okt. 16. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Szacs vay Imre, Julia: Ditróiné, Montague: Szacs vay, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. okt. 28. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: D. Boér Emma, Jago: Mátray Betegh Béla, Brabantio: Szentgyörgyi, Cassio: Szacs vay
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. nov. 7. *A makranczos hölgy*. F. Cseprghy Lajos, Petruchio: Szacs vay Imre, Katalin: D. Boér Emma, Baptista: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. nov. 18. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, Lysander: Szacs vay Imre, Demetrius: Hetényi, Puck: Ditróiné Eibenschütz Mari, Vaczkor: Mátray Beteg Béla, Gyalu: Szentgyörgyi, Oberon: E. Kovács Gyula
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1876. dec. 2. *Cymbeline*. (Bem.) F. Rákosi Jenő, színre alk. E. Kovács Gyula, r. E. Kovács Gyula, Cymbeline: Szentgyörgyi István, Imogén: D. Boér Emma, Posthumus Leonatus: E. Kovács Gyula jutj., Cloten: Krasznay Mihály, Arviragus: Szacs vay Imre, Guiderius: Hetényi, Belarius: Ditrói
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1877. jan. 11. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: D. Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: E. Kovács Gyuláné, Laertes: Szacs vay
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1877. jan. 20. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, Richárd:

- E. Kovács Gyula, Buckingham: Mátray Betegh Béla, Hastings: Szentgyörgyi, Lady Anna: D. Boér Emma
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1877. febr. 26. *Macbeth*. F. Szász Károly, („nagy nyitány és közének Verdi hasoncímű operájából) Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Komáromi Mari, Macduff: Szentgyörgyi István, Banquo: Ditrói Mór, Duncan: Mátray, Macduff: Szentgyörgyi
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1877. júl. 14. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Boér Emma, Jago: Szentgyörgyi István
  - 1877. júl. 28. *Romeo és Júlia*. Capulet: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: Szini Napló. 1874. Október 1től 1881 Május 1ig. OSZK Szt. Szentgyörgyi István irattára. 179. Megj.: Janovicsnál nem szerepel.
  - 1877. aug. 20. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, Lysander: Szacs-vay Imre, Puck: Ditróiné, Vaczkor: Vidor
  - 1877. szept. 6. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István, Iső sírásó: Fehérváry Antal jutj.
  - 1877. szept. 17. *A makranczos hölgy*. F. Lévay József, Petruchio: Szacs-vay Imre, Katalin: Boér Emma, Baptista: Szentgyörgyi István
  - 1877. okt. 11. *Windsori víg nők*
 Forrás: Szentgyörgyi István: Szini napló. 1874. Október 1től 1881 Május 1ig. OSZK Szt. Szentgyörgyi István irattára. 179. Megj.: Janovicsnál nem szerepel.
  - 1877. okt. 15. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Boér Emma, Claudius: Szentgyörgyi István, Laertes: Szacs-vay, Horatio: Krasznay Mihály,
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1877. nov. 12. *Szentivánéji álom*. Gyalu: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: Szini napló. 1874. Október 1től 1881 Május 1ig. OSZK Szt. Szentgyörgyi István irattára. 179. Megj.: Janovicsnál nem szerepel.
  - 1877. nov. 17. *Lear király*. F. Vörösmarty Mihály, Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Boér Emma, Edgar: Szacs-vay, Edmund: Ditrói
 Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1877. nov. 29. *A makranczos hölgy*. F. Lévy József, Petruchio: Szacs vay Imre, Katalin: Boér Emma, Baptista: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1877. dec. 1. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula jutj., Desdemona: Boér Emma, Jago: Szentgyörgyi István, Cassio: Szacs vay
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1877. dec. 15. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, Amtonio: Krasznay Miháy, Bassanio: Szacs vay, Shylock: E. Kovács Gyula, Jessica: Ditróiné, Portia: Boér Emma
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1877. dec. 22. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula, Menenius Agripa: Ditrói Mór, Volumnia: Nagyné, Virgilia: Boér Emma, Junius Brutus: Szentgyörgyi, Tullus Aufidius: Szacs vay
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1878. jan. 19. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Szacs vay Imre, Julia: Ditróiné, Capulet: Szentgyörgyi
- 1878. márc. 9. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Nagyné, Banquo: Ditrói Mór, Duncan: Krasznay Miháy, Malcolm: Szacs vay, Macduff: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1878. márc. 23. *III. Richárd ifjúsága*. (VI. Henrik 3-ik rész.) (Bem.) F. Lőrinczi Lehr Zsigmond, színre alk. E. Kovács Gyula, Richárd: E. Kovács Gyula, Margit: E. Kovács Gyuláné jutj., VI. Henrik: Vidor, York herceg: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1878. okt. 26. *IV. Henrik király*. F. Mátyás Pál – Egressy Gábor, r. Szentgyörgyi István, IV. Henrik: Gabányi Árpád, Percy Tamás: Krasznay, Percy Henrik: Váradi Albert, Hotspur: Szacs vay, John Falstaff: Szentgyörgyi István, Lady Percy: Békéssy Irma
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1878. dec. 5. *IV. Henrik király és Sir John Falstaff*. F. Mátyás Pál – Egressy Gábor, r. Szentgyörgyi István, IV. Henrik: Gabányi Árpád, Percy Tamás: Krasznay, Percy Henrik: Váradi Albert, Hotspur: Szacs vay, John Falstaff: Szentgyörgyi István, Lady Percy: Békéssy Irma.
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1879. jan. 8. *Lear király*. F. Vörösmarty Mihály, Lear: Molnár György mv., r. Szengyörgyi, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Hunyady Margit, Edgár: Krasznay Mihály, Edmund: Gabányi
Forrás: OSZK Szt. szlp. és Szentgyörgyi István: *Szini napló*. 1874. Oktober 1től 1881 Május 1ig. OSZK Szt. Szentgyörgyi István irattára. 179.
- 1879. jan. 18. *III. Richárd királ*. F. Szigligeti Ede, scenírozta: Molnár György, r. Szentgyörgyi István, Richárd: Molnár György mv., Erzsébet: Boér Hermin, Margit: Hunyady Margit, Lady Anna: Békéssy Irma, Buckingham: Gabányi Árpád
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1879. márc. 6. *Hamlet*. F. Arany János, r. Szacs vay Imre, Claudius: Szentgyörgyi, Királyné: Békéssy Irma, Hamlet: Szacs vay Imre, Ophelia: Helvey Laura mv., Claudius: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1879. ápr. 29. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szacs vay Imre, Romeo: Szacs vay Imre, Julia. Békéssy Irma, Montague: Váradi A., Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1879. nov. 15. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: Molnár György, Menenius Agrippa: Szentgyörgyi, Volumnia: T. Farkas Irma, Virgilia: Békéssy Irma
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1879. dec. 23. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, r. Szentgyörgyi István, Theseus: Krasznay Mihály, Lysander: Demidor, Demetrius: Halmai, Hermia: Békési Irma, Heléna: Boér Hermin, Puck: Bodokiné, Vaczkor: Kassai Vidor
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1880. jan. 6. *A vízkereszt vagy amit akartok*. F. Lévy József, r. Szentgyörgyi Imre, Orsino: Gyenes László, Sebastian: Demidor, Olivia: Békési Irma, Viola: Kéler Ilona
- 1880. jan. 21. *Romeo és Julia*, F. Szász Károly, r. Szentgyörgyi István, Romeo: Somló Sándor, Julia: Ramazetter Jolán, Montague: Osváth, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1880. márc. 2. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, szcenírozta: Molnár György, Richárd: Molnár György mv. jutj., Erzsébet: Boér Hermin, Buckingham: Demidor, Hastings: Szentgyörgyi, Lady Anna: Kéler Ilona
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1880. ápr. 17. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, r. Bokody Antal, Antonio: Krasznay Miháy, Shylock: Gabányi Árpád, Jessica: Kéler Ilona, Portia: T. Farkas Irma
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1880. aug. 26. *Othello, a velencei mór*. R. Mátray Betegh Béla, Brabantio: Szentgyörgyi, Othello: Szacs vay Imre, Cassio: Gyenes László, Desdemona: Szacs vayné Boér Emma, Jago: Mátray Betegh Béla
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1880. nov. 29. *Hamlet*. (Új betanulással), Hamlet: Szacs vay Imre, Claudius: Szentgyörgyi István, Ophelia: Szacs vayné
- 1881. jan. 24. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szacs vay Imre, Romeo: Szacs vay Imre, Julia: Dömjén Rózsa mv., Montague: Osváth, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1881. febr. 15. *Makranczos hölgy*. F. Lévy József, r. Szacs vay Imre, Petruccio: Kazakiczky Antal mv., Katalin: Szacs vayné, Baptista: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZMI szlp.
- 1881. márc. 9. *Macbeth*. (Új betanulással), f. Szász Károly, r. Szentgyörgyi István, Macbeth: Szacs vay Imre, Lady Macbeth: Jászai Mari jutj., Duncan: Gabányi Árpád, Banquo: Krasznay Miháy, Macduff: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1881. ápr. 5. *Hamlet*. F. Arany János, r. Szentgyörgyi István, Hamlet: Szacs vay Imre, Ophelia: Szacs vayné, Claudius: Szentgyörgyi István, Polonius: Krasznay Miháy, Laertes: Gyenes László
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1881. ápr. 26. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, r. Szentgyörgyi István, Coriolanus: Nagy Imre mv., Menenius Agrippa: Szentgyörgyi, Volumnia: T. Farkas Irma, Virgilia: Borovszky Matild
Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1881. nov. 16. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szentgyörgyi István, Romeo: Tolnay, Julia: Dömjén Rózsa, Capulet: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1881. Máj 1től 1886 Máj 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1881. dec. 10. *Othello*. F. Szász Károly, r. Mátray Betegh Béla, Othello: E. Kovács Gyula mv., Desdemona: Szacsvainé, Jago: Mátray Betegh Béla, Brabantio: Szentgyörgyi,
 Forrás: OSZMI szlp.
- 1882. jan. 7. *Hamlet*. F. Arany János, r. Szacsвай Imre, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szacsvainé, Claudius: Szentgyörgyi István, Laertes: Gyenesy László, Polonius: Krasznay Mihály
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1882. jan. 12. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szacsвай Imre, Romeo: Szacsвай Imre, Julia: Fáy Szeréna, Montague: Osváth, Capulet: Szentgyörgyi
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1882. febr. 4. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Dömjén Rózsa, Kent: Szentgyörgyi, Gloster: Gabányi Árpád, Edgár: Szacsвай Imre, Edmund: Mátray B. Béla
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1882. márc. 31. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, r. Szacsвай Imre, Antonio: Krasznay Mihály, Bassanio: Szacsвай Imre, Shylock: Gyenes László, Jessica: Dömjén Rózsa, Portia: Szacsvainé
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1882. szept. 4. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Dömjén Rózsa, Jago: Mátray B. Béla, Brabantio: Szentgyörgyi István
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1882. szept. 28. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szacsвай Imre, Romeo: Szacsвай Imre, Julia: Dömjén Rózsa, Montague: Osváth, Capulet: Szentgyörgyi
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1882. okt. 19. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, Antonio: Krasznay Mihály, Bassanio: Szacs-

- vay Imre, Shylock: Földessy Sándor, Jessica: Gerő Lina, Portia: Szacsvainé
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1882. okt. 26. *A windsori víg asszonyok*. F. Rákosi Jenő, színre alk. Szentgyörgyi István, r. Szentgyörgyi István, Falstaff: Szentgyörgyi István, Fenton: Zilahy Gyula, Anna: Gerő Lina
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1882. nov. 9. *A windsori víg asszonyok*. F. Rákosi Jenő, színre alk. Szentgyörgyi István, r. Szentgyörgyi István, Falstaff: Szentgyörgyi István, Fenton: Zilahy Gyula, Anna: Gerő Lina, Hab, windsori polgár: E. Kovács Gyula
  - 1882. dec. 16. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szentgyörgyi István, Romeo: Lubinszky Ödön, Julia: Dömjén Rózsa, Montague: Osváth, Capulet: Szentgyörgyi
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1883. jan. 20. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, r. E. Kovács Gyula, Richárd: E. Kovács Gyula, Buckingham: Mátray Beteg Béla, Richmond: Szacsvainé, Lord Hastings: Szentgyörgyi István, Lady Anna: Szacsvainé, Margit: Siposné
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1883. jan. 29. *János király*. (Bem.) F. Arany János, r. és színre alk. E. Kovács Gyula, János: Mátray Betegh Béla, Faulconbridge: E. Kovács Gyula, Constanzia: Szacsvainé, Hubert: Szentgyörgyi, (Az Arany János-szoboralap javára)
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó; Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1881. Máj 1től 1886. Máj 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
  - 1883. febr. 1. *János király*. F. Arany János, r. E. Kovács Gyula, János: Mátray Betegh Béla, Faulconbridge: E. Kovács Gyula, Constanzia: Szacsvainé, Hubert: Szentgyörgyi, „Záradécul: Arany-Világ (Apotheosis). Nagy képletek Arany János műveiből, Than Mór és Lótz Károly fényképezett rajzai után két szakaszban: I. A családi kör; Mátyás anyja, Rachel; Rege a csodaszarvasról; A Walesi bárdok. II. szakasz: Rozgonyiné; Az egri leányok; Szent László”
 Forrás: OSZMI szlp.
  - 1883. febr. 24. *Hamlet*. F. Arany János, r. Szacsvainé Imre, Ham-

- let: Szacsvay Imre, Ophelia: Szacsvainé, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Glätzer H., Laertes: Lubinszky
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1883. márc. 13. *Macbeth*. F. (új betanulással) Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: S. Dobosi Lina, Duncan: Vedres S., Banquo: Cseki L., Macduff: Szentgyörgyi
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1883. máj. 5. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szacsvay Imre, Romeo: Szacsvay Imre, Julia: Nagy Ibolya mv., Montague: Osváth G., Capulet: Szentgyörgyi
  - 1883. máj. 12. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Edgar: Szacsvay, Gloster: Gabányi Árpád, Goneril: Glazer ka., Cordelia: Dömjén Rózsa
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1883. okt. 13. *Makranczos hölgy*. F. Lévy József, r. Szacsvay Imre, Baptista: Szentgyörgyi István, Petruccio: Szacsvay Imre, Katalin: Szacsvainé
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1883. okt. 22. *Othello*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Szacsvainé, Jago: Mátray Betegh Béla, Brabantio: Szentgyörgyi István
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1883. nov. 26. *Hamlet*. F. Arany János, r. E. Kovács Gyula, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szacsvainé, Claudius: Szentgyörgyi István, Gertrud: Lubinszkyné, Polonius: Vendrei Ferenc
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1883. dec. 8. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, r. E. Kovács Gyula, Coriolanus: E. Kovács Gyula, Volumnia: Lubinszkyné, Virgilia: Tolnayné, Menenius Agrippa: Szentgyörgyi István, Junius Brutus: Mátray Betegh Béla, Aufidius: Szacsvay
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1883. dec. 20. *IV. Henrik*. Henrik: E. Kovács Gyula, Percy Henrik: Szacsvay, Poins: Mátray B. Béla, Lady Percy: Tolnayné, Bardolph: Szentgyörgyi
  - 1884. jan. 10. *Sok hűhó semmiért*. Tolnayné fellépése

- Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1881. Máj 1től 1886. Máj 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: Janovics nem említi.
- 1884. jan. 15. *Sok hűhó semmiért*
Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1881. Máj 1től 1886. Máj 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: Janovics nem említi.
  - 1884. márc. 10. *Cymbeline*. F. Rákosi Jenő, r. E. Kovács Gyula, Cymbeline: Szentgyörgyi István, Leonatus Posthumus: Szacs vay, Belarius: E. Kovács Gyula, Imogén: Jászai Mari mv. jutj.
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1884. ápr. 3. *VIII. Henrik*. (Új betanulással) f. Szász Károly, r. Szentgyörgyi István, VIII. Henrik: E. Kovács Gyula, Wolsey: Szentgyörgyi István, Katalin: Szacs vayné, Bullen Anna: Hubay Aranka
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1884. ápr. 7. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, r. E. Kovács Gyula, Lysander: E. Kovács Gyula, Demetrius: Lubinszky, Her-mia: Tordai Mari, Heléna: Szacs vayné, Puck: Gerő Lina jutj., Vaczkor: Mátray Betgeh Béla, Zuboly: Vendrei Ferenc, Titania: Hubay Aranka
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1884. okt. 28. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Nagy Ibolyka, Claudius: Szentgyörgyi István
  - 1884. nov. 3. *Atheni Timon*. F. Greguss Ágost, Timon: E. Kovács Gyula, Apemantus: Szentgyörgyi István, Alcibiades: Csíky László
  - 1884. nov. 4. *Atheni Timon*. F. Greguss Ágost, r. E. Kovács Gyula, szcenírozta: E. Kovács Gyula, Timon: E. Kovács Gyula, Ape-mantus: Szentgyörgyi István, Alcibiades: Csíky László, Lucius: Megyeri, Lucullus: Vendrei Ferenc
  - 1884. dec. 22. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Medgyaszai Evelin, Jago: Vedress Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi
  - 1885. febr. 19. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szentgyörgyi István, Romeo: Zilahy Gyula jutj., Julia: Nagy Ibolya, Mercutio: Megyeri Dezső, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1881. Máj 1től 1886. Máj 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.

- 1885. márc. 25. *Julius Caesar*. F. Vörösmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Caesar: Szentgyörgyi István, Antonius: E. Kovács Gyula, Brutus: Csíki László (E. Kovács jubileuma keretében)
- 1885. nov. 19. *Lear király*. F. Vörösmarty Mihály, r. Vedress Gyula, Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Edmund: Vedress Gyula utj., Cordelia: Balogh Etel
- 1886. jan. 2. *III. Richárd*. F. Szigligeti Ede, Richárd: E. Kovács Gyula utj., Buckingham: Császár, Lord Hastings: Szentgyörgyi
- 1886. jan. 27. *Makranczos hölgy*. F. Lévy József, r. E. Kovács Gyula, Baptista: Szentgyörgyi István, Petruccio: E. Kovács Gyula, Katalin: Medgyaszai Evelin
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1886. márc. 4. *Makranczos hölgy*. F. Lévy József, r. E. Kovács Gyula, Baptista: Szentgyörgyi István, Petruccio: E. Kovács Gyula, Katalin: Medgyaszai Evelin
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1886. márc. 11. *Macbeth*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Medgyaszai Evelin, Banquo: Csíky László, Duncan: Vedress Gyula, Banquo: Csíki László, Macduff: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1886. márc. 27. *Julius Caesar*. F. Vörösmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Caesar: Szentgyörgyi István, Marcus Antonius: E. Kovács Gyula, Brutus: Csíky László utj., Calpurnia: Csíki Katalin, Portia: Medgyaszai Evelin
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1886. júl. 31. *Velencei kalmár*. Egressy Ákos fellépése, r. Szentgyörgyi
Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: Janovicsnál nem szerepel.
- 1886. okt. 12. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Medgyaszai Evelin, Jago: Kazaliczky Antal utj., Brabantio: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1886. okt. 16. *Ahogy tetszik*. Pásztori vígj. magán és karénnel. F. Rákosi Jenő, z. Müller, színre alk. E. Kovács Gyula, r. E. Ko-

vács Gyula, karnagy: Müller, Herceg (száműzött): E. Kovács Gyula, Rosalinda: Medgyaszai Evelin, Fridrik: Krasznay Mihály, Celia: Gerő Lina

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1886. okt. 27. *Ahogy tetszik*. Pásztori vígj. magán és karénekkal. F. Rákosi Jenő, z. Müller, színre alk. E. Kovács Gyula, r. E. Kovács Gyula, karnagy: Müller, Herceg (száműzött): E. Kovács Gyula, Rosalinda: Medgyaszai Evelin, Fridrik: Krasznay Mihály, Celia: Gerő Lina

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1886. okt. 29. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Lear: E. Kovács Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Cordelia: Gerő Lina, Gloster: Hegedüs, Edgar: Ivánfi Jenő, Edmund: Kazalitzky

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1886. nov. 20. *Hamlet*. F. Arany János, r. E. Kovács Gyula. Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Medgyaszai Evelin, Claudius: Szentgyörgyi István, Polonius: Krasznay Mihály, Laertes: Földesi

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1887. jan. 8. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, r. Szentgyörgyi István, Antonio: Krasznay Mihály, Bassanio: Földesi, Shylock: Rakodczay Pál mv., Portia: Medgyaszai Evelin, Jessica: Gerő Lina, Lorenzo: Bónis Lajos

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1887. jan. 28. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szentgyörgyi István, Romeo: Ivánfi Jenő, Julia: Gerő Lina, Mercutio: Megyeri, Montague: Osváth, Capulet: Szentgyörgyi

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1887. febr. 21. *Antonius és Cleopatra*. F. Szász Károly, Antonius: E. Kovács Gyula, Cleopatra: Jászai Mari, Domitius Enobarbus: Szentgyörgyi

Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.

- 1887. okt. 24. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Fáy, Brabantio: Szentgyörgyi

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1887. nov. 19. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Ivánfi Jenő, Romeo: Ivánfi, Julia: Fáy Szeréna, Montague: Füredi, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó, Megjegyzés: VITÉZ (WELSER) é. n. adattárában nov. 18. szerepel.
- 1887. nov. 24. *Makranczos hölgy*. F. Lévy József, r. E. Kovács Gyula, Petruchio: E. Kovács Gyula, Katalin: Solti T., Bianca: Gerő Lina, Baptista: Németh J., Lucentio: Szakács Andor, Gremio: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó; Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: VITÉZ (WELSER) é. n. adattárában nov. 23. szerepel.
- 1887. dec. 22. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk. Tóth József, r. E. Kovács Gyula, Antonio: Szakács, Bassanio: Ivánfi, Shylock: Gaal Gyula, Portia: Solti T, Jessica: Gerő Lina, Lorenzo: Hatvani
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1888. jan. 6. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Ivánfi Jenő, Romeo: Ivánfi Jenő, Julia: Gerő Lina, Montague: Füredi, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1888. febr. 6. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, r. E. Kovács Gyula, z. Volkman Róbert, karnagy: Müller Ottó, Richárd: E. Kovács Gyula, Erzsébet: Törökné Sz. Róza, Buckingham: Németh J., Hastings: Szentgyörgyi István, Margit: Fáy Szeréna, Lady Anna: Solti Teréz
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1888. febr. 16. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, r. E. Kovács Gyula, z. Volkman Róbert, karnagy: Müller Ottó, Richárd: E. Kovács Gyula, Erzsébet: Törökné Sz. Róza, Buckingham: Németh J., Hastings: Szentgyörgyi István, Margit: Fáy Szeréna, Lady Anna: Solti Teréz
Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: Janovicsnál tévesen febr. 6-a szerepel.
- 1888. máj. 18. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly

Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: Janovicsnál nem szerepel.

- 1888. júl. 11. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, Richárd: E. Kovács Gyula, Erzsébet: Törökné, Sz. Róza, Hastings: Szentgyörgyi

- 1888. júl. 17. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Capulet: Szentgyörgyi

Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.

- 1888. júl. 27. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, Kent: Szentgyörgyi

Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.

- 1888. okt. 20. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Lear: E. Kovács Gyula mv., Cordelia: Gerő Lina, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Gloster: Szathmáry Á., Edgar: Ivánfi Jenő, Edmund: Szakács Andor, Goneril: Hunyadi Margit, Regan: Solti Teréz

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1888. nov. 3. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Othello: E. Kovács Gyula mv., Desdemona: Lázár Margit, Jago: Gál Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi, Cassio: Ivánfi

- 1888. dec. 5. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Ivánfi Jenő, Romeo: Ivánfi Jenő, Julia: Gerő Lina, Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Várady Albert, Capulet: Szentgyörgyi

Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1888. dec. 18. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: E. Kovács Gyula, Lady Macbeth: Hunyadi Margit, Banquo: Gál Gyula

- 1888. dec. 29. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula, Volumnia: Hunyadi Margit, Virgilia: Lázár Margit, Brutus: Szentgyörgyi

- 1889. jan. 19. *II. Richárd király*. (Bem.) F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, II. Richárd: E. Kovács Gyula jutj., Királyné: Hunyadi Margit, Carlisle püspök: Szentgyörgyi

Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.

- 1889. febr. 11. *Hamlet*. F. Arany János, r. E. Kovács Gyula, Hamlet: E. Kovács Gyula mv., Királyné: Törökné, Polonius: Szathmáry Árpád, Ophelia: Lázár Margit, Laertes: Ivánfi Jenő, Claudius: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1889. febr. 20. *IV. Henrik király*. F. Lévy József, r. E. Kovács Gyula, IV. Henrik: Szentgyörgyi István, Sir John Falstaff: Szathmáry Árpád jutj., Percy Henrik: E. Kovács Gyula mv., Lady Percy: Hunyadi Margit
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1889. márc. 8. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, III. Richárd: E. Kovács Gyula, IV. Eduard: Szakács Andor, Lady Anna: Lázár Margit, Richmond: Ivánfi Jenő, Hastings: Szentgyörgyi
- 1889. ápr. 25. *IV. Henrik király*. F. Lévy József, r. E. Kovács Gyula, IV. Henrik: Szentgyörgyi István, Sir John Falstaff: Szathmáry Árpád jutj., Percy Henrik: E. Kovács Gyula mv., Lady Percy: Hunyadi Margit
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1889. okt. 8. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Ivánfi Jenő, Romeo: Ivánfi Jenő, Julia: Gerő Lina, Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1889. nov. 8. *Romeo és Júlia*. F. Szász Károly, Romeo: Ivánfi Jenő, Júlia: Hegyesi Mari, Mercutio: Megyeri, Escalus: Török, Capulet: Szentgyörgyi
- 1889. nov. 20. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Lear: E. Kovács Gyula mv., Kent gróf: Szentgyörgyi István, Goneril: Hunyadi Margit, Regan: Arányi Bella, Cordelia: Gerő Lina, Gloster: Gál Gyula, Edgár: Ivánfi, Edmund: Szakács Andor
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1889. dec. 21. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula mv., Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Lázár Margit, Jago: Gál Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó; Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1-től 1891. April 1-ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: VITÉZ (WELSER) é. n. adattárában és Janovicsnál hibásan dec. 24. szerepel.

- 1889. dec. 28. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, r. E. Kovács Gyula mv., Coriolanus: E. Kovács Gyula mv., Volumnia: Hunyady Margit, Virgilia: Lázár Margit, Brutus: Szentgyörgyi István, Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1890. jan. 11. *Hamlet*. F. Arany János, r. E. Kovács Gyula mv., Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Lázár Margit, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Hunyadi Margit, Polonius: Gál Gyula, Laertes: Ivánfi Jenő
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1890. ápr. 19. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, r. E. Kovács Gyula, Shylock: Újházi Ede mv., Antonio: Gál Gyula, Bassanio: Ivánfi Jenő, Portia: Szerémy Gizella, Jessica: Komlóssy Ilonka, Lorenzo: Fenyvesi Emil,
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1890. nov. 7. *A makrancos hölgy*. F. Lévy József, Baptista: Gál Gyula, Petruchio: E. Kovács Gyula, Katalin: K. Gerő Lina, Gremio: Szentgyörgyi
- 1890. nov. 15. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Ivánfi Jenő, Julia: Ditróiné E. Mari, Mercutio: Megyeri Dezső, Capulet: Szentgyörgyi
- 1890. nov. 29. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, r. Szentgyörgyi István, Lear: E. Kovács Gyula, Cordelia: K. Gerő Lina, Kent gróf: Szentgyörgyi István
- 1891. febr. 28. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula mv., Ophelia: Szerémy Gizella, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Hunyadi Margit, Polonius: Szathmáry Árpád, Laertes: Ivánfi Jenő
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1891. márc. 8. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Ivánfi Jenő, Julia: Szerémy Gizella, Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István,
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1891. márc. 31. *Othello*. F. Szász Károly, Othello: Ivánfi Jenő jutj., Desdemona: Szerémy Gizella, Jago: Gál Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1891. máj. 6. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, színre alk.

- Tóth József, Antonio: Gál Gyula, Bassanio: Ivánfi Jenő, Shylock: Földesi Sándor jutj., Portia: Szerémy Gizella, Jessica: Kiss Kata
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó;
- 1891. júl. 29. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Góth Sándor mv., Julia: K. Gerő Lina, Mercutio: Megyeri Deső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1891. okt. 24. *Othello*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula mv., Desdemona: Szerémy Gizella, Jago: Gál Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi, Cassio: Balla Kálmán
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1891. nov. 7. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula mv., Volumnia: Szentesi Ilon, Virgilia: Szerémy Gizella, Brutus: Szentgyörgyi István
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1891. nov. 14. *A makranczos hölgy*. F. Lévy József, Petruchio: E. Kovács Gyula, Kata: K. Gerő Lina, Bianka: Delli Emma, Baptista: Szathmáry Árpád
 Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
  - 1891. dec. 12. *Hamlet*. Claudius: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: Janovicsnál nem szerepel.
  - 1892. jan. 5. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula mv., Junius Brutus: Szentgyörgyi István, Sicinius Velutus: Gál Gyula, Menenius Agrippa: Szathmáry Árpád, Volumnia: Hunyady Margit, Virgilia: Szerémy Gizella, Valeria: Delly Emma
 Forrás: KÁMSZDT szlp.
  - 1892. jan. 16. *IV. Henrik király*. Henrik: Szentgyörgyi István, Percy Henrik (Hővér): E. Kovács Gyula mv., Lady Percy: Szerémy Gizella, Falstaff: Szathmáry Árpád, Henry, walesi herceg: Ivánfi Jenő, Archibald, Douglas grófja: Gál Gyula, Lady Percy: Szerémy Gizella, FÜRGE korcsmárosné: Delly Emma, Poins: Pusztay Béla, Gadshill: Váradi Miklós, Peto: Főriss Pista, Bardolph: Megyeri
 Forrás: KÁMSZDT szlp.

- 1892. márc. 18. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: E. Kovács Gyula mv., Lady Macbeth: Hunyady Margit jutj., Banquo: Gál Gyula, Macduff: Szentgyörgyi István, Kapus: Megyeri Dezső, Donalbain: Delly Emma, Hekate: Szentesi Ilon
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1892. okt. 15. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, Lear: E. Kovács Gyula, Cordelia: Maróthy Margit, Edgár: Gál Gyula, Kent gróf: Szentgyörgyi István,
- 1892. okt. 29. *III. Richárd*. F. Szigligeti Ede, Richard: E. Kovács Gyula, Buchingam: Főriss Pista, Margit: Hunyady Margit, Hastings: Szentgyörgyi
- 1892. nov. 23. *III. Richard*. Hastings: Szentgyörgyi
Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: Janovicznál nem szerepel
- 1893. jan. 6. *Vízkereszt, vagy amit akartok*. (Felújítás) F. Lévy József, Orsino: Csíky László, Sebastian: Haday Sándor, Viola: Maróthy Margit mv., Olivia: Szerémy Gizella
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1893. jan. 7. *Othello*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula mv., Jago: Gál Gyula, Desdemona: Szerémy Gizella, Brabantio: Szentgyörgyi István, Cassio: Csíky László
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1893. jan. 11. *Vízkereszt, vagy amit akartok*. F. Lévy József, Orsino: Csíky László, Sebastian: Haday Sándor, Viola: Maróthy Margit, Olivia: Szerémy Gizella
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1893. jan. 14. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula mv., Ophelia: Szerémy Gizella, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Lászyné
- 1893. febr. 8. *A téli rege*. (Felújítás) F. Szász Károly. Leontes: E. Kovács Gyula mv., Camillo: Szentgyörgyi István, Hermione: Szerémy Gizella, Perdita: Delly Emma, Polixenes: Gál Gyula, Florizel: Csíky László
Forrás: KÁMSZDT. *A téli rege* sp. Sz. 3315. sűgóbejegyzése, OSZK Szt. szlp. fotó. Megj. VITÉZ (WELSER) é. n. adattárában nem szerepel

- 1893. febr. 18. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula mv., Volumnia: Lászné, Virgilia: Szerémy Gizella, Virgilia: Szerémy Gizella, Brutus: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1893. márc. 11. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Ráthonyi Ákos, Julia: Maróthy Margit mv., Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1893. ápr. 16. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Ráthonyi Ákos, Julia: Maróthy Margit mv., Mercutio: Főriss Pista, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1893. júl. 28. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Klenovits György mv., Julia: K. Gerő Lina mv., Mercutio: Főriss Pista, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1893. okt. 14. *Othello*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula mv., Desdemona: Szerémy Gizella, Jago: Gál Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1893. dec. 9. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula mv., Ophelia: Szerémy Gizella, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Lászné, Polonius: Szathmáry Árpád, Laertes: Klenovits György
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1894. jan. 27. *Lear Király*. F. Vörörmarty Mihály, Lear: E. Kovács Gyula mv., Cordelia: R. Maróthy Margit, Goneril: Hunyadi Margit, Regan: Szerémy Gizella, Gloster: Szathmáry Árpád, Edgár: Gál Gyula, Edmund: Szerémy Zoltán, Kent gróf: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1894. febr. 10. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Ráthonyi Ákos, Julia: Maróthy Margit, Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1894. febr. 25. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Ráthonyi Ákos, Julia: R. Maróthy Margit mv., Mercutio: Főriss Pista, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó

- 1894. aug. 13. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Ivánfi Jenő jutj., Julia: K. Gerő Lina, Mercutio: Megyeri Dezső, Capulet: Szentgyörgyi
- 1894. okt. 20. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, (Shakespeare-ciklus 1. darabja.). Lear: E. Kovács Gyula mv., Goneril: Hunyadi Margit, Regan: Horváth Paula, Cordélia: K. Szerémy Gizella, Edmond: Klenovits György, Kent: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. okt. 24. *Makranczos hölgy*. F. Lévay József, (Shakespeare-ciklus 2. darabja.). Petruchio: E. Kovács Gyula mv., Kata: K. Gerő Lina mv., Bianca: Tárnoky Giza, Baptista: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp. Megj.: VITÉZ (WELSER) é. n. adattárában más előadás szerepel.
- 1894. okt. 31. *Hamlet*. F. Arany János, (Shakespeare-ciklus 3. darabja.). Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szerémy Gizella, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Hunyady Margit, Polonius: Vendrei Ferenc
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. nov. 3. *Ahogy tetszik*. Pásztori vígj. F. Rákosi Jenő, (Shakespeare-ciklus 4. darabja.). z. Müller, Herceg (száműzött): Szentgyörgyi István, Fridrik: Hegedűs Gyula, Rosalinda: K. Szerémy Gizella, Jaques: E. Kovács Gyula mv.
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. nov. 10. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, (Shakespeare-ciklus 5. darabja.). Shylock: Ivánfi Jenő mv., Jessica: Tárnoky Giza, Portia: K. Szerémy Gizella, Lorenzo: Várady Miklós, Antonio: Klenovits György, Bassanio: Góth Sándor,
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. nov. 14. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, (Shakespeare-ciklus 6. darabja.). Coriolanus: E. Kovács Gyula mv., Volumnia: Hunyadi Margit, Virgilia: Szerémy Gizella, Brutus: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. nov. 17. *Vízkereszt vagy amit akartok*. F. Lévay József, (Shakespeare-ciklus 7. darabja.). Orsino: Klenovits György, Sebastian: Góth Sándor, Olivia: Hunyadi Margit, Viola: K. Szerémy Gizella
Forrás: KÁMSZDT szlp.

- 1894. nov. 24. *Macbeth*. F. Szász Károly, (Shakespeare-ciklus 8. darabja.), Macbeth: E. Kovács Gyula mv., Lady Macbeth: K. Szerémy Gizella, Banquo: Klenovits György, Macduff: Szentgyörgyi Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. nov. 29. *Tévedések vígjátéka*. F. Arany László, (Shakespeare-ciklus 9. darabja.). Solinus: Góth Sándor, Ephesusi Antipholus: E. Kovács Gyula, Syracusai Antipholus: Klenovits György, Ephesusi Dromio: Szerémy Zoltán, Syracusai Dromio: Vendrei Ferenc, Kalmár Boldizsár: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. dec. 2. *Tévedések vígjátéka*. F. Arany László, Solinus: Góth Sándor, Ephesusi Antipholus: E. Kovács Gyula, Syracusai Antipholus: Klenovits György, Ephesusi Dromio: Szerémy Zoltán, Syracusai Dromio: Vendrei Ferenc, Kalmár Boldizsár: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp. Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179. Megj.: Janovicsnál nem szerepel
- 1894. dec. 8. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Mihályfi Károly mv., Julia: K. Szerémy Gizella, Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. dec. 15. *Julius Caesar*. F. Vörösmarty Mihály, (Shakespeare-ciklus 12. darabja.). Caesar: Szentgyörgyi István, Antonius: E. Kovács Gyula mv., Brutus: Klenovits György, Calpurnia: Hunyadi Margit, Portia: K. Szerémy Gizella
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. dec. 19. *Téli rege*. F. Szász Károly, (Shakespeare-ciklus 13. darabja.). Leontes: E. Kovács Gyula mv., Polixenes: Klenovits György, Florizel: Góth Sándor, Hermione: K. Szerémy Gizella, Perdita: Tárnoky Giza, Camillo: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1894. dec. 29. *A windsori víg asszonyok*. F. Rákosi Jenő, (Shakespeare-ciklus 14. darabja.). r. Szentgyörgyi, Falstaff: Szentgyörgyi István, Fenton: Góth Sándor, Anna: Tárnoki Giza
Forrás: KÁMSZDT szlp; Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.

- 1894. dec. 30. *Julius Caesar*. F. Vörösmarty Mihály, (Shakespeare-ciklus 15. darabja.). Caesar: Szentgyörgyi István, Marcus Antonius: E. Kovács Gyula mv., Brutus: Klenovits György, Calpurnia: Hunyadi Margit
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. jan. 7. *Makranczos hölgy*. F. Lévy József, (Shakespeare-ciklus 16. darabja.). Petruchio: E. Kovács Gyula mv., Kata: K. Gerő Lina, Baptista: Szentgyörgyi István, Bianca: Tárnoky Giza
Forrás: KÁMSZDT szlp. Megj.: A színlap által beharagozott előadás valójában elmaradt Gerő Lina betegsége miatt. Az előadás jan 28-án tartották meg. L.: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.; 1. még BEREGSZÁSI é. n.
- 1895. jan. 19. *Othello*. F. Szász Károly, (Shakespeare-ciklus 17. darabja.), Othello: E. Kovács Gyula mv., Desdemona: K. Gerő Lina, Jago: Hegedűs Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. jan. 28. *A makranczos hölgy*. F. Lévy József, Petruchio: E. Kovács Gyula mv., Kata: K. Gerő Lina mv., Baptista: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp. Megj.: A meghirdetett *Szókimondó aszszonyság* című darab helyett ment.
- 1895. febr. 7. *Antonius és Cleopatra*. F. Szász Károly, (Shakespeare-ciklus 18. darabja.). Antonius: E. Kovács Gyula mv., Cleopatra: Jászai Mari mv. Octavius: Klenovits György, Domitius Enobarbus: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. febr. 16. *III. Richard*. F. Szigligeti Ede, z. Volkman Róbert, (Shakespeare-ciklus 19. darabja.). Richard: E. Kovács Gyula, Henrik: Klenovits György, Lady Anna: K. Szerémy Gizella, Erzsébet: Horváth Paula, Margit: Hunyady Margit, Hastings: Szentgyörgyi
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. márc. 1. *A két veronai ifjú*. F. Arany László, (Shakespeare-ciklus 20. darabja.). Valentin: Klenovits György, Proteus: Góth Sándor, Julia: Salamon Katalin mv., Silvia: Hunyady Margit
Forrás: KÁMSZDT szlp.

- 1895. ápr. 4. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Beregi Oszkár mv., Julia: Molnár Rózsi mv., Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. okt. 24. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Beregi Oszkár, Julia: Török Irma mv., Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. nov. 9. *Coriolanus*. F. Petőfi Sándor, Coriolanus: E. Kovács Gyula mv., Volumnia: Hunyady Margit, Virgilia: Szolinszky Olimpia, Brutus: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. nov. 24. *A makranczos hölgy*. F. Lévy József, Petruchio: E. Kovács Gyula mv., Kata: K. Gerő Lina mv., Bianca: K. Gerő Lina, Baptista: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. dec. 19. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, Shylock: Ivánfi Jenő mv., Jessica: Horváth Paula, Antonio: Beregi Oszkár, Bassanio: Góth Sándor, Portia: Szolinszky Olimpia
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1895. dec. 23. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Beregi Oszkár mv., Julia: Fekete Róza mv. Mercutio: Megyeri Dezső, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1896. jan. 11. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, Lear: E. Kovács Gyula mv., Cordelia: Horváth Paula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Gloster: Szerémy Zoltán, Gonril: Hunyady Margit, Regan: Szolinszky Paula
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1896. jan. 14. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, Lysander: Góth Sándor, Puck: P. Szép Olga, Vackor: Hegedűs Gyula, Gyalu: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1896. jan. 19. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, z. Mendelsohn, Lysander: Góth Sándor, Theseus: E. Kovács Gyula mv., Hyppolita: Medgyaszai Evelin, Puck: P. Szép Olga, Vackor: Hegedűs Gyula, Gyalu: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.

- 1896. febr. 20. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, Lysander: Góth Sándor, Theseus: E. Kovács Gyula, Hyppolita: Medgyaszai Evelin, Puck: P. Szép Olga, Gyalu: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1896. febr. 29. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: Szolinszky Olga, Jago: Mátray B. Béla mv., Brabantio: Szentgyörgyi
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1896. aug. 4. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: György Ilona, Jago: Hegedüs Gyula
- 1896. okt. 23. *Hamlet*. F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: György Ilona, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Lackó Aranka, Polonius: Vendrei Ferenc, Laertes: Klenovits György
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1896. nov. 13. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: E. Kovács Gyula, Banquo: Klenovits György, Lady Macbeth: György Ilona, Macduff: Szentgyörgyi
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1896. dec. 18. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, Lear: E. Kovács Gyula, Cordelia: György Ilona, Goneril: K. Szerémy Gizella, Regan: Cserny Berta, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Gloster: Bartos Gyula, Edgar: Klenovits György, Edmund: Janovics Jenő
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1896. dec. 30. *A makranczos hölgy*. F. Lévy József, Petruchio: E. Kovács Gyula, Kata: Pálffy Anna mv., Bianca: Solti H., Baptista: Szentgyörgyi István
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1897. jan. 30. *III. Richard*. F. Szigligeti Ede, z. Volkman Róbert, III. Richard: E. Kovács Gyula, IV. Eduard: Janovics Jenő, Buckingham: Szathmáry Lajos, Hastings: Szentgyörgyi István, Lady Anna: György Ilona, Erzsébet: Cserny Berta, Margit: K. Szerémy Gizella
Forrás: OSZK szlp. fotó
- 1897. febr. 8. *Amleto. Hamlet*. (Olasz nyelvű ea.), Hamlet: Gustavo Salvini mv., Ophelia: J. Salvini, Claudius: V. Udina, Laertes: G. Dal Cortivo, Polonius: P. Barsi, (Saltarelli Angelo olasz drámai szt.)
Forrás: *Ellenzék*, 1897. febr. 9–12. 125–141. OSZK szlp. fotó

- 1897. febr. 9. *Bisbetica Domata. A makranczos hölgy.* (Olasz nyelvű ea.), Petruccio: Gustavo Salvini, Catterina: J. Salvini, Bianca: G. Dal Cortivo, Lucenzio: G. Dal Cortivo, (Saltarelli Angelo olasz drámai szt.)
Forrás: *Ellenzék*, 1897. febr. 9–12. 125–141. OSZK szlp. fotó
- 1897. febr. 10. *Il mercante di Venezia. A velencei kalmár.* (Olasz nyelvű ea.), Shylock: Gustavo Salvini mv. Portia: J. Salvini, Jessica: C. Dal Cortivo, Antonio: V. Udina, Bassanio: C. Dal Cortivo (Saltarelli Angelo olasz drámai szt.)
Forrás: *Ellenzék*, 1897. febr. 9–12. 125–141. OSZK szlp. fotó
- 1897. febr. 12. *Romeo e Giulietta. Romeo és Julia.* (olasz nyelvű ea.) Romeo: Gustavo Salvini mv., Giulietta: J. Salvini, Mercuzio: P. Ruta, Capulett: V. Udina, Frater Lorenzo: P. Barsi (Saltarelli Angelo olasz drámai szt.)
Forrás: *Ellenzék*, 1897. febr. 9–12. 125–141. OSZK szlp. fotó
- 1897. febr. 20. *Cymbeline.* F. Rákosi Jenő, Cymbeline: Szentgyörgyi István, Posthumus Leonatus: E. Kovács Gyula, Imogen: K. Szerémy Gizella, Belarius: Bartos Gyula
- 1897. márc. 31. *Hamlet.* F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: György Ilona, Laertes: Klenovits György, Polonius: Vendrei Ferenc, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Laczkó Aranka
- 1897. ápr. 10. *Othello, a velencei mór.* Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: K. Szerémy Gizella, Jago: Bartos Gyula, Brabantio: Szentgyörgyi István, Cassio: Klenovits György
- 1897. ápr. 15. *Hamlet.* F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: György Ilona, Polonius: Vendrei Ferenc, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Laczkó Aranka
- 1897. okt. 16. *Hamlet.* F. Arany János, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: K. Szerémy Gizella, Laertes: Klenovits György, Polonius: Vendrei Ferenc, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Laczkó Aranka
Forrás: OSZK Sztt szlp. fotó
- 1897. nov. 4. *Giulietta e Romeo. Romeo és Julia.* (Olasz nyelvű ea.) Romeo: Gustavo Salvini mv., Giulietta: G. Pavoni, Mercuzio: G. Orlandini, Capuleto: G. Maione Diaz, Frater Lorenzo: P. Focchi (Saltarelli Angelo olasz drámai szt.)
Forrás: OSZK Sztt. szlp. fotó

- 1897. nov. 6. *Otello il moro di Venezia. Othello.* (Olasz nyelvű ea.). Othello: Gustavo Salvini mv., jutj., Desdemona: J. Salvini, Jago: G. Maione Diaz, Brabantio: P. Fiocchi, Cassio: A. Crucchi
Forrás: OSZK Sztz szlp. fotó
- 1897. nov. 30. *Lear király.* F. Vörörmarty Mihály, Lear: E. Kovács Gyula, Edgar: Klenovits György, Edmund: Janovics Jenő
- 1898. febr. 19. *Othello, a velencei mór.* F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Desdemona: K. Szerémy Gizella, Jago: Bartos Gyula, Cassio: Klenovits György, Brabantio: Szentgyörgyi István, Rodrigo: Janovics Jenő
Forrás: OSZK Sztz. szlp. fotó
- 1898. ápr. 22. *Romeo és Julia.* F. Szász Károly, Romeo: Janovics Jenő, Julia: K. Hegyesi Mari, Mercutio: Rózsahegyi Kálmán, Montague: Gergely M., Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Sztz. szlp.
- 1898. nov. 14. *Romeo és Julia.* F. Szász Károly, r. Janovics Jenő, Romeo: Ivánfi Jenő mv., Julia: Fáy Szeréna, Mercutio: Janovics Jenő, Montague: Török Károly, Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Sztz. szlp.
- 1898. dec. 2. *Lear király.* F. Vörörmarty Mihály, r. E. Kovács Gyula, Lear: E. Kovács Gula, Gloster: Bartos Gyula, Edgar: Tompa Kálmán, Edmund: Janovics Jenő, Kent: Szentgyörgyi, Cordelia: Hatal Györgyike
- 1898. dec. 14. *III. Richárd.* F. Szigligeti Ede, r. E. Kovács Gyula, z. Volkman Róbert, Richard: E. Kovács Gyula, Margit: Fáy Szeréna, Buckingham: Szerdahelyi, Hastings lord: Szentgyörgyi, IV. Edvard: Janovics Jenő, Lady Anna: Miklósi Margit
Forrás: OSZK Sztz. szlp.
- 1899. jan. 25. *Antonius és Cleopatra.* F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Antonius: E. Kovács Gyula, Cleopatra: Fáy Szeréna, Octavius: Tompa Kálmán, Enobardus: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Sztz. szlp.
- 1899. febr. 18. *Antonius és Cleopatra.* F. Szász Károly, r. E. Kovács Gyula, Antonius: E. Kovács Gyula, Cleopatra: Fáy Szeréna, Octavius: Tompa Kálmán, Enobardus: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Sztz. szlp.

- 1899. okt. 24. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, r. Follinusz Aurél, Shylock: Ivánfi Jenő mv., Jessica: Hatala Györgyike, Antonio: Bihari Ákos, Bassanio: Tompa Kálmán, Portia: Bajor Riza, Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1899. nov. 1. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, r. Vendrei Ferenc, Lysander: Bihari Ákos, Demetrius: Bónis Lajos, Hermina: Hatal Györgyike, Heléna: I. Vásárhelyi Vilma, Puck: Turcsányi Olga, Vackor: Vágó Béla
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1899. nov. 14. *Othello*. F. Szász Károly, r. Janovics Jenő, Othello: Ivánfi Jenő mv., Desdemona: Bajor Riza, Jago: Bihari Ákos, Cassio: Tompa Kálmán, Brabantio: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp. fotó
- 1899. dec. 5. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, r. Vendrey Ferenc, Lysander: Bihari Ákos, Titania: Bajor Riza, Puck: Turcsányi Olga, Vackor: Vágó Béla, Gyalu: Iványi Antal
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1899. dec. 12. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly. R. Janovics Jenő, Romeo: Bihari Ákos, Julia: Fáy Szeréna, Mercutio: Bónis Lajos, Montague: Török K., Capulet: Szentgyörgyi
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1899. dec. 17. *A szentivánéji álom*. F. Arany János, z. Mendelsohn B., r. Vendrey Ferenc, Lysander: Bihari Ákos, Demetrius: Bónis Lajos, Hermia: Hatala Györgyike, Heléna: Vásárhelyi Vilma, Puck: Turcsányi Olga, Vackor: Vágó Béla
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1900. jan. 24. *Othello, a velencei mór*. R. Janovics Jenő, Othello: Bakó László mv., Desdemona: Bajor Riza, Jago: Bihari Ákos
- 1900. jan. 25. *Hamlet*. F. Arany János, r. Janovics Jenő, Hamlet: Bakó László mv., Claudius: Szentgyörgyi István, Polonius: Szentgyörgyi Ferenc, Ophelia: Bajor Riza
- 1900. febr. 17. *III. Richárd*. F. Szigligeti Ede, r. Janovics Jenő, z. Volkman Róbert, III. Richard: Szakács Andor mv., Lady Anna: Miklósi Ilona, Margit királyné: Fáy Szeréna
- 1900. febr. 20. *Lear király*. F. Vörörmarty Mihály, r. Janovics Jenő, Lear: Szakács Andor mv., Edmund: Janovics Jenő, Cordelia: Hatala Györgyike

- 1900. ápr. 23. *Julius Caesar*. F. Vörörmarty Mihály, r. Szakács Andor, Julius Caesar: Szentgyörgyi István, Marcus Antonius: Szakács Andor, Marcus Brutus: Tompa Kálmán, Calpurnia: Bajor Riza, Portia: Gazdy Aranka
Forrás: OSZK Szt. szlp. Megj.: VITÉZ (WELSER) é. n. adattárában nem szerepel.
- 1900. ápr. 26. *Hamlet*. F. Arany János, r. Szakács Andor, Hamlet: Beregi Oszkár mv., Ophelia: Bajor Riza, Claudius: Szentgyörgyi István, Gertrud: Laczkó Aranka
- 1900. ápr. 27. *Romeo és Julia*. R. Szakács Andor, Romeo: Beregi Oszkár mv., Julia: Gazdy Aranka, Capulet: Szentgyörgyi István, Capuletné: Laczkó Aranka
Forrás: OSZK Szt. szlp. Megj.: VITÉZ (WELSER) é. n. adattárában nem szerepel
- 1900. okt. 3. *Athéni Timon*. Tr. 5 fv. F. Greguss Ágost, színre alk. Szakács Andor, r. Szakács Andor. Timon: Szakács Andor, Ape-mantus: Szentgyörgyi István, Alcibiades: Tompa Kálmán
- 1900. okt. 21. *Julius Caesar*. Tr. 5 fv. F. Vörörmarty Mihály, r. Szakács Andor. Julius Caesar: Szentgyörgyi István, Marcus Antonius: Szakács Andor, Marcus Brutus: Tompa Kálmán, Cal-purni: Bajor Riza, Portia: Gazdy Aranka
- 1900. dec. 22. *A windsori víg asszonyok*. F. Rákosi Jenő
Forrás: BEREGSZÁSZI é. n.
- 1900. dec. 29. *Romeo és Julia*. Szj. 5 fv. F. Szász Károly, r. Sza-kács Andor. Montague: Török Kálmán, Capulet: Szentgyörgyi István, Romeo: Tompa Kálmán, Julia: Gazdy Aranka, Mercutio: Bónis Lajos, Tibald: Janovics Jenő, Lőrinc: Szakács Andor
Források: Amennyiben külön nincs feltüntetve többnyire a követ-kező forrásokra támaszkodtunk: OSZK Szt. szlp., KÁMSZDT szlp., ÉNYEDI 1972. és 1999.; FERENCZI 1897.; JANOVICS 1911a., JA-NOVICS 1911b., JANOVICS 1912. és JANOVICS 1913.; Bayer 1909. I–II; VITÉZ (WELSER) é. n., BEREGSZÁSZI é. n. és egykorú folyóiratok.

MÁRAMAROSSZIGET

- 1835 jún. 29. *Ördögűző Fábián (A makrancos hölgy átdolgozása)*. Cseky (Petruchio): Király, Franciska (Kata): Fejérmé
Forrás: *Honművész*, 1835. aug. 2. 498.

- 1854. *Hamlet, Lear király*. Egressy Gábor mv. Pázmán Mihály sztr.
Forrás: ENYEDI 1999. 250.
- 1859. aug. *Hamlet*. F. Vajda Péter, Egressy Gábor mv.
Forrás: Rakodczay 1911. 579.
- 1873. márc. 3. *A Szent Iván-éji álom*. „Látványos tündéres színmű”.
5 fv. F. Arany János, z. Mendelsohn, karnagy: Faerber, r. Bodrogi,
Theseus: Fodor, Hyppolita: Kövesiné, Demetrius: Rajz, Her-
mina: Czakóné, Heléna: Rónainé Prielle Lilla, Puck vagy Robin
pajtás: Bodroginé, Lysander: Abonyi, Hubay Gusztáv–Sztupa An-
dor sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1883. júl. 16. *Othello, a velencei mór*. Tr. 5. fv. F. Szász Károly,
Othello: Molnár György, Desdemona: Medgyaszai Evelin, Csóka
Sándor sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1883. szept. 1. *III. Richárd király*. tört. Tr. 5 fv. F. Szigligeti Ede,
III. Richárd: Molnár György, Lady Anna: Medgyaszai Evelin,
Csóka Sándor sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1883. szept. 15. *Coriolanus és Róma népe*. Tr. 5 fv. Coriolanus:
Molnár György jutj. és búcsú föllépte, Volumnia: Temesváriné,
Csóka Sándor sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1883. szept. 17. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Romeo:
Ivánfi Jenő jutj., Julia: Medgyaszai Evelin, Csóka Sándor sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1886. hónap n., nap n. *Romeó és Júlia*. Romeo: Zilahy Gyula,
Julia: Tolnayné, Nagy Vince sztr.
Forrás: ENYEDI 1999. 255.
- 1889. szept. 6. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, r. Ra-
kodczay Pál, Othello: Molnár László jutj., Desdemona: Arday Ida,
Cassio: Somló, Jago: Rakodczay Pál, Valentin Lajos sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1889. aug. 9. *A velencei kalmár*. Szmmű 4 fv. F. Ács Zsigmond,
r. Rakodczay Pál, Antonio: Molnár, Shylock: Rakodczay Pál,
Jessica: Palotai Piroska, Valentin Lajos sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.

- 1898. aug. 2. *Hamlet*. Hamlet: Komjáthy János, Ophelia: Fáy Flóra
Forrás: *Máramarosi Híradó*, III. évf. 1898. aug. 9. 32.
- 1898. szept. 13. *A velencei kalmár*. Leszkai András szt.
Forrás: *Máramarosi Híradó*, III. évf. 1898. szept. 15. 40. sz.
- 1899. szept. 7. *III. Richárd*. F. Szigligeti Ede, III. Richárd: Bartha István, Komjáthy János szt.
Forrás: *Máramarosi Híradó*, IV. évf. 1899. szept. 12. 37. sz.
- 1900. szept. 13. *A makrancos hölgy*. Katalin: Komjáthy Zádovszky Teréz, Petruccio: Komjáthy János, Komjáthy János szt.
Forrás: *Máramarosi Híradó*, V. évf. 1900. szept. 19. 38. sz.

MAROSVÁSÁRHELY

- 1804. máj. 24. *Második Gaszner*. Vígj. 4 fv. F. Kórész Zsigmond, Cseki: Jancsó, Franciska: Ernyiné, Kőhegyi: Sáska, Kőhegyiné: Sáskáné, Margot doctor: Ernyi, Margot felesége: Simény Borbála, Gaszner kapitány: Kótsi Patkó János
Forrás: ENYEDI 1972. 180. és OSZK kéziratos szlp. fotó
- 1807. ápr. 18. *Hamlet. Nagy herosi dráma* 5 fv. F. Kazinczy Ferenc, Dán király/Claudius: Sáska János, Királyné/Gertrud: Kótsiné, Hamlet: Kótsi Patkó János, Ophelia: Borbála, Oldenholm: Jancsó Pál, Laertes: Székely
Forrás: ENYEDI 1972. 187. OSZK szlp. fotó
- 1816. *Macbeth* szj.
Forrás: 1829. dec. 17. *Macbeth* szlp. 13 év előtti bemutatót említ.
- 1829. dec. 17. *Machbet v. A' nagyra vágyás következése*. „Remek nagy hérosi szomorú történet.: Új decoratiokkal, tüneményekkel, optikai jelenségekkel”. 5 fv. F. If. Fiedler, Duncan: Székely József, Macbeth: Celesztin, Banquo: Kemény, Macduff: Eránosz József, Lady Macbeth: Székelyné Ungár Anna, Malcolm: Kőszeghy Aloizius jutj.
Forrás: Fodor 1939. 14. és OSZK szlp.
- 1837. szept. 23. *Hamlet*. F. Kazinczy.
Forrás: színlapmásolat
- 1841. máj. 3. *Hamlet*. 6 fv. F. Kazinczy, Hamlet: Celesztin, Oldenholm: Kovács, Ophelia: Farkasné, Laertes: Feleky, Király: Nagy Lajos, Királyné: Kántorné, Megholt király lelke: Czakó, Pály Elek szt.
Forrás: *Honművész*, 1841. 154. sz. és OSZK szlp. fotó

- 1841. máj. 26-án *A velencei kalmár, v. keresztény és zsidó*. Szmű 4 fv. F. Lukács Lajos, Shylock: Göde István mv., Portia: Pályiné, Antonio: Celesztin
Forrás: *Honművész*, 1841. 49. sz. jún. 20.
- 1856. aug. 30. *Othello*. Rónai Gyula jutj., Gyulai Ferenc szt.
Forrás: sz. zsk. 573.
- 1856. okt. 10. *Hamlet*. Pesti Béla jutj., Gyulai Ferenc szt.
Forrás: sz. zsk. 573.
- 1856. nov. 12. *Othello*. Gyulai Ferenc szt.
Forrás: sz. zsk. 573.
- 1859. júl. (kétszer) *Hamlet*. Egressy Gábor mv.
Forrás: Rakodczay 1911. 579.
- 1863. szept. 19. *Romeo és Julia*. Szj. 5 fv. F. Vajda Péter, r. Mándoky Béla, Romeo: Mándoky, Julia: Hubayné Mária jutj., Hubay Gusztáv szt.
Forrás: Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Színlapgyűjtemény. 1863. Jelzete: 1181. F.; sz. zsk. 663.
- 1867. jan. 22. *Hamlet*. Dráguss Károly mv. Szilágyi Béla szt.
Forrás: sz. zsk. 667. Lelőhely: Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. 22907.
- 1867. febr. 2. *III. Richárd király*. F. Egressy Gábor és Vajda Péter
Forrás: Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Színlapgyűjtemény. 1867. Jelzete: 1185. F.; sz. zsk. 667. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. 22907.
- 1867. febr. 6. *Lear király*. f. Vörösmarty Mihály, jelenetozte: Dráguss Károly, Lear: Dráguss Károly, Cordelia: Újfalusi Gizella
Forrás: Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Színlapgyűjtemény. 1867. Jelzete: 1185. F.; sz. zsk. 667. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. 22907.
- 1867. ápr. 6. *Romeo és Julia*. Dráguss Károly mv. Szilágyi Béla szt.
Forrás: sz. zsk. 667. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. 22907.
- 1870. nov.–ápr. *Makranczos hölgy*. Györffy Antal szt.
Forrás: sz. zsk. 191.

- 1871. aug. 16. *Romeo és Júlia*. Lenkey Gyula jutj., Fehérváry Antal szt., Capulet: Szentgyörgyi
 Forrás: sz. zsk. 674.; Szentgyörgyi István: *Színi napló* 1871. Ápr. 14-től 1874 Május 1-ig. OSZK. Szt. Szentgyörgyi István iratai 179.
- 1872. aug. 29. *Othello*. Othello: E. Kovács Gyula, Kolozsvári Nemzeti Színház szt.
 Forrás: sz. zsk. 675. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. 22906.
- 1872. szept. 3. *Hamlet*. Egressy Ákos jutj.
 Forrás: sz. zsk. 675. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. 22906.
- 1873. jún. 28. *Velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, Shylock: Tóth Antal, Jessica: Abonyiné
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1871. Ápr. 14-től 1874 Május 1-ig. OSZK Szt. 179., valamint *Magyar Polgár*, júl. 9. 155. sz.
- 1877. ápr. *Szentivánéji álom*. Látványos nagy bohózat. 5 fv. („Egészen újonnan készült római jelmezekkel és díszkiállítással. Shakespeare egyetlen s halhatatlan bohózata, fényes disz- és római jelmezkiállítással s görögtűzfényvilágítással itt először”) f. Arany János, r. Vedress Gyula. Lysander: Tolnay, Demetrius: Vedress, Hermia: Reményi Nina, Helena: Csókáné, Zubboly: Szabó Károly jutj., Puck: Szabóné jutj., Csóka Sándor szt.
 Forrás: sz. zsk. 680 és OSZK Szt. szlp.
- 1877. ápr. 3. *Lear király*. Tr. 5 fv. F. Vörösmarty, a Nemzeti Színház scenírozása szerint, r. Molnár György mv., Lear: Molnár György, Gloster: Ajtai Károly, Edgar: Vedress Gyula, Edmund: Szabó Károly, Cordelia: Csókáné, Goneril: Tökés Emilia, Csóka Sándor szt.
 Forrás: sz. zsk. 680.
- 1877. ápr. 10. *III. Richárd király*. Tr. 5 fv. F. Szigligeti Ede, A Nemzeti Színház színpadára scenírozta és berendezte: Molnár György mv. IV. Eduard: Csóka, III. Richard: Molnár György, Buckingham: Vedress Gyula, Norfolk: Sándorffy, Erzsébet királyné: Csókáné, Margit: Tökés Emilia, Lady Ann: Szabóné, Csóka Sándor szt.
 Forrás: sz. zsk. 680. és OSZK szlp.

- 1877. ápr. 12. *Coriolanus Róma consula.* („E színpadon először”)
tr. 5 fv. F. Petőfi Sándor, Molnár György mv.
Forrás: sz. zsk. 680. és OSZK e. szj.
- 1893. máj. 22. *Romeo és Julia* szj. Kolozsvári Nemezeti Színház
szt. Szentgyörgyi: Capulet
Forrás: VITÉZ (WELSER) é. n.; Szentgyörgyi István: *Színi napló.*
1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1893. jún. 25. *Othello.* Kolozsvári Nemezeti Színház szt. Brabantio: Szentgyörgyi
Forrás: VITÉZ (WELSER) é. n.; Szentgyörgyi István: *Színi napló.*
1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1894. máj. 12. *Hamlet.* Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szerémy Gizella, Claudius: Szentgyörgyi István
Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló.* 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1894. máj. 31. *Lear király.* F. Vörörmarty Mihály, Lear: E. Kovács Gyula, Cordelia: Horváth Paula, Kent gróf: Szentgyörgyi István, Edgár: Góth Sándor
Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló.* 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1895. jún. 5. *Romeo és Júlia.* Szj. 5 fv. F. Szász Károly, Escalus: E. Kovács Gyula, Paris: Deési Alfréd, Montague: Váradi Miklós, Capulet: Szentgyörgyi István, Capuletné: Hunyady Margit, Romeo: Beregi Oszkár mv., Júlia: Szolinszky Olga, Kolozsvári Nemezeti Színház szt.
Forrás: VITÉZ (WELSER) é. n. és OSZK szlp. fotó
- 1897. máj. 12. *Othello, a velencei mór.* Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Brabantio: Szentgyörgyi István, Othello: E. Kovács Gyula, Jago: Bartos Gyula, Rodrigo. Janovics Jenő, Desdemona: K. Szerémy Gizella, Kolozsvári Nemezeti Színház szt.
Forrás: VITÉZ (WELSER) é. n. és OSZK szlp. fotó
- 1897. jún. 1. *Makrancos hölgy.* Vigj. 5 fv. F. Lévay József, Baptista: Szentgyörgyi István, Petruchio: E. Kovács Gyula, Katalin: K. Szerémy Gizella, Kolozsvári Nemezeti Színház szt.
Forrás: VITÉZ (WELSER) é. n. és OSZK szlp. fotó

- 1897. jún. 22. *Romeo és Julia*. Szj. 5 fv. F. Szász Károly. Romeo: Fűredi Gusztáv, Júlia: György Ilona, Kolozsvári Nemezeti Színház szt.
Forrás: VITÉZ (WELSER) é. n. és OSZK szlp. fotó
- 1900. jún. 15. *Romeo és Júlia*. Szj. 5 fv. F. Szász Károly. Romeo: Beregi Oszkár, Julia: Márkus Emilia, mv. Montague: Körmendy János, Capulet: Békés Gyula, Krecsányi Ignác szt.

NAGYBÁNYA

- 1854. dec. *Hamlet; Othello, A velencei mór*. Egressy Gábor mv. helybeli műkedvelő társulattal
Forrás: *Hetilap*, 1854. dec. 30. 104. sz. és RAKODCZAY 1911, 579. (Rakodczay a *Hamlet* előadást említi csak.)
- 1871. ápr. *Hamlet*. Homokay László szt.
Forrás sz. zsk. 991.
- 1884. okt. 14. *Hamlet, dán királyfi*. Tr. 5 fv. F. Arany János, r. Gerőfi Andor, Hamlet: Gerőfy Andor, Ophelia: Szabó Ilka, Gerőfy Andor szt.
- 1896. jan. *Hamlet, dán királyfi*. Hamlet: E. Kovács Gyula mv., Ophelia: Alpár Irén, Claudius: Lévy, Királyné: Palotayné, Hamlet szelleme: Balogh Árpád, Balogh Árpád szt.
Forrás: *Nagybánya és Vidéke*, XXI. évf. 1896. márc. 8. 10. sz.
- 1900. márc. 7. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, r. Szabadhegyi Aladár, Romeo: Szabadhegyi Aladár, Julia: N. Bodroghy Lina, Szabadhegyi Aladár szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.

NAGYENYED

- 1828. szept. 30. *Hamlet*. Szj. 5 fv. F. Kazinczy Ferenc, Hamlet: Kőszeghy, Oldenholm: Megyeri, Ophelia: Néb Mária, Dán király: Kemény János, Királyné: Lángné Járdos Annamária, Laertes: László, Guldenstern: Láng Ádám János, Kolozsvári szt. / A' Nemzeti Nyelv-Művész Társaság
Forrás: *Vita* 1940. 53–57. és OSZK Szt. szlp. fotó
- 1865. júl. *Hamlet*. ifj. Lendvay Márton mv. Nyiri György szt.
Forrás: *Fővárosi Lapok*, 1865. júl. 28. 171. sz. 653.
- 1898. máj. 3. *Romeo és Julia*. Szj. 5 fv. F. Szász Károly, r. Benedek

Gyula, Romeo: Benedek Gyula, Julia: B. Némethy Jolán mv., Bokody Antal szt.

Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1899. ápr. 8. *Velencei kalmár*. Romantikus szmü, víg jelenetekkel, 4 fv. F. Ács Zsigmond, (1. fv. *Alku egy font emberhusra*. 2. fv. *A zsidó leány szerelme*. 3 fv. *A három szekrény titka*. 4. fv. *A velencei törvényszék*), Antonio: Morvay, Bassanio: Simon, Shylock: Rakodczay Pál, Jessica: Novák Irén, Lorenzo: Palugyai Vilma, Portia: Székely René, díszlet: Beczkóy József, jelmez: Baksai Alajos, Rakodczay Pál szt. (Új díszlet: *A Szt Márk-tér Velenczében*.)

Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1899. ápr. 13. *Lear király* tr. 5 fv. F. Vörösmarty Mihály, Lear: Rakodczay, Cordelia: Novák Irén

Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1899. ápr. 25. *Macbeth*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly. Macbeth: Rakodczay, Lady Macbeth: Palugyai Vilma, Rakodczay Pál szt.

Forrás: OSZK Szt. szlp., és Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál levelesládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 320 fólió.

- 1899. máj. 9. *Othello, velencei mór*. F. Szász Károly Othello: Morvay Antal, Jago: Rakodczay Pál, Desdemona: Novák Irén, Rakodczay Pál szt.

Forrás: OSZK Szt. szlp. és Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál levelesládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 321 fólió.

- 1900. szept. 11. *Romeo és Julia* tr. 5 fv. F. Szász Károly, r. Szabadhegyi Aladár, Romeo: Szabadhegyi Aladár, Julia: Berzsenyi Margit, Szabadhegyi Aladár szt.

Forrás: OSZK Szt. szlp.

NAGYKÁROLY

- 1881. márc. 21. *III. Richárd király*. F. Szigligety Ede, színre alk. és r. Rakodczay Pál, „az V. fv.-ban látványos kép: *A csatatér halottai*”

Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1888. márc. 27. Szavlati előadás. *Lear király* tragédia főbb részletei. („Rakodczay Pál emlékezetből”)
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1892. febr. 7. *Hamlet*.
Forrás: *Hamlet. Dán királyfi*. Tragédia 5 felvonásban. Írta Shakspeare, fordította Arany János, Sűgőkönyv. Sz. 1245 sűgőbejegyzése
- 1899. szept. 7. *Makranczos hölgy*. F. Lévy József, r. Baghy Gyula, Markovits Margit jutj., Petruchio: Baghy Gyula, Csóka Sándor szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1900. szept. 13. *Othello, a velencei mór*. Othello: Kalmár Gyula, Desdemona: Holéczy Ilona, Szalkay Lajos szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.

NAGYSZALONTA

- 1881. máj. 10. *Corilanus*. Petőfi Sándor, tr. 5 fv. R. Benedek József, Coriolanus: Molnár György, Volumnia: Leövey Ilka, Bogyó Alajos szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1881. máj. 17. *Othello, a velencei mór*. r. Benedek József, Othello: Molnár György jutj., Jago: Zöldi, Desdemona: Papp Laura, Bogyó Alajos szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 271. és OSZK Sztt. szlp.

NAGYSZEBEN

- 1882. okt. 12. *Othello, a velencei mór*. Othello: Molnár György mv., Desdemona: Ács Irma, Jago: Iványi, Nyéky János szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp., Rakodczay Pál: Molnár György és a magyar színészet. *Szegedi Híradó*, 1882. nov. 24–26.
- 1899. máj. 18. *Romeo és Julia*. Romeo: Deéry Béla, Julia: Borsitzky Ilona, Szalkay Lajos szt.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.

NAGYVÁRAD

- 1798. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc
Forrás: ENYEDI 1972.
- 1799. *Hamlet*. F. Schröder u. Kazinczy Ferenc
Forrás: K. Nagy 1884. 17.

- 1814. márc. 4. *Macbeth*
- 1828. szept. 20. *Macbeth*. Szj. 5 fv. Macbeth: Egressy Gábor, Pály Elek szt.
Forrás: sz. zsk. 330.
- 1833. szept. 19. *A Szerelem mindent tehet/ A makrancos hölgy*. Vígj. 4 fv. F. Komlóssy Ferenc
Forrás: ENYEDI 1972. és sz. zsk. 501., valamint *Honművész*, 1833. okt. 13. 451–452.
- 1838. dec. 31. *Lear király*. Tóth István úr jutj. Pály Elek szt.
Forrás: sz. zsk. 758.
- 1845. dec. 29. *IV. Henrik. Szmű* 5 fv., Szentpétery Zsigmond jutj., Várady Pál és Somogyi Sándor szt.
Forrás: sz. zsk. 761
- 1850. dec. 12. *Ördögűző huszártiszt /A makrancos hölgy*. Várad-Debreceeni egyesült szt. Kilyényi Dávid–Csabai Pál–Feleky Miklós ig.
Forrás: sz. zsk. 764
- 1852. máj. 28. *Romeo Julia*. Szj. 5 fv. Gócs Ede–Havi Mihály–Szabó József szt.
Forrás: sz. zsk. 765.
- 1854. dec. 9. *Hamlet*. Dr. 5 fv. ifj. Lendvay Márton jutj. Nagyváradi dráma és dalszintársulat
Forrás: sz. zsk. 767.
- 1856. szept. 21. *Lear király*. Egressy Gábor mv.
Forrás: Rakodczay 1911. 579.
- 1857. máj.–júl. *Romeo és Júlia*
- 1857. jún. 27. *Macbeth*
Forrás: INDIG 1909, 301. és *Macbeth* rp. OSZK Sztt. MM4830.
- 1857. júl. 1. *III. Richárd király*. Hetényi József és Molnár György szt.
Forrás: sz. zsk. 768.
- 1857. szept. 21. *Lear király*. „Egressy Gábor úr első föllépte”. Hetényi József és Molnár György szt.
Forrás: sz. zsk. 768.
- 1857. szept. 24. *Hamlet*. „Egressy úr 4-ik föllépte”. Hetényi József és Molnár György szt.
Forrás: sz. zsk. 768.

- 1858. máj. 8. *Romeo és Júlia*. „Bulyovszkyné első föllépte”. A helybeli magyar dalszintársulat.
Forrás: sz. zsk. 769.
- 1858. máj. 22. *A velencei kalmár*. Bulyovszkyné mv. A helybeli magyar dalszintársulat.
Forrás: sz. zsk. 769.
- 1858. jún. 19. *Makrancos hölgy*. Egressy Gábor 3dik föllépte, jutj. A helybeli magyar dalszintársulat.
Forrás: sz. zsk. 769.
- 1859. máj.–szept. *Hamlet*. Molnár György szt. Egressy Gábor mv.
Forrás: NÁMÉNYI 1898, 96.
- 1859. máj.–szept. *Coriolanus*. F. Dobrossy István–Egressy Gábor, Egressy Gábor mv. Molnár György szt.
Forrás: NÁMÉNYI 1898, 96.
- 1859. máj. 20. *Lear király*. Egressy Gábor mv., Molnár György szt.
Forrás: NÁMÉNYI 1898, 96.
- 1859. máj.–szept. *Julius Caesar*. F. Vörösmarty Mihály, Molnár György szt. Egressy Gábor mv.
Forrás: NÁMÉNYI 1898, 96.
- 1860. júl. 5. *Hamlet, Dánia hercege*. Szj. 5 fv. F. Vajda Péter. Hamlet: ifj. Lendvay Márton, Polonius: Gyulai Ferenc, Claudius: Takács, Gertrud: V. Kolonics Alfonza, Ophelia: Lendvayné Fánecs Ilka, Szabó József és Budai József szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp. Megj.: INDIG 1991 adattárában nem szerepel.
- 1863. aug. 5. *Hamlet*. Szj. 5 fv. Paulay Ede rendező jutj. Paulay és Paulayné utolsó föllépte. „A kolozsvári országos nemzeti színházi választmány pártolása és Follinus János igazgatása alatti dráma és dalműtársaság”
Forrás: sz. zsk. 771.
- 1864. jún. 27. *III. Richárd király*. Tr. 5 fv. R. Gyulai Ferenc, „A kolozsvári országos nemzeti színházi választmány pártolása és Follinus János igazgatása alatti dráma és dalműtársaság”
Forrás: sz. zsk. 772.
- 1864. aug. 27. *Othello, a velencei szerecsen*. Dr. 5 fv. R. Gyu-

- lai Ferenc, A kolozsvári országos nemzeti színházi választmány pártolása és Follinus János igazgatása alatti dráma és dalműtársaság
 Forrás: sz. zsk. 772.
- 1864. szept. 4. *Makranczos hölgy*. Vígj. 4 fv. R. Gyulai Ferenc, Kövérné Komlósy Ida mv. „A kolozsvári országos nemzeti színházi választmány pártolása és Follinus János igazgatása alatti dráma és dalműtársaság”
 Forrás: sz. zsk. 772.
  - 1865. júl. 16. *III. Richárd király*. „A kolozsvári országos nemzeti színházi választmány pártolása és Follinus János igazgatása alatti dráma és dalműtársaság”
  - 1867. aug. 29. *Lear király*. A debreceni állandó színház szt. Szabó József ig.
  - 1868. júl. 9. *Szentivánéji álom*. Vígj. 5 fv.
 Forrás: sz. zsk. 773.
  - 1869. máj. 22. *Romeo és Júlia*. Dr. 5 fv. R. Rónai Gyula, Debrecen-Nagyvárad sz.
 Forrás: sz.zsk. 774. Megj.: Indignél máj. 21. szerepel.
  - 1869. aug. 13. *Coriolanus*. Tr. 5 fv. R. Rónai Gyula, Debrecen-Nagyvárad sz.
 Forrás: sz. zsk. 774. Megj.: Indignél aug. 14. szerepel.
  - 1869. szept. 4. *III. Richárd király*.
  - 1870. máj. 14. *Othello*. Dr. 5 fv. R. Rónai Gyula, Debreceni Színház szt.
 Forrás: sz. zsk. 775.
  - 1870. jún. 28. *Lear király*. Dr. 5 fv. R. Rónai Gyula, Rónai Gyula jutj. Debreceni Színház szt.
 Forrás: sz. zsk. 775.
  - 1871. máj 6. *Hamlet*
  - 1871. máj. 25. *A velencei kalmár*
  - 1871. jún. 5. *Lear király*
  - 1871. aug. 2. *Coriolanus*
  - 1871. szept. jún. 13. *III. Richárd király*
  - 1872. júl. 27. *Romeo és Júlia*. Dr. 5 fv. „Lendvayné asszony első föllépte”. Debrecen-Nagyvárad színház szt.
 Forrás: sz. zsk. 776.

- 1872. aug. 7. *Makrancos hölgy*. „Lendvayné asszony 6-ik föllépte”. Debrecen-Nagyvárad színház szt.
Forrás: sz. zsk. 776.
- 1873. máj. 13. *Lear király*. Tr. 5 fv.
Forrás: sz. zsk. 777.
- 1873. máj. 28. *Othello, a velencei mór*. Tr. 5 fv.
Forrás: sz. zsk. 777.
- 1873. júl. 8. *Macbeth*. Tr. 5 fv.
Forrás: sz. zsk. 777.
- 1873. júl. 26. *III. Richárd király*
Forrás: sz. zsk. 777.
- 1873. aug. 5. *Hamlet*. Tr. 5 fv. Foltényiné A. jutj.
Forrás: sz. zsk. 777.
- 1873. aug. 13. *Makrancos hölgy*. Vígj. 5 fv.
Forrás: sz. zsk. 777.
- 1874. jún. 11. *Romeo és Júlia*
- 1874. júl. 9. *Julius Caesar*. F. Vörösmarty Mihály
- 1874. aug. 3. *Hamlet*
- 1875. aug. 5. *Lear király*. R. Mándoky Béla, Debrecen-Nagyvárad Dal-szt.
Forrás: sz. zsk. 778.
- 1875. szept. 14. *Hamlet*
- 1876. júl. 3. *Lear király*
- 1876. júl. 6. *III. Richárd király*
- 1877. júl. 14. *Othello, a velencei mór*
- 1877. júl. 28. *Romeo és Júlia*. Szj. 5 fv. F. Szász Károly, Romeo: Szacs vay Imre, Julia: Ditróiné E. Mari
- 1877. aug. 20. *Szentivánéji álom*. Szmű 5 felv, F. Arany János. Theseus: Váradi, Lysander: Szacs vay Imre, Demetrius: E. Kovács Gyula, Hermia: Dán Bella, Heléna: Boér Hermin
- 1877. szept. 6. *Hamlet, dán királyfi*. Tr. 5 fv. (minden kihagyás nélkül a sírásó jelenettel itt először). F. Arany János, Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: E. Kovács Gyuláné, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia. Boér Emma, Guldenstern: Fehérváry Antal jutj.
Forrás: OSZK szlp.
- 1877. szept. 17. *Makrancos hölgy*. Vígj. 5 fv. F. Lévy József,

- Bapista: Szentgyörgyi István, Petruchio: Szacsвай Imre, Kata: Boér Emma
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1879. máj. 27. *Romeo és Júlia*
  - 1879. júl. 14. *Hamlet*
  - 1879. szept. 9. *Lear király*
  - 1882. szept. 19. *IV. Henrik király és Falstaff Jankó*. Szmű 5 fv. F. Lévay József, r. Somogyi Károly, IV. Henrik: Balázs, Sir John Falstaff: Szathmáry Árpád (jutj.), Percy Henrik: Somogyi Károly, Lady Perc: Hunyady Margit
 Forrás: OSZK szlp.
  - 1883. júl. 4. *Romeo és Júlia*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, r. Tiszay Dezső, Romeo: Somló Sándor, Julia: Fáy Szeréna (mv.)
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1883. júl. 23. *Hamlet, dán királyfi*. Tr. 5 fv. F. Arany János, r. Tiszay Dezső, Hamlet: Nagy Imre (mv.), Ophelia: Hunyadi Margit, Horatio: Tiszay Dezső, Claudius: Szabó Anti
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1884. jún. 20. *Romeo és Júlia*. Szj. 5 fv. f. Sász Károly. Romeo: Somló Sándor, Júlia: Nagy Ibolya, Nagy Vince szt.
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1884. júl. 1. *Szentivánéji álom*
 Forrás: INDIG 1991, 349.
  - 1884. júl. 4. *Hamlet, dán királyfi*. Szj. 5 fv. F. Arany János, Claudius: Lovászi, Gertrud: Göncziné, Hamlet: Somló Sándor, Ophelia: Nagy Ibolya, Nagy Vince szt.
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
 Forrás: OSZK Szt. szlp.
  - 1885. aug. 7. *Romeo és Júlia*. Nagy Vince szt.
  - 1886. jún. 7. *Makrancos hölgy*. Krecsányi Ignác szt.
  - 1886. júl. 2. *Romeo és Júlia*. Krecsányi Ignác szt.
  - 1886. júl. 18. *Szentivánéji álom*. Krecsányi Ignác szt.
  - 1886. aug. 4. *Othello, a velencei mór*. Krecsányi Ignác szt.
  - 1886. szept. 23. *Antonius és Cleopatra*. Krecsányi Ignác szt.
  - 1887. jún. 30. *Romeo és Júlia*. Krecsányi Ignác szt.
  - 1887. aug. 6. *Hamlet*. Krecsányi Ignác szt.
  - 1888. júl. 11. *III. Richárd király*

- 1888. júl. 17. *Romeo és Júlia*
- 1888. júl. 27. *Lear király*
- 1889. máj. 13. *Macbeth*. Macduff: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1889. jún. 17. *Coriolanus*. Brutus: Szentgyörgyi
- 1889. július 16. IV. Henrik, IV. Henrik: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1889. aug. 3. *Antonius és Cleopatra*. Cleopatra: Jászai Mari, Enobarbus: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1889. aug. 13. *Romeo és Júlia*. Capulet: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1889. aug. 16. *Othello, a velencei mór*. Brabantio: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1889. szept. 6. *Hamlet*. Claudius: Szentgyörgyi
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1890. aug. 25. *Hamlet*. Tr. 5 fv. F. Arany János. A kolozsvári Országos Nemzeti Színház szt. R. E. Kovács Gyula, Claudius: Szentgyörgyi István, Gertrud: Hunyadi Margit, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Szerémy Gizella
 Forrás: OSZMI szlp. és Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1890. szept. 22. *Romeo és Júlia*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, r. Ivánfi Jenő, Romeo: Ivánfi Jenő, Júlia: Szerémy Gizella jutj. Capulet: Szentgyörgyi
 Forrás: OSZMI szlp. és Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1886. Máj 1től 1891. Ápril 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1891. máj. 22. *Szentivánéji álom*
- 1891. máj. 30. *Romeo és Júlia*

- 1891. jún. 20. *A velencei kalmár*
- 1891. aug. 29. *Hamlet*
- 1892. máj. 31. *Romeo és Júlia*
- 1892. szept. 13. *Hamlet*
- 1893. máj. 11. *Romeo és Júlia*
- 1893. júl. 4. *A velencei kalmár*
- 1893. aug. 3. *Hamlet*
- 1894. aug. 27. *Hamlet*
- 1894. szept. 4. *Lear király*
- 1894. szept. 24. *Romeo és Júlia*
- 1895. máj. 20. *III. Richárd király*
- 1895. júl. 23. *Othello, a velencei mór*
- 1895. aug. 16. *Szentivánéji álom*
- 1896. máj. 22. *A makrancos hölgy*. F. Lévay József, Petruccio: E. Kovács Gyula, Kata: K. Szerémy Gizella, Baptista: Szentgyörgyi István
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1896. jún. 10. *Romeo és Júlia*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Romeo: Klenovits György, Júlia: Fekete Rózsika, Montague: Dayka Balázs, Capulet: Szentgyörgyi István, Capuletné: Lackó Aranka, Benvolio: Janovics Jenő, Kolozsvári Országos Nemzeti Színház szt. Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1896. jún. 17. *Hamlet dán királyfi*. F. Arany János. Claudius: Szentgyörgyi István, Királyné: Lackó Aranka, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Cserny Berta, Polonius: Vendrey Ferenc, Kolozsvári Országos Nemzeti Színház szt.
 Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló*. 1891. Ápril hó 1től 1896. Júli 1ig, Kolozsvár. OSZK Szt. Szentgyörgyi István iratai. 179.
- 1896. aug. 4. *Othello, a velencei mór*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula, Jago: Hegedüs Gyula mv., Desdemona: György Ilona, Rodrigo: Janovics Jenő, Kolozsvári Országos Nemzeti Színház szt.

- 1896. aug. 7. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv. F. Ács Zsigmond, Antonio: Szathmáry Lajos, Bassanio: Janovics Jenő, Shylock: E. Kovács Gyula, Portia: György Ilona, Jessica: Turchányi Olga, Kolozsvári Országos Nemzeti Színház szt.
- 1897. szept. 13. *Othello, a velencei mór*
- 1897. szept. 27. *Hamlet*. Gustavo Salvini mv.
- 1897. szept. 28. *Makrancos hölgy*. Gustavo Salvini mv.
- 1897. szept. 29. *Romeo és Júlia*. Gustavo Salvini mv.
- 1897. szept. 31. *A velencei kalmár*. Gustavo Salvini mv.
- 1897. okt. 3. *Othello*. Gustavo Salvini mv.
Forrás: JÁNOS–SZATMÁRI 2003, 121.
- 1898. máj. 1. *A velencei kalmár*. F. Ács Zsigmond, Shylock: Hornyánszky L., Jessica: Hatala Györgyike, Antonio: Bartos Gyula
- 1898. máj. 11. *Lear király*. Tr. 5 fv. F. Vörösmarty Mihály, Lear: E. Kovács Gyula, Kent: Szentgyörgyi István, Gloster: Bartos Gyula, Edgar: Tompa Kálmán, Edmund: Janovics Jenő, Goneril: Laczkó Aranka, Regan: Szilágyi Berta, Cordelia: Hatala Györgyike, Bolond: Rózsahegyi Kálmán
- 1898. júl. 23. *Romeo és Júlia*. Szj. 5 fv. Romeo: Ivánfi Jenő, Júlia: Fáy Szeréna, Montague: Heltai Nándor, Capulet: Szentgyörgyi István, Paris: Janovics Jenő
- 1898. aug. 1. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv. F. Ács Zsigmond, Antonio: Bartos Gyula, Bassanio: Tompa Kálmán, Shylock: Hornyánszky L., Lancelot Gobbo: Heltai Nándor, Portia: Miklósi Ilona, Jessica: Hatala Györgyike
Forrás: KÁMSZDT szlp.
- 1899. jan. 25. *Antonius és Cleopatra*
Forrás: VITÉZ (WELSER) é. n. és Sp. Sz. 74. sűgőbejegyzése
- 1899. febr. 18. *Antonius és Cleopatra*.
Forrás: VITÉZ (WELSER) é. n.
- 1899. máj. 12. *Antonius és Cleopatra*. F. Szász Károly, Antonius: E. Kovács Gyula, Cleopatra: Fáy Szeréna, Octavius: Tompa Kálmán
- 1899. aug. 30. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly, Romeo: Bihari Ákos, Julia: Fáy Szeréna, Mercutio: Bónis Lajos
- 1900. okt. *Lear király*
- 1900. nov. *Hamlet*

- 1900. dec. *Romeo és Júlia*
Források: Amennyiben külön nem tüntettük fel, a következő forrásra támaszkodtunk: INDIG 1991, 263–366.

SEPSISZENTGYÖRGY

- 1881. április–május *Othello; Lear király és Szentivánéji álom*. Sztupa Andor szt.
Forrás: SALAMON, 1970, 182.
- 1882. aug. 19. *Lear király* III. fv. F. Vörösmarty; *III. Richárd*. I. fv. F. Szigligeti, Molnár György mv., Bényei István szt.
Forrás: Székely Nemzeti Múzeum szlp.
- 1883. ápr. 19. *Hamlet*. E. Kovács Gyula mv. Sztupa Andor szt.
Forrás: *Székely Nemzet*, 1883. április 21.
- 1888. dec. 5. *Othello*. E. Kovács Gyula mv., Völgyi O. József szt.
Forrás: *Székely Nemzet*, 1888. dec. 2.

SZAMOSÚJVÁR

- 1882. márc. *Makrancos hölgy. Az ördögűző huszártiszt*. F. Holbein u. Nyéki János szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 352.
- 1882. okt. 24. *Romeo és Júlia*. Sztupa Andor szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 352.
- 1886. (hónap n., nap n.) E. Kovács Gyula hat szerepben, Várady Ferenc szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 352.

SZATMÁR

- 1855. márc. 13. *Othello*. ifj. Lendvay Márton mv. Csabai Pál–Laczóczy Ferdinánd–Fejér Károly–Gócs Ede szt. Forrás: sz. zsk. 949.
- 1857. jún. 27. *Macbeth*. R. Molnár György Takács Ádám jutj., Hetényi József–Molnár György szt.
Forrás: sz. zsk. 951.
- 1857. júl. 1. *III. Richárd*. R. Molnár György, Hetényi József–Molnár György szt.
Forrás: sz. zsk. 951.

- 1857. szept. 21. *Lear király*. R. Molnár György, Egressy Gábor első fellépte, Hetényi József–Molnár György szt.
Forrás: sz. zsk. 951.
- 1857. szept. 24. *Hamlet*. R. Molnár György Egressy Gábor negyedik fellépte, Hetényi József–Molnár György szt.
Forrás: sz. zsk. 951.
- 1871. okt. 21. *A velencei kalmár*. Dr. 4 fv. R. Prielle Péter, Klein Sámuel szt.
Forrás: sz. zsk. 955.
- 1871. dec. 9. *Othello*. R. Prielle Péter, Klein Sámuel szt.
Forrás: sz. zsk. 955.
- 1871. dec. 16. *Romeo és Julia*. R. Prielle Péter, Klein Sámuel szt.
Forrás: sz. zsk. 955.
- 1872. jan. 18. *Lear király*. R. Prielle Péter, Klein Sámuel szt.
Forrás: sz. zsk. 957.
- 1876 v. 1877 ősze *Hamlet*. R. Szép János, Geröfy Andor szt.
Forrás: sz. zsk. 958.
- 1881. márc. 1. *III. Richárd király*. F. Szigligeti Ede, Az V. fv.-ban látványos kép: *A csatatér halottai*. Tört. tr. 5 fv. F. Szigligeti Ede, z. Volkmann Róbert, színre alk. Rakodczay Pál, jelmez: Baksai Lajos, III. Richárd: Rakodczay, Lady Anna: Angyal Ilus
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1882. febr. 9. *Hamlet*. Hamlet: E. Kovács Gyula mv., Ophelia: P. Roth Mari, Claudius. Püspöki, Laertes: Fábián, Polonius: Kendi, Bényei István szt.
Forrás: *Szatmár*, VIII. évf. 1882. febr. 18.
- 1886. jan. 28. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Zilahy Gyula mv. Romeo: Zilahy, Julia: Kutassy Janka
- 1888. jan. 10. *A velencei kalmár*. Regényes szmü 4 fv. F. Ács Zsigmond, r. Rakodczay Pál, díszlet: Betzkói József, jelmez: Baksai Lajos, Antonius: Kövy, Shylock: Rakodczay Pál, Rakodczay Pál szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1888. jan. 25. *Lear király*. díszlet: Lehmann Mór, jelmez: Baksai Lajos, Lear: Rakodczay, Cordelia: Angyal Ilus, Rakodczay Pál szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1897. febr. 9. *Hamlet*. F. Vörösmarty Mihály, Hamlet: E. Kovács Gyula mv.
Forrás: *Szatmár*, XXIII. évf. 1897. febr. 13. 7. sz.
- 1897. febr. 11. *Othello*. F. Szász Károly, Othello: E. Kovács Gyula mv. Jago: Hidvéghy Ernő
Forrás: ENYEDI 1999.; *A velencei Mór*. Sp. Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tára. Sz. 2571 sùgóbejegyzése, valamint *Szatmár*, XXIII. évf. 1897. febr. 13. 7. sz.
- 1897. febr. 13. *Lear király*. F. Vörösmarty Mihály
Forrás: *Szatmár*, XXIII. évf. 1897. febr. 20. 8. sz.; *Lear király*. Sp. Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tára. Sz. 1946 sùgóbejegyzése
- 1898. nov. 28. *Macbeth, vagy: a boszorkányok jóslata*. tört. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, z. Tombor Aladár, díszlet: Gyöngyösi Viktor, jelmez: Szepesi Andor, Macbeth: Rakodczay, Lady Macbeth: Palugyai Vilma, Rakodczay Pál szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1899. okt. 14. *A velencei kalmár*. Romantikus szmù. 4 fv. F. Ács Zsigmond, díszlet: Betzkói, jelmez: Baksai Alajos, Shylock: Rakodczay, Antonio: Morvai, Rakodczay Pál szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp. és Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál leveles ládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 350. fólió.
- 1899. okt. 25. *Lear király*. Tr. 5 fv. F. Vörösmarty Mihály, Rakodczay Pál szt. Lear: Rakodczay, Cordelia: H. Novák Irén
Forrás: OSZK Szt. szlp., valamint Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál leveles ládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 351. fólió.
- 1899. nov. 28. *Macbeth*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Rakodczay Pál szt.
Forrás: Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál leveles ládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 353. fólió.
- 1899. dec. 16. *Julius Caesar*. Tr. 5 fv. F. Vörösmarty Mihály, jelmez: Szepesi Andor, Marcus Antonius: Simon, Julius Caesar: Érczkövy, Brutus: Morvai. Rakodczay Pál szt. (A III. felvonásban nagy csoportozat: „Julius Caesar megöletése. A tömegek

mozgása és moraja a híres meiningeni előadások mintájára rendeztetik”)

Forrás: OSZK Szt. szlp. és Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál levelesládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 354. fólió.

- 1899. dec. 18. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Romeo: Morvay, Julia: Maróthy Margit mv. Rakodczay Pál szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp., valamint Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál levelesládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 355. fólió.
- 1900. jan. 5. *A vízkereszt*. Rakodczay Pál szt.
Forrás: Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál levelesládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 356. fólió.
- 1900. okt. 28. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Romeo: Molnár Gyula, Julia: Markovits Margit, Szalkay Lajos szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.

SZÉKELYHÍD

- 1889. szept. *Othello*. F. Szász Károly, E. Kovács Gyula mv. Nagy Paula szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 361.

SZÉKELYKERESZTÚR

- 1882. júl. 12. *Othello, a velencei mór*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Othello: Molnár György mv., Desdemona: Váradi Rózsa, Jago: Ferenczy, Váradi Ferenc szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.

SZÉKELYUDVARHELY

- 1882. jún. 29. *Othello a velencei mór*. F. Szász Károly, Othello: Molnár György mv., Desdemona: Váradi Rózsa, Várady Ferenc szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1882. júl. 8. *Lear király* III. fv; *III. Richárd* I. fv. Molnár György mv. Várady Ferenc társulata
Forrás: OSZK Szt. szlp.

- 1899. márc. 22-től *Makrancos hölgy*. F. Lévy József, Petruchio: E. Kovács Gyula, Baranyai Mihály szt.
Forrás: *Székelyudvarhely*. 1899. márc. 19. 12. sz., 1899. márc. 26. 13. sz. és OSZK Szt. e. szj.

SZILÁGYSONMLYÓ

- 1871. jún. *Hamlet*. Szegedi Mihály szt.
Forrás: sz. zsk. 191.
- 1871. jún. *Makrancos hölgy*. Szegedi Mihály szt.
Forrás: sz. zsk. 191.
- 1871. júl. *A velencei kalmár*. Szegedi Mihály szt.
Forrás: sz. zsk. 191.
- 1871. júl. *Macbeth*. Szegedi Mihály szt.
Forrás: sz. zsk. 191.
- 1893. máj. *Othello, Hamlet*. E. Kovács Gyula mv., Zoltán Gyula szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 366. és OSZK Szt. e. szj.
- 1899. aug. *Romeó és Júlia*. Romeo: Szabadhegyi Aladár, Julia: N. Bodrogi Lina, Szabadhegyi Aladár szt.
Forrás: ENYEDI 1999, 366. és OSZK Szt. szlp.

TEMESVÁR

- 1859. máj. 24. *Hamlet*. Egressy Gábor mv.
Forrás: Rakodczay 1911. 579.
- 1884. ápr. 25. *Othello, a velencei mór*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, r. Molnár György, Othello: Molnár György, Desdemona: Arday Ida, Mosonyi Károly szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1888. dec. 22. *IV. Henrik Király*. F. Lévy József, IV. Henrik: Peterdy Sándor, Percy Henrik: Sólyom Lajos, Hotspur: Somló Sándor, Krecsányi Ignác szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1891. jan. 3. *Macbeth, a királygyilkos*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly. Macbeth: Kazaliczky Antal, Lady Macbeth: Zádovszky Teréz, Krecsányi Ignác szt.
- 1895. jan. *Antonius és Cleopatra*. Krecsányi Ignác szt.
Forrás: OSZK Szt. e. szj.

- 1897. *Hamlet, A makrancos hölgy, Romeo és Julia, A velencei kalmár* (Gustavo Salvini mv.)
Forrás: DARVAY NAGY 2003, 35.
- 1898. nov. 30. *Szentiván-éji álom*. Szmű 5 fv. F. Arany János, z. Mendelsohn, karnagy: Orbán Árpád, Lysander: Thury Elemér, Demetrius: Almási Béla, Hermia: Hahnel Aranka, Helena: Kecskeméthy Irma, Krecsányi Ignác szt.
- 1898. dec. 1. *Szentiván-éji álom*. Krecsányi Ignác szt.
Forrás: *Délvidéki közlöny*, 1898. nov. 30. 271. sz.; dec. 1. 273. sz. és OSZK Szt. szlp.
- 1899. okt. 15. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv. F. Szász Károly, Romeo: Odry Árpád, Julia: Czikle Valéria, Krecsányi Ignác szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1899. okt. 23. *Lear király*. F. Vörösmarty Mihály, Lear: Szakács Andor, Cordelia: Czikle Valéria. Makó Lajos szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1899. nov. 30. *Othello, a velencei mór*. Othello: Szakács Andor, Desdemona: Czikle Valéria, Makó Lajos szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1899. dec. 22. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: Szakács Andor, Lady Macbeth: Szilágyi Berta, Makó Lajos szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1899. dec. 23. *Macbeth*. F. Szász Károly, Macbeth: Szakács Andor, Lady Macbeth: Szilágyi Berta, Makó Lajos szt.
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1899. dec. 27. *Romeo és Julia*. F. Szász Károly. Romeo: Odry Árpád, Julia: Czikle Valéria
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1900. febr. 3. *III. Richárd király*. Richárd: Szakács Andor, Anna: Jeskó Ariadne
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1900. okt. 16. *Hamlet, a dán királyfi*. F. Arany János, Hamlet: Klenovics György, Ophelia: Tóth Ilona
Forrás: OSZK Szt. szlp.
- 1900. nov. 28. *Hamlet*.
Forrás: OSZK Szt. e. szj.

- 1900. dec. 6. *A velencei kalmár*. Antonio: Klenovics György, Shylock: Sebestyén Géza, Makó Lajos sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.

TORDA

- 1868. aug. 15. *Hamlet*. Tr. 5 fv. F. Vajda Péter–Egressy Gábor, r. E. Kovács Gyula, Hamlet: E. Kovács Gyula, Ophelia: Albisi Anna
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1871. szept. 26. *Romeo és Júlia*. Capulet: Szentgyörgyi István
Forrás: Szentgyörgyi István: *Színi napló* 1871. Apr. 14-től 1874 Május 1-ig. OSZK Sztt. 179.
- 1877. április–május „Láttuk Shakespeare és Moliere alkotásait Molnár György vendégszereplésekor.” Csóka Sándor sztr.
Forrás: *Haladás*, 1877. máj. 19. I. évf. 1. sz. és Molnár György: *Világostól Világosig*. Emlékeimből. II. köt. 1881. 491.
- 1887. márc. 21. *A velencei kalmár*. Szmmű 4 fv. F. Ács Zsigmond. Shylock: Rakodczay Pál mv., Antonio: Szép János, Gerőfi Andor sztr.
Forrás: OSZK Sztt. szlp.
- 1899. máj. 17. *A velencei kalmár*. Szmmű 4 fv. F.: Ács Zsigmond, díszlet: Beczkói József, jelmez: Baksai Alajos, Shylok: Rakodczay Pál, Portia: Székely Renée, Jessica: Novák Irén, Antonio: Morvay, Rakodczay Pál sztr.
Forrás: *Aranyosvidék*. 1899. IX. évf. máj. 20. 20. sz. 80., OSZK Sztt. szlp. és Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál levelesládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 323. fólió.
- 1899. máj. 30. *Lear király*. Lear: Rakodczay, Cordelia: H. Novák Irén, Rakodczay Pál sztr.
Forrás: *Aranyosvidék*. 1899. jún. 3. 22. sz. 84., OSZK Sztt. szlp. és Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál levelesládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 326. fólió.
- 1899. jún. 8. *Othello, a velencei mór*. F. Szász Károly, jelmez: Baksai Alajos, Othello: Balassa Károly mv. Jago: Rakodczay Pál, Desdemona: H. Novák Irén, Rakodczay Pál sztr.
Forrás: *Aranyosvidék*. 1899. jún. 10. 23. sz. 88., OSZK Sztt. szlp. és Rakodczay Pál pénztári kimutatása az előadásról. In: Rakodczay Pál levelesládája. OSZK Ktt. Fol Hung. 1484/III. 327. fólió.

ZILAH

- 1885. márc. *Romeó és Júlia*. R. Zilahy Gyula, Romeo: Zilahy Gyula mv. jutj., Júlia: Könczöl Lujza, Nyéky János és Molnár Menyhért szt. Forrás: ENYEDI 1999. 407. és OSZK Szt. szlp.
- 1885. aug. *Othello*. E. Kovács Gyula mv., Dancz Nina és Lajos szt. Forrás: ENYEDI 1999. 407.
- 1900. jan. 16. *Romeo és Julia*. R. Szabadhegyi Aladár, Romeo: Szabadhegyi Aladár, Julia: N. Bodroghy Lina, Szabadhegyi Aladár szt. Forrás: OSZK Szt. szlp.

ZSIBÓ

- 1805. okt. 25. *II. Gaszner. (A makrancos hölgy)*. Vígj. 4 fv. F. Kórérh Zsigmond
Forrás: OSZK. Szt. Kolozsvár színészete. Irattár 74. Megj.: Enyednél nem szerepel. Vö. ENYEDI 1972. 204.

A Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában található Shakespeare-szövegkönyvek

Ahogy tetszik. Jelzet: Sz. 22.

Í. Shakespeare, f. Rákosi Jenő, színre alkalmazta: E. Kovács Gyula, Kolozsvár, 1886. szept. Bem.: 1886. okt. 16.

Megj.: kéziratos sp., 128 p. meghúzott, sűgőbejegyzések nincsenek.

Antonius és Cleopatra. Sz. 74.

Tragédia 5 fv. Í. Shakespeare, f. Szász Károly

Megj.: kéziratos sp., 117 p. nincs possz., meghúzott.

Sűgőbejegyzések:

Nagyvárad, 1889. [aug. 3.] – Kertész Lajos (Jászai Mari felléptével)

Kolozsvár, 1895. febr. 7. – Czeglédi (Jászai Mari felléptével)

Kolozsvár, 1899. jan. 26.² – Poprády Árpád (Fáy Szeréna felléptével)

Kolozsvár, 1902. okt. 9. – Miklós Gyula (Fáy Szeréna felléptével)

² VITÉZ (WELSER) é. n. adattára szerint január 25-én ment az *Antonius és Cleopatra* előadás.

Caius Marcius Coriolanus. Tragoedia 5 felvonásban. Sz. 430
Í. Schackspeer Vilmos, f. Petőfi Sándor. Leírtam Kvárt Télutó febr.
14én 1883. Várady Ferenc veterán színész
Megj.: Kéziratos szövegkönyv, tisztázott példány, sztlan.

Caius Marcius Coriolanus. Tragoedia 5 felvonásban. Sz. 430/1
Í. Schackspeer Vilmos, f. Petőfi Sándor. Leírtam Kvárt Télutó febr.
14én 1883. Várady Ferenc veterán színész
Megj.: Kéziratos sp., 164 p.
Súgóbejegyzések: Kolozsvár, 1889. dec. 28 – Kertész Lajos sűgó;
Nagyvárad 1889 – Kertész Lajos

Cymbeline. Színmű 5 felvonásban. Sz. 440
Í. Sakespeare V., f. Rákosi Jenő
Megj.: Kéziratos sp., sztlan
A következő feltűntetett szereposztással: Cymbeline: Szentgyörgyi
István, Leonatus Posthumus: Tompa Kálmán, Caius Lucius: Kassai,
Királyné, Cymbeline felesége: Laczkó Aranka
Súgóbjegyzés: Kolozsvár 1914. márc. 11.

Hamlet. Dán királyfi. Tragédia 5 felvonásban. Sz. 1245
Í. Shakspeare, f. Arany János
Megj.: kéziratos sp., 202 p.
Súgóbejegyzés:
Nagykároly, 1892. febr. 7.

III. Richárd király. Sűgópéldány. Sz. 1262
Í.: Shakespeare, f. Radó Antal és *VI. Henrik halála.* Shakespeare
VI. Henrik című drámájának III. részéből f. Ivánfi Jenő
Megj.: kéziratos sp., é. n. 121 p.

III. Richárd király. Szomorú játék 5 felvonásban. Sz. 1264
F. Szigligety Ede, történethely: Angol ország
Megj.: kéziratos sp., possz.: E. Kovács Gyula, számozatlan, Kolozs-
vár. 1882. október,
(Ezen szereposztással adatott 1892. dec. 14. – Poprádi Árpád sűgó:

IV. Edvárd-Janovics, Hastings gróf – Szentgyörgyi, Margit, VI. Henrik özvegye–Fáy Szeréna, Kövi Ede stb.)

Súgóbejegyzések:

Kolozsvár, 1889. márc. 8. – Kertész Lajos

Kolozsvár, 1892. okt. nov. – Czeglédi

Kolozsvár, 1895. febr. 16. – Czeglédi

Kolozsvár, 1897. jan. 13. – Poprádi

János Király. Szomorú játék öt felvonásban. Sz. 1521

Í. Shakspere Vilmos, f. Arany János. Színre alkalmazta: E. Kovács Gyula.

Megj.: 97 p., kéziratos sp., bem. 1883. jan. 29.

Julius Caesar. Sz. 1579

Í. Shakspeare, f. Vörösmarty Mihály,

Megj.: kéziratos sp., 100 p., possz.: Szentgyörgyi István.

A következő szereposztással: Julius Caesar: Szentgyörgyi István, Octavius Caesar: Kassay Károly, Marcus Antonius: Szakács Andor, Marcus Brutus: Tompa Kálmán/Berczi, Casca: Nagy Imre, Decius Brutus: Török.

Súgóbejegyzés: Kolozsvár, 1894. december [30.]

Lear király. Sz. 1946

F. Vörösmarty Mihály. A pesti scenirozás szerint lemásolta Zs. Dezső Ödön.

Megj.: kézirat, é. n., kevés beírás, 108 p. Szfejérváry Ödön aláírásával ellátva. A keltezés rosszul olvasható: feltehetőleg 1894-ből származik.

Lear király. Tragédia 5 felvonásban. Sz. 1947

Í. Shakspeare, f. Vörösmarty Mihály

Megj.: kéziratos sp., sokat használt, bejegyzett, kihúzott, néhány szöveg beragasztva, 143 p.

Súgóbejegyzések:

Debrecen, 1897. jan. 23. – Bodoki (Borsodi) József

Várad, 1894. szept. 4. – Lángh Lajos

Szatmár, 1897. febr. 13. – Ligeti Aladár

Szabadka, 1898. febr. 12.
Kolozsvár, 1890. nov. 29.
Kolozsvár, 1896. – Poprády
Kolozsvár, 1889. nov. 20. – Kertész Lajos
Kolozsvár, 1873. ápr. 9. – Márton Béla sűgő s színész
Debrecen, 1897. jan. 22. – Borsodi József
Szabadka, 1898. febr. 12.
Pécs, 1899. febr. 4. – Borcsai
Kolozsvár, 1892, 1893, 1894 – Czeglédi

Lear király. Szomorújáték 5 felvonásban. Sz. 1945

Í. Shakespeare Vilmos az eredeti Schlegel és Petz után Vajda, Jakab, Egressy Gábor
Megj.: kézirat, nincs possz., nincs sűgőbejegyzés, é. n.

Macbeth. Szomorú játék 5 felvonásban. Sz. 2042

Í. Shakespeare 1606-ban. F. Szász Károly. A budapesti nemzeti színház példánya után másolatott, Kolozsvár 1881. febr. 26. Sz[ínházi] Főrendező

Megj.: possz. E. Kovács Gyula, 152 p., meghúzott, sokat használt, kék, ill. grafit ceruzákkal bejegyzett példány.

Sűgőbejegyzések:

N. Várad, 1889. máj. 10. – Kertész Lajos

Kolozsvár, 1892. márc. 18. – Czeglédi, Hunyady

[Kolozsvár], 1894. nov. 24. Shakespeare-cyklus (VIII.) – Cz[eglédi].

Kolozsvár, 1896. nov. 13. – Poprády Árpád

Kolozsvár, 1902. febr. 23., febr. 29. – Borcsai

Kolozsvár, 1904. febr. – Szilágyi József

Párvjelenet Macbeth-ből. Sz. 2040

Megj.: ebben a sp-ban: *Cselédcsinnyek*. Vígj. 1 felvonásban, f. Decour alle, f. Szerdahelyi Kálmán. A teljes sp., 53 p., ebből a párvjelenet 19 p.

A meg szelidített visszálkódó vagy második Gasner. Sz. 1115

Vígjáték 4 felv. Seakspear után fordította németből. Shener György 1818.

Megj.: kézirat, tiszta, szatlan.

A' Makranczos hölgy. Vigjáték 4 cselekvényben. Sz. 2072

Í. Shakspeare, Deinhardstein szinpadí átdolgozata után Fekete Soma
1855

Megj.: kézirat, meghúzások, egyéb bejegyzések, nincs possz.,
sztlan.

Negyedik Henrik király. Színjáték 5 felvonásban. Sz. 2402

Í. Shakspear, fordították Matisz Pál és Egressy Gábor, 1856.

Megj.: kéziratosp., 19 szerep (kék ceruzával), meghúzott, bejegyzésekkel ellátott példány, 75 p.

Súgóbejegyzések:

Kolozsvár, 1889. – Kertész Lajos

h. n., 1884. febr. – Romváry Lajos, súgó

Kassa, 1889. márc. 2.

Kolozsvár, 1892. jan. 16. – Czeglédi

VIII. Henrik király. Dráma 5 felvonásban. Sz. 2519

Angolból Delius Szövege szerint fordította Szász Károly

Megj.: kézirat, nincs possz., nincs súgóalírás, meghúzott, színre alkalmazott példány, sztlan.

Othello. A velencei Mór. Sz. 2571

Megj.: kéziratosp., sztlan.

Súgóbjegezés:

Nagyvárad, 1889. aug. 16. – Kertész Lajos súgó

Kolozsvár, 1889. dec. 21. – Kertész Lajos

Szeged, 1892. márc. 9. – [valószínűleg] Binaky

Mátészalka, 1892. aug. 24. – Homokay Béla

Görgényszentimre, 1893. aug. 2. – Máté Mózsi

Debrecen, 1897. jan. 23. – Bozsoky József

Szatmár, 1897. febr. 11. – Ligety Aladár

Szabadka, 1898. febr. 14.

Kolozsvár, 1898. febr. 19. – súgtam legutóbb Poprády Árpád

Pécs, 1899. febr. 2. – Borcsai. I

Rómeo és Júlia sugo könyv. Sz. 2871

Dráma 5 felvonásban. Í. Shakspere, f. Szász Károly

Megj.: kézirat, bejegyzett, meghúzott, használt példány, sztlan.
Beírások az első, ill. utolsó oldalon:

A sp. másolója: „A Pesti kihuzat szerént leírta Boér János 1871. szept. 3-án, Marosvásárhelyen”.

Súgóbejegyzések:

h. n., 1880. dec. 25.

Kolozsvár, 1880. jan. 21. – Turcsányi Lajos sugó

Nagyvárad, é. n. – Kertész Lajos

Kolozsvár, 1887. nov. 19. – Kelemen Lajos sugó,³ 1888. dec. 5.

Kolozsvár, 1881. [nov.] 16. – Miskolczy Berta sugó, 1882. jan. 12.

Jászberény, 1897. jan. 2. – Kecskeméti Miklós

h. n., 1891. – Czeglédi

Gyula, 1889. febr. 9. – Bogáth Medárd

Romeo és Julia. Sz. 2870

Tragoedia 5 felvonásban. Í. Schakespeare, f. és színpadra alk. Gondol Dániel. 1867.

Megj.: kézirat, sztlan, possz.: Fehérváry Antal, a Kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója, néhány húzás, nem nagyon használt.

A téli rege. Színjáték 5 felvonásban. Sz. 3315

Í. Shakespeare, f. Szász Károly.

Megj.: kéziratosp., leírta: Havy Lajos, Budapest 1884. aug. 29.

A következő szereposztással: Leontes: E. Kovács Gyula, Camillo: Szentgyörgyi/Hegedüs, Antigonus: Vedres, Cleomenes: Török Károly, Rogero: Várady Antal/Török, Polixenes: Sárdy, Florizel: Csiki L, Hajós: Baranyai/Mátray, öreg juhász: Vendrei, ifj. juhász: Zilahi, pásztor: Havasi/Gergely, Autolycus: Megyeri, idő mint kar: Osváth/Földesi, Hermione: K. Szerémy Gizella; Perdita, Leontes és Hermione lánya: K. Gerő Lina, Paulina. Göncziné

Súgóbejegyzés: Kolozsvár, 1893. febr. 8. – Czeglédi; 1894. dec. 19 – Czeglédi

³ Janovics 1887. nov. 18-ra teszi az előadás dátumát, megjegyzi, hogy színlap hiányában közli az adatot.

Tévedések vigjátéka. 3. fölvonásban. Sz. 3319
Shakespeare-től fordították: Egresy Gábor és Szigligety E.
Megj.: kézirat, néhány meghúzás, tiszta példány, sztlan.

Vindsori csalfa hölgyek. Vigjáték 3 felvonásban. Sz. 3752
Í. Shakespeare, f. Gondol Dani, dec. 5-én, 1848.
Megj.: kézirat, sztlan, egy viaszpecsét, 1855. Jún. 5., Színészek:
Szentgyörgyi, Fodor, Radó, Durkó Pali, Horváth, E. Kovátsné stb.

Windsori víg asszonyok. Vigj. 5 felvonásban. Sz. 3750
F. Rákosi Jenő, színre alkalmazta: Szentgyörgyi István.
Megj.: kéziratosp., 169 p., bem. 1882. okt. 26.
Súgóbejegyzés: Kolozsvár 1894. dec. 29. – Czeglédi

Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában található erdélyi vonatkozású Shakespeare-szövegkönyvek

Coriolanus. (Súgókönyve) MM. 6261
F. Petőfi Sándor. *Shakspere minden munkái.* IV. k. 1865. 146 p.
Possz.: Krecsányi Ignác
Megj.: Rp. (utasítások betoldva; jelenetek megvágva; Debrecen 1883.
márc. 7., E. Kovács Gyula mv.)
Súgóbejegyzések:
Garay Ferenc súgó, 1889.
Lenkey Zoltán, Szeged 1889. dec. 1.
N. Szeged, 1901. okt. 29.
Ligeti Aladár, Tóvölgyi Béla

Coriolanus. Colligatum Shakspere minden munkái. IV–V. k. MM.
17328
Tragédia öt felvonásban, f. Petőfi Sándor, *Shakspere minden munkái.* IV. k. 1865. 146 p.
Possz.: E. Kovács Gyula
Megj.: Bem. 1881. ápr. 26., rp.; r. Szentgyörgyi István, Szentgyörgyi bejegyzéseivel meghúzások, instrukciók, E. Kovács Gyula kézjeggyével.

Titus Andronicus. MM. 17328

F. Lévy József *Shakspeare minden munkái.* IV. k. 1865. 147–248.

Possz.: E. Kovács Gyula

Megj.: Bejegyzések, meghúzások nélkül.

Cymbeline. N.SZ.C. 89

Regényes színmű 5 felvonásban. Í. Schakspeare. Ford. Rákosi Jenő. Magyar színen nem adatott; Szabadon színtre alkalmazta E. Kovács Gyula. 1875. Kolozsvárt.

Possz.: E. Kovács Gyula

Megj.: rp., kéziratos szöveggönyv. 120. fólió., bem. 1876. dec. 2. Leirta Szabó Ferencz s.k. Kolozsvárt 1876. febr. 17., 18., 19. és 20ik napján. E. Kovács Gyula bejegyzéseivel.

A címlap és a szereplők névsora: Cymbeline: Szentgyörgyi, Imogen: D. Boér Emma, Királyné: Komáromi Mari, Helén: Szöllősi Hermin, Cloten, a királyné fia: Krasznay, Leonatus Posthumus, Imogen férje: E. Kovács Gyula, Belarius: Ditrói, Guiderius: Szacsvai, Arviragus: Hetényi, Jachimo: Mátray, Pisanio, Posthumus híve: Vidor, Philamonia jósnő: Körösiné

Hamlet, dán királyfi. MM. 17327

F. Arany János. *Shakspeare minden munkái.* VIII. k. 1867. 161. p.

Megj.: rp., r.: Szentgyörgyi István; bem.: 1881. ápr. 6.; meghúzások, bejegyzések. 1886. nov. 20. R. E. Kovács Gyula.

Felsült szerelmesek. MM. 17327

F. Rákosi Jenő *Shakspeare minden munkái.* VIII. k. 1867. 163–280. p.

Megj.: Bejegyzések, meghúzások nélkül.

III. Richárd király. Dráma 5 felvonásban. MM. 4667

F. angolból Vajda Péter és Egressy Gábor

Possz.: Károlyi Lajos

Megj.: kéziratos sp., 50 f. Bem.: Follinusz János társulata 1863/1864 évad, meghúzott, használt példány.

Szereposztás: IV. Eduard: Mátray, Hastings: Albisi, Clarence György: Mozsi, Margit, VI. Henrik özvegye: Újfalusyné, Erzsébet: Pataky

Róza, Yorky hercegnő: Boérné, Buckingham: Gyulai (Follinusz szt. 1863/64.)

Leár. Hérósi Szomorú Játék 5 felvonásban. MM. 22315
Schakespeare és Schiller u. fordította S[ófalvi] J[ózsef]. Kolozsváron 1811. Februariusban
Possz.: Udvarhelyi Miklós
Megj.: Legrégebbi Lear-szövegekönyv, sp., bem.: 1811. ápr. 4. 40 fólió.

Lear király. MM. 17328
F. Vörösmarty. *Shakspere minden munkái* V. k. 1865. 146 p.
Possz.: E. Kovács Gyula
Megj: Bem.: Kolozsvár, 1879. jan. 8. Rp. R. E. Kovács Gyula, E. Kovács Gyula bejegyzéseivel. (Pl. I. fv. *Királyi terem. Hátul emelvényen trón, mellette kis asztal pórian, rajta korona, balra elől szárnyas ajtó.*)

A két veronai ifjú. MM. 17328
F. Arany László. *Shakspere minden munkái* V. k. 1865. 147–234. p.
Megj.: Bejegyzések, meghúzások nélkül.

Macbeth. MM. 4830
Szomorujáték 5 felvonásban, németből f. Egressy Gábor
Megj.: kéziratos rp., 32. fólió. Hetényi József és Molnár György társ. Bem.: Nagyvárad, 1857. jún. 27.; r. Molnár György; Szereposztás: Duncan: Molnár, Malcolm: Rajz, Macbeth: Takács, Banquo: Horváth, Macduff: Szatmári, Lenox: Sánta, Menteh: Szathmári Pál, Seyton: Tar, Angol orvos: Kölesi, Lady Macbeth: Fehérváryné, Három boszorkány: Takácsné, J. Karolina, Várainé; egy gyilkos: Berzsényi, Siward: Sánta

Othello. MM. 17329
F. Szász Károly, *Shakspere minden munkái* I. k. 1864. 138 p.
Possz.: Szentgyörgyi István (1874. márc. 28-án bejegyzés)
Brabantio neve aláhúzva pirossal, ez Szentgyörgyi szerepe; kék ceruzával jelölve a jelenetek.
Megj.: Rp. R. Szentgyörgyi István. Bejegyzések, meghúzások.

Szent-Iván éji álom. MM. 17329

F. Arany János. *Shakspere minden munkái* I. k. 1864. 139–224. p.
Megj.: Rp. R. Szentgyörgyi István bejegyzéseivel.

IV. Henrik király. I. rész. MM. 17330

F. Lévy József. *Shakspere minden munkái* XV. k. 1867. 123 p.
Possz.: Szentgyörgyi István
Megj.: Rp. R. Szentgyörgyi István bejegyzéseivel.

IV. Henrik király. II. rész. MM. 17330

F. Lévy József. *Shakspere minden munkái* XV. k. 1867. 125–
257. p.
Megj.: Bejegyzések, meghúzások nélkül.

III. Rikchárd király. MM 17331

F. Szigligeti Ede. *Shakspere minden munkái* XVIII. k. *Színművei* XVIII.,
Ráth, Emich ny. 1867. 148. p.
Megj.: Bem.: Kolozsvár, Nemzeti Színház 1879. jan. 18. Rp. R. Szent-
györgyi István.

VIII. Henrik király. F. Szász Károly. *Shakspere minden munkái*
XVIII. k. *Színművei* XVIII. 1867, Ráth, Emich ny. 149–285. p.

Megj.: felúj.: Kolozsvár, Nemzeti Színház, 1884. ápr. 3., Rp. R. Szent-
györgyi István. Szentgyörgyi István bejegyzéseivel.

Szereposztás megjegyzésekkel: *VIII. Henrik király: E. Kovács, Wol-
sey bibornok: Szentgyörgyi, Campejus bibornok: Erodý, Capucius,
V. Károly császári követe: Fehérváry, Norfolk herceg: Lubinszky,
Buckingham herceg: Mátray, Surrey gróf: Tolnay, Zilahi, Lord ka-
marás: Szilágyi, Lord kancellár: kimarad, A lincolni püspök: néma,
Lord Abergavenny: fiatal, Bessenyei, Lord Sands: fiatal, nagyon
jó kedvű, Megy(eri), Sir Henry Guildford: ifjú, Sir Thomas Lovell:
Földesy, Sir Nicolas Vaux: Kálmán, Buckingham herczeg sáfára:
nagyon ügyes intrikus ember, Váradi Alb, Brandon, őrtiszt: 1. felv.
Ügyes ember kell, Fehérváry, Fegyveres ör: 1. felv, kicsi, Szabó Sán-
dor, Apród Wolseinál: Bessenyei M., Katalin királyné: Szacsvainé,
Bullen Anna, udvarhölgye: Kubay, egy agg hölgy, Bullen Anna ba-
rátnéja: Körösiné*

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

alk.	alkalmazta
bem.	bemutató
dr.	dráma
ea.	előadás
e. szj.	előleges színházi jelentés
é. n.	évszám nélkül
fv.	felvonás
f.	fordította
h. n.	helyszín nélkül
ItK	Irodalomtudományi Közlemények
í.	írta
jutj.	jutalomjáték
ka.	kisasszony
KÁMSZDT	Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tára
KváriEgyKvtár	Kolozsvári Egyetemi Könyvtár
megj.	megjegyzés
MsC	Kolozsvári Római Katolikus Főtanoda könyvjegyzékeinek jelzete
MsR	Kolozsvári Református Kollégium Kéziratos könyvjegyzékeinek jelzete
MsU	Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvjegyzékeinek jelzete
mv.	mint vendég
NyIrK	Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények
OSZMI	Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

OSZK Sztt.	Országos Széchényi Könyvtár
	Színháztörténeti Tára
Ktt.	Kézirattára
p.	pagina
possz.	posszesszori bejegyzés
r.	rendezte
rp.	rendezőpéldány
sp.	súgópéldány
sz. zsk.	színházi zsebkönyv
szlp.	színlap
szmű	színmű
szt.	színtársulat
sztlan	számozatlan
szj.	szomorújjáték
tr.	tragédia
u.	után
vígj.	vígjáték
z.	zenéjét szerezte

BIBLIOGRÁFIA

- ANTAL 1958 = ANTAL Árpád: *Szentiváni Mihály*. Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- ANTAL 1969 = ANTAL Árpád: Falusi lakosság olvasókörei a reformkorban (Adatok Brassai Sámuel népnevelő munkásságához.) *NyIrK*, 1969. 2. sz. 315–322.
- ARANKA é. n. = ARANKA GYÖRGY: *II. Richárd Angliai Király élete és halála. Szomorú Játék*. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ktt. Ms. 252.
- ARANY 1961 = *Arany János összes művei*. Szerk.: Keresztúry Dezső. VII. köt. Budapest, Akadémiai.
- ARANY 1966 = *Arany János összes művei*. Szerk.: Keresztúry Dezső. XIII. köt. Budapest, Akadémiai.
- BAJZA 1837 = BAJZA József: A fordításokról. *Athenaeum*, I. 34. 249–251.
- BAJZA 1900 = *Bajza József összegyűjtött munkái*. Bev., jegyz., s. a. r.: Badics Ferenc. V. köt. Budapest, Franklin-Társulat.
- BAJZA 1909 = BAJZA József: Shakespeare, francia színművek és az Athenaeum. In: *Bajza József munkái*. (Magyar Remekírók. 28. köt.), Budapest, Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- BAJZA 2004 [1836] = BAJZA József: Dramaturgiai és logikai leckék, magyar színbírálok számára. In: Bajza József: *Szó és tett jellemzik az embert*. Vál., bev., jegyz.: Kerényi Ferenc. Kolozsvár, Kriterion, 177–192.
- BAJZA 2004 [1842] = BAJZA József: Shakespeare, francia színművek s az Athenaeum. Válaszul Henszlmann Imre úrnak. In: Bajza József: *Szó és tett jellemzik az embert*. Vál., bev., jegyz.: Kerényi Ferenc. 2004, Kolozsvár, Kriterion, 206–233.

- BALÁZS 1990 = BALÁZS Mihály: A kolozsvári Unitárius kollégium könyvtáráról. *Vigilia*, 11. sz. 850–852.
- BALOGH 1942 = BALOGH László: *Szász Károly angol irodalmi kapcsolatai*. (Debreceni angol dolgozatok. VI.) Debrecen, Kiadja a Tisza István-Tudományegyetem angol szemináriuma.
- BAYER é. n. [1900] = BAYER József s. a. r.: *Déryné naplója*. Első teljes kiadás, az eredeti kézirat alapján. II. köt. Budapest, Singer és Wolfner kiadása.
- [BAYER] 1908 = BAYER József: Shakespeare a magyar színpadon. Shakespeare előadások Budapesten és Kolozsvárott 1867-től 1900-ig. *Magyar Shakespeare-Tár*. I. köt.
- BAYER 1909 = BAYER József: *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. köt. Budapest, Franklin-Társulat.
- BAYER 1911 = BAYER József: Visszaélés Shakespeare nevével. *Magyar Shakespeare-Tár*. IV. köt. Budapest, Kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare Bizottsága, 248–255.
- BARNA 1928 = BARNA János s. a. r.: *Balogh István naplója*. Makó, [Gaál ny.]
- BARTHA 2003 = BARTHA Katalin Ágnes: Kövesdi Boér Sándor: A világi színjátszás erdélyi mindenese. *Erdélyi Múzeum*, LXV. 2003. 3–4. füz. 48–62.
- BARTHA 2004 = BARTHA Katalin Ágnes: Színlapok tükrözte színházvilág Sepsiszentgyörgyön. (1880–1885). In: *Néző, játék, olvasó. Dráma- és színháztörténeti tanulmányok*. Szerk.: Egyed Emese. Kolozsvár, Kriterion, 245–281.
- BARTHA 2006 = BARTHA Katalin Ágnes: Marosvásárhelyi színlapok és egy rendhagyó egyleveles emlény a Székely Nemzeti Múzeumban. In: *Könyves műveltség Erdélyben*. Marosvásárhely, Mentor, 246–261.
- BARTHA 2007 = BARTHA Katalin Ágnes: Színháztörténeti jelentőségű kalendáriumbejegyzések a Székely Nemzeti Múzeumban. In: *Acta Siculica*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 417–422.
- BÉCSY 2001 = BÉCSI Tamás: Dráma- és színházelmélet a századvégen. In: *Magyar színháztörténet. 1873–1920*. Főszerk.: Székely György. Budapest, Magyar Könyvklub-Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.

- BEKE 1990 = BEKE László: Henszlmann és a fényképezés. *Ars Hungarica*, XVIII. évf. 1. sz. 129–131.
- BELTSKA-SCHOLTZ-SOMORJAI 1995 = BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig-SOMORJAI Olga: *Deutsche Theater in Pest und Ofen. 1770–1850*. Bd. I. Budapest, Argumentum.
- BENKE 1805 = *Erköltsi Philosophia. Professzor Benke Mihály Úr szerint*. Teleki Téka, Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár. Ms. 177.
- BENKŐ 1957 = BENKŐ Samu: A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. et al: Bodor András. Bukarest, Kolozsvár, Tudományos Könyvkiadó.
- BENKŐ 1966 = BENKŐ Samu s. a. r.: Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Bukarest, Irodalmi Kiadó.
- BENŐ 2003 = BENŐ Attila: Fordítási elvek a XIX. században. In: „Szabadon fordította...” *Fordítások a magyar színjátszás céljaira a XVIII–XIX. században*. Szerk.: Egyed Emese. Kolozsvár, Scientia.
- BEÖTHY 1882 = BEÖTHY Zsolt: Színműírók és színészek. Budapest, Athenaeum.
- BEÖTHY 1912 = BEÖTHY Zsolt: Néhány szó Shakespeare hatásáról a magyar drámaköltészetre. *Magyar Shakespeare-Tár*. Budapest Franklin-Társulat, 15–18.
- BEREGSZÁSI é. n. = BEREGSZÁSI László: *A Kolozsvári Nemzeti Színház műsorából. 1884–1931*. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Ms. 4137.
- BERDE 1853 = BERDE Áron: Lapunk ügyében. *Hetilap*, jún. 29. 31. sz.
- BETHLEN 1857 = BETHLEN (BOLNAI) Miklós: A magyar színészetről. In: *Nemzeti Színházi Emlékkönyv*. Szerk.: Jakab István. Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda ny.
- BETHLEN 1888 = BETHLEN Miklós: *A történelem regénye (1846–1886). Jellem és korrajzok*. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája.
- BLAKEMORE 2002 = BLAKEMORE, G. Evans: *Smock Alley Prompt-Book: Othello*. In: *Shakespearean Prompt-Books of the Seventeenth Century*. <http://etext.lib.virginia.edu/etcbin/tocce.../promptbook&tag=public&part 1/14/2002>. Ed.: uő.

- BODOLAY 1963 = BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*. Budapest, Akadémiai.
- BORBÁTH 1963 = BORBÁTH Károly: A jakobinus káté kolozsvári másolójáról. *Korunk*, 1963. 2. sz. 259–261.
- BOROS 1983 = BOROS Erika: *Ferenczi Zoltán (studiu monografic.)* Teză de doctorat. UBB. Facultatea de Filologie. Catedra de Literatură Maghiară, Kolozsvár.
- BOYCE 1990 = BOYCE, Charles ed.: *Shakespeare A to Z. The Essential Reference to His Plays, His Poems, His Life and Times and More*. New York, Oxford, A Roundtable Press Book Facts on File.
- BÖHM 1882 = BÖHM Sándor: Shakespeare dalai. *Hon*, 1882. 185. sz.
- BÖLÖNI FARKAS 1831 = BÖLÖNI FARKAS Sándor: Angliai útjegyzetek. In: Benkő Samu s. a. r., jegyz.: *Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1966.
- BRANAM 1956 = BRANAM, George C.: *Eighteenth-Century Adaptations of Shakespearean Tragedy*. Berkeley, University of California Press.
- BUCZY 1817a = BUCZY Emil: Értekezés az elmének magas kifejtődése körül, az ízlés munkájában. *Erdélyi Muzéum*, 1817. VII. sz. 86–128.
- BUCZY 1817b = BUCZY Emil: A' tragoedia' legfőbbje a' görögöknél's mostani álláspontja. *Erdélyi Muzéum*, 1817. IX. sz. 3–36.
- BUZACOTT 1991 = BUZACOTT, Martin: *The Death of the Actor. Shakespeare on Page and Stage*. London and New York, Routledge.
- CERNOVODEANU 2004 = CERNOVODEANU, Paul: Transylvania in English Drama and English Plays Staged at Braşov in the Second Half of the Seventeenth Century. In: *In Honorem Gernot Nussbächer*. Ed.: Daniel Nazare–Ruxandra Nazare–Bogdan Florin Popovici. Braşov, Editura Foton. 411–415.
- CLAIR 2002 = CLAIR Vilmos: *Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex*. Előszó: Ságváry György. Budapest, Osiris.
- CZIBULA 2000 = CZIBULA Katalin: Simai Kristóf *Igazházijának* forrásvidéke. In: *A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai*. Szerk.: Demeter Júlia. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó. 338–346.

- CZIRJÁK 1879 = CZIRJÁK Albert: Kell vagy szabad-e a gyermekeket a (mai!) színházba vinnünk? *Család és Iskola*, V. évf. máj. 1. 9. sz.
- CZEKE 1918 = CZEKE Marianne: Kazinczy Ferenc Macbeth-fordítása Bürger után. *Magyar Shakespeare-Tár*. X. köt., Budapest, Kilián Frigyes és utóda bizománya, 238–256.
- CZEKE 1919 = CZEKE Marianne: Kazinczy Ferenc Macbeth-fordítása Bürger után. (Második cikk). *Magyar Shakespeare-Tár*. XI. köt., Budapest, Kilián Frigyes és utóda bizománya, 251–281.
- CSÁSZÁR 1964 = MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Molnár György, a rendező*. (Színháztörténeti Könyvtár 16. sz.) Budapest, Színháztudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum.
- CSÁSZÁR 1959 = MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Színház és közönség az elnyomatás korában (1849–1867)*. Kandidátusi értekezés tételei.
- CSÁSZÁR 1985 = MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit vál., s. a. r., jegyz., ford.: *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból. (1780–1867)*. Budapest, Gondolat.
- CSÁSZÁR 1917 = CSÁSZÁR Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*. Budapest, Franklin-Társulat.
- CSERY-CLAUSER 1942 = CSERY-CLAUSER Mihály: Vándza Mihály. *Erdélyi Múzeum*, 2. füz. 262–268.
- CS-Y 1858 = CS-Y: Tollrajzok Britanniából. *Szépirodalmi Közlöny*, II. évf. dec. 19. 23. sz. 360–364.
- DANKANITS 1968 = DANKANITS Ádám: Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinó. *NyIrK*, 1968. 12. 1. sz. 99–103.
- DALLOS 1853 = DALLOS Gyula: *Angol nyelvtan, melyet Ahn és Ollendorff gyakorlati tanmeneteik szerint, magyar nyelven alapuló minden szó melletti új és helyes kiejtéssel Iskolák és magántanulók számára*. Pest, Lampel Róbert sajátja.
- DALLOS 1871 = DALLOS Gyula: *Gyakorlati angol nyelvtan új tanulmányok alapján, mely szerint angol nyelven olvasni, írni és beszélni a legrövidebb idő alatt alaposan megtanulható*. Pest, Kiadja Lampel Róbert.
- DARVAY NAGY-SZÉKELY 2001 = DARVAY NAGY Adrienne-SZÉKELY György: Színháztörténet Erdélyben. In: *Magyar Színháztörténet. 1873–1920*. Főszerk.: Székely György. Budapest, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.

- DARVAY NAGY 2003 = DARVAY NAGY Adrienne: *Állandóban változó-konyan*. Marosvásárhely, 2003, Mentor.
- DÁVIDHÁZI 1989 = DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszületője”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, Gondolat.
- DÁVIDHÁZI 1999 = DÁVIDHÁZI Péter: A magyar irodalomtudomány Beöthy Kis-tükrében. In: *Mesterek tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Szerk.: Szajbély Mihály. Budapest, Magvető, 523–540.
- DÁVIDHÁZI 2004 = DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Universitas, Akadémiai.
- DE MARINIS 1999 = DE MARINIS, Marco: Szemiotika és színháztörténet. In: *Színház-szemiotika. Az angol és olasz reneszánsz dráma és színház ikonográfiája és szemiotikája*. Szerk.: Demcsák Katalin–Kiss Attila. Szeged, Jate Press.
- DEMCSÁK–KISS 1999 = DEMCSÁK Katalin–KISS Attila szerk.: *Színház-szemiotika. Az angol és olasz reneszánsz dráma és színház ikonográfiája és szemiotikája. Tanulmányok*. Ikonológia és műértelmezés. 8. köt. Szeged, JATEPress.
- DELIUS 1864 = *Shakespeare's Werke*. Herausgeben und erklärt von Dr. Nicolaus DELIUS, Eberfeld, Verlag von R. L. Friderichs.
- DÖBRENTAI 1814 = DÖBRENTAI Gábor: Eredetiség s jutalomtétel. *Erdélyi Muzéum*, I. 142–162.
- DÖBRENTAI 1818 = DÖBRENTAI Gábor: Az első füzetbeli jutalom kihirdetésére béküldetett szomorújátékokról. *Erdélyi Muzéum*, X. füz. 105–167.
- DÖBRENTAI 1827 = DÖBRENTAI Gábor: Jegyzetek Kazinczy vitásaira. *Élet és literatura*.
- DÖBRENTAI 1828 = DÖBRENTAI Gábor: Shakespeare Játékszíni munkájának' Magyar fordításához tartozó jegyzések. *Felső Magyar-Országi Minerva*. 1781–1790.
- DÖBRENTAI 1830 = DÖBRENTAI Gábor ford.: *Macbeth. Szomorú Játék öt felvonásban. Angolból, mai előadásához alkalmaztatva. (Shakespeare remekei. I. köt.)* Pesten, Wígang Ottó árúja.
- EGRESSY 1839 = EGRESSY Gábor: Hamlet ismertetése. *Athenaeum*, II. félév oct. 27. 34. sz. 564–571., nov. 7. 37. sz. 579–587., nov. 10. 38. sz. 599–604., nov. 17. 40. sz. 629–635.

- EGRESSY 1848 = EGRESSY Gábor: Indítvány a szellemhonosítás ügyében. *Életképek*, febr. 20. 8. sz.
- EGRESSY 1860 = EGRESSY Gábor: Tanulmányaim és emlékeim. IV. *Színházi Lap*, 1860. febr. 2. 7. sz.
- EGRESSY 1879 = EGRESSY Gábor: *A színészet iskolája*. A szerző hátrahagyott dolgozataiból egybegyűjté és kiadja Egressy Ákos, Budapest, Hornyánszky Viktor.
- EGRESSY 1980 [1842] = Párbeszéd Szebeklebi és Egressy Gábor között színészeti dolgokról. (Irodalmi jelenet parlamenti modorban). Budán, A' Magy. Kir. Egyetem Betűivel. In: *Egressy Gábor válogatott cikkei. (1838–1848)*. Vál., jegyz.: Kerényi Ferenc. (Színháztörténeti Könyvtár 11. /Hasonmás kiadás/.) Budapest, Készült a Magyar Színházi Intézet sokszorosító üzemében.
- EGYED 2002 = EGYED Emese szerk.: *Theátrumi Könyvecske. Színházi Zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában*. Sapientia könyvek, Kolozsvár, Scientia.
- E. KOVÁCS 1873 = KOVÁCS Gyula: E. Kovács Gyula levele Abonyi Lajoshoz. OSZK Ktt Fond I/92.
- E. KOVÁCS 1876 = E. KOVÁCS Gyula: Julius Caesar. *Magyar Polgár*, ápr. 9. 82. sz., ápr. 11. 83. sz. ápr. 12. 84. sz.
- E. KOVÁCS 1892 = E. KOVÁCS Gyula: Képzelték csak, nem hallották, mégis roppant megtapsolták. E. Kovács Gyula színpadi élménye. In: *Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*. Szerk.: Igmándi Mihály. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. 154–157.
- E. KOVÁCS 1896 = E. KOVÁCS Gyula: *Emlékek és élmények*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert ny.
- E. KOVÁCS 1900 = E. Kovács Gyula költeményei. A költő életrajzával Ferenczi Zoltántól. Kiadják lányai E. Kovács Ilona és Etelka, Kolozsvár, Ajtai K. Albert ny.
- ENYEDI 1972 = ENYEDI Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792–1821*. Bukarest, Kriterion.
- ENYEDI 1998 = ENYEDI Sándor: A kolozsvári magyar színészet hőskora (1792–1821). In: Enyedi Sándor: *Tegnapelőttől tegnapig. Művelődéstörténeti töprengések*. Kolozsvár, 16–35.
- ENYEDI 1999 = ENYEDI Sándor: *Rivalda nélkül. A határon túli magyar színjátszás lexikona*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

- ESCHENBURG 1778–1780 = ESCHENBURG, Gabriel Eckert: *Shakespeares Schauspiele*, Strassburg.
- FÁY 1860 = FÁY András: Hogyan kell megítélni a színészt. *Kolozsvári Színházi Közlöny*, 1860. jan. 30. 69. sz. 273–275., jan. 31. 70. sz. 277–278.
- FELEKY 1863 = FELEKY Miklós: Színészetünk az utolsó években. *Családi Kör*, 1863. jan. 27. 4. sz. 59–60., 1863. febr. 3. 5. sz. 72–73.
- FEKETE 1855 = FEKETE Soma: *A' Makrancos hölgy. Vigjáték 4 cselekvényben*. Shakespeare, Deinhardstein u. fordította, kézirat. Kolozsvári Állami Magyar Színház Könyvtára. Sz. 2072.
- FERENCZI 1885 = FERENCZI Zoltán: *Ecsedi Kovács Gyula 25 éves jubileuma alkalmából*. Kolozsvár, Magyary Mihály ny.
- FERENCZI 1892 = FERENCZI Zoltán: Az erdélyi magyar játékszín kezdete. *Erdélyi Múzeum*, IX. köt. okt. VIII. füz. 454–488, nov. IX. füz. 522–537., dec. X. füz. 590–606.
- FERENCZI 1897 = FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert ny.
- FERENCZI 1916a = FERENCZI Zoltán: Döbrentei első Macbeth-fordításáról. *Magyar Shakespeare-Tár*. VIII. köt. Budapest, Kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare Bizottsága. 286–291.
- FERENCZI 1916b = FERENCZI Zoltán: Döbrentei második Macbeth-fordítása. *Magyar Shakespeare-Tár*. IX. köt. Budapest, Kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare Bizottsága, 112–130.
- FERENCZI 1918a = FERENCZI Zoltán: P. Horváth Lázár fordított részletei Shakespeareből. *Magyar Shakespeare-Tár*. X. köt.
- FERENCZI 1918b = FERENCZI Zoltán: Egy elfeledett regényről. Petrichевич Horváth Lázárnak „az Elbujdosott” cz. Regénye. (Székfoglaló). *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. Kiadja az MTA. XXIII. köt. 9. sz.
- FEST 2000 = FEST Sándor: *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig. Magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Czibány Lóránt és Korompay H. János, Budapest, Universitas.
- F. FEJÉR 1981 = F. FEJÉR Mária: A színház ünnepei. In: *Régi és Új Thália. A Hét évkönyve*. Főszerk.: Huszár Sándor, Bukarest, *A Hét* kiadása.
- FODOR 1939 = FODOR István: *Régi színpadi furcsaságok a marosvásárhelyi színészet bölcsőkorából*. Krónikás füzetek. Marosmenti Élet kiadása.

- FÜLÖP 1978 = FÜLÖP Géza: *A Magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai.
- GAAL 1975 = *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*. Vál., s. a. r., előszóval és jegyzetekkel ellátta: GAAL György. Bukarest, Kriterion.
- GAAL 2001 = GAAL György: *Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély Unitárius múltjáról*. Kolozsvár, Kiadja az Unitárius Egyház.
- GAJDÓ 1997 = GAJDÓ Tamás szerk.: *A színháztörténet-írás módszerei*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- GALAMB 1965 = GALAMB Sándor: Magyar Shakespeare-előadások két centenárium között (1864–1916). In: *Shakespeare tanulmányok*. Szerk.: Kéry–Ország–Szenczi. Budapest, Gondolat, 80–97.
- GÁL 1935 = GÁL Kelemen, Dr.: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*. I–II. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. nyomdája.
- GÁLOS 1915 = GÁLOS Rezső: A Remény történetéhez. *Erdélyi Múzeum*, 32. sz. 107–126.
- GEDŐ, HOMORÓDSZENTMÁRTONI [1826]–1840 = *Gedő József levelei fiához Lászlóhoz. [1826]–1840*. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár. MsU. 938.
- GEDŐ, HOMORÓDSZENTMÁRTONI [1841] = GEDŐ László: „*Napló életviszonyaimról*” és egyéb töredékek 1835–1841. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár MsU. 1280.
- GREGUSS 1872 = GREGUSS Ágost: *Tanulmányai. II. Szini birálatok. – Vegyes cikkek*. Pest, Ráth Mór.
- GREGUSS 1879 = GREGUSS Ágost: Shakespeare magyar fordítói. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 297–302.
- GREGUSS 1880 = Greguss Ágost: *Shakspere pályája*. Budapest, Ráth Mór.
- GULYÁS 1910 = GULYÁS Pál: Voltaire és Shakespeare. *Magyar Shakespeare-Tár*. III. köt. 25–44. és 98–113.
- GYALUI 1924 = GYALUI Farkas: E. Kovács Gyula emlékezete. *Ellenzék Melléklete*, 45. évf. febr. 24. 44. sz. 9. és márc. 2. 50. sz. 11.
- GYALUI 1929 = GYALUI Farkas: A magyar színészet székely nagyjai. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum jubileumára*. Szerk.: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 139–164.
- GYALUI 1927 = GYALUI Farkas: A régi Kolozsvár. E. Kovács Gyuláról. *Ellenzék*, 48. évf. 23. sz. jan. 31. 10., 48. évf. 24. sz. febr. 1. 10.

- GYERGYAI 1853 = Gy[ERGYAI Ferenc]: Angol színész Garrick. *Heti-lap*, jún. 18. 28. sz. 314–316.
- GYÖRGY 1941 = GYÖRGY Lajos: *A magyar regény előzményei*. Budapest, az MTA Kiadása.
- GYULAI 1908 = GYULAI Ágost: Shakespeare Magyarországon. *Magyar Shakespeare-Tár*. I. köt. 82–98.
- GYULAY 1838–1839 = *Gyulay Lajos Naplója. 1838–1839. (Gizella könyve)*. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ktt Ms. 1450/23.
- GYULAY 1840–1841 = *Gyulay Lajos Naplója. 1840–1841. (Karikás könyv)*. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ktt Ms. 1450/25.
- GYULAI é. n. = *Gyulay Lajos gróf könyvtárának jegyzéke*. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ktt Ms. 2893.
- GYULAI 1863 = Gy[ULAI] P[ál]: A színházi kihívásokról. *Koszorú*, I. félév, máj. 3. 18. sz.
- HANKISS 1995 = HANKISS Elemér: *Hamlet színeváltozásai. Hamlet-értelmezések a XVIII. századtól napjainkig*. Szombathely, Savaria University Press.
- HANKISS–BERCZELI 1961 = HANKISS Elemér–BERCZELI A. Károlyné szerk.: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- HARTVIG 1998 = HARTVIG Gabriella: „Legyen a mi levelezésünk szívből, nem szívért” (A Yorick és Eliza levelei körül zajló fordítási vita). *ItK*, 5–6. 696–704.
- HEGYESY 1892 = HEGYESY Vilmos szerk.: *Emlékkönyv az erdélyi magyar színészet száz éves jubileuma alkalmából*. Kiadta a Jubileum rendező bizottsága. Kolozsvárt, Ajtai K. Albert Magyar Polgár könyvnyomdájába.
- HELLER 2000 = HELLER Ágnes: *Kizökkent idő. Shakespeare, a történelemfilozófus. I.* Budapest.
- HEREPEI 2005 = HEREPEI János: *A kolozsvári színház és színészet történetéből*. S. a. r.: Sas Péter, Kolozsvár, Művelődés.
- HOFBAUER 1930 = HOFBAUER László, Dr.: A Remény című zsebkönyv története (1839–1841). *Erdélyi Múzeum*, XXXV. köt. 10–12. sz. 345–346.
- HORVÁTH–TÓTH 1969 = HORVÁTH Károly–TÓTH Dezső szerk.: *Vörösmarty Mihály összes művei*. XIV. köt. Budapest, Akadémiai.

- INDIG 1991 = INDIG Ottó: *A nagyváradi színészet másfél évszázada (1798–1944)*. Bukarest, Kriterion.
- JAKAB 1882 = JAKAB Elek: Egy aristocrata divatlap-kiadó. Élet és korrajz adatok. *Nemzet*, 1882. dec. 16. 108. sz.
- JAKAB–KOVÁCS 1858 = JAKAB István–KOVÁCS Elek szerk.: *Nemzeti színházi emlékkönyv*. Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda ny.
- JAKÓ 1977 = JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, Kriterion.
- JAKÓ–JUHÁSZ 1979 = JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok. 1662–1848*. Bukarest, Kriterion.
- JANCSÓ 1943 = JANCSÓ Elemér s. a. r.: Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándor-hoz. *Keresztény Magvető Füzetei*, 41. sz.
- JANCSÓ 1955 = JANCSÓ Elemér: *Az erdélyi magyar nyelv művelő társaság iratai*. Bukarest, Akadémiai.
- JANCSÓ 1971 = JANCSÓ Elemér s. a. r., bev.: *Bölöni Farkas Sándor naplója*. Bukarest, Kriterion, 43.
- JANCSÓ 1862 = JANCSÓ Lajos ford.: R. W. Emerson: Shakespeare. *Szépirodalmi Figyelő*, jún. 5. 5. sz. 65–68., jún. 12. 6. sz. 81–84., jún. 19. 7. sz. 97–99.
- JÁNOS-SZATMÁRI 2003 = JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs: Gustavo Salvini nagyváradi Shakespeare-előadásai. *Symbolon. Színháztudományi Szemle*, IV. évf. 7. sz. 121–125.
- JANOVICS 1911a = JANOVICS Jenő: A Kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1838-tól 1866-ig. *Magyar Shakespeare-Tár*. IV. köt. Budapest, Franklin-Társulat, 219–223.
- JANOVICS 1911b = JANOVICS Jenő: A Kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1867-től 1900-ig. *Magyar Shakespeare-Tár*. IV. köt. Budapest, Franklin-Társulat, 313–320.
- JANOVICS 1912 = JANOVICS Jenő: Shakespeare a magyar színpadon. A kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-előadói és előadásai 1867–1900. *Magyar Shakespeare-Tár*. V. köt. 307–309.
- JANOVICS 1913 = JANOVICS Jenő: Shakespeare a magyar színpadon. A kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-előadói és előadásai 1867–1900. *Magyar Shakespeare-Tár*. VI. köt. 312–314.
- JANOVICS 1937 = JANOVICS Jenő: Akiket nem tudott Budapest elhódítani. Ecsedi Kovács Gyula és Szentgyörgyi István. *Pásztorház*, XXIII. évf. 5–6. sz. 15–31.

- JANOVICS 1939 = JANOVICS Jenő: Ecsedi Kovács Gyula. *Keleti Újság*, 1939. febr. 16. XXII. évf. 37. sz.
- JANOVICS 1941 = JANOVICS Jenő: *A Farkas utcai színház*. Budapest, Singer és Wolfner.
- JAROSIEVITZ 1997 = JAROSIEVITZ Erzsébet: A Nagyenyedi iskolai színjátszás szerepe az erdélyi magyar színi élet kialakulásában. (1792–1848). In: *Barokk színház – barokk dráma. Az 1944. évi Egri konferencia előadásai*. Szerk.: Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen, 120–125.
- JÁSZAI 1918 = JÁSZAI Mari: *Színész és közönsége*. Budapest, Magyar írók R. t.
- JÉKELY 1982 = JÉKELY Zoltán ford.: Shakespeare: *A Makrancos Hölgy*. Debrecen, Európa.
- JOHNSON 1989 = JOHNSON, Samuel: Preface to the Edition of Shakespeare's Plays (1765) In: Woudhuysen ed. *Samuel Johnson on Shakespeare*. (New Penguin Shakespeare Library.) Reading, Berks, Great Britain, Published by the Penguin Group, 120–166.
- JORDÁKY 1973 = JORDÁKY Lajos kiad.: Kótsi Patkó János: *A Régi és Új Theátrum Históriaja és egyéb írások*. Bukarest, Kriterion.
- JÓSIKA 1835 = JÓSIKA Miklós: *Anglomania. Irány*. Kolozsvár, Ev. Ref. Koll. betüivel, Barra Gábor, 151–161.
- JUHÓ 1931 = JUHÓ Ferenc: *Schröder Frigyes mint Shakespeare átdolgozó és színjátékíró hazánkban*. Budapest, Newald Illés utó-dai könyvnyomda.
- KÁDÁR 1916 = Pukánszky KÁDÁR Jolán: Shakespeare drámái a magyarországi német színpadokon 1812-ig. *Magyar Shakespeare-Tár*. IX. köt. 1916. 65–111.
- KÁDÁR 1923 = Pukánszky KÁDÁR Jolán: *A Pesti és a budai német színészet története 1812–47*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság Kiadása.
- KÁLLAY 1988 = KÁLLAY Géza: „A bűn beszél, ha nyelve százszor néma is”. A megtévesztés retorikája Shakespeare Othellojában. In: *Új Magyar Shakespeare-Tár* I. köt. Szerk.: Fabiny Tibor, Géher István. Budapest, Modern Filológiai Társaság.
- KAZINCZY 1790 = *Kazinczy Ferentz' Kül-földi Játzó-Színje*. I. köt. *Hamlet. Stella. Missz Szara Szampszon*. Kassán, Ellinger János ny.
- KAZINCZY 1791 = KAZINCZY Ferenc: *Macbeth*. Bürger után (töredékfordítás). OSZK Ktt. Ms. Fol. Hung. 183.

- KAZINCZY 1879 = KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Budapest, Kiadta Abafi Lajos, Aigner Lajos ny.
- KAZINCZY 1919 = KAZINCZY Ferenc Macbeth-fordítása Bürger után. (Második cikk). *Magyar Shakespeare-Tár*. XI. köt.
- K. BOÉR 1814 = KÖVESDI BOÉR Sándor: *Nemzeti Darabok*. Sepsiszentgyörgy, 1814, Székely Mikó Kollégium Dokumentációs Könyvtára. Ms. Jelzet nélkül.
- KÉKESI KUN 2004 = KÉKESI KUN Árpád: A színházi realizmus paradigmájának kialakulása. In: *A modern színház születése*. Szerk.: Müller Péter. Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 11–28.
- KEMÉNY 1882 = KEMÉNY Endre: Othello. *Magyar Thalia*, 1882. márc. 5. 10. sz. 45–47.
- KERÉNYI 1975 = KERÉNYI Ferenc: *A színjátéktípusok történeti leírásának elmélete és gyakorlata*. Magyar Színházi Intézet, Budapest.
- KERÉNYI 1997 = KERÉNYI Ferenc: Komparatistika és színháztörténet. In: *A színháztörténet-írás módszerei*. Szerk.: Gajdó Tamás. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 133–141.
- KERÉNYI 1980 = KERÉNYI Ferenc vál., jegyz., tanulmányt írta: *Egressy Gábor válogatott cikkei. (1838–1848)*. (Színháztörténeti Könyvtár 11. /Hasonmás kiadás/.) Budapest, Készült a Magyar Színházi Intézet sokszorosító üzemében.
- KERÉNYI 1981 = KERÉNYI Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849*. Budapest, Magvető.
- KERÉNYI 1993 = KERÉNYI Ferenc: Magyarok a régi Európa színházaiban. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Szerk. et al: Békési Imre. Budapest–Szeged, II. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft. 794–800.
- KERÉNYI 2000 = KERÉNYI Ferenc szerk.: *A magyar színikritika kezdetei. 1790–1837*. I–III. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Könyvkiadó.
- KÉRY-ORSZÁGH-SZENCZI 1965 = KÉRY László-ORSZÁGH László-SZENCZI Miklós szerk.: *Shakespeare-tanulmányok*. Budapest, Akadémiai.
- KIRÁLY 2006 = KIRÁLY Emőke: *Aranka György, az író és tudományos-szervező*. Doktori disszertáció. 2006, BBTE Kolozsvár, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Tanszék.

- KISS 1911 = KISS Ernő, dr.: Shakespeare és Vörösmarty. *Magyar Shakespeare-Tár*. IV. köt. Különlenyomat, 1–37.
- KISS 2000 = KISS Zsuzsánna: „Magatok is jól látjátok milyen nagy szükségem van a' tsendességre...” A *Lear király* első magyar fordítása. In: *A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai*. Szerk.: Demeter Júlia. Miskolc, 2000, Miskolci Egyetemi Kiadó.
- K. NAGY 1884 = K. NAGY Sándor: *A váradi színészet története. 1799–1884*. Nagyvárad, ny. Húgel Ottó.
- KOMÁROMY 1854 = KOMÁROMY Ferenc ford.: *Petrichevich Horváth Lázár után. Szent Sir*. Pest, Kiadta Freibesz István Müller Gyula bizományában.
- KORDA 1966 = KORDA István: *Rajzok és sorsok*. Bukarest, Ifjúsági.
- KOROMPAY H. 1986 = KOROMPAY H. János: Bajza József vitája a francia drámáról. *ItK*, 1986. 5. sz. 507–522.
- KOVÁCS 1880 = KOVÁCS János igazgató-tanár szerk.: *Értesítő az Unitárius vallásközönség iskoláiról. Az 1879–80-ik tanévben*. Kolozsvár, ny. K. Papp Miklós örököseinél.
- KOVÁCS 1881 = KOVÁCS János, igazgató-tanár szerk.: *Értesítő az Unitárius vallásközönség iskoláiról. Az 1880–81-ik tanévben*. II. évf. Kolozsvárt, ny. K. Papp Miklós örököseinél.
- KOVÁCS 1882a = KOVÁCS János: Romeo és Julia a Lyceum-színházban. *Magyar Thália*, 1882. 20. sz. 85., 24. sz. 103–104., 25. sz. 107–108.
- KOVÁCS 1882b = KOVÁCS János, igazgató-tanár szerk.: *Értesítő az Unitárius vallásközönség iskoláiról. Az 1881–82-ik tanévben*. III. évf. Kolozsvárt, ny. Stein János nyomdász.
- KOVÁCS 1885 = KOVÁCS János, igazgató-tanár szerk.: *Értesítő az Unitárius vallásközönség iskoláiról az 1884–85-ik tanévben*. VI. évf. Kolozsvárt, ny. „Magyar Polgár” Könyvnyomda.
- KOVÁCS 1886 = KOVÁCS János, igazgató-tanár szerk.: *Értesítő az Unitárius vallásközönség iskoláiról az 1885–86-ik tanévben*. VII. évf. Kolozsvárt, ny. „Magyar Polgár” Könyvnyomda.
- KOVÁCS 1887 = KOVÁCS János, igazgató-tanár szerk.: *Értesítő az Unitárius vallásközönség iskoláiról az 1886–87-ik tanévben*. VIII. évf. ny. Kolozsvárt, „Magyar Polgár” Könyvnyomda.
- KOZOCSA 1940 = KOZOCSA Sándor s. a. r.: *Kassai Vidor emlékezései*.

- A művész születésének századik évfordulójára. Budapest, A Magyar Könyvbarátok részére kiadja a Királyi Magyar Egyetemi nyomda.
- KÓKAY 1957 = KÓKAY György: Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 271–275.
- KÖRÖSI 1896 = KÖRÖSI László: *Korrajzok. E. Kovács Gyula*. (Kortörténeti Könyvtár XVIII., XIX. füz.), Budapest, Pátria nyomása.
- KÖNYVES 1834 = KÖNYVES Máté szerk.: *Játékszíni koszorú. Melyben a két magyar hon nemzeti színjátszó társaság' eredete, körülállása, eddig való fennállása, a játékszín holléte, száma épülése' módja: könyvtárának mennyisége, – szerzők és fordítók nevei foglaltatnak*. Buda-Pest, Fűskúti Landerer ny.
- KÖVÉR 2001 = KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Szerk.: Gyáni Gábor–Kövér György. Budapest, Osiris, 11–169.
- KUN-SZABÓ 1786 = KÚN SZABÓ Sándor ford.: *Roméó és Julia polgári szomorú-játék öt felvonásokban, mely németből magyarra fordítottat Kún Szabó Sándor által*. Pozsony, Találtatik Véber és Korabinszky boltjában.
- LAKÓ 1994 = LAKÓ Elemér: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813–1848 között. *Erdélyi Múzeum*, LVI. köt. 1994/1–2. füz. 51–74.
- LESSING 1963 = LESSING, Gotthold Ephraim: *Laokoón. Hamburgi Dramaturgia*. S. a. r., ford.: Vajda György Mihály. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Intézet, Akadémiai.
- LUKINICH 1927 = LUKINICH Imre: *A Bethleni Gróf Bethlen-család története*. Budapest, Az Athaeneum R. T. K.
- LUGOSSY é. n. = LUGOSSY József: *Pro Memoria*. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ktt Ms. 2519.
- MALLER–RUTTKAY 1984 = MALLER Sándor–RUTTKAY Kálmán: *Magyar Shakespeare-tükör. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Budapest, Gondolat.
- MARGÓCSY 1989 = MARGÓCSY István: Szerdahely György művészetelmélete. *Itk*, 1–33.

- MOKRY 1820 = MOKRY Benjamin szerk.: *Közönséges Históriai-Biográphiái Kézi-Lexikon avagy Rövid Élet-leírások*. IV. köt. Pest, Trattner János Tamás betűivel és költségével.
- MOLNÁR 1881 = MOLNÁR György: *Világostól Világosig*. II. könyv. *A Budai Népszínház második ciklusáig. 1849–1867*. Arad, ny. Ungerleider Albertnél.
- MOLNÁR 1885 = MOLNÁR György: *Shakespeare Othello tragédiája és előadásáról*. Szeged, Burger Gusztáv és társa műintézetéből.
- MORRIS 1988 = MORRIS, Brian ed.: *The Taming of the Shrew. The Arden Edition of the Works of William Shakespeare*. London and New York, Methuen. (1. ed. London, 1981.)
- NÁMÉNYI 1898 = NÁMÉNYI Lajos: *A váradi színészet története*. A nagyváradi Magyar színészet százéves jubileuma alkalmából. Nagyváradi, 1898, Láng József könyvnyomdája.
- NÁRAY 1836 = NÁRAY Antal: *Mutatvány Shakespeare' drámáinak magyar fordításából*. *Tudománytár*, IX. köt. 194–198.
- NÁRAY 1839 = NÁRAY Antal: *Romeo és Julia szomorújáték öt felvonásban*. *Shakspeare után magyarázta Náráji Náray Antal*. (Külföldi Játékszín XVII. köt.) Buda, Magyar Tudós Társaság, a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel.
- N. N. 1808 = NÉV NÉLKÜL: *A Theatrum Angliában*. *Hazai és Külföldi Tudósítások*. II. félév. 17. sz. 136.
- N. N. 1834 = NÉV NÉLKÜL: *Közhasznu esmeretek tára*. *A Conversations-Lexikon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. X. köt. Wigand Ottó ny.
- N. N. 1858 = NÉV NÉLKÜL: Pethő (Pergő) Celesztin. *Kolozsvári Közlöny*, nov. 21. 93. sz.
- N. N. 1860 = NÉV NÉLKÜL: Kemble életéből. *Kolozsvári Színházi Közlöny*, 1860. jan. 3. 48. sz. 189–191.
- N. N. 1881 = NÉV NÉLKÜL: *Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve*. Kiadatott 1881. máj. 1-én, Kolozsvár, ny. Gámán János örököse.
- NYERGES 2001 = NYERGES László: *Francia és olasz vendégjátékok*. In: *Magyar színháztörténet. 1873–1920*. Főszerk.: Szekely György. Budapest, Magyar Könyvklub-Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 424–448.
- ORBÁN 1939 = ORBÁN László: *Adalékok a brassói magyar színészet*

- történetéhez 1848-ig. In: *Magyar irodalomtörténet. 1939. Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára*. Szerk. et al: Jancsó Elemér. Kolozsvár, Minerva Irodalmi Nyomdai Műintézet R-T.
- ÖRKÉNYI 1876 = ÖRKÉNYI Béla: *Lugosi József életrajza*. Kézirat. („Egyetlen eredeti példány”) Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ktt., Ms. 1187.
- PÁLFFY 1939 = PÁLFFY János: P. Horváth Lázár. In: *Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései*. S. a. r.: Szabó T. Attila. Kolozsvár, II. Erdélyi Szépmíves Céh 19. kiadása.
- PAPP 1930 = PAPP Ferenc, Dr.: Gyulai Pál id. Bethlen János gróf körében. *Erdélyi Múzeum*, XXXV. köt. Új folyam. I. 4-6. sz. 113-125.
- PAULAY 1871 = PAULAY Ede: *A színészet elmélete. Iskolai kézikönyv. A Színészeti Tanoda használatára*, Budapest.
- PAULAY 1874 = PAULAY Ede: *Visszapillantás a színészeti tanoda 10 évi működésére*. Budapest, Athenaeum ny.
- PERGŐ 1833 = PERGŐ Celesztin: Kótsi Patkó János ismertetése. *Társalkodó*, dec. 21. 102. sz. 406-407.
- PÉTZELI 1790 = PÉTZELI József: Shakespeárnak Jubileuma. *Mindenes Gyűjtemény*, IV. negyed. 206-211.
- PETRICHEVICH HORVÁTH 1819 = PETRICHEVICH HORVÁTH Dániel ford.: *Zrinyi, vitézi szomorú játék öt felvonásban*. Írta Körner Teodor. Fordította Petrichevich Horváth Dániel. Kolo'sváronn. Ny. a' Ref. Koll. betűivel, Török István által.
- PETRICHEVICH HORVÁTH 1836 = PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár: *Az elbujdosott vagy egy tél a' fő városban*. I-II. köt. Kolozsvártt, Tilsch és fia.
- PETRICHEVICH HORVÁTH 1837 = PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár: Töredékek a magyar színészetről. *Rajzolatok*, 1837. szept. 28. 78. sz. 617-620., okt. 1. 79. sz. 625-627., okt. 5. 80. sz. 633-635., okt. 8. 81. sz. 639-640.
- PETRICHEVICH HORVÁTH 1838 = PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár: Shespeare és drámái. [Fordítás Chateaubriand írásából Petrichevich Horváth Lázár bevezetőjével] *Athenaeum, Tudományok' és szépművészetek' tára*, II. évf. jan. 7. 2. sz. 17-25., jan. 11. 3. sz. 41-47, jan. 18. 5. sz. 65-70., febr. 4. 10. sz. 152-155., febr. 11. 12. sz. 180-185., febr. 18. 14. sz. 209-216.

- PETRICHEVICH HORVÁTH 1839 = PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár: Victor Hugo mint költő és drámái. *Tudománytár*, III. évf. 5. köt. M. Kir. Egyetem betűivel ny. 16.
- PETRICHEVICH HORVÁTH 1842 = *Petrichevich Horváth Lázár munkái*. I–III. köt. (I. Byron lord élete. II. Manfred, dráma. III. Mazeppa, Az álom, Óda, A becsület érdmkeresztjéhez, Vegyes költemények, Zenére tett stanczák, Búcsúszó, Héber dalok.) Buda, ny. Gyurián és Bagó.
- PETRICHEVICH HORVÁTH 1842–1843 = *Petrichevich Horváth Lázár munkái*. IV–VII. köt. (VI. Kaleidoskop vagy Levelek Emiliához. Élet' irodalom' politica' és művészet' körében.) Buda, ny. Gyurián és Bagó.
- PETRICHEVICH HORVÁTH 1846 = PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár: Néhány őszinte szó a Nemzeti Színházról. *Honderü*, IV. évf. 25. sz. 481–484.
- PINTÉR 2006 = PINTÉR Márta Zsuzsanna: Dráma- és színházdefiníciók a XVIII. században. A magyar nyelvű műfajelmélet kezdetei. In: *Historia Litteraria a XVIII. században*. Szerk.: Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor. Budapest, Universitas, 211–226.
- PÓR 1967–1968 = PÓR Anna: *Egy elfelejtett műfaj. A magyar színházszók tablói a XIX. század első felében és Balog István tablókönyve*. Különlenyomat a Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyvéből. Budapest, Révay ny.
- RADÓ 1883 = RADÓ Antal: *A magyar műfordítás története. 1772–1831*. Budapest, Révai testvérek, Franklin-Társulat ny.
- RAKODCZAY 1881 = RAKODCZAY Pál: *Színpadai tanulmányok*. Budapest, Aigner Lajos.
- RAKODCZAY 1882 = RAKODCZAY Pál: Tragoediák a Nemzeti Színházban. *Magyar Szemle*, 1882. 1. füzet, 59–66.
- RAKODCZAY 1884 = RAKODCZAY Pál: *A színészet rendszere. A drámai jellemalkotás eszmei és technikai elvei. A színészet történetéből, gyakorlatából vont tanulságok s az élet jelenségeinek megfigyelése alapján tárgyalva*. Budapest.
- RAKODCZAY 1911a = RAKODCZAY Pál: *Egressy Gábor és kora*. I–II. köt. Budapest, Singer és Wolfner könyvkereskedése.
- RAKODCZAY 1911b = RAKODCZAY Pál: Shakespeare a vidéken. *Magyar Shakespeare-Tár*. IV. köt. 1911. 213–219.

- RANSBOURGH 1890 = RANSBOURGH Zsigmond: *Angol olvasó könyv. Iskolai és magánhasználatra*. 2-ik kiadás, Budapest, Franklin-Társaság, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- RÁCZ 1856 = RÁCZ Sándor: *Emléklapok egy aggszínész életéből*. Miskolc, ny. Deutsch Dávid.
- RIEDL 1916 = RIEDL Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom*. Budapest, Franklin-Társulat.
- RIVNYÁK 1859 = RIVNYÁK S[ándor]: *Tisztázzuk a fogalmakat*. (A színművészet érdekében.) *Kolozsvári Színházi Közlöny*, nov. 16. 11. sz. 42–43.
- ROHONYI 1975 = ROHONYI Zoltán: *A magyar romantika kezdetei*. Bukarest, Kriterion.
- SALAMON 1864 = SALAMON Ferenc: *Shakespeare. Koszorú*, II. évf. 17. sz. 385–388., 18. sz. 409–413.
- SALAMON 1970 = SALAMON Sándor: *Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 19. században*. *Aluta*, Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgyi Múzeum.
- SAS 2003 = SAS Péter: *A Szamos-parti Athén. A 19. századi Kolozsvár és lakói Veress Ferenc felvételein*. Kolozsvár, Művelődés.
- SÁNDOR 1908 = SÁNDOR Imre: *A széplaki Petrichevich-Horváth család*. Kolozsvár, ny. Gámán János örököse könyvnyomdájában.
- SÁNDOR 1793 = [SÁNDOR István]: *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei*. Győr, Streibig József betűivel.
- SÁRFFY 1887 = SÁRFFY Aladár: *A fényképészet esztetikája. A fényképészeti állításról általában*. *Fényképészeti Lapok*, 1887. 11., 12. füzet.
- SCHEDL 1843 = SCHEDL Ferenc: *A műfordítás elveiről*. Buda, Kisfaludy Társaság.
- SCHLEGEL-ESCHENBURG 1810 = *Shakespeares Dramatische Werke*. Übersetzt von A. W. SCHLEGEL und I. I. ESCHENBURG. I–XX Band. Wien, Anton Pichler.
- SCHÖPFLIN 1929–31 = SCHÖPFLIN Aladár szerk.: *Színművészeti lexikon. A színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*. I–IV. köt. Budapest, Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet.
- SENNETT 1998 = SENNETT Richard: *A közéleti ember bukása*. Ford.: Boross Anna. Budapest, Helikon.
- SHAKESPEARE 1860 = SHAKESPEARE William: *Complete Works*. Halifax, 1860.

- SHAKESPEARE 1864–1878 = *Shakspere minden munkái*. I–XIX. köt. Pest, Kisfaludy-Társaság.
- SHENER 1818 = SHENER György: *A' meg szelidített visszálkodó vagy Második Gaszner Shakespeare*. Schink u. fordította, kézirat, 1818, Kolozsvári Állami Magyar Színház Könyvtára. Sz. 1.115.
- SIMON 1902 = SIMON Ferenc igazgató-tanár szerk.: *A szászvárosi államilag segélyezett ev. ref. Kún Kollégium értesítője az 1901–1902. tanévről*. Szászváros, Szászvárosi könyvnyomda R-T gyorsajtója.
- SOLT 1965 = SOLT Andor: *A magyar Shakespeare-kép kialakulása a felvilágosodás és a romantika korában*. In: *Shakespeare tanulmányok*. Szerk.: Kéry–Országh–Szenczi. Budapest, Akadémiai. 9–25.
- SOLT 1970 = SOLT Andor: *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*. Budapest, Akadémiai.
- SOMKUTI 1962 = SOMKUTI Gabriella: *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében*. OSZK Évkönyve. 1961–1962, 291–301.
- SOMOGYI 1961 = SOMOGYI Sándor s. a. r.: *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Budapest, Akadémiai.
- SOMOGYI 1977 = SOMOGYI Sándor: *Gyulai és kortársai. Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből*. Budapest, Akadémiai.
- SONTAG 1999 = SONTAG, Susan: *A fényképezésről*. Budapest, Európa.
- SPIRÓ 1997 = SPIRÓ György: *Shakespeare szerepösszevonásai*. Budapest, Európa.
- STAUD 1962 = STAUD Géza: *A magyar színháztörténet forrásai. I. rész. Szövegekönyvek, Színlapok, Zsebkönyvek*. Budapest, Színháztudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum.
- SZAJBÉLY 1999 = SZAJBÉLY Mihály: *A párizsi kéjhölgy és a szemérmes magyar szűz. Gondolatok a reformkor irodalom- és nemzet-szemléletéről*. In: *Mesterek tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Szerk.: uő. Budapest, Magvető, 428–444.
- SZALAI 1981 = SZALAI Anna: *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták. 1830–1847*. Budapest, Szépirodalmi.
- SZANA 1865 = SZANA Tamás: *Az angol színpad, közönség és ítéset Shakespeare korában*. *Korunk*, júl. 9. 27. sz. 213–215., júl. 16. 28. sz., 221–223., júl. 23. 29. sz. 231–232.

- SZATHMÁRY 1868 = P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed, a szerző sajátja.
- SZÁSZ 1930 = SZÁSZ Károly: Molnár György Kolozsvárott. *Budapesti Szemle*, 637. sz.
- SZÁSZ 1938 = SZÁSZ Károly (püspök) önéletrajza ifjúkorából. *Budapesti Szemle*, 731. sz. 1–27.
- SZÁSZ 1864 = SZÁSZ Károly: Shakespeare némely műveiről. *Koszorú*, II. évf. 19. sz. 432–436., 20. sz. 457–461.
- SZÉKELY 1961 = SZÉKELY György: *A színjátéktípusok kutatásának módszeréről*. (Színházi Tanulmányok 5.) Budapest, Színháztudományi Intézet.
- SZÉKELY 1963 = SZÉKELY György: *Színjátéktípusok leírása és elemzése*. (Színházi Tanulmányok 8.) Budapest, Színháztudományi Intézet.
- SZÉKELY 1972 = SZÉKELY György: *Angol színházművészet a XVI–XVII. században*. Budapest, Gondolat.
- SZÉKELY 1990 = SZÉKELY György főszerk.: *Magyar színháztörténet. 1790–1873*. Budapest, Akadémiai.
- SZÉKELY 1994 = SZÉKELY György főszerk.: *Magyar színházművészeti Lexikon*. Budapest, Akadémiai.
- SZÉKELY 2001a = SZÉKELY György főszerk.: *Magyar színháztörténet. 1873–1920*. Budapest, Magyar Könyvklub-Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.
- SZÉKELY 2001b = SZÉKELY György: Német társulatok. In: *Magyar színháztörténet. 1873–1920*. Főszerk.: Uő. Budapest, Magyar Könyvklub-Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet. 410–423.
- SZÉLES 1992 = SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikusai gyakorlata*. Budapest, Argumentum.
- SZEMZŐ 1939 = SZEMZŐ Piroska: A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei. *Magyar Könyvszemle*, 165–175.
- SZENTIMREI 1956 = SZENTIMREI Jenő s. a. r.: Egressy Gábor ismeretlen levelei. *Igaz Szó*, IV. évf. 1956. dec. 1871–1884.
- SZENTGYÖRGYI 1923 = SZENTGYÖRGYI István: *Emlékeim*. Kolozsvár, Providentia ny.
- SZERDAHELYI 1862 = SZERDAHELYI Kálmán: Külföldi levél. London, május végén. *Magyar Sajtó*. 8. évf. jún. 19. 104. sz., jún. 21. 141. sz.

- SZIGETI 1999 = SZIGETI József: Nézeteim az új színész-nemzedék neveléséről. (1. kiad.: *A Szinpad*, 1870. dec. 26.) *Vár Ucca tizenhét*. Főszerk.: Géczy János. VII. évf. 1. sz. 45–47.
- SZIGLIGETI 1849 = SZIGLIGETI Ede: Drámai állapotjaink. *Kisfaludy Társaság évlapjai*. VII. köt. Buda. 435–440.
- SZIGLIGETI 1878 = SZIGLIGETI Ede: *Magyar színészek életrajzai*. Budapest, Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- SZILÁGYI 2000 = SZILÁGYI Márton: Filológia, irodalomtörténet, kanonizáció. Klasszikus módszertudat és új kihívások között. *Helikon. Irodalomtudományi szemle*, Új filológia. 4. sz.
- SZINNYEI 1925 = SZINNYEI Ferenc: Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig. I. köt. Budapest, MTA.
- SZINNYEI 1890 = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- SZINNYEI 1897 = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- SZÜCSI 1911 = SZÜCSI József: Bajza és Shakespeare. *Magyar Shakespeare-Tár*. IV. köt. 290–308.
- THOMPSON 1985 = THOMPSON, Ann ed.: *The Taming of the Shrew*. The New Cambridge Shakespeare. Cambridge, Cambridge University Press. (1. ed. Cambridge University Press, 1984.)
- TONK 1972 = TONK Sándor: Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen. *Könyvtári Szemle*, XVI. évf. 118–121., 167–171.
- TONK 1973 = TONK Sándor: Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen. *Könyvtári Szemle*, XVII. évf. 17–19.
- TÓTH 1835 = TÓTH Lőrinc recenziója. *Rajzolatok*, 1835. nov. 4. 36. és nov. 7. 37.
- TÓTH 1846 = TÓTH Lőrinc: *Brittföld. Uti tárcza*. Hat füzetben. V. füz. Pest, ny. Landerer és Heckenast.
- TÖRÖK 1905 = TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. Ref Collegium története*. I–III. köt. Kolozsvár, Kiadja a Collégium elöljárósága, Stieff Jenő és társa könyvnyomdája.

- TÖRÖK 2005 = TÖRÖK Zsuzsa: Ralph Waldo Emerson Arany János *Szépirodalmi Figyelőjében*. (Adalékok az esszé 19. századi honosításának történetéhez.) *Studia Litteraria*, Tomus XLIII. 27–41.
- TSERNÁTONI 1795 = TSERNÁTONI Sámuel ford.: Flögel Károly Friderik: *Az emberi értelemnek természeti históriája*. Kolozsvár, Ref. Koll. betűivel.
- ÜRMÖSI 1883 = ÜRMÖSI István: Művészet-e a fényképezés? *Fényképészeti Lapok*, 1883. 9. sz. 181–183.
- VÁCZY 1890–1911 = VÁCZY János, Dr. közzéteszi: *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXI. köt. Budapest, MTA.
- VÁCZY 1895 = VÁCZY János, Dr. s. a. r.: *Kazinczy Ferenc levelezése*. VI. köt. Budapest, MTA.
- VÁCZY 1899 = VÁCZY János, Dr. s. a. r.: *Kazinczy Ferenc levelezése*. IX. köt. Budapest, MTA.
- VÁCZY 1903 = VÁCZY János, Dr. s. a. r.: *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIII. köt. Budapest, MTA.
- VÁCZY 1906 = VÁCZY János, Dr. s. a. r.: *Kazinczy Ferenc levelezése*. XVI. köt. Budapest, MTA.
- VAHOT 1842 = VACHOT Imre: *Othello. Regélő Pesti Divatlap*, nov. 17. 92. sz. 1053–1055., nov. 20. 93. sz. 1065–1067.
- VARGA 2000 = VARGA Júlia: *A kolozsvári Királyi Liceum hallgatósága. 1784–1848*. Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat. 1. Budapest, Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Egyetemtörténeti Albizottsága és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
- VERESS 1882 = Ónódi VERESS Ferenc: *Fényképészeti álmokképek*. (A Fényképészeti Lapok tárca közleményei.) Kolozsvárt, A Római Kath. Lyc. nyomdában.
- VÉRTESY 1907 = VÉRTESY Jenő: *E. Kovács Gyula levelezése*. In: *Magyar könyvszemle*. XV. köt. Szerk.: Kollányi F. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár kiadása, 289–299.
- VITA 1940 = VITA Zsigmond: *Magyar színészet Nagyenyeden 1828-ban*. *Erdélyi Múzeum*, XLV. köt. 1. füz. 53–57.
- VITA 1943 = VITA Zsigmond: *A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII–XVIII. században*. *Erdélyi Múzeum*, XLVIII. köt. 1. füzet.
- VITA 1973 = VITA Zsigmond: *Adalékok az erdélyi ifjúsági olvasótársaságok történetéhez*. *Könyvtári Szemle*, 3. 172–176.

- VITA 1983 = VITA Zsigmond: Egy Kantianus erdélyi professzor a XIX. század elején. In: *Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok*. Szerk.: uő. Bukarest, Kriterion, 88–98.
- VITÉZ (WELSER) é. n. = VITÉZ (WELSER) Tibor: *A Kolozsvári Nemzeti Színház. Adattár*. OSZK Szt Ms. 13.
- VOINOVICH 1938 = VOINOVICH Géza: *Arany János életrajza. 1860–1882*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- WEBER 1910 = WEBER Artúr: Döbrentei Macbeth fordításáról. *Magyar Shakespeare-Tár*. III. köt. Budapest, Kiadja a Franklin Társulat, 147–149.
- WELLS 2000 = WELLS, Stanley ed.: *Shakespeare in the Theatre. An Antology of Criticism*. Oxford, Oxford University Press.
- WELLS 2002 = WELLS, Stanley ed.: *Shakespeare For All Times*, London, Macmillan.
- WESSELÉNYI 1925 = WESSELÉNYI Miklós: *Báró Wesselényi Miklós útinaplója. 1821–1822*. Kolozsvár, Concordia ny.
- WITTMANN 2000 = WITTMANN Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Guglielmo Cavallo–Roger Chartier: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, Balassi, 321–347.

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

(Kiadja az MTA Irodalomtudományi Intézete)

A SOROZATBAN MEGJELENT

1. PÉTER LÁSZLÓ: Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez. 1955.
2. VARGA Imre: Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése. 1955.
3. FORGÁCS László: Bajza és Belinszkij. 1955.
4. FENYŐ István: Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza. 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A drámaíró Csokonai. 1956.
6. HEGEDŰS Nándor: Ady Endre Nagyváradon. 1956.
7. KOMLÓS Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. 1956.
8. FEJŐS Imre: Vörösmarty arca. 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez. 1957.
10. ECKHARDT Sándor: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. 1957.
11. GERGELY Pál: Arany János és az Akadémia. 1957.
12. BARÁNSZKY JÓB László: Arany lírai formanyelvének fejlődés-történeti helye. 1957.
13. BUSA Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei. 1958.
14. WALDAPFEL József: Gorkij és Madách. 1958.
15. VAJDA János levelei Milkó Izidorhoz. 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: Tudós Wespriemi István. 1958.
17. VÖRÖS Károly: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. 1958.
18. GÁLDI László: Szenczi Molnár Albert zsoltárverse. 1958.
19. MEZEI Márta: Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. 1958.

20. FEKETE Sándor: Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival. 1958.
21. REJTŐ István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. 1958.
22. NAGY Péter: Szabó Dezső indulása. 1958.
23. FÓNAGY Iván: A költői nyelv hangtanából. 1959.
24. POGÁNY Péter: Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). Vásári ponyvairatok. 1959.
25. BALASSI Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. 1959.
26. HEGEDŰS Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját. 1959.
27. REJTŐ István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák. 1959.
28. FENYŐ István: Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében. 1959.
29. RADÓ György: Majakovszkijról. 1960.
30. ZIMÁNDI István: Péterfy Jenő és baráti köre. 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. 1960.
32. CSANDA Sándor: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai. 1961.
33. MEZŐSI Károly: Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi életük. 1961.
34. GERÉB László: A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok. 1961.
35. CSUKÁS István: Ady Endre a szlovák irodalomban. 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey dokumentumok. 1961.
37. KISS Ferenc: A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága. 1962.
38. ZRINSZKY László: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben 1919–1945. 1962.
39. CSAPLÁROS István: Kraszewski és Magyarország. 1963.
40. VARGA József: Ady útja az „Új versek” felé. 1963.
41. LENGYEL Géza: Magyar újságmágnások. 1963.
42. BARANYI Imre: A fiatal Madách gondolatvilága. 1963.
43. TAMÁS Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. 1964.

44. GREZSA Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906. 1964.
45. MARKOVITS Györgyi: Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbefogott kötetek, versek a Horthy-korszakban. 1964.
46. KOMLÓS Aladár: A szimbolizmus és a magyar líra. 1965.
47. KUNSZERY Gyula: A magyar szonett kezdetei. 1965.
48. T. ERDÉLYI Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. 1965.
49. PÉCZELY László: Tartalom és versforma. 1965.
50. SZIKLAY László: Az ifjú Hviezdoslav. 1965.
51. POSZLER György: Szerb Antal pályakezdése. 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: A Szegedi Fialok Művészeti Kollégiuma. 1967.
53. KÁNTOR Lajos: Százéves harc „Az ember tragédiájá”-ért. 1966.
54. SZIGETI József: A Balassi-comoedia és szerzője. 1967.
55. EÖTVÖS József levelei Szalay Lászlóhoz. Közzéteszi Nizsalovszky Endre. (A leveleket sajtó alá rendezte Lukácsy Sándor.) 1967.
56. CSATÁRI Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: A verselemzés kérdéseire. 1968.
58. RÓNAY László: Az Ezüstkor nemzedéke. 1967.
59. VARGA Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből. 1967.
60. VARANNAI Aurél: John Bowring és a magyar irodalom. 1967.
61. POMOGÁTS Béla: Kuncz Aladár. 1968.
62. SCHWEITZER Pál: Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai. 1969.
63. HORVÁTH János: Vörösmarty drámái. 1969.
64. FEKETE Sándor: Petőfi, a vándorszínész. 1969.
65. BALOGH László: Asztalos István. 1969.
66. D. BIRNBAUM Marianna: Elek Artúr pályája. 1969.
67. BARLA Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. 1970.
68. TAMÁS Anna: Az Életképek. 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap. 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: Szellemtörténet és irodalomtudomány. 1971.
71. NÉMETH G. Béla: Tragikum és történetfelfogás. 1971.
72. BÁN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. 1971.
73. PÓR Péter: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége. 1971.

74. KÓHÁTI Zsolt: Sárközi György. 1971.
75. KATONA Béla: Krúdy Gyula pályakezdése. 1971.
76. BÉNYEI Miklós: Eötvös József olvasmányai. 1972.
77. FEKETE Sándor: Petőfi romantikájának forrásai. 1972.
78. AGÁRDI Péter: Rendiség és esztétikum. 1972.
79. MÁLYUSZ Elemér: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. 1973.
80. HOPP Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. 1973.
81. DERSI Tamás: A századvég katolikus sajtója. 1973.
82. MARTINKÓ András: Költő, mű és környezet. 1973.
83. PÉTER Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas panasz keletkezéstörténete. 1973.
84. SIVIRSKY Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében. 1973.
85. TÖRÖK Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája. 1974.
86. PÓR Anna: Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka. 1974.
87. SZALAI Imre: A Vajda János Társaság. 1975.
88. BÁN Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. 1976.
89. CZIGÁNY Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914. 1976.
90. S. SÁRDI Margit: Petrőczy Kata Szidónia költészete. 1976.
91. SIPOS Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. 1976.
92. KOLLIN Ferenc: A Prager Könyvkiadó története. 1977.
93. SZUROMI Lajos: József Attila: Esmélet. 1977.
94. NEMES István: Radnóti Miklós költői nyelve. 1979.
95. DI FRANCESCO, Amedeo: A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében. 1979.
96. SZILÁGYI János: A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között. 1979.
97. OROSZ László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei. 1980.
98. BÉCSY Tamás: A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében. 1980.
99. LICHTMANN Tamás: Pap Károly. 1979.
100. Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: Petőfi és a színház. 1980.

102. NAGY Sz. Péter: Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe. 1981.
103. KELEMEN Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. 1981.
104. BÓNIS György: Révay Péter. 1981.
105. RUBIN Péter: Francia barátunk, Auguste de Gerando. 1982.
106. KULIN Ferenc: Hódíthatatlan szellem. 1982.
107. POMOGÁTS Béla: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. 1983.
108. HOPP Lajos: A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840. 1983.
109. LACZKÓ András: Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom. 1983.
110. PÉTERFFY Ida: Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt. 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: A magyar írók harca a cenzúra ellen. 1985.
112. MAY István: A magyar heroikus regény története. 1985.
113. DEME Zoltán: Verseghy könyvtára. 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: A lélek lehetőségei. 1986.
115. BARTA János: A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről. 1985.
116. KOROMPAY H. János: Műfordítás és líraszemlélet. Egy fél évszázad magyar Baudelaire-értelmezései. 1988.
117. MARTINKÓ András: Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben. 1988.
118. GÖMÖRI György: Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században. 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: Cholnoky László. 1989.
120. KEMÉNY Katalin: Az ember, aki ismerte saját neveit. Széljegyzetek Hamvas Béla Karneváljához. 1990.
121. SANTARCANGELI, Paolo: Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások. 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: Újságpáraták. 1991.
123. NÉMETH G. Béla: Péterfy Jenő. 1991.
124. GYENIS Vilmos: Hermányi Dienes József (1699–1763). 1991.
125. HIMA Gabriella: Kosztolányi és az orosz regény. 1992.
126. SZÉLES Klára: Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata. 1992.

127. DERÉKY Pál: A vasbetontorony költői. 1992.
128. KABDEBÓ Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél.« 1992.
129. KILIÁN István: A minorita színjáték a XVIII. században. 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991. 1993.
131. NAGY Imre: Nemzet és egyéniség (Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái). 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: A ferences iskolai színjátás a XVIII. században. 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: Rend, kétélyek, nyugtalanság (A Csongor és Tünde kérdései). 1993.
134. BOTKA Ferenc: Déry Tibor és Berlin (A Szemtől szembe és forrásvidéke). 1994.
135. KRISTÓ Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. 1994.
136. MEZEI Márta: Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben. 1994.
137. KLANICZAY Tibor/KLANICZAY Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. 1994.
138. VARGA Imre: A magyarországi protestáns iskolai színjátás a kezdetektől 1800-ig. 1995.
139. SZILI József: Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernisége. 1996.
140. P. MÜLLER Péter: Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádas Péterig. 1997.
141. S. VARGA Pál: Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában. 1997.
142. BAJZA Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. 1997.
143. BERKES Tamás: Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete. 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: A kézirtattól a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szöveggyománya. 1999.
145. CSORBA Sándor: Bessenyei György világa. 2000.
146. HARTVIG Gabriella: Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860). 2000.

147. VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. 2000.
148. BENE Sándor: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriájáról. 2000.
149. SZILÁGYI Márton: Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai. 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: Petőfi eszmerokonai. 2001.
151. TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP Éva: Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok. 2002.
152. MELCZER Tibor: „Ha minden összetört...” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében. 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: „A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség. 2003.
154. NAGY Levente: Zrínyi és Erdély. (A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel). 2003.
155. KELEMEN Zoltán: Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben. 2005.
156. DEMETER Júlia–PINTÉR Márta Zsuzsanna: „Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény. 2005.
157. BAGI Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történet szemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. 2005.
158. FÜZFÁ Balázs: „...Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében. 2006.
159. CSIBRA Zsuzsanna: Tenyéryni selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban. 2006.
160. TASNÁDI Attila: Bölöni György, a kritikus. 2006.
161. LATZKOVITS Miklós: A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon. 2007.
162. KNAPP Éva: „Judít képit én viseltem”. Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. 2007.
163. VÖLGYESI Orsolya: Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása. 2007.

164. HEGEDŰS Béla: Prodrömus. Kalmár György (1726–?) világáról. 2008.
165. CSÖRSZ RUMEN István: Szöveg szöveg hátán. A magyar költészet variációs rendszere 1700–1840. 2009.
166. BALOGH F. András: Német-magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében. 2009.

ISBN 978-963-446-564-5

HU ISSN 0075-0840

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő Bogdanov Edit

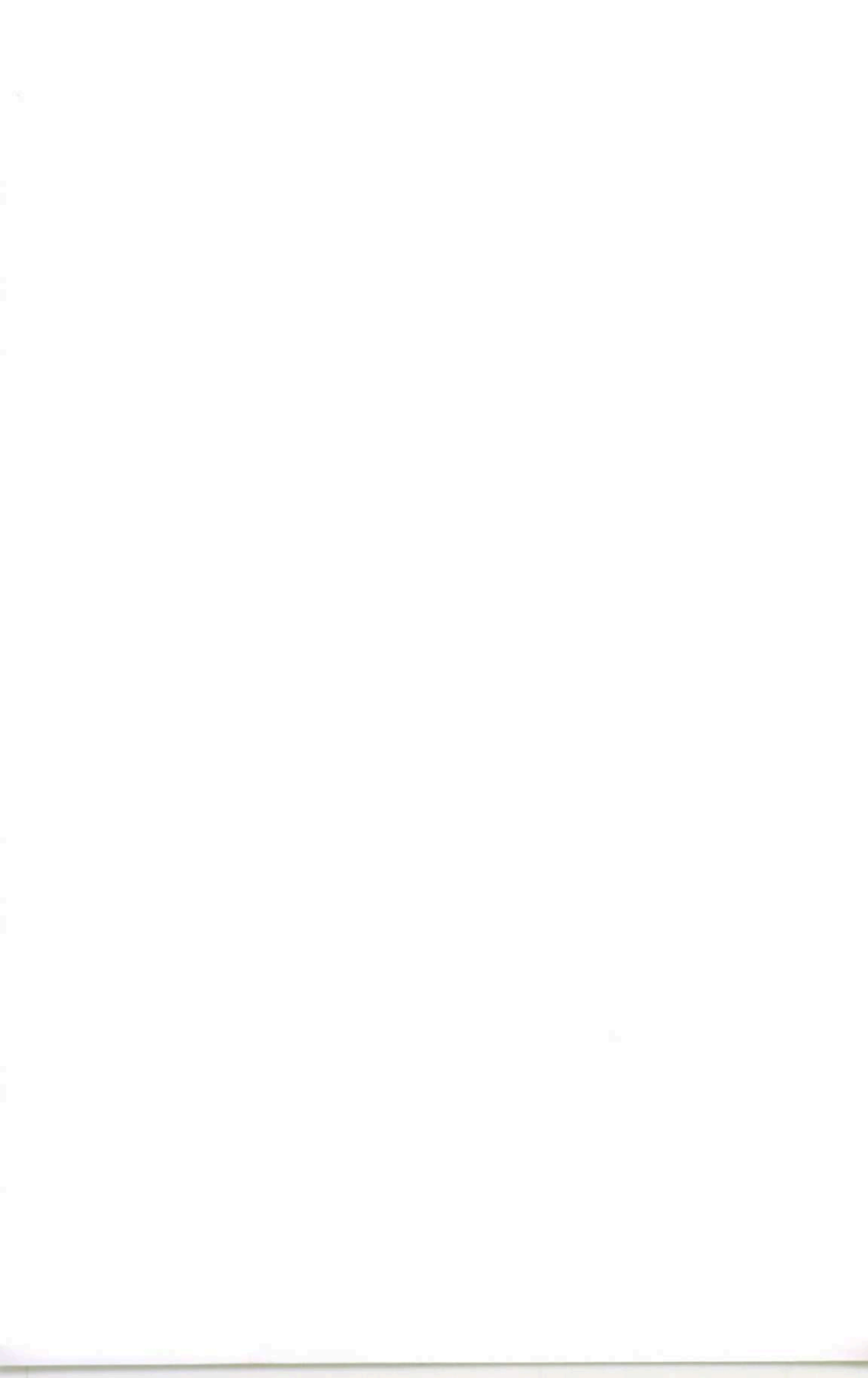
A borítót Murányi Zsuzsa tervezte

Tördelte Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Shakespeare drámaművészete a XVIII. század végén jelent meg és a XIX. században teljesedett ki Erdély színpadain. A brit drámaköltő tragédiáinak, királydrámáinak, vígjátékainak szövege és története nem csupán az angol irodalmi hagyományban éltek, de a kontinensre átszivárogva az összeurópai és azon belül a magyar nyelvű kultúrának is egyre inkább szerves részévé váltak. A Shakespeare-művek erdélyi meghonosodásának folyamata, beépülésük az erdélyi magyar nyelvű színjátszás repertoárjába, az egyre magasabb szintű és szöveghű fordítások, az adaptációk, valamint a Shakespeare-tárgyú irodalomelméleti és irodalomtörténeti stúdiumok megjelenése a drámaköltő Erdélyi recepciójának jelentőségét mutatják. Bartha Katalin Ágnes a korabeli színházi források és dokumentumok felkutatásával, illetve azok feldolgozásával mutatja be ezt a folyamatot. Shakespeare erdélyi befogadásának problémáját mindenekelőtt olvasásszociológiai nézőpontból közelíti meg, majd a színpadokon való térnyerést a XIX. század végéig három korszakra bontva, az egyes korszakokat egy-egy eminens erdélyi színházi személyiséghez – Döbrentei Gáborhoz, Petrichevich Horváth Lázárhoz, valamint E. Kovács Gyulához – kötve vizsgálja. A könyvet a kutatáshoz áttekintett nagy mennyiségű archív anyag: könyvtári jegyzékek, színlapok és szövegek adatainak közzélése teszi teljessé.

2600 Ft

978-963-446-564-5

9789634465645